

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Катарина В. Дмитровић

**САХРАЊИВАЊЕ У КУЛТУРАМА
БРОНЗАНОГ ДОБА У ЗАПАДНОМ
ПОМОРАВЉУ**

докторска дисертација

Београд, 2015.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Katarina V. Dmitrović

**BRONZE AGE
FUNERARY PRACTICE
IN THE WESTERN MORAVA BASIN**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2015

Ментор:

др Милош Јевтић, доцент,

Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Комисија:

др Милош Јевтић, доцент,

Универзитет у Београду, Филозофски факултет

др Растко Васић, научни саветник,

Археолошки институт, Београд

др Марија Љуштина, доцент,

Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Датум одбране:

Сахрањивање у културама бронзаног доба у Западном Поморављу

Резиме

Област Западног Поморавља, дефинисана током истоимене реке и појединих притока, представља природну спону између западне и централне Србије, што у ширем смислу чини везу између динарских предела западног Балкана и моравско-вардарског пута. Из времена бронзаног доба потичу бројни локалитети погребног карактера, посебно концентрисани у северном делу ове области, док су насеља веома ретка и недовољно позната упркос веома интензивној теренској активности. Будући да је вишедеценијским истраживањима прикупљена веома значајна количина грађе из некропола овог времена, створена је могућност ревидирања претходних знања и ставова, посебно у складу са новијим резултатима археолошких истраживања и поређењем са показатељима савремених анализа из окружења.

Посматрајући врсте некропола коришћене кроз различите временске етапе бронзаног доба, неизоставно се запажа концентрација тумула у северном делу Западног Поморавља закључно са чачанском котлином. Основни концепт погребног ритуала знатно се разликује на подручју низводно од Краљева, првенствено по обичају укопавања у равним некрополама без данас очуваних надгробних обележја, што у великој мери отежава њихову идентификацију. Овакав распоред некропола остао је готово непромењен током целокупног развоја бронзаног доба, што је пружио основа за дефинисање граничног подручја између више различитих културних ентитета на ободима западне Шумадије.

Основни принцип за груписање грађе одређен је типом некрополе из које потиче, а након тога према осталим појединачним карактеристикама – врстом материјала, формом, декорацијом и функцијом. Притом, нису изостављени ни материјални остаци извршења ритуалних радњи које су пратиле сам погреб, чија су

својства, количина и место налаза могла да се евентуално реконструишу поређењем са подацима из античких извора или регионалне етнографије.

Када је у питању хронолошко и културно опредељење некропола и појединачних гробова, основни метод представља стилско-типолошка анализа грађе и компарација са материјалном из окружења, чиме су одређене и територије из којих се ширио културни утицај, његови правци, могућности размене и обима учешћа домаће производње. Посебно су издвојене локалне особености на основу којих се подручје Западног Поморавља јасно издваја од већих културних центара са којима се одвијала најјача културна интеракција, што се примарно односи на области северно од Саве и Дунава.

Након основног разврставања грађе према типу некрополе (хумке или равне), настављено је њено разматрање у оквирима три основне сукцесивне хронолошке етапе – рано, средње и касно бронзано доба - одређујући јој и културну припадност. Оцењено је да је током раног бронзаног доба постојала искључива концентрација сахрањивања под хумкама у северном делу Западног Поморавља, док у јужном делу, изводно од чачанске котлине, још увек није познат начин сахрањивања, ако изузмемо један несигуран налаз из околине Алексинца. Особенности сахрањивања и пратеће материјалне културе из северног, планинског дела Западног Поморавља уклапају се у културни круг групе Белотић – Бела Црква и проширују њен ареал у односу на претходна запажања. У односу на целокупну територију ове групе уочена је највећа концентрација гробова управо на простору северног дела Западног Поморавља, где се посебно издваја хоризонт сахрањивања у каменим цистама. Остале форме сахрањивања прилично су неуједначене, али с обзиром на непостојање параметара за сигурно релативно-хронолошко позиционирање није могуће дати сигуран суд о евентуалним међусобним хронолошким разликама. Трајање групе Белотић – Бела Црква грубо је одређено у другу половину III миленијума п. н. е..

Почетак II миленијума п. н. е. доноси изненађујуће чињенице: дефинисан је хоризонт насеља групе Бубањ - Хум IV – Љуљаци, који на локалитетима у Остри и

Љуљацима наставља даљи културни развој кроз наредних неколико векова, али гробови везани за ову групу, или неку која је са њом поуздано паралелно егзистирала нису откривени. Према томе претпостављено је да ширење ове групе допринело сузбијању групе Белотић – Бела Црква западно од венца планине Јелице и претпостављено њено продужено трајање паралелно са овим насељима.

Овде је важно навести чињеницу, имајући у виду константну културну интеракцију северног дела Западног Поморавља са областима северно од Саве и Дунава, да се почетком II миленијума не запажају паралелне појаве посебно приметне у производњи керамике, што се у првенствено односи на недостатак инкрустоване керамике и облика ватинске културе. С тим у вези се помишља на чврсто опстајање једне старије, аутохтоне групације из западне Србије са устаљеним и непромењеним културним изразом, који из неких разлога није дозвољавао продор ових култура ка југу.

Средњем бронзаном добу припада знатно већи број истражених гробних целина у оквирима више некропола, које су неретко укопаване и у старије хумке из раног бронзаног доба. Хумке су и даље специфичне за северни део Западне Мораве, док се у јужном појављују равне некрополе са спаљеним покојницима положеним у керамичке урне. Према особинама погребног ритуала и покретних налаза, гробови из јужног дела су културно опредељени у старију фазу развоја параћинске групе. Истовремено се северни део Западног Поморавља уклапа у општу слику културе средњег бронзаног доба карактеристичне за западну Србију и Подриње коју је својевремено дефинисао М. Гарашанин под називом западносрпска варијанта ватинске групе, за који смо предложили измену назива у западносрпска група средњег бронзаног доба. Имајући у виду веома слабу и ретку културну интеракцију са матичним подручјем ватинске културе остварену у време њене дезинтергације, утврђено је да се западносрпска група не треба везати за ватинску, већ су и даље најјаче везе са простором Срема, одакле се шире јаки културни утицаји Културе гробних хумки и Белегиш културе присутни од половине II миленијума п.н.е..

Касно бронзано доба је заступљено врло малим узорком у односу на претходна раздобља, што се сматра последицом недовољне истражености. У основи се потврђује поларизација Западног Поморавља у погледу различитости погребне праксе. У северном делу су и даље забележени јаки утицаји са подручја Срема где се развијала Белегиш II – Гава култура, али је веома значајно упорно одржавање аутохтоне компоненте коју презентује некропола у Стапарима са хоризонтом скелетног сахрањивања, у време које обележава на широком простору доминација спаљивања покојника и њиховог полагања у великим равним некрополама са урnama (Urnfelder).

Посматрајући Западно Поморавље као јединствену геоморфолошку целину потребно је уочити његову културну нејединственост током целокупног трајања бронзаног доба, што се посебно одражава у веома различитим принципима погребних обичаја који се обично узимају за основ детерминације културне припадности. Од посебног значаја је конзистентно опстајање „прелазне“ зоне на истом подручју, на западном ободу Шумадије и делу чачанске котлине, што говори у прилог јакој и непромењеној аутохтоној основи у западној и централној Србији кроз читав други миленијум пре н.е..

Кључне речи: Западно Поморавље, бронзано доба, сахрањивање, погребни обичаји, гробни инвентар, гробна архитектура, културно и хронолошко опредељење.

Научна област: археологија

Ужа научна област: праисторијска археологија

УДК број: 902/903 „637“(497.11)(043.3)

Bronze Age Funerary Practice in the Western Morava Basin

Summary

Defined by the flow of the river and its tributaries, the region of the Western Morava basin represents a natural connection between western and central Serbia, which in wider sense links the Dinarides of the western Balkans and the Morava–Vardar route. A significant number of funeral sites originate from the Bronze Age, and they are mostly concentrated in the northern part of this area, while the settlements are rare and insufficiently known despite very intensive field surveys. During several decades of the intensive research, a significant amount of the material was collected from the necropolises, which provided an opportunity to reconsider the previous attitudes and knowledge, especially the ones regarding some recent archeological research and the ones compared to the contemporaneous analysis from the neighboring regions.

Examining the different types of the necropolises used through the various phases of the Bronze Age, we can infer that the barrows are always noticed in the northern part of the Western Morava basin bordered by the Čačak valley. Downstream of Kraljevo, the basic concept is rather different, primarily due to the fact that flat necropolises were used without preserving any grave mark, thus hindering their identification. This type of necropolis distribution has remained almost unchanged during the whole period of the Bronze Age development, which consequently has provided a reliable opportunity to define a bordering area between several different cultural entities on the western periphery of Šumadija.

The basic concept for the material systematization has been primarily determined by the necropolis type, and the following characteristics – type of material, shape, decoration and function, whereby the material traces of the executed rituals that followed the funeral were not omitted. The characteristics, amount and place of finding of the material traces

could have been reconstructed through the comparison of the antique sources and the regional ethnography.

As regards chronological and cultural determination of the necropolises, the basic method has been typological–stylistic analysis and the comparison of the material from the neighboring area. Thus, the regions from which the cultural influence spread, the possibilities of the exchange and the extent of the local production were determined. The special emphasis has been put on local characteristics which clearly distinguish the Western Morava basin from bigger cultural centers in which the most intensive cultural interaction took place, which primarily refers to area to the north of the rivers Sava and Danube. Mislim da ovako treba, a i na sledećoj strani sam našla ovu konstrukciju.

After basic systematization according to the necropolis type (barrow or flat necropolises), further analyses were carried out within three basic and successive chronological phases – Early, Middle and Late Bronze Age, thus determining its cultural affiliation as well. The analyses confirmed that during the Early Bronze Age the concentration of the burials only appeared under the mounds in the northern part of the Western Morava basin, while in the southern part, downstream of the Čačak valley, the burial customs are still obscure. An unreliable finding from Aleksinac surroundings should not be taken into consideration. The characteristics of burying and the accompanying material culture from the northern, mountainous part of the Western Morava basin fit into the cultural circle of the Belotić-Bela Crkva group, and expand its distribution area as compared to the previous results. The immense concentration of the graves of this cultural group has been noticed in the northern area of the Western Morava basin, whereby the special emphasis can be given to a horizon of cist graves. The other sepulchral forms are quite uneven, and their relative - chronological position is still impossible to determine due to the lack of any parameter for their precise dating. The lasting period of Belotić–Bela Crkva group was roughly estimated in the 2nd half of the III millennium B.C.

The beginning of the II millennium B.C. brings some surprising facts: a settlement horizon belonging to the group - Bubanj Hum IV – Ljuljaci was defined, and it continued

its cultural development during the following centuries on the sites in Ostra and Ljuljaci, whereas the graves belonging to this one, or a cultural group that parallelly existed there have not been found yet. Therefore, spreading of this group is supposed to cause the withdrawal of the Belotić – Bela Crkva to the west of the Jelica mountain and to prolong its lifespan parallelly with these settlements.

Bearing in mind the constant cultural interaction between the northern part of the Western Morava basin and the area to the north of the rivers Sava and Danube, it is important to emphasize the fact that parallel phenomena did not occur in the beginning of the II millennium B.C., especially in ceramic production and it is mainly caused by deficiency of the Vatin and incrustrated pottery cultures. Furthermore, a very persisting survival of an ancient, autochthonous group from western Serbia with a stable and unaltered cultural expression is considered to hinder the penetration of these cultures towards the south.

The Middle Bronze Age covers significantly larger number of excavated graves within several necropolises, which were often buried into the ancient mounds from the Early Bronze Age. The mounds are still characteristic for the northern part of the area, while flat necropolises with the incinerated deceased buried in the ceramic urns appear in the southern part. According to the characteristics of sepulchral ritual and small findings, the graves from the southern part can be related to the development of the older phase of the Paraćin group. Simultaneously, the northern part of the Western Morava basin fits in the general picture of cultural development of the Middle Bronze Age typical for Western Serbia and the Drina region, once defined by M. Garašanin as the West-Serbian variant of the Vatin group. The altered term was proposed for this cultural development, titled the West-Serbian group of the Middle Bronze Age. Taking into consideration very weak and rare cultural interaction with original area of the Vatin culture established probably during the time of its disintegration, the following can be inferred - the West-Serbian group did not have to tie to the Vatin, but to the territory of Srem, where from very strong cultural influences of the Tumulus and the Belegiš culture spread. These cultures were present in the region from the middle of the II millennium B.C..

The Late Bronze Age is represented by small amount of findings in relation to the previous phases, which is regarded as the result of insufficient level of investigation. Basically, the polarization of the Western Morava basin is confirmed in terms of different pattern of funerary practice. In the northern part, strong influences from Srem are still conspicuous. It is in Srem where the Belegiš II – Gava culture developed. Nevertheless, the persistent maintenance of the autochthonous component representing necropolis from Stapani near Užice with the inhumation horizon, during the time marked by the domination of incineration in the huge flat necropolises with urns (Urnfield), is highly significant.

Observing the Western Morava basin as a unique geomorphologic unit, it is necessary to notice its cultural disunity during the whole development of the Bronze Age. The cultural disunity is particularly evident in various principles of the funerary customs that usually determine cultural belonging. It is the consistent survival of the “transitional” zone on the very same area, on the western periphery of Šumadija and a part of the Čačak valley, that is particularly significant and it speaks volumes about very strong and persistent autochthonous component in western and central Serbia through the whole II millennium B.C..

Key words: Western Morava basin, Bronze Age, funerary practice, grave inventory, grave architecture, cultural and chronological determination.

Scientific field: archeology

Narrow scientific field: prehistoric archeology

UDK number: 902/903 „637”(497.11)(043.3)

Садржај

1.	Увод	1
1.1.	Грађа и методе рада	3
1.2.	Географске одлике Западног Поморавља	5
1.3.	Историјат истраживања	10
1.3.1	Ужичка регија	12
1.3.2.	Чачанска регија	13
1.3.3.	Краљевачка регија	16
1.3.4.	Крагујевачка регија	16
1.3.5.	Крушевачка регија	17
1.4.	Старије културне традиције	19
2.	Некрополе Западног Поморавља	
2.1.	Ужичка регија	24
2.1.1.	Ариље, локалитет Давидовића Чаир	24
2.1.2.	Ариље, локалитет Трњаци	29
2.1.3.	Висибаба	30
2.1.4.	Врањани, локалитет Велики Луг	31
2.1.5.	Губин До, локалитет Бошковина	40
2.1.6.	Дрежник, локалитет До	41
2.1.7.	Душковци, локалитет Локве	42
2.1.8.	Крива Река, локалитет Вишовина	43
2.1.9.	Пилатовићи, локалитет Ђурђевића Брдо	51
2.1.10.	Пилатовићи, локалитет Равни Луг	53
2.1.11.	Ражана, локалитет Аниште	59
2.1.12.	Рибашевина	66
2.1.13.	Сврачково, локалитет Кулине	67
2.1.14.	Скакавци, локалитет Барице	69
2.1.15.	Стапари, локалитет Мала Градина	71
2.2.	Чачанска регија	80

2.2.1.	Балуга, локалитет Катовац	80
2.2.2.	Гуча, локалитет Гротница	84
2.2.3.	Гуча, локалитет Орнице	95
2.2.4.	Гуча, локалитет Рајића Брдо	97
2.2.5.	Доња Краварица, локалитет Бабињак	100
2.2.6.	Дучаловићи, локалитет Руја	107
2.2.7.	Јанчићи, локалитет Велико Поље	115
2.2.8.	Јанчићи, локалитет Дубац	118
2.2.9.	Јанчићи, локалитет Равнине	135
2.2.10.	Јанчићи – Горња Добриња, локалитет ШилковицаI	143
2.2.11.	Котража	144
2.2.12.	Крстац, локалитет Ивково Брдо	146
2.2.13.	Лучани, локалитет Крушевље	155
2.2.14.	Лучани, локалитет Сува Чесма	162
2.2.15.	Марковица – Негришори	167
2.2.16.	Мојсиње, локалитет Лугови – Бент	172
2.2.17.	Мрчајевци, локалитет Гушавац	184
2.2.18.	Пријевор, локалитет Аде	185
2.2.19.	Турица, локалитет Ошљевац	190
2.2.20.	Чачак, локалитет Бељина	194
2.3.	Крагујевачка регија	195
2.3.1.	Добрача, локалитет Умка	195
2.4.	Краљевачка регија	206
2.4.1.	Милочај, локалитет Горело Поље	206
2.5.	Крушевачка регија	213
2.5.1.	Макрешани, локалитет Орнице	213
2.5.2.	Маћија	214
2.5.3.	Обреж, локалитет окућнице М.Пешића Тине и Б. Рајковића	218
2.5.4.	Рутевац, локалитет Утрине	221
2.5.5.	Рутевац, локалитет Школска Градина	223

2.5.6.	Сталаћ, локалитет Град	225
3.	Стилско-типолошка анализа керамике из некропола Западног Поморавља	
3.1.	Рано бронзано доба	227
3.1.1.	Зделе	227
3.1.2.	Пехари	229
3.1.3.	Амфоре и лонци	233
3.2.	Средње бронзано доба	235
3.2.1.	Северни део Западног Поморавља	235
3.2.1.1.	Пехари	235
3.2.1.2.	Амфоре	237
3.2.1.3.	Лонци	238
3.2.1.4.	Зделе	239
3.2.1.5.	Двојни судови	240
3.2.1.6.	Шоље	241
3.2.2.	Јужни део Западног Поморавља	241
3.2.2.1.	Амфоре	242
3.2.2.2.	Пехари	243
3.2.2.3.	Зделе	243
3.2.2.4.	Шоље	244
3.2.2.5.	Конична посуда	244
3.3.	Касно бронзано доба	245
3.3.1.	Пехари	245
3.3.2.	Зделе	246
3.3.3.	Амфоре	246
4.	Стилско – типолошка анализа предмета од метала и камена из некропола Западног Поморавља	
4.1.	Торквеси	248
4.2.	Наруквице	254
4.3.	Игле	262

4.4.	Пинцета	266
4.5.	Појас	267
4.6.	Кружни привесак са трном	268
4.7.	Наочарасте привесци	269
4.8.	Срцолики привесци	272
4.9.	Салталеоне	274
4.10.	Нопенринг	276
4.11.	Тутули и дугмад	278
4.12.	Ножеви, мачеви и стреле	283
4.13.	Предмети од камена	287
5.	Погребни обичаји и обреди	289
5.1.	Рано бронзано доба	301
5.2.	Средње бронзано доба	311
5.3.	Касно бронзано доба	318
6.	Гробна архитектура	320
6.1.	Рано бронзано доба	320
6.2.	Средње бронзано доба	323
6.3.	Касно бронзано доба	326
7.	Однос културног развоја бронзаног доба у Западном Поморављу са суседним подручјима	328
8.	Однос некропола и насеља на подручју Западног Поморавља	341
9.	Културна и хронолошка оцена некропола Западног Поморавља	347
10.	Закључак	357
11.	Литература	366
12.	Прилози.....	388

1. Увод

Територија Западног Поморавља, као интегрални део и природна спона западне и централне Србије, у ширем смислу представља везу између динарских предела западног Балкана и моравско-вардарске трансверзале. Њен специфични геоморфолошки изглед прати и особен културни развој бронзаног доба, што заокупља пажњу стручне и научне јавности у периоду дужем од једног века. На основу бележака првих путописаца из друге половине XIX века и убрзо затим првих археолошких ископавања, запажа се да се тада почео развијати приличан интерес за хумке, односно тумуле, громиле, гомиле, бобије - како их још називају у народу - у смислу откривања једне нове, тада потпуно непознате културе чије највидљивије обележје представља управо сахрањивање под наведеним конструкцијама. Сâм облик тумула, односно његове избочене калоте видно издвојене од околног терена, пружао је сигуран доказ о постојању праисторијских гробова на том месту, често са бројним и богатим даровима, што је одувек давало веома јак подстрек истраживачима разних генерација не само овде, већ и на једном ширем простору обележеном развојем истог културног феномена. Стога, примарни ентузијазам послератних истраживача и вишедеценијско стрпљиво прикупљање грађе пружили су солидну основу за сумирање података у циљу дефинисања појединих правилности особенних за развој култура бронзаног доба, посебно карактеристичних за западну Србију којој припада подручје горњег тока Западне Мораве.

Колико су места погребâ у северном делу Западног Поморавља била лако препознатљива и упорношћу истраживача солидно истражена, јужни део одликује мали број локалитета, што је највероватније последица неупечатљивог површинског изглед некропола, тако да су постојећа налазишта махом случајно откривена. И поред тога, расположива грађа пружила је довољно података неопходних за дефинисање основних карактеристика и хронолошког положаја култура бронзаног доба и на овом простору. На тај начин омогућено је стварање компарације међу њима, али и са суседним областима чиме је употпуњена културна слика и издвојене специфичности интерног развоја.

У северном делу Западног Поморавља, након пионирских радова Симе Тројановића, темеље истраживачког рада поставили су Драга и Милутин Гарашанин уз сарадњу регионалних музеја и врло брзо детерминисали присуство једне особене културне манифестације коју примарно карактерише сахрањивање под хумкама, док су насеља остала скоро потпуно непозната. На основу количине и особина археолошке грађе дефинисали су континуиран развој бронзаног доба на овом простору и одредили називе културних група: група Белотић - Бела Црква се развијала током раног бронзаног доба, западносрпска варијанта ватинске културе је карактеристична за средње, док је касно бронзано доба обележено утицајем културе поља са урнама (Urnenfelder) на ограниченој територији северозападне Србије (Гарашанин М. 1973; Garašanin М. 1983a-i). Исти аутори су, након низа археолошких истраживања на локалитетима централне Србије, утврдили развој култура бронзаног доба и на овом подручју, у чији развој се уклапа грађа из јужног дела Западног Поморавља: овде су издвојене групе Бубањ Хум III особена за рано и параћинска у средње и касно бронзано доба. Наведено разврставање потпуно је прихваћено и остало, уз модификације настале прибављањем новог материјала, као главна основа културне и хронолошке поделе развоја бронзаног доба и до данашњих дана. Међутим, све већи притисак резултата нових истраживања не само код нас, већ и у ширем окружењу, налаже потребу ревидирања одређених ставова, посебно културне атрибуције као и синхронизовања датума, како би се сигурније и тачније одредила слика културног развоја на ширем простору.

У циљу провере претходних и усвајања нових правилности у оквиру већ познатих културних токова, прикупљена је знатна количина грађе која се поглавито чувала у регионалним музејским центрима чија делатност покрива подручје Западног Поморавља. Овај материјал је само делом био откривен или публикован приликом креирања ранијих синтетичких радова, тако да се већ одређено време осећа потреба за његовим детаљнијим приказивањем и поређењем са грађом која је од раније позната ради провере претходних ставова о многим карактеристикама културног развоја у бронзано доба на овом подручју.

Припадност истим културним феноменима дефинисана је груписањем заједничких карактеристика грађе и одређивањем правилности из домена погребних обичаја. Водећи се овим концептом, уочавају се јасна правила како у географском (просторном) смислу, тако и у временској равни. С једне стране, обичај сахрањивања под хумкама припада искључиво северном делу Западног Поморавља током целокупног трајања бронзаног доба. С друге, у његовој јужној половини и даље немамо ниједан сигуран гроб из времена раног бронзаног доба, док је остали развој окарактерисан сахрањивањем у равним некрополама. Интересатно је да је током целокупног трајања бронзаног доба примећено постојање граничног подручја у појасу између Краљева и Чачка према Крагујевцу и Тополи, које се може и назвати зоном мешања различитих утицаја.

Обрађена грађа потиче из некропола и појединачних гробова, који су посебно концентрисани у северном делу овог подручја. Насеља су у односу на некрополе и даље веома слабо позната и ретко истраживана, али су ипак пружила солидну базу за отварање веома важних питања њихових односа, културне припадности и хронологије. Добра страна готово искључиве заступљености некропола лежи у чињеници да погребни обичаји представљају основно дистинктивно обележје одређених људских заједница, чије промене обично представљају последицу етничких померања или утицаја из јаким културно – економских центара. Стилско-типолошком анализом расположиве грађе као и издвајањем више различитих група предмета, архитектонских образаца, материјалних остатака обављених обреда и њихових међусобних односа, могуће је одредити низ правила из фунерарне праксе, која су заправо чинила основни критеријум за утврђивање или потврђивање културне припадности, регионалних особености, културних утицаја и њихове друштвено-економске основе.

1.1. Грађа и методе рада

Обрађена грађа потиче из збирки регионалних музеја чијем делокругу припада, између осталог, и територија Западног Поморавља, док се један мањи број

предмета, углавном набављених пре Другог светског рата, налази у Народном музеју у Београду. Већи део овог материјала је већ публикован, док је један број на овом месту први пут приказан, што ће учинити јасније и свеобухватније сагледавање целокупног корпуса и омогућити правилније анализирање и утврђивање правилности. Највећи део материјала чине налази из гробова који углавном потичу са археолошких истраживања, тако да их је пратила добра техничка документација и стручна запажања. Мањи део је случајно откривен и није имао јасан археолошки контекст, али је овде уврштен будући да је проверено чинио део растурених гробних целина.

Приликом анализирања некропола Западног Поморавља полазну детерминанту чини основни облик некропола - равне некрополе или тумули. Према томе, посебно је третирана грађа из северног дела Западног Поморавља где се сахрањивање обављало искључиво под хумкама, и јужног дела, где су евидентиране само равне некрополе. Укупно је обрађено 55 тумула и више растурених гробних целина, док је из јужног дела представљено седам локалитета од којих су четири истражена примереном археолошком методологијом.

Разврставање покретних налаза је вршено првенствено према материјалу од којих је израђен (керамика, метал, камен), а потом према врстама и форми; паралелно су груписане и одлике гробних конструкција, које подразумевају облик, материјал од којих су начињене, место у оквиру некрополе, број и распоред гробних налаза, положај и третман покојника. Након тако дефинисаних различитих група налаза извршена је њихова стилско - типолошка анализа, а компарацијом са сличним налазима из ближе и даље околине створена је основа за детерминисање веза и културно - хронолошку поделу. Пажљивим убицањем појединачних група, притом поштујући њихову културну и хронолошку припадност, омогућено је утврђивање њихове територијалне распрострањености и тиме претпостављање комуникационих праваца који би у наведеним случајевима имали кључну улогу у њиховом развоју и дистрибуцији. На тај начин су издвојене мање територијалне целине у чијим су оквирима егзистирале уже локалне заједнице које карактеришу специфичне форме материјалне културе и сепулкралних обичаја.

Стратиграфски метод је скоро у потпуности остао неискоришћен, јер је суперпонирање веома ретко запажено: до сада је забележено на свега два локалитета (Јанчићи и Крстац), што није чинио довољан узорак за успостављање јаснијег релативно -хронолошког односа међу керамичким формама. Када је у питању хронолошко одређивање, додатну отежавајућу околност чини недостатак насеља са израженом вертикалном стратиграфијом чиме су онемогућене компарације и провера редоследа културних збивања. Потпуно одсуство апсолутних датума спречило је адекватну проверу претходних компарација, тако да су за одређивање могућих датума коришћени резултати из окружења и то из области са којима је дефинисана главна културна интеракција током развоја бронзаног доба, што се примарно односи на простор јужне Паноније. Иако су забележени значани утицаји из централне и јужне Србије, слична провера и усаглашавање није могућа управо због непостојања ниједног датума са овог подручја. Тиме је стилско - типолошка анализа остала као основни метод погодан за одређивање културних и хронолошких параметара грађе из некропола Западног Поморавља.

1.2. Географске карактеристике Западног Поморавља

Западно Поморавље представља најјужнији део перипанонске Србије и Панонске области. Чине га долина реке Западне Мораве заједно са долинама Ћетиње и доње Голијске Моравице, сливом Скрапежа (косијерићки крај или тзв. Српска Црна Гора) и Драгачевом на северозападу и сливовима Расине и Пепељуше (крај Расина и Жупа) на југоистоку (Марковић 1980:265). Западном Поморављу припадају и мањи делови доњих токова река Груже и Ибра, које највећим делом припадају другим микро и субрегијама (Марковић 1980:265). Планине Троглав, Столови и Гоч одвајају Западно Поморавље од Ибарско-копаоничког краја, а развође на Јастрепцу представља границу расинског од јужноморавског краја Топлице. Површина Западног Поморавља са сливовима Скрапежа, Расине и Пепељуше износи укупно 5223 km². Главну артерију ове велике геоморфолошке целине чини река Западна

Морава и њена долина, која продире дубоко кроз брдско планински простор према западу и северозападу, спајајући централне делове Балкана (моравско – вардарски и нишавско-марички коридор) са Подрињем, источном Босном и Јадранским басеном. На тај начин Западно Поморавље остварује посредничку функцију између најважнијих комуникација на централном Балкану и такозване „Динарске тврђаве“ (Степић 2006: 30).

Главни ток ове регије је река Западна Морава која чини леву саставницу Велике Мораве. Настаје спајањем Моравице и Ћетиње у Пожешкој котлини, код села Лепосавића, на надморској висини од 302 m. Дужина Западне Мораве износи 210 km, док са Моравицом премашује 308 km. Моравица извире на западним обронцима Голије, због чега је често називају и Голијска Моравица, укупне дужине 98 km. У горњем току, до Ивањичке котлине, Моравица протиче уском и дубоком долином. Код Ариља се у Моравицу улива њена највећа притока Велики Рзав након чега просеца кратку сутеску и улази у Пожешку котлину (Гавриловић 2006: 78-80).

Ћетиња укупне дужине 75 km представља леву саставницу Западне Мораве. Извире на југозападним обронцима планине Таре одакле углавном тече уском долином, док се испред Ужица пробија кроз кањон. Поред већег броја притока, углавном потока, највећа је река Скрапеж која извире на југоисточним падинама Повлена.

Западна Морава код Гугаљског моста прима прву притоку – Бјелицу - главни ток Драгачева, дужине 41 km и притом постепено улази у Овчарско-кабларску клисуру, усечену у палеозојске шкриљце, дужине 20 km (Гавриловић 2006: 82-86). Након изласка из клисуре, у чачанско - краљевачкој котлини, прима реку Каменицу, нешто даље и Чемерницу, реке чији су се сливови развили на јужним падинама Маљена, Сувобора и Рудника. Код Краљева Западна Морава прима своју највећу притоку – Ибар, реку која извире у Метохији, испод јаког крашког врела под северним падинама планине Хајре, чији је укупни ток дужине 272 km (Гавриловић 2006: 87). Неколико километара низводно од ушћа Ибра улива се Гружа, река која извире на јужним падинама Рудника и представља један од главних токова Шумадије. Након чачанско - краљевачке котлине, Западна Морава протиче кроз врњачку котлину,

затим кроз трстеничку сутеску и крушевачку котлину. У њој прима своје последње две притоке – Пепељушу и Расину (Гавриловић 2006: 95). Пепељуша, дужине 45 km протиче кроз Жупу, делом се пружа упоредо са реком Расином која настаје на падинама Гоча и Жељина и утиче у Западну Мораву низводно од Крушевца.

Долина Западне Мораве је композитна, полигенетска и полифазна, упоредничког правца пружања и састоји се од неколико линеарно - сукцесивних геоморфолошких целина (Марковић 1980:264-265). У циљу јаснијег разумевања, физичко-географске особине ове регије биће изложене према сукцесивним геоморфолошким целинама пратећи слив од извора ка ушћу.

Ужички крај који припада Западном Поморављу географски се може дефинисати на следећи начин: са севера га ограничавају Маљен, Повлен и Буково (ваљевске планине) и одвајају од Подриња и Колубаре. На западу и југозападу га ограничава златиборски масив, а на југу планине Муртеница, Мучањ и Јавор и Голија на југоистоку. На истоку га затварају Радочело и Чемерно, а према северу Голубац и Каблар до Шиљковице (Савић 1989: 13). Слив Западне Мораве је на тај начин формирао географски затворену целину, јасно ограничену већим речним токовима и планинским пределима. Обухвата територију српске Црне Горе у сливу Скрапежа на северу, долину Ђетиње и златиборску површ, област Моравице у сливу реке Моравице, што подразумева највећи део регије Старог Влаха (Савић 1989: 15). Релјеф ове области се полако издиже идући од севера према југу. Полазећи од ваљевских планина, наилази се на низ котлина динарског правца: косијерићка, лужничка и пожешка и котлина око села Добриње, које у ствари растављају ваљевске планине на северу од старовлашких на југу ове области (Савић 1989: 19). Ваљевске планине просторно се везују са Рудником стварајући упоредничку греду дужине 142 km и релативно мале ширене (5,5 – 12 km), која преграђује готово читаву средњу Србију (Васовић 2003:7,8).

Пожешка котлина чини део прибрежног релјефа који се формирао око панонског басена који је током трајања мезозојске и кенозојске ере прошао кроз више копнених и морских фаза које су се међусобно смењивале (Зотовић 1978: 11). Представља затворену геоморфолошку целину смештену око горњег тока Западне

Мораве и доњих токова Скрапежа и Ћетиње, између Овчара и Каблара на истоку, Трешњице на западу, Маљена на северу и Благаје на југу. Пружа се правцем југоисток-северозапад дужином од 54 и ширином од 14 km. У пожешкој котлини стиче се пет претходно наведених речних токова да би се сјединили као Западна Морава и отекли кроз Овчарско-кабларску клисуру. Котлина се у крајњим северозападним и југозападним деловима јако удаљава од свог централног дела и дубоко задире у друге предеоне целине (Ршумовић 2002: 6). (Ршумовић 2002: 6).

Овчарско-кабларска клисура чини јединствену морфолошку целину усечену између планинских масива Овчара и Каблара. Дугачка је 20 km и одликује се стрмим странама и укљештеним меандрима (Поповић 2006: 29). Ова клисура је типска домна епигенија, које је уједно и изванредан „геоморфолошки фосил“ за одређивање генезе Западног Поморавља (Марковић 1980:266).

Драгачево припада северном делу Унутрашњих Динарида Старовлашко-краске висије, са положајем између моравичке, пожешке и чачанско-краљевачке котлине. На северу га оивичавају река Западна Морава, а на југу планине Троглав и Чемерно. Од планине Овчар граница иде венцем планине Јелице на истоку. На југозападу заузима правац паралелан са реком Моравицом до развођа према Голијској Моравици на западу (Поповић 2006: 9-11). Просечна надморска висина износи око 800 m. Морфогенетски, овде се издвајају три целине: централни део обухвата драгачевска потолина која има динарски правац пружања северозапад - југоисток, дуга 30 km и просечне ширине око 6 km, затим драгачевске планине које представљају најистуренији део Динарског планинског предела са типично динарским правцем пружања, уоквирујући драгачевску потолину. Трећу целину чини овчарско-кабларска клисура на северу (Поповић 2006: 24).

Чачанско-краљевачка котлина обухвата рубне делове Шумадије према планинским пределима унутрашњих Динарида који започињу масивима Јелице и Овчара. Пространа и плодна котлина просечне надморске висине око 250 m, захвата ток Западне Мораве у дужини од 40 km, од изласка из Овчарско-кабларске клисуре на северозападу до краљевачког сужења на југоистоку. Са свих страна је оивичена планинама, тако да се на северозападу налазе Овчар и Каблар, на северу подгорина

Сувобора, Маљена у Рудника, на североистоку Вујан и Буковик, док је са југа омеђана Јелицом. Река Западна Морава је усецањем свог корита обликовала данашњу терасасту долину рашчлањену речним токовима, што одаје утисак фино заталасаног земљишта које се благо и постепено спушта. Планински предео северозападно од Каблара представља подгорину Маљена и Сувобора чија надморска висина прелази 800 m. Терен је испресецан мањим речним токовима, где се нарочито издвајају долине река Каменице и Чемернице. Планина Вујан представља планински венац који одваја чачанску котлину од таковско-рудничког краја и рашчлањен је у више врхова (Поповић 1996:22-24; Јовић 1995:351-354).

Врњачка котлина представља следећу микрогеографску целину у низу кроз коју протиче Западна Морава. Ову котлину, просечне надморске висине од око 220 m, оивичавају Гледићке планине на северу и Гоч на југу, док је од крушевачке котлине одваја трстеничка сутеска усечена у битуменске шкриљце. Разноврсни петрографски састав и дубоке раседне линије условили су појаву бројних извора, међу којима се посебно могу издвојити термоминерални лековити извори (Тодоровић 2007: 233).

Крушевачка котлина је прилично пространа геоморфолошка целина, која је са севера омеђана обронцима Јухора, Гледићких планина, Самањца и Буковика, а са југа Великог и Малог Јастрепца и Озрена. У централном делу крушевачке котлине, непосредно изнад става Јужне и Западне Мораве, налази се мања Мојсињска планина. Поред веома значајне комуникације коју остварује Западном Моравом, крушевачка котлина је Јужном Моравом одлично повезана са јужним деловима Балканског полуострва. Ову везу остварује и долином Расине, која преко Топлице и Косанице повезује Крушевачку котлину са Косовом. Комуникацију са севером обезбеђује долина Велике Мораве, али и долина реке Моравице преко Црног Тимока, Тимока и њихових левих притока.

1.3. Историјат истраживања

Већ самим погледом на карте са означеним некрополама бронзаног доба у Западном Поморављу (прилози 2,3,4) запажа се изразито неједнака заступљеност истражених и регистрованих локалитета између подручја северног дела Западног Поморавља, где су искључиво сахране под хумкама и јужног дела, кога карактерише сахрањивање у равним некрополама. Како досадашња искуства показују, усмереност бројних истраживача ка ископавању тумула највероватније имала као полазну основу сигуран археолошки контекст, целине и налазе. Уочавање хумке и дефинисање њених граница неупоредиво је лакше и извесније од идентификације равних некропола, чије откривање најчешће представља случајност. Из ових разлога проистичу и различита интересовања археолога, а тиме и неједнак ниво истражености некропола, који је у знаку знатне предности броја испитаних хумки карактеристичних за горњи ток Западне Мораве. Тумули су својом карактеристичном калотом и изгледом у пејсажу, али и осигураним налазима, привлачили истраживаче још од друге половине XIX века, откада датирају бројни подаци о њиховом броју и диспозицији, као и прва ископавања не само у западној Србији (Тројановић 1890;1892; Јовановић 1892; Валтровић 1893), већ и у источној Босни (Benac, Čović 1956:5-7). Настанак музејских установа и других специјализованих институција са којима паралелно креће и почетак рада првих школованих археолога, допринео је усмереном и професионалном развоју археологије, чему су у првом реду допринела бројна рекогносцирања и ископавања на до тада прилично непознатим теренима (Гарашанин М., Гарашанин Д. 1951). Обиље нове грађе допринело је стварању и сталном допуњавању слике развоја бронзаног доба, посебно дефинисању нових културних група. Драга и Милутин Гарашанин започели су прве послератне радове на многим локалитетима у Србији, што им послужило, уз старије резултате истраживања, за детерминацију више културних манифестација бронзаног доба на овом подручју. Према томе, рано бронзано доба у западној Србији именовано је као Белотић-Бела Црква, по називу епомимних локалитета у Рађевини (Гарашанин М.1973: 253-266; Garašanin М.1983f). Развој средњег бронзаног доба на истом

простору М. Гарашанин је означио као западносрпска варијанта ватинске групе, чији је назив био у складу са тадашњом количином грађе и актуелним ставовима о везама једне специфичне културне манифестације раширене у западној Србији са простором Баната, али ипак истовремено наглашавајући њихову суштинску различитост (Гарашанин М. 1973: 359-392; Garašanin M.1983h). Касно бронзано доба северног дела западне Србије, услед веома малог броја налаза из касног бронзаног доба, М. Гарашанин компромисно назива Период поља са урнама у западној Србији (Garašanin M.1983i).

Нешто другачију културну слику показују налази из доњег дела Западног Поморавља, што указује на различит културни развој у оквиру басена Западне Мораве и његову раздвојеност на две различите културне сфере током трајања бронзаног доба. Делатност Д. и М. Гарашанин била је од изузетног значаја и на овом делу Србије. Послератним истраживањима локалитета Бубањ и Велика Хумска Чука М. Гарашанин дефинише нову културну појаву називајући је Бубањ – Хум, од којих све старије фазе припадају енеолиту, док фазу III опредељује у рано бронзано доба (Гарашанин М.1973: 164-207; Garašanin M.1983f). Период средњег и касног бронзаног доба оличено је развојем параћинске групе у Поморављу (Гарашанин М.1973: 298-310; Garašanin 1983g), која је једним делом егзистирала на подручју доњег тока Западне Мораве, граничећи се са западносрпском групом у једном ширем појасу између Краљева, Чачка и Крагујевца (Дмитровић 2010б; Dmitrović, Ljuština 2013). Овако дефинисане културне групе бронзаног доба на простору Западног Поморавља остају у употреби до данашњих дана, свакако уз одређене модификације које су проистекле из новијих истраживања, о којима ће бити детаљније речи у наредним поглављима. У сваком случају, првобитни ентузијазам послератних истраживача није се поновио у скорије време, што се огледа у релативно малом броју истражених некропола на овом подручју у последње две деценије, али и неумитним нестајањем локалитета, посебно тумула, чији је број драстично смањен у односу на старије податке. У циљу прегледнијег излагања историјата истраживања на целокупној територији Западног Поморавља, појединачни подаци биће изложени

према мањим регионалним целинама, почевши од области горњег тока реке ка њеном ушћу.

1.3.1. Ужичка регија

Прве писане податке о остацима праисторијских старина из ужичког краја оставио је Милан Ђ. Милићевић (1876) у свом делу „Кнежевина Србија“, где поред неколико средњовековних локалитета помиње и праисторијске градине у Шљивовици и Мачкату. Поред тога, у неколико радова о Србији, Феликс Каниц износи више података о различитим археолошким локалитетима пожешке и ужичке околине, међу којима један број потиче из времена праисторије (Zotović 1985:13-14 *sa navedenom literaturom*). Са организованим и стручним истраживањима праисторијских локалитета у регији Ужица и Пожеге започиње се након Другог светског рата, од оснивања музејске мреже и других релевантних институција и установа. Почетак ископавања праисторијских некропола на овом подручју отпочиње радом Милутина и Драге Гарашанин у Кривој Реци и Ражани 1952. и 1953. године, док од оснивања Народног музеја у Ужицу и запошљавања археолога Михаила Зотовића 1956. године, креће континуирани стручни рад, нарочито усмерен ка истраживању тумула. У организацији ужичког музеја обављена су бројна ископавања праисторијских хумки на широј територији западне Србије, међу којима територији Западног Поморавља припадају локалитети: Трњаци код Ариља (1953), До у Дрежнику (1959), Мала и Велика Градина у Стапарима (1958-1960), Велики Луг у Врањанима (1969), Равни Луг у Пилатовићима (1969-1973), Мрчићи и Скавци код Косијерића (1975 и 1976), Давидовића Чаир у Ариљу и Ђурђевића Брдо у Пилатовићима (1978). Упорност и истрајност археолога награђена је изванредним резултатима ископавања велике кнежевске хумке у Пилатовићима 1977 и 1978. године. Наведеној групи институција и истраживача треба прикључити и делатност Републичког завода за заштиту и научно проучавање споменика културе Србије, где су ископавања под руководством Александре Јуришић на локалитетима Бјелин у

Радојићи (1953), Дубоко код Ужица (1956), и др. допринела употпуњавању слике развоја металних доба на ширем подручју западне Србије. Поред наведених резултата, посебно место заузимају рекогносцирања и редовни ревизиони обиласци терена, што је овде омогућило стварање регистра са преко 50 некропола из металних доба (Zotović 1985:16-17).

Резултате истраживања праисторијских некропола бронзаног и гвозденог доба у западној Србији, М.Зотовић је резимирао кроз израду докторске дисертације публиковане 1985.године, која и до данас представља незаобилазну литературу за сваког истраживача металних доба на Балкану. Рад на испитивању праисторијских некропола на овом подручју полако се угасио одласком Михаила Зотовића крајем 80-тих година прошлог века. Након тог времена, организовањем неколико тематских изложби којима су обрађивани керамика, накит (Ђурић, Кековић 1989; Ђурић 2003), налази из околине Пожеге (Ђурић 2011) и Ариља (2012), Магија ћилибара (2005), као и кроз мању серију текстова у којима је третирана грађа из ове регије, делимично је настављена дуга и богата традиција ужичког музеја.

1.3.2. Чачанска регија

Најранији подаци везани за праисторијску прошлост чачанског краја долазе с краја XIX века и односе се најчешће на тумуле који су се, захваљујући своме специфичном облику, издвајали у пејсажу и тиме изазивали радозналост путописаца и истраживача. Прва археолошка истраживања организовао је тадашњи професор чачанске Гимназије Сима Тројановић, велики заљубљеник у истраживања тада потпуно непознате прошлости Балкана. Тројановић је у Чачку је службовао у периоду од 1886. до 1891. године, а у стручној јавности је још познатији као веома цењени етнограф и један од оснивача Етнографског музеја у Београду. Још већу важност има чињеница да је професор Тројановић резултате својих ископавања обављених у атарима суседних села Марковица и Негришори публиковао (Тројановић 1890; 1892) и тиме их сачувао од заборавља, тако да су још дуго година

коришћени и цитирани у литератури. Захваљујући управо тим ископавањима, имена драгачевских села Марковица и Негришори представљала су синоним за сахрањивање под тумулима у овом делу западне Србије, све до времена оснивања регионалних музеја и повећане теренске активности од 50-тих година протеклог века. Поред релативно детаљних описа ископавања, С.Тројановић је оставио вредна запажања о броју и диспозицији тумула, појединачним налазима, али и другим археолошким локалитетима из шире околине Чачка. У делима Феликса Каница налазимо податке везане за двадесетак праисторијских тумула на коси Шилковица на Каблару, где је у једном од растурених тумула откривена керамичка урна и неколико гвоздених стрела (Kanitц 1889: 3). Посебну пажњу посвећује лоцирању тумула у Шилковици, Горњој Добрињи, дуж Скрапежа, издвајајући да је у драгачевским селима Марковица и Негришори запазио приличан број од око 300-400 објеката ове врсте (Каниц 1985: 525,543), што паралелно објављују и Тројановић (1890:105) и Алекса Станојевић (1890: 108). Од осталих налаза из времена праисторије Каниц бележи да се у непосредном суседству Чачка, око Јездинске реке, крију многе праисторијске старине (Каниц 1985: 537), док из оближњег појединачног села Заблаће описује ћилибарске перле, које су се тада чувале у Народном музеју у Београду (Каниц 1985: 9), које објављује и Владимир Карић (Карић 1887: 87). Не изоставља ни један леп примерак бронзаног торквеса са сачуваним наочарастим привеском из једног оштећеног тумула из драгачевског села Котража (Каниц 1985: 591), о чему детаљно пише и Михаило Валтровић (Валтровић 1890: 85-86; Т.VI,9). Веома значајне податке везане за облик и распрострањеност тумула с почетка XX века налазимо и код етнолога Јована Ердељановића (Ердељановић 1902: 75,119-124,133,138,171).

Имајући овако садржајан историјат истраживања и путописа везаних за праисторијску прошлост околине Чачка, али и значајне резултате Милутина и Драге Гарашанин на тумулима западне и централне Србије, није било тешко одредити смернице развоја новооснованог археолошког одељења Народног музеја у Чачку, чији је први кустос и дугогодишњи истраживач била Милена Икодиновић (Дмитровић 2013ц). Истраживања металних доба су од самог почетка рада

археолошког одељења чачанског музеја чинила окосницу истраживачке делатности. Ископавања некрополе под хумкама у Гротници у Гучи 1956. године изведена у сарадњи са А.Јуришић и Б.Јовановићем спадају у прва археолошка истраживања ове установе, док су радови у Атеници две године касније коначно обележила и трасирала пут развоја Музеја. Након тога М. Икодиновић је организовала следећа истраживања праисторијских некропола: Равнине у Јанчићима (1957), Крушевље у Лучанима (1964), Гушавац у Мрчајевцима (1970, 1974), Бабињак у Доњој Краварици (1972), Орница у Гучи (1973), Ивково Брдо у Крстацу (1975-1976), Руја у Дучаловићима (1977-1978), Сува Чесма у Лучанима (1978), Велико Поље у Јанчићима (1979), Дубац у Јанчићима (1984-1985), Рајића Брдо (1988) и Ошљевац у Турици (1989). Овим радовима поставила је јаке темеље истраживању металних доба у регији Чачка и будућег развоја археолошког одељења, што показује и веома успешан наставак истраживања тумула које је касније организовала археолог Лидија Никитовић у сарадњи са М.Стојићем и Р.Васићем из Археолошког института у Београду, на локалитетима Аде у Пријевору (1996) и Лугови-Бент у Мојсињу (1997-2000). У овом смислу, посебан допринос представља публикавање монографије о Мојсињу (Никитовић, Стојић, Васић 2002) и организовање међународног скупа у Чачку 2003. године, чија је тема била директно везана за проблематику сахрањивања у бронзано и гвоздено доба. Последњих година својеврсни допринос у истраживању праисторијских некропола у регији Чачка оставио је и аутор овог текста ископавањима у Пријевору (2010) и Јанчићима (2013 и 2014), али и кроз читаву серију текстова урађених често у коауторству са М. Љуштина, доцентом Филозофског факултета у Београду, којима је резимирана претходна грађа из више различитих аспеката пружајући притом квалитативно нова значења и решења. И поред вишеструких подухвата рекогносцирања (Ранковић, Икодиновић 1973; 1974) и континуираних ревизија комплетне територије коју покрива чачански музеј, прилично неравномерна слика између знатно већег броја некропола под хумкама од истовремених насеља остаје непромењена. До сада су позната и археолошки истражена свега два насеља (Соколица у Остри и Слатина у Горњој Горевници), што

нам омогућава само делимично сагледавање различитих аспеката живота становништва бронзаног доба на овом подручју.

1.3.3. Краљевачка регија

У односу на подручја у горњем току Западне Мораве, познавање обичаја сахрањивања у бронзано доба у области Краљева далеко је слабије испитано и поред веома значајне делатности регионалног Музеја и Завода за заштиту споменика културе који има седиште у том граду. Један од разлога недовољне истражености вероватно чини интересовање археолога, углавном усмерених ка испитивању других археолошких раздобља, али и непостојање тумула на овој територији, који су сасвим сигурно представљали главни мотив истраживача и одређивали смернице њиховог професионалног развоја, како се већ више пута показало на примерима источне Босне, Подриња и западне Србије. Једина некропола на овом подручју налази се у селу Милочај, која је истраживана 1969.године у организацији Народног музеја и Завода за заштиту споменика културе из Краљева, где су истраживачки тим чиниле Обренија Вукадин и Милена Икодиновић. Поред угрожености, пажњу археолога скренуо је изглед локалитета, за који се чинило да има изглед тумула, што се потом није показало у археолошким профилима (Дмитровић 2010б). Иако усамљена, некропола у Милочају има сразмерно велики значај као пример синтетисања различитих културних утицаја, што је резултирало јаснијим дефинисањем границе распрострањавања различитих културних феномена карактеристичних за простор Западног Поморавља.

1.3.4. Крагујевачка регија

Западном Поморављу припада и западни део крагујевачке регије у области слива реке Груже. Управо је на овом простору организовано једно од првих послератних археолошких ископавања, које су извели Д. и М. Гарашанин 1950.

године на једном тумулу на локалитету Умка, на граници атара села Добраче и Рамаће, северозападно од Крагујевца. Главни мотив аутора ових истраживања представљала је чињеница да су тумули већ тада чинили једну од најугроженијих врста локалитета, чији се број све интензивнијим начином живота знатно умањивао и неповратно нестајао. Исто тако, постојала је и потреба за новим резултатима добијеним савременом археолошком методом, за разлику од старијих ископавања с краја XIX века које су обавили С. Тројановић, М. Валтровић, Ђ.Јовановић. Према томе, археолошка ископавања у Добрачи представљају прва систематска стручна истраживања тумула у Србији (Гарашанин М., Гарашанин Д. 1950: 182). Хумка из Добраче је касније, приликом систематизовања грађе из некропола под тумулима, послужила М. Гарашанину за издвајање треће, најмлађе фазе западносрпске варијанте ватинске културе (Гарашанин М.1973: 378; Garašanin M.1983h: 749), а М. Стојићу, након ископавања у недалеком Мојсињу, за дефинисање хоризонза Мојсиње – Добрача (Стојић 1998: 137). И поред изузетног значаја која су пружила ископавања у Добрачи, веће интересовање стручњака за наставком истраживања хумки на овом простору било је ретко и спорадично. Ископавања Д.Срејовића на тумулима у Барама, Рогојевцу и Љуљацима пружила су исто тако веома вредне податке из времена енеолита и гвозденог доба. Доста касније, 1995. године, тадашњи кустос музеја у Крагујевцу Миленко Богдановић организује ископавање још једног тумула из ове групе, са прилично скромнијим резултатима од претходних (Богдановић 1996). С друге стране, изузетан допринос овог аутора у познавању развоја бронзаног доба у централном Србији представљају вишегодишња ископавања насеља у Љуљацима, којима се дефинише посебна категорија развоја краја раног и средњег бронзаног доба на простору централне Србије и њен однос са ватинском културом у Банату (Богдановић 1986).

1.3.5. Крушевачка регија

На територији јужног дела Западног Поморавља који поглавито припада регији Крушевца, испитан је веома мали број некропола из бронзаног доба у односу

на веома бројне и разноврсне налазе из северног дела исте регије. Разлог овако скромним резултатима највероватније представља тип карактеристичних равних некропола на овом простору, које су за разлику од тумула прилично теже за евидентирање, а стога и слабије истражене. Прва послератна рекогносцирања обавили су, као и у осталим деловима Србије, Д. и М. Гарашанин, који су систематизујући велики број локалитета поставили темеље и пружили смернице истраживањима праисторије овог дела Балкана (Гарашанин М., Гарашанин Д. 1951). Пресудну улогу одиграло је оснивање локалног музеја и почетак професионалног рада археолога Емилије Томић 1955. године. Организована су систематска рекогносцирања територија општина Брус, Александровац, Ражањ и Варварин, а већ 1958. године у сарадњи са Н. Тасићем ископавана праисторијска некропола у Маћији код Ражња (Стојић, Чађеновић 2006:9). Ископавања Ј. Тодоровића и А. Симовића на локалитету Школска градина у Рутевцу код Алексинца (1957), прилично су допринела дефинисању једне нове културне појаве у Поморављу, коју су нешто раније М. и Д. Гарашанин извојили мањим ископавањима на локалитету Глождак у Параћину означивши је као параћински тип.

У више кампања од 1984-1986 године истраживана су насеља на локалитетима Јазбине и Орнице у Макрешанима, где је за нас овом приликом важно ово последње због случајног откривања једног гроба (Тасић 1991:11; Тасић 2001:8). Средином осамдесетих година протеклог века у околини Крушевца потврђено је још неколико локалитета параћинске групе. Обновљена су истраживања насеља на Позлатској реци (Bankoff, Palavestra 1986), а у околини Варварина, у селу Обреж, случајно је откривена некропола са више биритуално сахрањених покојника (Тасић 2001). Нарочит значај имала су истраживања Гологлаве код Сталаћа која, према Н. Тасићу, потврђују исправност претпоставке М. Гарашанина о постојању две фазе параћинске групе, претходно утврђене налазима са некрополе Глождак у Параћину (Тасић 1991: 121). Случајни налази из некрополе раног бронзаног доба на локалитету Утрине у Рутевцу и из времена старије фазе параћинске групе са локалитета Град у Сталаћу су без додатних археолошки потврђених доказа о њиховом броју, распореду, односима и другим релевантним елементима важним за прецизније и поуздано опредељење.

Иако скромна, истраживања некропола из бронзаног доба у регији Крушевца ипак су обезбедила довољну количину података неопходних за њихову културну и хронолошку атрибуцију и праћење континуитета сахрањивања. Употпуњавање ове слике свакако би ваљало да буде један од задатака будућих истраживања на простору доњег Поморавља.

1.4. Старије културне традиције

О развоју енеолита на простору Западног Поморавља, који културно и хронолошки претходи бронзаном добу, немамо потпуне и подједнаке податке. Недовољна истраженост, недостатак локалитета са вертикалном стратиграфијом, неједнак ниво истражених некропола и насеља, не дозвољавају да се са потпуном сигурношћу реконструишу етнокултурна кретања на овом простору. И поред тога, досадашње познавање овог раздобља доноси поједине доказе неопходне за стварање основне слике енеолитских култура, важном чиниоцу у будућем формирању и развоју култура бронзаног доба. Ради боље прегледности овог поглавља, укратко ћемо се осврнути на општу периодизацију енеолитских култура на централном Балкану и јужној Панонији, које су присутне и на локалитетима Западног Поморавља.

Енеолит је, слично бронзаном добу, подељен на три сукцесивне фазе развоја - рану, средњу и касну фазу. Током ране фазе у јужној Панонији се развијају Тисаполгар (Tízapolgár), Бодрогкерестур (Bodrogkeresztúr) и Чернавода III – Болераз (Cernavoda III – Boleráz), док су им на централном Балкану истовремене групе Бубањ I – Салкуца и Чернавода III. Средњи енеолит обележен је културама Баден и Костолац у Панонији, односно Костолац (Коцофени) на Балкану, а током завршне фазе је свуда присутна вучедолска култура (Tasić 1995; Nikolić 2000). Истовремено, у радовима М. Стојића и А. Булатовића присутна је другачија номенклатура, која ће такође укратко бити представљена, будући да је преузима од наведених аутора. Наиме, за простор

Поморавља Стојић такође разликује три фазе развоја енеолита, где је најстарији хоризонт у културном смислу релативно сличан претходном (Бубањ I и Салкуца). Почетак средње фазе карактерише баденска група коју следи културна група Остриковац. Према М. Стојићу група Остриковац се развијала истовремено и прожимала са костолачком групом током средње, а у задњој фази енеолита и са Вучедолом – Остриковац Id (Стојић, Чађеновић 2006: 26-27).

У односу на старије радове у којима су обрађиване енеолитске културе на подручју Србије, новији резултати истраживања значајно мењају њихову хронолошку позицију, али и међусобне односе и везе појединачних култура. Иако нам не представља циљ детаљна расправа о тој теми, ипак сматрамо да је потребно изнети нова запажања о хронологији енеолита, према којој се ово раздобље код нас опредељује према апсолутним датумима у време друге половине IV и током првих векова III миленија пре н.е. (Nikolić 2000:78).

На подручју рада ужичког музеја који делом покрива простор Западног Поморавља, основе развоја енеолита препознате су кроз постојање карактеристичних керамичких налаза из неколико насеља, док некрополе за сада нису идентификоване упркос великом броју истражених тумула из бронзаног и гвозденог доба. О продору групе Бубањ – Хум Ia сведоче типични керамички уломци из градинских насеља у Расној и долини Великог Рзава. Нешто више налаза из Вишесаве, Стапара, Шљивовице, Крваваца код Ужица и нешто јужније Радојиње, документују егзистенцију и наредне фазе ове групе - Бубањ – Хум II. Постојање баденске или баденско-костолачке групе на подручју Ужица потврђује један мањи суд из Стапара са три асиметрично распоређене дршке на рамену (Зотовић 1989: 65).

За анализу развоја енеолитских култура у широј регији Ужица посебан значај има насеље на локалитету Јовин Брег у Вишесави на Дрини, чију основну и доминирајућу карактеристику првенствено чини керамички материјал чије особине показују на сажимање одлика Бодрогкерестур (Bodrogkeresztúr) и Салкуца (Salcuța) групе. Из истог слоја, одакле потича наведена керамика, откривени су и типични фрагменти грнчарије баденске и Бубањ- Хум II групе (Зотовић 1989:66). Налазиште у Вишесави

представља посебан интерес, као доказ о продору Салкуца групе дубоко у унутрашњост Балкана, што се објашњава посредном улогом реке Дрине (Зотовић 1989:68), као веома важне природне комуникације значајне за покрете људи, културних утицаја и промета материјалних добара.

Налазишта из времена енеолита у регији Чачка представљају велику реткост упркос редовним и обимним рекогносцирањима и ископавањима током шест деценија професионалног рада археолошког одељења Музеја. Према досадашњем нивоу истражености, енеолитски материјал документован је само мањим бројем керамичких уломака у поремећеном слоју на свега два локалитета - Соколица у Остри и Градина на Јелици. Керамика са Соколице има стилске карактеристике културног комплекса Криводол - Салкуца – Бубањ, док мањи део указује на одлике керамике културних група Баден (Baden) и Коцофени (Coţofeni) (Стојић 2000:17-18). Група керамике са Градине на Јелици такође није имала одређен археолошки контекст, тако да је стилско-типолошким анализом утврђено да потиче из времена позног енеолита и опредељена је у културне групе Коцофени III и Остриковац Id (Булатовић 2009).

На подручју Крагујевца постоји нешто више локалитета из времена бакарног доба. Посебан значај имају некрополе из Рогојевца и Бара, будући да представљају једине гробове из овог периода са ширег простора. Насеља су углавном једнослојна, са танким, често поремећеним културним слојем, позната из Ђурђева, Поповића, Дивостина, Корићана. Енеолитски локалитети са ове територије документују појаву баденске, костолачке и вучедолске културе, односно културе степских номада (Тасић 1961; Богдановић 1985).

У хумци у Рогојевцу откривени су леђни згрченци са ногама положеним на десну страну, делимично посути окером, док су прилоге чиниле окресане алатке. Према облику погребног ритуала и инвентара, хумка у Рогојевцу повезана је са најстаријим покретима степске јамне културе (Sreјović 1976; Јовановић 1979). Примећено је да се након првих продора степске јамне културе у централној Србији успоставља баденска култура, док је у керамичкој производњи још увек присутна неолитска традиција (Богдановић 1985:28). Појава керамике Чернавода III на

неолитском насељу у Дивостину отвара могућност да је ширење ове културне групе могло претходити баденској (Богдановић 1985:29). Комбинације разнородних елемената на откривеној керамици последица је формирања једне нове варијанте баденске културе која је за сада концентрисана само на овом простору. Баденску културу смењује костолачка, чија су насеља позната из регије источно од Крагујевца, а керамичку продукцију још увек одликује неолитска и баденска традиција (Богдановић 1985:29). Сматра се да се костолачка култура на простору централне Србије успоставља рано, у време распада баденске културе или чак истовремено са њеном појавом у Срему и северној Босни (Богдановић 1985:29). У време слабљења и распада костолачке културе на подручју централне Србије долази до продора другог таласа ширења степске културе, коју презентује хумка I у Барама западно од Крагујевца.

Хумку I у Барама карактерише мали број сахрана, окер у гробовима, одвајање лобање од скелета, обимни камени прстен, што свеукупно улази у круг карактеристика степске јамне културе. Поред тога присутни су и елементи који указују на сажимање степских елемената са локалним културама, које се првенствено огледају у већем броју гробних прилога и ритуалу спаљивања покојника. Ову хумку посебно издваја златни накит, који има паралеле са накитом из предње Азије (тзв. “Пријамово благо“ из Троје или из Тепе Хисара), док се керамика повезује са облицима културе Фолтешти II - Чернавода II (Срејовић 1976:113-126). Костолачку културу и степске утицаје смењује вучедолска култура, чији су налази познати са неколико локалитета из долине Лепенице (Богдановић 1985:30).

Настанак хумке II у Барама смештен је у време трајања завршних фаза вучедолске културе, када је у централну Србију стигао завршни талас степске јамне културе. Ритуал забележен у овој хумци према Д. Срејовићу осликава појаве везане за локалне културе раног бронзаног доба (спаљивање, керамика са особинама касно вучедолског стила и нове културе раног бронзаног доба Шомођвар – Винковци). Хумка II се сматра млађом појавом од хумке I у Барама, али старијом од тумула групе Белотић – Бела Црква (Срејовић 1976: 127-128).

Територијални хијатус, кога чини непознавање енеолитских култура на подручју Краљева, највероватније се односи на још увек недовољну истраженост овог подручја. Постојање енеолитског стратума из окружења са доста вероватноће може претпоставити сличан културни развој и ове предеоне целине.

У регији Крушевца познато је више локалитета где су откривени углавном керамички фрагменти из више различитих развојних фаза енеолита. Иако се ради о спорадичним налазима, ипак се може реконструисати припадност најстаријег енеолитског хоризонта културној групи Бубањ - Хум I који је откривен на локалитетима Јазбине у Макрешанима, Лазарев Град у Крушевцу, Цигларска пећ у Сталаћу и из Благодина код Трстеника (Стојић, Чађеновић 2006:26). Следећу развојну фазу документује неколико уломака типичне керамике културне групе Криводол - Салкуца из села Маскаре код Сталаћа (Стојић, Чађеновић 26). Највећа количина енеолитске керамике са овог локалитета културно се опредељује у баденску групу. На локалитету Јазбине у Макрешанима егзистирало је веће насеље током фаза Остриковац b-c, док један фрагмент декорисан типичним врпчастим орнаментом може указати да је живот овде настављен до краја енеолита (Стојић, Чађеновић 2006:27).

2. Некрополе Западног Поморавља

2.1. Ужичка регија

2.1.1. Ариље, локалитет Давидовића Чаир

Хумка на локалитету Давидовића Чаир налазила се у дворишту средње школе у ширем центру Ариља. Хумка је земљане конструкције, пречника 20 и висине 2,14 m. Током 1978. године обављено је заштитно истраживање, а теренским радовима је руководио археолог Народног музеја у Ужицу Михаило Зотовић. Према објављеним резултатима истраживања (Zotović 1985:43), откривено је неколико различитих гробних конструкција где је запажен двојак ритуал сахрањивања – инхумација и инцинерација (прилог 5/1).

Централну позицију заузимала је гробна конструкција правоугаоног облика, оријентације североисток – југозапад, чије су издвојене и благо издигнуте странице формиране од крупнијег, а подлога од ситнијег камена налик на простирку. У оквиру ове конструкције откривени су минимални остаци скелета покојника и један:

- Бронзани кратки мач двосеклог уског листоликог сечива са троугаоно профилисаним ребром по средини. Дршка је посебно израђена и причвршћена на сечиво са четири заковице распоређене по проширеном рамену. Рукохват је благо лучно удубљен дуж обе стране и завршавао се овалном јабучицом декорисаном ближе ивицама мотивом текуће спирале. Дужина: 33,1 cm (Zotović 1985: 43; Harding 1995: 26, Taf. 6, 38) (прилог 5/2).

Инцинерација покојника обављана је ван простора одређеног за насипање хумке, након чега је садржај са ломаче – спаљене кости и пепео - полаган директно на земљу или у керамичке урне, распоређене по периферним зонама тумула. Првом типу спаљених гробова припадају:

Гроб 1, где су спаљене кости покојника слободно положене на отвореном простору. Инвентар гроба је чинио један разбијен и јако оштећен керамички суд (Zotović 1985: 43).

Уз гроб 2, који има исте карактеристике као претходни, пронађени су следећи прилози:

- Три перле кружног облика од стаклене пасте ултрамарин боје. Пречник: 1,3 cm. (прилог 5/3);
- Наруквица од троструко увијене бронзане жице кружног пресека, са стањеним крајевима. Пречник: 5 cm (прилог 5/4);
- Наочараста привесак.

Другом типу спаљених гробова, које карактерише полагање остатака спаљених покојника у керамичке урне (Zotović 1985: 43) припадају три гроба:

- Урна 1 има облик лонца коничне форме са краћим и прилично широким, благо издвојеним цилиндричним вратом, равним ободом и дном. Две мање тракасте дршке вертикално су постављене на рамену суда. Груба фактура, боја сиво-мрка. Димензије: висина 27,3 cm; пречник обода: 20 cm; пречник дна: 13x10 cm (прилог 5/5).
- Урну 2 одликује форма пехара са изразито широким и спљоштеним заобљеним трбухом. Стопа је издвојена, цилиндрична, дно равно. Врат је коничан, обод раван. На најширем делу трбуха симетрично су распоређене четири мање вертикално постављене тракасте дршке изнад којих су брадавичаста испупчења. По површини врата декорацију чини низ плитких паралелних водоравних канелура. На горњој површини трбуха издвајају се правилно распоређени снопови вертикалних канелура. Боја мрка са додатком песка у фактури, глачане спољне површине. Димензије: висина: 28 cm; пречник обода: 13 cm; пречник дна: 7,5 cm (Zotović 1985: 43; Т. XI/6) (прилог 5/6).

- Урна 3 је такође облика пехара чији је трбух формиран од дугог доњег дела коничног облика и високо постављеног заобљеног рамена. Дно је благо наглашено, врат коничног изгледа, а обод ромбоидно моделован. Две тракасте дршке на највишем делу имају волуасте додатке и спајају обод и раме суда. На заобљеном споју конуса симетрично су распоређена четири брадавичаста испупчења. По горњем конусу, као и по површини врата плитко су урезане паралелне линије, имитирајући највероватније канелован орнамент. Боја мрка, са примесом песка у фактури. Димензије: висина: 37,5 cm; пречник обода: 14 cm; пречник дна: 10 cm (Zotović 1985: 43; Т. XI/7)(прилог 6/1,2).

Од осталих налаза из ове хумке треба издвојити (Zotović 1985: 43):

- Бронзану гривну отворених крајева, сегментног пресека. Пречник: 6,1 cm. (прилог 6/3);
- Керамичку шољу заобљеног трбуха са тракастом дршком и извученим језичком при ободу и једним брадавичастим украсом на њеном завршетку. Трбух је косо канелован, стопа благо конкавна. Висина: 12 cm; пречник обода: 8,3 cm; пречник дна: 5,1 cm (прилог 6/4);
- На југозападном ободу хумке истражена је основа пећи потковичастог облика (прилог 6/5).

Хумку на локалитету Давидовића Чаир у Ариљу одликује, слично већини гробних целина ове врсте на ширем простору, типичан распоред гробова – примарни централни гроб и секундарни укопи распоређени по периферним зонама тумула. Аутор ископавања хумке у Ариљу Михаило Зотовић наводи да је у централном гробу са каменом конструкцијом обављена скелетна сахрана покојника, чији су остеолошки остаци очувани само у траговима. Једини налаз представља бронзани кратки мач, јединствен примерак на ширем подручју, на основу чега М.Зотовић закључује да је на овом месту сахрањена индивидуа мушког пола великог друштвеног угледа (Zotović 1985: 43). За овај мач (бодеж по Зотовићу) исти аутор налази аналогije из околине Лашве у Босни, док спирални орнамент на јабучици повезује са сличним

мотивом из Нове Касабе (Zotović 1985: 51). У детаљима израде овог оружја налази микенске утицаје и специфичности израде локалних радионица, а хронолошки га опредељује у Br C (Zotović 1985: 52). А. Хардинг сврстава овај налаз у тип рани Griffzungenschwerter mit breiten Schultern (Harding 1995: 26). У односу на сличан примерак из Јошеве, који датира у средње бронзано доба, односно у ступањ Gugenhofen, MD III по Hänsel-у, представља развијенији облик на основу високих ивица дршке и профилисаног ребра на сечиву, али без других примерака за компарацију не може се изнети прецизније хронолошко одређење (Harding 1995:27). Стога би се могло прихватити датирање у касније фазе средњег бронзаног доба.

Периферни гробови, које карактерише искључиво спаљивање покојника, предстаљају секундарне укопе нешто млађе у односу на скелетну сахрану из центра хумке. Овој групи припадају два гроба где је садржај ломаче постављен директно на земљу и три са керамичким урнама. У првој групи, осим једног доста оштећеног керамичког суда из гроба 1 који није имао довољно сачуваних елемената за ближу компарацију, покретне налазе из гроба 2 чине наочараста привесак, три перле од стаклене пасте и једна наруквица од бронзане жице, која је најпогоднија за ближе хронолошко опредељење. Најближу аналогију за наруквицу чини сличан комад из скелетног гроба 14 у Стапарима, датиран најраније на почетак Ha A1 на основу анализе осталих осетљивијих налаза из исте целине (Vasić 2010:15,43-45).

С друге стране, реконструисане урне пружају више могућности за компарацију.

Урна 1 својом формом упућује на облике керамике профане намене, које су у фунерарној пракси ређе присутне. Донекле сличан примерак, на коме су дршке постављење нешто ближе ободу, представља урна са спалишта хумке на локалитету Крушевље у Лучанима, која се на основу аналогија опредељује у средње бронзано доба (Икодиновић 1969: 11; сл.7), а у исту групу би се могла уврстити и урна из гроба 78 из некрополе Стојића Гумно у Белегишу (Вранић 2002: 175). Међутим, како је већ примећено приликом анализирања урне из Крушевља, „крилца“ карактеристична за сацак ни овде нису запажена, што се може разумети и као последица приличне фрагментованости и недовољне очуваности. Заједничке одлике наведених судова чини груба израда и огњишња функција чију би употребу у наведеним случајевима

можда требало посматрати у релацији са постојањем калотастих пећи и њихове симболике, о чему је детаљније расправљано приликом обраде хумке у Лучанима. Међутим, с обзиром на крајње утилитарну форму која је била кроз дужи временски распон у употреби и не представља хронолошки осетљив предмет, разлика међу овде наведеним примерцима може бити и прилично велика, тако да се као најранији датум за урну из Ариља може сматрати време након полагања централног гроба.

Урна 2 својом основном формом има блиске паралеле са урнама типичним у гробовима под хумкама средњег бронзаног доба у Западној Србији, тако да блиске паралеле које се односе на облик и декорацију налазимо са урнама са локалитета Бабињак у Доњој Краварици, хумка III, гроб 1 (Дмитровић 2004:15;T.VI,3), Ивково брдо у Крстацу, хумка III, гроб 3 (Nikitović 2003: 13;T.IV,6), и посебно са урном из гроба 5 из исте хумке (Nikitović 2003:14; T.V,2). У односу на остале примерке, посебном је чини изразито широк и спљоштен трбух, донекле сличан оном на урни из гроба 5 у хумци III у Крстацу, што би у првом реду могло да указује на рад домаћих (локалних радионица) у којима су израђивани поједине керамичке форме употребљаване у погребном ритуалу. Генерално, поменуте форме су настале кроз јак утицај керамичке продукције старије фазе белегишке културе, о чему сведочи нешто лошија израда и слабији квалитет, што је препознао и Н. Тасић (2002:172). Урна 3 представља типични облик пехара у функцији урне познат из више гробова под хумкама у Западној Србији (Дубац у Јанчићима, Бабињак у Доњој Краварици, Ивково Брдо у Крстацу, Језеро у Рођевићима, Буковачко и Голубачко поље код Ваљева). Облик и декорација су по свој прилици настали под утицајем израде пехара типичних за белегишку културу, чије паралеле познајемо између осталог са епонимног налазишта - некрополе Стојића Гумно у Белегишу (гроб 43, 87,93, 110, 128 и др.) који припадају типовима 2а и посебно 2б (Вранић 2002: 97-99).

Шољу са једном дршком која прелази висину обода М. Зотовић оцењује као типичну форму касније фазе ватинске културе, која представља редак примерак у западном делу Србије (Zotović 1985: 43), што би могао да потврди један сличан суд са Жидовара (Ljuština 2012: prilog 82/4). Сврстава је међу облике познате из хумке 7 у Белотић - Шумару из средњег бронзаног доба, а наводи и нешто млађи примерак из Добраче, уз

напомену да се ипак ради о реткој варијанти са једном дршком (Zotović 1985: 49). Као донекле сличан комад можемо навести један врло сличан суд из неорнаметисане урне (гроб 1, хумка II) са локалитета Дубац у Јанчићима, који се везује за сличан примерак из Дубовца, опредељен у старију фазу дубовачке културе (Тасић 1983: 82; Т. XVI, 8; Т. XVIII, 1).

Свеукупно, на основу претходне анализе покретног материјала и облика сахрањивања у тумулу на локалитету Давидовића Чаир у Ариљу, можемо закључити да је хумка настала током завршних фаза средњег бронзаног доба, када је прво формиран централни гроб. Накнадне сахране су извршене на извесној удаљености од центра, а да притом нису пореметиле централно место, што може указивати на постојање одређеног надгробног обележја. Ове сахране су млађе од централног гроба, мада та разлика може бити чак и врло мала. Најмлађу целину представља гроб 2 са спаљеним покојником положеним директно на земљу, који је на основу гробних налаза опредељен у На А1.

2.1.2. Ариље, локалитет Трњаци

На локалитету Трњаци у близини Ариља обављено је заштитно ископавање некрополе под хумкама где је, поред већине гробова из старијег гвозденог доба, откривено и неколико гробних целина из бронзаног доба из којих потичу (Zotović 1985, 43):

- Торквес од бронзане шипке нешто тањег кружног пресека, оштећених крајева. Пречник: 10 cm; пресек шипке: 0,7 cm (Vasić 2010: 11; Tafel 8,55)(прилог 7/1);
- Четири бронзане гривне отвореног типа сегментног пресека. На једном примерку очувани су проширени крајеви, док су на осталим оштећени. Није могуће идентификовати декорацију услед наталожене патине. Пречник: 5,1 – 5,8 cm (прилог 7/2-5).

Хронолошка детерминација хоризонта из бронзаног доба извршена је на основу стилско-типолошке анализе карактеристичних покретних налаза. Приликом обраде торквеса, Р.Васић разврстава примерак из Трњака у тип глатких неукрашених торквеса односно у његову варијанту торквеса кружног пресека шипке са истањеним или исеченим крајевима. Овај примерак је можда првобитно имао увијене крајеве, али на основу мањег промера шипке Р. Васић сматра да највероватније припада касном бронзаном добу (Vasić 2010: 17).

Четири наруквице од којих три комада имају оштећене крајеве, припадају типу отворених наруквица троугаоног пресека са проширеним крајевима чија декорација није уочљива услед дебеле патине по површини. Наруквице овог типа представљају релативно чест гробни налаз у гробовима под хумкама на једном ширем простору, а посебно у ужичком и чачанском крају, као и Подрињу. Чеоне површине обично су декорисане различитим комбинацијама урезаних геометријских мотива. На основу бројних аналогја из ближе околине (Велики Луг у Врањанима, Бошковина у Губин Долу, Крушевље у Лучанима, Равнине и Дубац у Јанчићима, Ивково Брдо у Крстацу и др.) ове наруквице се могу датирати у средње бронзано доба (Дмитровић 2009б: 18-19). Међутим, недостатак декорације и непознавање ближих услова налаза свакако нас ограничава за разраду финије периодизације ових предмета.

2.1.3. Висибаба

У селу Висибаба недалеко од Пожеге откривена је једна наруквица од бронзане жице са спирално увијеним крајевима (Zotović 1985: 42,43). Услови налаза нису познати, али се претпоставља да је у питању гробни налаз из неке раније уништене хумке, које су, иначе релативно честе на овом простору.

- Масивна бронзана наруквица од дебље бронзане жице са наспрамно постављеним спиралним дисковима украшена геометријским урезаним линијама, шрафираним троугловима и тачкастим убодима Пречник: 7,7 cm; пречник диска: 5,2 cm (прилог 7/6).

Наруквице од бронзане жице са спирално увијеним крајевима не представљају уобичајен налаз у нашим крајевима док се, насупротив томе, знатно чешће јављују у више варијанти у источној и средњој Европи (Zotović 1985: 42) од средњег бронзаног до краја старијег гвозденог доба (Никитовић, Васић 2005: 137; Blajer 2001: 40-50). М. Зотовић, на основу масивности допушта могућност вотивног карактера овог примерка, и датира је, на основу сличних, али нешто мањих комада из Пилатовића и Гуче, у средње бронзано доба (Zotović 1985: 50).

2.1.4. Врањани, локалитет Велики Луг

Локалитет Велики Луг налази се у селу Врањани, неколико километара западно од Пожеге, на благо издигнутој тераси Врањанског поља. Ову некрополу је чинило 30 тумула концентрисаних на простору од око 15 хектара, распоређених око централне, гигантске хумке пречника 50 m и висине 8-10 m. Остале хумке припадале су објектима средњих димензија, пречника 10-25 m од којих је један број већ био прилично заравњен пољопривредним радовима. Истраживања су обављена 1969. године под руководством М. Зотовића и том приликом су испитана три тумула, док из једне оштећене хумке потиче мања група налаза. У непосредној близини овог локалитета налазе се групе хумки у Здравчићима и у Мађеру (Зотовић 1978: 75-76; Zotović 1985: 39-40).

Хумка I пречика 16 m, висине 1,06 m, искључиво земљане конструкције, налазила се на североисточној периферији некрополе у односу на гигантску хумку. Истраживањима је утврђено да је на површини предвиђеној за оснивање тумула извршена нивелација терена и припремљена кружна зона пречника 6 m од набијене, чврсте и компактне земље светложуте боје. На овако уређеној подлози обављен је погребни ритуал. У средишту централне кружне зоне положено је ритуално разбијено посуђе након чега је делимично насута земља. Изнад тог нивоа (рел.дубина 0,7 m) постављена је посебно припремљена подлога која подсећа, према руководиоцу ископавања М. Зотовићу, на грубљи преплет ужих трака дрвене коре, на коју су

положене непотпуно спаљене кости релативно млађе индивидуе женског пола¹ (документација Народног музеја у Ужицу). Да је спаљивање било непотпуно указују делови лобање, горње и доње вилице са више зуба као и остаци надлактице десне руке (Zotović 1985: 39). Спаљивање је обављено на ломачи ван простора хумке. Након полагања горелих костију на овако припремљену подлогу, постављен је накит од бронзе (прилог 8/1) на коме није било трагова горења и потом насут део садржаја са још вреле ломаче (Зотовић 1978: 78-79; Zotović 1985: 39,40).

Колекцију накита из ове гробне целине чинили су:

- Две гривне од бронзане шипке троугаоног пресека са отвореним и задебљаним крајевима. Декорација је изведена урезивањем мотива рибљег мехура, снопова паралелних линија и гирланди по ободу. Пречник: 6,4 cm (Zotović 1985: 40, Т.IX, 1-8; документација НМУ) (прилог 8/2,4);
- Једно веће и два мања калотаста дугмета од танког бронзаног лима са петљом са доње стране. Пречник: 1.5,6 cm; 2. 2 cm (прилог 8/3,6,10);
- Четири тутула (привеска) од којих су два фрагментована, уске купасте основе са издуженим централним делом у облику трна, постепено суженог према врху. Дужина: 1. 2,9 cm; 2. 3,4 cm; 3. 4,7 cm; 4. 4,9 cm (прилог 8/5,7);
- Два наочараста привеска од бронзане жице кружног пресека са спирално навијеном, издигнутом спојницом. Дужина: 1. 8,5 cm; 2. 9 cm (прилог 8/9);
- Торквес од бронзане шипке кружног пресека са спирално увијеним крајевима без декорације. Димензије: пречник 12,5 cm; пречник шипке 0,9 cm (Zotović 1976:sl.3; Vasić 2010: 13; Taf. 8,54)(прилог 8/8).

У непосредној близини централног гроба, на истом нивоу (рел.дуб. 0,4 – 0,68 m) лежала је керамичка урна чији је обод био прекривен плочастим каменом. Урна је била напуњена, до самог обода, спаљеним костима покојника поред којих је било

¹ Приликом анализирања грађе са више локалитета уз регије Ужица, користили смо документацију израђену за јединствени централни регистар под називом „Гробови прастановника сјеверозападног Балкана“ која је израђивана у оквиру пројекта под руководством Центра за балканолошка испитивања Академије наука и умјетности БиХ. У даљем тексту наводи преузети из ових картона наводиће се као документација НМУ (Народни музеј Ужице).

неколико мањих фрагмената бронзане траке који су највероватније чинили делове салталеона.

- Урну облика амфоре карактерише цилиндрични врат, високо, заобљено раме на коме се налазе четири симетрично распоређене вертикално постављене тракасте дршке. Трбух је сасвим благо профилисан и постепено сужен ка равном, ненаглашеном дну. Грубља фактура, боја наранџасто-мрка. Димензије: висина: 39,5 cm; пречник обода: 17,3 x 17,7 cm; пречник дна: 9,6 cm (Зотовић 1978:80, сл.5; Zotović 1985: 40)(прилог 8/11).

Приликом анализирања централног гроба хумке I у Врањанима, пре осталог, потребно је обратити пажњу да аутор истраживања утврђује да спаљене кости припадају особи женског пола, док накит од бронзе сматра распоређеним на делове тела на којима је уобичајено ношен, што би вероватно требало да симулира скелетну сахрану. Из положаја описаних делова скелета закључује да је гроб оријентације југозапад - североисток (Zotović 1985: 40). Међутим, ове констатације се чине недовољно јасним, будући да је већ наглашено да је у питању гроб спаљеног покојника чије је спаљивање обављено ван оквира тумула, а спаљени остаци пренети на припремљено гробно место у центру хумке. С обзиром на недостатак детаљног цртежа овде гробне целине, остаје нејасно на који начин су спаљене кости са ломаче пренете и положене на припремљено место сахране. С обзиром да се ради о недовољно спаљеним костима, где су се препознавале поједине веће структуре, читалац може само претпоставити да су пренете и положене на начин тако да имитирају скелетну сахрану. Према фотографији централног гроба чини се да се теза „о накиту постављеном на места где је уобичајено ношен“ не може прихватити у потпуности, јер се за овакву претпоставку превасходно мора знати положај покојника (згрчен, опружен став, положен на леђа, бок и сл.) и тек тада оценити место на скелету где су уобичајени налази те врсте (нпр. рука, врат, грудни кош и др.). У сваком случају, сви наведени предмети од бронзе брижљиво су распоређени на мањем простору, на коме су претходно положене спаљене кости. Полна атрибуција покојника је преузета из објављене грађе аутора ископавања, као и документације

Народног музеја у Ужицу (Зотовић 1978: 79; Zotović 1985: 40). У том смислу, комплетирана антрополошка анализа пружиће велики допринос приликом покушаја родне интерпретације сахрањених индивидуа током бронзаног доба у западној Србији.

Када је у питању хронолошко опредељење централног гроба из хумке I, Зотовић анализира поједине форме накита које су хронолошки осетљиве (наруквице, игле) и аналогијама долази до закључка да овај гроб припада крају средњег (бронзано доба II по Д. Гарашанин) и самом почетку касног бронзаног доба (бронзано доба III по Д. Гарашанин) (Zotović 1985: 49-51; 54-56). Р. Васић је торквес разврстао у тип глатких неукрашених торквеса са увијеним крајевима које датира заједно са осталим налазима из истих целина у средње бронзано доба, а на основу дугмади са петљом на задњој страни са сигурношћу га опредељује у Косидер (Koszider) хоризонт (Vasić 2010:15; Taf.8/54). Када је у питању керамичка урна, М.Зотовић је везује за одговарајуће типове дубовачко – жутобрдске групе и датира у средње и касно бронзано доба (Зотовић 1978:84). Међутим, на нивоу досадашње истражености и познавања грађе, чини се да се ова аналогија тешко може одржати. До извесне мере се могу прихватити паралеле када је у питању форма, с тим што су урне са класичне територије поменуте групе доста оштрије профилације, финије израде и врло добро декорисане различитим мотивима са инкрустацијом беле боје, што код примерка из Врањана уопште не представља случај. Чини се да су много ближе аналогије међу урнама са локалитета Дубац у Јанчићима (хумка II, гробови 1 и 3) (Никитовић 1999: Т.III/4,5) и Ивковог Брда у Крстацу (хумка III, гробови 1 и 4) (Nikitović 2003: Т.V/1; Т.IV/3), за које блиске паралеле постоје међу формама Белегиш културе, из фазе Ia датиране у Вр С (Тасић 2002), што би било у равнотежи са осталим налазима из ове хумке. Као и у осталим случајевима и овде се ради о локалној керамичкој продукцији насталој под наведеним узорима. Да урна највероватније представља синхрону појаву са бронзаним накитом, може се просудити и на основу њеног положаја у непосредној близини централног гроба и истог нивоа.

Наруквице са отвореним и проширеним крајевима представљају типичне налазе из средњег бронзаног доба, посебно на основу декорације у виду рибљег мехура (Fischblasenmustern) (Benac, Čović 1956: 26-27).

Тутули које М. Зотовић описује као предмете левкастог облика и сматра за штитинике за иглу (Zotović 1985: 40) не представљају честе налазе, тако да су аналогије за ову врсту материјала код нас ретке и налазимо их само још у Пилатовићима, Београду (некропола са урнама на Карабурми) (Тодоровић 1977: 42) и Медошевцу код Ниша (Гарашанин М. 1971: 43; кат.бр. 247-267). Тутули (звонлики привесци) (Fransenbesatzstücke) овалне основе и уског и издуженог централног дела у средњој Европи су чести током средњег и касног бронзаног доба. Према изгледу доњег коничног дела који је мање развучен, могу се уврстити у варијанту А према подели В. Фурманека (Furmánek 1980: 33-34). Р.Васић сматра да су тутули ове врсте нанизани један у други служили за формирање огрлица, на шта указује њихов велики број на неким оставама у Словачкој и датира их у последње фазе развијеног бронзаног доба - Вг С2 - на основу других налаза из истих целина (Васић 1997: 41). Код нас се ова првобитна функција изгубила и најчешће представљају појединачне или малобројне импортоване комаде накита.

Хумка II је позиционирана слично претходној, на североисточној периферији некрополе. Калота је формирана у потпуности од насуте земље, пречника 19 m и висине 1,3m. Слично хумци I и овде је постојала посебно припремљена централна кружна зона, пречника од око 10 m, са примесама пепела, гара и више разбацаних фрагмената керамике, на којој је обављен погребни ритуал и сахрањивање. Након завршених обредних радњи набачен је слој дебљине 35-40 cm тврдо печене, набијене земље истих карактеристика и тек након тога коначно насута калота од чисте земље (Zotović 1985: 40-41).

Гроб 2 је откривен у самом центру хумке, на рел. дубини од 1,15m (15 cm изнад нивоа здравице). На подлози од интензивног пепела и гара откривени су симболични остаци ситних, спаљених костију које су према М. Зотовићу припадале индивидуи женског пола (Zotović 1985: 40; документација НМУ), око којих је постављено

неколико комада накита од бронзе (прилог 9/1). Спаљивање је обављено ван хумке, а на гробно место је положен само мањи део садржаја са ломаче и следећи комади накита:

- Игла са равном главом као код ексера и задебљаним и пробушеним вратом, декорисана урезаним хоризонталним сноповима паралелних линија испод главе и око пробушеног задебљања на врату. Дужина 40 cm (Vasić 2003: 33; Taf. 11,166) (прилог 9/2);
- Торквес од бронзане шипке кружног пресека са увијеним крајевима (један крај оштећен), декорисан урезивањем и пунктирањем. Дужином торквеса пружа се низ мањих удубљења оивичен са обе стране урезаним линијама око којих се читавом дужином нижу висећи шрафирани троуглови. Ова композиција завршава се са обе стране сноповима паралелних урезаних линија. Пречник: 13 cm; пречник шипке: 1,1 cm (документација НМУ; Vasić 2010: 13) (прилог 9/3);
- Две гривне отвореног типа са задебљаним крајевима (од којих је једна преломљена), троугаоног пресека, декорисане урезивањем мотива шаховског поља у централном делу, снопова попречних линија и гирланди по ободу. Пречник: 5,9 и 6,6 cm (прилог 9/5);
- Два наочараста привеска од дебље бронзане жице кружног пресека са хоризонталном спирално навијеном спојницом. Дужина: 12,1 и 12,3 cm (прилог 9/6);
- Нопенринг од савијене бронзане траке сегментног пресека. Пречник: 1 cm (прилог 9/4);
- Неколико фрагмената бронзаног лима (Zotović 1985: 40).

Занимљиво је да је и у овом случају аутор истраживања хумки у Врањанима сматра да описани комади накита постављени тако да одговарају одређеним деловима тела на којима су и ношени. Из оваквог положаја дарова, која вероватно треба да имитирају скелетну сахрану, одређује оријентацију запад - исток (Zotović 1985: 40).

Гроб 1. На југоисточној периферији посебно припремљене централне зоне, на рел.дуб. 1,18-1,3 m, откривена је мања површина са остацима гара и пепела, на којој су лежале спаљене кости индивидуе женског пола заједно са колекцијом бронзаног накита (документација НМУ; Zotović 1985: 40):

- Торквес од бронзане шипке кружног пресека стањених и повијених крајева, декорисан урезивањем. У централном делу декорацију су чинила три снопа верикално урезаних паралелних линија између којих су по два, наспрамно постављена троугла испуњена шрафираним линијама. Бочно од централне зоне, уз подужно урезане линије постављени су низови троуглова испуњени косим шрафурама. Пречник 13,3 cm, пресек 1,2 cm (Vasić 2010:26; Taf. 16,120) (прилог 10/1);
- Два мања фрагментована наочараста привеска са спирално навијеном спојницом. Пречник очуваног диска 4 cm (прилог 10/3);
- Фрагменти нопенринга;
- Стрелица од тврдог, прозирног камена беле боје. Дужина: 4,9 cm; ширина: 1,6 cm (прилог 10/2).

На истом нивоу, јужно од централног гроба, на периферији уже зоне, на мањој површини са симболичном количином спаљених костију и пепелом и гаром пронађене су:

- Три гривне отвореног типа са проширеним крајевима, троугаоног пресека, декорисане урезивањем. У централном делу гривне урезана су три паралелна снопа вертикалних линија, на бочним површинама мотив рибљег мехура, а дуж ивица низови гирланди. Пречник: 6 cm (документација НМУ; Zotović 1985: 40) (прилог 10/4).

Аутор ископавања је мишљења да се овде можда ради о ритуалним прилозима повезаним са централним гробом, а на исти начин објашњава и још неколико усамљених налаза са истог нивоа (Zotović 1985: 41):

- Бронзана игла типа чекић, дужег, јаче задебљаног, попречно наребреног врата и мале главе. Дужина: 19,4 cm (Vasić 2003:40; Tafel 15/209) (прилог 10/5);

- Три камене стругалице. Димензије: 1. Дужина: 6,7 cm; ширина: 3,4 cm; 2. Дужина 3,9 x 1,6 cm;
- Камене секире калупастог облика. Дужина: 10,2 cm; ширина: 5,1 cm; дебљина: 4,1 cm (Zotović 1985: 41).

Као што је већ наведено, М. Зотовић поново примећује да је распоред предмета у централном гробу (гроб 2) постављен слично примеру из хумке I, на местима где су (да је обављена скелетна сахрана), одређени комади иначе ношени (Zotović 1985: 40). Имајући у виду фотографију налаза *in situ* (Zotović 1985: T.VIII/2-3), чини се да је Зотовићева оцена њиховог распореда овде вероватнија, али се ипак ова решења могу разматрати само као претпоставке. Описане гробне целине исти аутор опредељује на идентичан начин као налаз из хумке I, у сам крај средњег (бронзано доба II по Д. Гарашанин) и на почетак касног бронзаног доба (бронзано доба III по Д. Гарашанин), што утврђује анализирањем покретних налаза, посебно игала (Зотовић 1978: 86-87; Zotović 1985: 49-51; 54-56). Сличну временску одредницу налази и Р. Васић приликом појединачног анализирања торквеса и игала. Описане торквесе опредељује у групу глатких украшених торквеса са увијеним крајевима, међу којима налазе из Западне Србије генерално опредељује у последње фазе средњег бронзаног доба (Br C1 – C2) (Vasić 2010: 28). Исто датирање наводи и приликом обраде игала, где иглу типа чекић (Tur Hammer) опредељује у млађу фазу Културе гробних хумки (Hügelgräber) (Vasić 2003:39), док иглу из централног гроба сврстава у тип Lochhalsnadeln и њену варијанту са равном плочастом гравом (Variante mit flachem Scheibenkopf) и опредељује у средњу фазу Hügelgräber хоризонта, (Br C1) (Vasić 2003:34). На основу ових анализа могло би се прихватити да описане целине и налази припадају последњим фазама средњег бронзаног доба.

Хумка III је имала земљану калоту пречника 16 m и налазила се у најближој североисточној зони централног тумула (прилог 11/1). На једном делу обода остало је очувано спорадично распоређено камење. Запажено је постојање уже радијалне зоне пречника 8 m коју карактерише земља која је била изложенија високој температури

са пепелом и траговима гари. У центру, на релативној дубини од 0,88 m, налазило се спалиште приближно правоугаоног облика, димензија 120 x 70 cm. У слоју гарежи са већим комадима угљенисаног дрвета налазила се и маса спаљених костију са више минијатурних биконичних перли од бојеног камена које су највероватније чиниле огрлицу (Зотовић 1978: 82-83; Zotović 1985: 32). Из истог слоја потичу:

- Два мања керамичка суда - пехара са по две наспрамно постављене тракасте дршке постављене од обода до рамена суда. Оба суда су тањих зидова, рађени од непречишћене земље и само делимично нагорели у ватри, што указује на чињеницу да су на спалиште положени тек након обављене кремације. Димензије: 1. Висина 6,9 cm; пречник обода: 7,6 x 7,9 cm; пречник дна: 4 x 4,2 cm; 2. Висина: 6,5 cm; пречник обода: 7,4 x 7,8 cm; пречник дна: 4 x 4,4 cm (прилог 11/2,3).

У центру ове хумке, на релативној дубини од 0,61 cm откривена је једна:

- керамичка урна испуњена пепелом и калцинисаним костима, чији је отвор био прекривен плочастим каменом. Услед оштећења, ова урна није могла бити реконструисана, али је запажено да је на рамену имала хоризонтално аплицирану траку која опасује цео суд, затим једну тракасту дршку и брадавичасте додатке непосредно испод обода (Zotović 1985: 32).

Из слоја који одговара нивоу спалишта и урне (рел.дуб. 0,61 – 0,86 m) пронађено је више кремених ножића и већи број атипиче керамике (Zotović 1985: 32).

С обзиром да се урна налазила на 25 cm вишем нивоу од спалишта, аутор истраживања некрополе у Врањанима М. Зотовић претпоставља да је након обављене кремације пепео и остеолошки материјал прикупљен у керамичку урну, која је постављена тек након набацивања неколико слојева земље преко спалишта. Иако антрополошка анализа није обављена, на основу количине спаљених костију, Зотовић претпоставља да је овде извршена сахрана бар две индивидуе (Zotović 1985: 32). Објављујући некрополу у Врањанима, исти аутор посебну пажњу обраћа на два

керамичка пехара која типолошки повезује са Бубањ – Хум III групом и тиме хронолошки детерминише заснивање некрополе и почетак кремација (Зотовић 1978:82). Сличан пехар потиче из хумке 12 у Белотићу, који М. Гарашанин, пак, повезује са формама Glina III - Schneckenberg групе у Трансилванији особеним за рану фазу раног бронзаног доба, иако не негира постојеће сличности и са кантаросима групе Бубањ - Хум III (Гарашанин 1973: 262; Табла 43; Garašanin 1983e: 713,716). Датирање хумке III у рано бронзано доба се тиме може прихватити и подржати аналогијама које се тичу ритуала сахрањивања – спаљивање и полагање спаљених остатака у центру хумке познате и из тумула чачанске регије (Dmitrović 2013a: 69-70).

2.1.5. Губин До, локалитет Бошковина

Локалитет Бошковина налази се у селу Губин До, недалеко од Косијерића. У случајно откривеном централном гробу једне хумке средњих димензија налазила се конструкција у облику цисте од вертикално постављених камених плоча. Затворена је већом каменом плочом пажљиво фасетираних ивица како би боље и чвршће лежала на бочним плочама. Будући да су унутар цисте затечени поремећени скелети покојника, М. Зотовић наводи да се није могло закључити у ком су положају били првобитно постављени; с обзиром да су лежали у истом сандуку невелике ширине, претпоставља да су били испружени (Zotović 1985: 41). Поред испреметаних костију откривени су и следећи предмети:

- Неукрашен торквес од бронзане шипке кружног пресека са савијеним крајевима. Пречник 9,7 cm, пресек 0,8 cm (Vasić 2010: 1; Taf. 1, 9)(прилог 12/1);
- Две гривне отвореног типа са задебљаним крајевима, троугаоног пресека орнаментисане мотивом рибљег мехура и сноповима попречно урезаних линија. Пречник: 6,3 и 6,4 cm; (прилог 12/2,3).

Камене цисте представљају типичне облике погребне архитектуре за рано бронзано доба у области Драгачева (Dmitrović 2013a); истој групи могла би да припада и циста из оближњег села Рибашевина (Zotović 1985). Међутим, показало се да ипак треба задржати мало резерве имајући баш у виду налаз из Губин Дола и Душковаца, где инвентар предмета од бронзе јасно указује на касније време, о чему дискутује и М. Зотовић (Zotović 1985: 34). Исти аутор је мишљења да је ова целина из средњег бронзаног доба што утврђује на основу пара гривни орнаментисаних мотивом риблиг мехура за које наводи аналогне примерке из Стапара, Врањана, Дренове код Прибоја и др.(Zotović 1985:41,49), које су иначе познате са ширег простора централног Балкана (регија Чачка, Гласинац, Рађевина, Подриње) и у већем броју из налазишта у средњој Европи. Према декорацији изведеној урезивањем и убадањем, посебно на основу мотива риблиг мехура (Fischblasenmustern) датирани су у средину развоја средњег бронзаног доба (Benac, Čović 1956: 26-27; Дмитривић 2009б: 19). Ово може да потврди и торквес који Р. Васић сврстава у тип глатких неукрашених торквеса (Vasić 2010:9-16), који се такође датира у исти период (Vasić 2010:15).

2.1.6. Дрежник, локалитет До

На локалитету До у селу Дрежник, 15-ак километара југоисточно од Ужица, истражен је један мањи тумул 1959. године. У централном делу тумула откривена је конструкција од немарно слаганог камена неправилно купастог облика под којом су лежале спаљене кости покојника и пепео (прилог 12/4). По једној половини обода хумке пронађен је венац од крупнијег камена (Zotović 1985: 33) (прилог 12/5).

Аутор истраживања М.Зотовић ову врсту сахране опредељује у рано бронзано доба и синхронизује је са хумком III из Врањана, хумкама на локалитету Јакеновача у Вишесави и спаљеним гробовима из Мале Градине у Стапарима, где најстарију целину представља гроб са урном вучедолског типа (Zotović 1985: 53). Ово мишљење би се могло прихватити с обзиром на врло сличне гробне целине из Драгачева

(Лучани, лок. Сува Чесма, Дучаловићи, лок. Руја, Крстац, лок. Ивково Брдо) које потичу из истог времена (Dmitrović 2013a: 70).

2.1.7. Душковци, локалитет Локве

Село Душковци се налази северно од Пожеге, на падинама планине Маљен. Непосредно са десне стране пута, на локацији Локве, налазила се једна хумка са централним гробом у облику цисте формиране од већих камених плоча, прилично оштећена земљаним радовима власника имања. Хумка је имала калоту земљане конструкције, пречника 18 m и висине преко 2 m. Услед знатног оштећења остала је непозната већина података о детаљном изгледу централног гроба и ближим условима налаза бронзаног мача, али се према наводима проналазача сматра да је представљао прилог откривен у цисти (Zotović 1985: 43):

- Бронзани мач дугог двосеклог сечива овалног пресека са елипсасто проширеним раменом на коме се налазе четири рупице за нитне за причвршћивање дршке. Сама дршка није сачувана, али је очувана капа овалног облика са гвозденим клином за учвршћивање у дршку. Њена горња површина декорисана је паралелним овалним линијама између којих је површина шрафирана косим цртицама, док је ближе ивици постављен текући гирланд мотив. Дужина: 39,3 cm (Zotović 1985: 43; T.XI/1; Harding 1995: 13; Taf.1,9)(прилог 12/6).

Према М. Зотовићу, мач из Душковаца је сврстан у рани тип Griffzungenschwert grupppe IIa, односно у Nenzinger тип, који се у средњој Европи појављује током касног бронзаног и почетком раног гвозденог доба. Као аналогије наводи сличне примерке са Раба у Хрватској, из Скодре у Албанији и из Битоља у Македонији, а помиње и велики број ових комада из Грчке и са Егејских острва (Zotović 1985: 52). Наглашава да су дуго сматрани типичном врстом за микенску продукцију, док се касније дошло до доказа да им је порекло ипак са севера и повезује се са продором током Егејске

сеобе (Zotović 1985: 53). Исти налаз анализирао је и А. Хардинг у својој монографској публикацији везаној за мачеве са простора бивше Југославије (Harding 1995). Овај аутор мач из Душковаца разврстава у групу мачева са плочастим рукохватом типа Вуковар (Griffplattenschwerter vom typ Vukovar) за који наводи да представља раширену форму (Harding 1995: 13-14). Посебно обраћа пажњу на овалну капу са врха рукохвата декорисану урезаним геометријским орнаментом који, на основу паралела сврстава у старију фазу Hügelgräber културе, што одговара фази MD II према периодизацији Hänsel-a (Harding 1995:14; Harding 2003:23). Исти аутор образлаже да мачеви на територији јужно од Саве и Дунава представљају ретке примерке који углавном представљају гробне налазе. Наш примерак из Душковаца, на основу гвозденог клина којим је причвршћивана овална капа за рукохват представља врло редак пример употребе гвожђа током бронзаног доба на простору централног Балкана па и шире. Овај детаљ највероватније указује на неке везе између централног Балкана и развијене цивилизације на југоистоку Европе и Мале Азије, поготову што највећи број научника сматра да је гвожђе прво стигло из Анадолије, као и да није постојала металургија гвожђа у Европи тако рано као што је период бронзаног доба (Harding 2003:23-24).

Циста у којој је пронађен овај мач представља добро познат тип гробне конструкције, који је на ширем подручју релативно често употребљаван током раног бронзаног доба (Dmitrović 2013a:68-69). Уколико узмемо да су наводи проналазача централног гроба на локалитету Локве у Душковцима потпуно тачни и да је мач заиста део инвентара из камене гробне конструкције, тада можемо с доста вероватноће претпоставити да се овакав облик сахрањивања одржао доста дуго, а сама гробна конструкција указивала на одређен друштвени значај и статус покојника.

2.1.8. Крива Река, локалитет Вишовина

Некропола под хумкама на локалитету Вишовина у Кривој Реци недалеко од Чајетине смештена је дуж једне косе оријентисане правцем североисток - југозапад (прилог 13/1). На брежуљку педесетак метара југозападно од истраживане некрополе

евидентирано је градинско насеље са остацима сухозида од ломљеног камена, приступачно једино са стране некрополе. Испод косе Вишовина, североисточно од градине, налази се још једна група мањих тумула, који су остали неистражени. Археолошка ископавања су обављена током 1952. године под руководством Драге Гарашанин (Гарашанин Д.1967: 41, 43). Хумке су претежно пречника око 20 m и висине преко 2 m, а калоте су формиране од земље и слободно набацаног камења. У већим хумкама је по правилу обављено више сахрана инхумацијом или спаљивањем покојника међу којима је једну групу одликовала пракса да се спаљене кости покојника заједно са пепелом и даровима биле директно положене на већи камен (Гарашанин Д. 1967:43-44). Један број истражених гробних целина из Криве Реке, која иначе у старијој литератури фигурира као халштатска некропола, на основу врсте и облика гробног инвентара и конструкција ипак треба приписати бронзаном добу (Zotović 1985: 43-44).

У хумци I истражено је више гробова са спаљеним покојницима положеним у керамичке урне које својим стилско-типолошким особинама потпуно одговарају формама из бронзаног доба. Описане урне су нумерисане бројевима од један до пет, према ознакама из Инвентарне књиге инвентара Народног музеја у Ужицу.

- Урна 1 је облика амфоре профилисана у облику слова S, равног дна и кратког левкастог врата. Обод је благо разгнут, непрофилисан. На најширем делу трбуха равномерно су распоређене четири вертикално постављене тракасте дршке између којих су кружна испупчења. Боја мрко-сива. Димензије: висина: 29 cm; пречник обода: 23,7 cm; пречник дна: 10 cm (Инвентарна књига НМУ: инв.бр. 130) (прилог 13/2);
- Урна 2 је облика амфоре благо профилисаног трбуха, кратког оштећеног коничног врата и равног ненаглашеног дна. На рамену се налазе две наспрамно постављене тракасте дршке између којих је по једно брадавичасто испупчење. Керамика грубље фактуре, неуједначено печена, мрке боје. Димензије: висина: 18 cm; пречник обода: 17,5 cm; пречник дна: 8,5 cm (Инвентарна књига НМУ: инв.бр. 123) (прилог 13/3);

- Урну 3 која има форму пехара одликује широк, заобљен трбух постепено сужен ка стопи и равном дну. Врат је коничан, обод ромбоидно моделован. Две тракасте дршке спајају обод и раме суда. На највишем делу дршке, као и ближе корену, налази се по једно брадавичасто испупчење. Врат је од трбуха одвојен једном дубљом канелуром, док је изнад урезана дупла цик-цак линија оивичена сноповима паралелних плићих канелура. Трбух је декорисан плитким и широким вертикалним канелурама. Симетрично су распоређена и четири верикална ребраста задебљања која се завршавају брадавичастим испупчењима. Керамика мрке боје, неуједначено печена, глачане спољне површине. Димензије: висина: 30,7 cm; пречник обода: 15,5 cm; пречник дна: 8 cm (Zotović 1985: 44; T.VII/5) (прилог 13/4);
- Урна 4 је такође облика амфоре издуженог јајоликог тела, левкастог врата и благо разгнута, непрофилисаног обода. Дно је равно, сасвим благо наглашено. На рамену суда равномерно су постављене четири тракасте дршке испод којих су, на најширем делу трбуха, четири вертикално бушене језичасте дршке. Грубе фактуре, мрке боје. Димензије: висина: 27 cm; пречник обода: 15,5 cm; пречник дна: 9,5 cm (Инвентарна књига НМУ: инв.бр.124) (прилог 13/5).

Поред спаљених костију покојника у урни 4 откривени су и:

- Четири нопенринга од савијене бронзане траке сегментног пресека. Пречник: 1-1,1 cm (прилог 13/6,7,9,10);
- Пет тутула купастог облика међу којима се издваја примерак који има венац искуцаних бобица дуж хоризонтално профилисаног обода и један купастог облика са две наспрамно постављене рупице. Пречник: 1,1, cm (прилог 13/8);
- Урна 5 је облика амфоре широког, заобљеног трбуха, високо постављеног рамена, благо издвојене стопе и равном дна. Врат је цилиндричан, обод хоризонтално профилисан. Испод најширег дела трбуха симетрично су распоређене четири вертикално постављене тракасте дршке, спојене у нивоу горњег корена једним хоризонталним пластичним ребром. Изнад дршки, на рамену суда, налази се по једно веће брадавичасто испупчење. Керамика боље

печена, тамномрке боје. Димензије: висина: 29,2 cm; пречник обода: 14,3 cm; пречник дна: 18,8 cm (Zotović 1985: 44; Т.VII/1) (прилог 14/1).

Поред гробова са спаљеним покојницима, хоризонту бронзаног доба, судећи према гробним налазима, припадају и два скелетна гроба, док неколицина предмета откривена без одређеног контекста у насипу хумке, може да указује да је постојао још један број гробова из бронзаног доба, највероватније уништен каснијим укопавањима.

Из скелетног гроба 4 потиче:

- Појас начињен од танког бронзаног лима у облику широке траке са суженим и зашиљеним једним крајем, декорисан геометријским орнаментима у техници искуцавања и урезивања. Дужина: 63,5 cm; највећа ширина: 6,5 cm (Гарашанин Д. 1967: 47; сл.14) (прилог 14/2).

Гроб 5 је чинила скелетно сахрањена индивидуа, према М. Зотовићу женског пола, у конструкцији од ситнијег речног камена (Zotović 1985: 44). Инвентар гроба су чинили:

- Пар гривни са отвореним и проширеним крајевима декорисане урезивањем геометријске орнаментике међу којима доминирају орнаменти концентричних кругова и гирланде. Пречник: 5,4 cm (прилог 14/3);
- Три огрлице од салталеона;
- Четири нопенринга од савијене профилисане бронзане траке. Пречник: 1,7 cm (прилог 14/4);
- Два наочараста привеска од тање бронзане жице кружног пресека са широком, спирално навијеном спојницом постављеном између дискова. Дужина: 4,5 cm (прилог 14/5);
- Осам тутула различитих величина.

Из насипа хумке I потиче:

- Тутул од бронзаног лима са купастим средњим делом и хоризонтално профилисаном базом на којој су наспрамно постављене две рупице. Пречник: 2,5 cm (прилог 14/7),

док су у насипу хумке V нађени:

- Један цео и један фрагментован наочараста привесак од тање бронзане жице са издигнутом спирално навијеном спојницом. 1. Дужина: 11 cm; 2. Пречник диска: 4,5 cm (прилог 14/6,9);
- Каричица од танке бронзане жице кружног пресека. Пречник: 2,2 cm (Инвентарна књига НМУ: инв.бр. 202-204, 231).

Некропола под хумкама на локалитету Вишовина у Кривој Реци у старијој литератури фигурира у потпуности, као што је већ наведено, као налазиште из времена халштата (Гарашанин Д.: 1967), опредељена у гвоздено доба II по М. Гарашанину и то у млађу фазу гласиначке групе западнобалканског комплекса (Гарашанин М.1973: 456,509). Исти аутор је касније, на основу поређења са новим налазима из бронзаног доба, гроб 5 из хумке I определио у средње бронзано доба и посебно обрадио појас од бронзаног лима одредивши га у тип *Siedlung-Szeged* (Garašanin M. 1983h:748). М. Зотовић у својој дисертацији наводи да се одређени гробови из Криве Реке, на основу карактеристика инвентара, ипак морају датирати у бронзано доба, где убраја скелетни гроб 5 и спаљени гроб 4 из хумке I. Керамичке урне такође сматра оригиналним облицима из бронзаног доба, истом приликом наводећи неслагање са претходним мишљењем Д. Гарашанин (Гарашанин Д. 1967: 46) да код керамичких форми није у питању халштатски материјал на коме су присутне старије традиције (притом мислећи на бронзано доба) већ заиста аутентични материјал (Zotović 1985: 44). Према особинама описане грађе може се закључити да се мишљење М. Зотовића по овом питању заиста може прихватити, а број предмета и гробова из бронзаног доба проширити, што ће показати анализа материјала.

У хумци V је откривено 5 урни са спаљеним костима покојника, где су у неким постојали и прилози од бронзе. Урне 1 и 2 представљају типолошки блиске примерке, док се као нешто развијенија форма у оквиру ове групе може посматрати урна 5. Блиске аналогije налазимо на некрополама под хумкама на локалитету Дубац у Јанчићима на Каблару (хумка II, гроб 3) (Никитовић 1999: Т.III/5), затим Ивково брдо у Крстацу у Драгачеву (Nikitović 2003: Т.IV/3; Т.V/1), као и Пауље код Лознице (Цанић –Тешановић и Глигорић 2001: кат.1). За урне 1 и 2 из хумке I у Кривој Реци могу се наћи паралеле до извесне мере са неорнаментисаним урнама особеним за фазу Белегиш Ia која се хронолошки опредељује у Br C према периодизацији П. Рајнеке-а (Тасић 2002:177-178; 183-184). Сличности се огледају у облику тела и положају дршки, док се делимично разликују по изгледу врата и обода. Урне из Криве Реке оштећене су оправо на овом делу, тако да нам њихов оригинални облик није у потпуности познат. У сваком случају утицаји са матичне територије белегишке културе већ су примећени међу керамичким формама из некропола западне Србије, док њихова грубља и немарнија израда говоре у прилог локалној производњи. Урна 5 показује развијенију и рашчлањенију форму у односу на претходне две и М. Зотовић је с правом повезује са формама заступљеним у Hügelgräber култури (Zotović 1985: 44). Имајући у виду чињеницу да је дно урне 3 служило као полопац за урну 1 у хумци II на Дупцу у Јанчићима (Никитовић 1999: 14), могуће је определити урне неразвијеније форме без орнамената у нешто старију фазу од облика које презентује између осталог и урна 5 из хумке I у Кривој Реци. За урну 3 налазимо паралеле на локалитетима Дубац у Јанчићима (Никитовић 1999: Т.III/2), Ивково Брдо у Крстацу (Nikitović 2003:Т.IV/5), Давидовића Чаир у Ариљу (Zotović 1985: Т.XI/7) и др.. М. Зотовић је описује као форму локалне израде која сједињује елементе ватинске и касније Белегиш групе (Zotović 1985: 44). Ове урне су у основи врло сличне формама пехара карактеристичним за Белегиш културу који се јављају током фаза Белегиш Ia и b опредељеним у време Br C (Тасић 2002: 97; 177-184). Наши примерци се могу сматрати производом домаћих радионица насталим под утицајем са севера, на шта у првом реду указује лошија фактура и примитивнији изглед декорације.

Када је у питању форма, урна 4 представља извесни куриозитет међу урnama заступљеним у некрополама под хумкама у западној Србији, које су најчешће везане за облике карактеристичне у културама северно од Саве и Дунава. Урна 4 према основној форми и месту дршки, најближе аналогije има са урnama параћинске културе, а као најближу паралелу треба навести некрополу под хумкама Лугови-Бент у Мојсињу код Чачка, где су откривене веома сличне урне, додуше нешто развијенијег типа богато орнаментисане, опредељене у време утицаја *Hügelgräber* културе (Никитовић, Стојић, Васић 2002: Т.VII,бр.41; Т.VII, бр.46 и 47). Врло сличне форме потичу из цисте Б из хумке VII у Добрачи код Крагујевца (Garašanin M., Garašanin D.1958a: Y17B 2(1),1;Y 17B 2(2),10), које М. Гарашанин датира у Br D по Рајнеке-у (Garašanin M.1983h: 749).

Поред спаљених костију покојника, у урни 4 су откривена и четири нопенринга и пет тутула. Предмети ове врсте имају добро утврђене паралеле у ближој околини - Дубац у Јанчићима, Кулине у Сврачкову, Пилатовићи, Врањани и др.где су обично датирани на основу осталих налаза из затворених целина. Најчешће припадају развијеној и касној фази средњег или почецима касног бронзаног доба.

Неколико предмета из насипа хумке I и V указују или на постојање старијих целина уништених каснијим укопавањима, али се може помишљати и на одређене ритуалне радње обављане приликом насипања тумула. Масивни наочараста привесак са вертикално издигнутом спојницом и један тутул не представљају хронолошки осетљиве предмете. На основу аналогija из ближе околине (Дубац у Јанчићима, Равни Луг у Врањанима, Сврачково и др.) могу се исто определити у другу половину средњег или на почетак касног бронзаног доба.

Пар наруквица отвореног типа из скелетног гроба 5 из хумке I нема блиске аналогije када су у питању орнаментална решења. Наиме, овде су концентрични кругови и полукругови раздвојени вертикалним паровима гирладни, што за сада представља јединствен орнаментални мотив на наруквицама овог типа. До извесне мере подсећа на декоративни манир са наруквица из Гучева и Осова на Гласинцу и Стапара код Ужица опредељену у фазу Гласинац Па. Ово датирање се утврђује на основу декорације у виду рибљег мехура, које аутори монографије о Гласинцу

сматрају изразитим представником средњег бронзаног доба (Benas, Čović 1956: 26). Међутим, на основу нешто другачије, најпре упрошћеније орнаментике, чини се да пре припадају крају средњег и почетку касног бронзаног доба.

Међу налазима из хумке I у Кривој Реци, највећу пажњу изазива појас од бронзаног лима декорисан геометријским орнаментом. Према Д. и М. Гарашанин, пронађен је у скелетном гробу 5 (Гарашанин Д. 1967: 47; сл.14; Garašanin M. 1983h: 748). Међутим, према документацији Народног музеја у Ужицу, коју наводи и М. Зотовић (Zotović 1985: 44), овај појас је нађен у скелетном гробу бр. 4 из хумке I, што смо за ову прилику прихватили као тачнију одредницу. Драга Гарашанин је појас раније оценила као налаз из гвозденог доба (Гарашанин Д. 1967: 47), док је у каснијој литератури ова одредница промењена, тако да Милутин Гарашанин, имајући у виду бројне паралеле које су у међувремену публиковане, појас из Криве Реке одредио у тип Siedling - Szeged из развије фазе средњег бронзаног доба, Br B2 – C (Garašanin M. 1983h: 748). Волфганг Давид их такође сврстава у исту групу и хронолошки је опредељује у развијену фазу Hügelgräber културе. Налаз из Криве Реке је, за сада, јединствен примерак код нас и уједно најјужнији примерак појаса од бронзаног лима који припада типу Siedling- Szeged, познатом са једне шире територије која се протеже у првој фази до Haidlfing-a kod Walleresdorfa у Доњој Баварској, док је у другом таласу стигао до околине Минхена у Горњој Баварској и Горње Франконије. Ови правци ширења указују на велик значај дунавског пута као линије дуж које је континуирано постојала размена добара, идеја и технологија, као и мобилност људских заједница (David 2002b:86).

За израду финије хронологије било би од великог значаја коначно детаљно публиковање целе некрополе из Криве Реке, где би се коначно утврдиле све релевантне чињенице везане за комплетна теренска запажања о обрађеним гробовима и тиме утврдили тачни међусобни односи и везе.

2.1.9. Пилатовићи, локалитет Ђурђевића Брдо

На неколико стотина метара удаљености од групе хумки на локалитету Равни Луг налазила се једна усамљена хумка, из које потиче случајни групни налаз предмета од бронзе, откривен приликом орања 1978. године (Zotović 1985: 42). Састоји се од више комада накита од бронзе међу којима су:

- Наруквица отворених крајева, кружног пресека. Крајеви су заобљени и ненаглашени. Декорација није идентификована услед дебље патине. Пречник: 6,1 cm (прилог 15/1);
- Пар наруквица отвореног типа, троугаоног пресека проширених крајева. На једном примерку уочљива је декорација изведена урезивањем геометријских орнамената - вертикалних снопова паралелних линија између којих су шрафирани троуглови и снопови лучних линија. Пречник: 1. 6,7 cm; 2. 6,7 cm (прилог 15/2,3);
- Два масивна наочараста привеска од бронзане жице кружног пресека спојена вертикално издигнутом спирално навијеном спојницом. Дужина: 13,5 и 14,3 cm (прилог 15/4,5);
- Два равна дугмета од танког бронзаног лима са профилисаним ободом. Већи примерак има петљу за качење на доњој страни, док је мањи делимично оштећен, али су приметне две кружне перфорације наспрамно постављене ближе ободу. Пречник: 1. 5,5 cm; 2. 2,9 cm (прилог 15/6,7);
- Четири звонолика тутула са ободом овалног облика и издуженим уским трном. Дужина: 3,3-5 cm; Пречник обода: 1,3 x 1,7 cm – 1,6 x 2 cm (прилог 15/8-12);
- Четири срцолика (лунуласта) привеска са развијеним срцоликим делом. Дужина: 2,5 – 3,4 cm; Висина: 3-3,5 cm (прилог 15/13-15).

Иако је у питању случајни налаз без ближих подата о условима, са сигурношћу се зна да је у питању део гробног инвентара с обзиром да су предмети пронађен у једној хумци, недалеко од археолошки истраживане некрополе на локалитет Равни Луг. М.

Зотовић сматра да ови предмети потичу из бар две целине, наводећи различите типове наруквица као потврду (Zotović 1985: 42). Пар наруквица троугаоног пресека са отвореним, проширеним крајевима има доста добро утврђене паралеле на ширем простору, што је већ и описано приликом анализе ове врсте материјала (Ариље, лок.Трњаци, Врањани, Пилатовићи, лок. Равни Луг и др.), које се генерално сматрају типичним за средње бронзано доба. Финија периодизација и овде изостаје услед недостатка ближих података о примарним условима налаза. С друге стране, наруквица са заобљеним крајевима и кружним пресеком тела представља нешто ређи тип у односу на претходне, а блиске паралеле су познате из Сврачкова (Zotović 1985: Т.Х/14) и из Гротнице у Гучи које се сматрају типовима ближим млађем бронзаном добу (Никитовић, Васић 2005: Т.IV/4; Т.VII/1). На ширем простору аналогije налазимо у некрополама Подриња, где су датирани у Br C (Косорић, Крстић 1988: Т.V,1-3; Т. XVII,4), затим примерак из некрополе на локалитету Шумар у Белотићу коју М. Гарашанин опредељује у касну фазу западносрпске варијанте ватинске културе у Br C –D (Garašanin M.1983h: 738;747), као и на гласиначкој висоравни из фазе Glasinac IIb датованој Br C (Čović 1981: 108,110). Према наведеним паралелама можемо закључити да ова наруквица припада типовима заступљеним крајем средњег и почетком касног бронзаног доба.

Два масивна наочараста привеска са издигнутом спирално навијеном спојницом имају бројне паралеле на локалитетима западне Србије, Подриња, Рађевине, Гласинца и најчешће не представљају хронолошки осетљиве предмете, тако да се ближе опредељују уз налазе захвалније за финију периодизацију, што овде није случај. У првом реду пада у очи њихова масивност, као и дебљина жице од које су направљени. Слични комади из Дупца у Јанчићима и Гротнице у Гучи датирани су у касније фазе средњег бронзаног доба (Никитовић 1999: 7; Никитовић, Васић 2005: 137), што би се могло прихватити и у овом случају.

Тутули или звонолики привесци по Р. Васићу, (Fransenbesatzstücke), овалне основе и уског и издуженог централног дела представљају врло ретке примерке код нас, док су у средњој Европи чести током средњег и касног бронзаног доба. Поред налаза из Пилатовића, слични комади за сада су познати из Врањана (Zotović 1985:

Т.IX), Београда (некропола са урнама на Карабурми) (Тодоровић 1977: 42) и Медошевца код Ниша (Гарашанин М.1971: 43; кат.бр. 247-267). Према изгледу доњег коничног дела, ови комади припадају варијанти А Фурманекове поделе (Furmánek 1980: 33-34). М.Зотовић је прихватио мишљење А. Можолич (Mozsolics 1973: 85) по коме су ови предмети представљали штитнике за игле (Zotović 1985: 40). Насупрот томе, Р.Васић (1997: 41) сматра да је прихватљивије да су ови предмети заправо формирали огрлицу нанизани један на други, на шта указује њихов велики број на неким оставама у Словачкој (нпр. Hodejov, Rimavská Sobota). Код нас се ова првобитна функција изгубила, слично кружним плочицама са трном, те су представљају појединачне комаде накита који о свој прилици импортовани. Тутуле ове врсте, на основу карактеристика накита из истих целина, Р. Васић опредељује у сам крај средњег бронзаног доба, Br C2 (Васић 1997: 41).

Срцолики (лунуласти) привесци такође не представљају чест комад накита код нас, док су у средњој Европи веома чести током средњег бронзаног доба и јављају се у више варијанти. Сматра се да је порекло овог облика у средњој Европи, али на основу бројних аналогија из Грчке, постоје мишљења и о егејском утицају у формирању овог облика (Васић 1997: 43 са наведеном литературом). Три примерка из Пилатовића припадају варијанти са „развијеним“ срцоликим делом, која се, по Р. Васићу јавља током каснијих фаза средњег бронзаног доба и задржава и током касног бронзаног доба у западним деловима Србије, Бачкој и околини Београда (Васић 1997: 44). Према наведеној анализи, налаз са локалитета Ђурђевића Брдо у Пилатовићима би се могао датирати пред крај средњег и делимично на почетак касног бронзаног доба.

2.1.10. Пилатовићи, локалитет Равни Луг

Локалитет Равни Луг налази се у равничарском делу атара села Пилатовићи у пожешкој котлини, на десној обали реке Моравице, на свега неколико километара источно од Пожеге. Приликом рекогносцирања 50-тих година прошлог века уочено је 17 гробних хумки груписаних у већу некрополу, а нешто даље од ове групе

издвајао се један тумул великих димензија. Пољопривредним радовима каснијих година један број тумула је уништен. Приликом истраживања некрополе у Пилатовићима под руководством Михаила Зотовића, у периоду између 1969. и 1973. године испитано је 8 тумула са близу 80 гробних целина из бронзаног и старијег гвозденог доба. Гробови из бронзаног доба откривени су у хумкама I, II, IV и VI (Зотовић 1978: 31; Zotović 1985: 32-33;41-42).

Хумка I је имала правилну калоту земљане конструкције, пречника 20 m и висине 0,9 m. Спаљивање покојника је обављено у центру хумке, где је откривено спалиште – ломача са интензивним слојем гара и пепела и остацима спаљених костију. Судећи према количини спаљених костију, М. Зотовић сматра да је на овом месту извршено спаљивање више индивидуа (Zotović 1985: 32). У слоју спалишта нађено је доста фрагмената лоше очуване керамике која је била изложена високој температури, што највероватније указује на ритуално разбијање посуђа приликом инцинерације покојника. Један део кремираних костију и пепела са ломаче били су похрањени у четири керамичке урне радијално постављене по периферији хумке (прилог 16/1). Након њиховог полагања извршено је насипање калоте хумке. Услед знатних оштећења, облици ових урни се нису могли реконструисати у потпуности (Зотовић 1978:73), док су у археолошкој збирци Народног музеја у Ужицу идентификовани следећи фрагментовани облици:

- Доњи конус урне са делимично очуваним заобљеним преломом на коме се налази једно брадавичасто испупчење. Грубе фактуре, са примесом песка, боја светло и тамномрка. Очувана висина: 14 cm; пречник дна: 11 cm (прилог 16/2);
- Делимично очуван део доњег конуса и дна урне грубе фактуре, дебелих зидова, равног дна, мрке боје. Очувана висина: 7,8 cm; пречних дна: 9 cm (прилог 16/3);
- Мањи пехар S профилације, равног, ненаглашеног дна, ширег, коничног врата и благо извијеног обода на спољну страну откривен је у урни 4. Две тракасте дршке спајају обод не прелазећи његови висину и раме суда. У фактури

приметна примеса песка, недовољно печен. Боја наранџасто – сива. Висина: 7,5 cm; пречник обода: 6,5 cm; пречник дна: 3 cm (Ђурић 2011: 21) (прилог 16/4).

Хумка II. У гробу I из ове хумке откривени су остаци пепела, гара и ситних недогорелих костију, које према М. Зотовићу припадају индивидуи женског пола (Zotović 1985: 41), постављени директно на земљу без неке солидније конструкције, заједно са прилогом:

- Два колутаста украса од спирално увијене бронзане жице који се завршавају купастим, у спиралу увијеним украсима (Zotović 1985: 41).

На спалишту у сегменту Д, на рел.дубини од 1 m откривен је:

- Керамички пехар ниског, коритасти заобљеног тела, високог и широког, благо коничног врата и равног, ненаглашеног дна. Обод је широк и задебљан, а са раменом га спајају две тракасте дршке. У фактури приметна примеса песка, мрке боје (Ђурић 1993: кат.бр.96) (прилог 16/5).

Из хумке IV потиче једна:

- урна облика пехара заобљеног трбуха који се постепено сужава ка равном, ненаглашеном дну. Врат је широк, благо коничног облика. Две ваљкасте дршке спајају равни, непрофилисан обод са раменом суда. Трбух је декорисан паралелним вертикално постављеним канелурама. Четири вертикална пластична ребра која се у доњем делу завршавају брадавичастим украсима равномерно су распоређена међу канелурама. Боја окер и светломрка, са примесом песка у фактури. Димензије: висина: 23,5 cm; пречник обода: 12,5 cm; пречник дна: 7 cm (Zotović 1985: 42; сл.2а) (прилог 17/1).

Хумка VI. Слично примеру из хумке II, у гробу I из хумке VI откривене су спаљене кости покојника слободно положене на земљу без икакве конструкције, заједно са прилозима. М. Зотовић и овде наводи да су припадале индивидуи женског пола (Zotović 1985: 41). Гробни инвентар су чинили:

- Торквес од бронзане шипке кружног пресека са увијеним крајевима, без декорације. Пречник 12 cm, пресек 0,8 cm (Vasić 2010:12; Taf. 6, 37) (прилог 17/2);
- Два наочараста привеска са вертикално издигнутом спирално навијеном спојницом. Дужина: 1. 8,5 cm; пречник диска: 3,8 cm; 2. Пречник диска 3,5 cm (прилог 17/3);
- Два фрагментована срцолика привеска развијеног срцоликог дела. Димензије: ширина: 3,4 cm; висина: 4 cm (прилог 17/4);
- Игла са главом у облику диска (ексера), кружног пресека тела и задебљаног, пробушеног врата. Декорисана је урезивањем снопова паралелних линија испод главе и испод задебљања на врату. Дужина 31 cm (Vasić 2003:33; Taf. 11, 163) (прилог 17/5);
- Четири нопенринга од савијене бронзане траке сегментног пресека. Пречник: 1,3 cm;
- Два оштећена равна дугмета од танког бронзаног лима са петљом за качење на доњој страни (прилог 17/6);
- Фрагментован тутул са хоризонтално профилисаним ободом на коме су две насупрамно постављене рупице и венац искуцаних бобица. Пречник: 3,5 cm (Zotović 1985: 41,42; документација НМУ) (прилог 17/7).

Гроб 2 су чиниле спаљене кости покојника положене у керамичку урну. Будући да је и ова хумка коришћена за уповање покојника и током старијег гвозденог доба, археолошким ископавањима није могла бити установљена релација гробова 1 и 2, односно решено питање да ли се овде ради о истој целини, где би налаз из гроба 1 представљао прилог уз урну са спаљеним покојником (Zotović 1985: 42).

- Од урне је очуван део заобљеног трбуха на коме се налазила једна мања вертикално постављена дршка. Дно је равно. Висина: 14 cm (прилог 17/10).

Из једне од оштећених хумки у Пилатовићима потичу:

- Две наруквице од бронзане жице кружног пресека са наспрамно постављеним спиралним дисковима, нешто мањих димензија од сличног примерка из Висибабе (Zotović 1985: 43; Т. XI/4,5) (прилог 17/8,9).

Када је покретни инвентар у питању, М.Зотовић анализира металне форме (срцолике привеске, игле, торквесе) и аналогима их опредељује у средње бронзано доба, што би се у сваком случају могло прихватити. Каснијим анализама појединих врста предмета од бронзе, Р.Васић торквес из гроба 1 хумке VI у Пилатовићима сврстава у групу глатких неукрашених торквеса са увијеним крајевима које датира заједно са осталим налазима из истих целина у средње бронзано доба. На основу дугмади са петљом на задњој страни, слично налазу из хумке I у Врањанима, сматра да са сигурношћу припадају Koszider хоризонту (Vasić 2010:15). Иглу са пробијеним вратом и главом у облику диска (ексера) одређује у исти тип као иглу из централног гроба хумке II у Врањанима (Lochhalsnadeln) и њену варијанту са равном плочастом главом, које датира у средњу фазу Културе гробних хумки (Hügelgräber), (Br C1) (Vasić 2003:34).

За пар наруквица са наспрамно постављеним спиралним дисковима, М.Зотовић наводи да представљају облике који су карактеристични за дужи временски период, од средњег до касног бронзаног доба, тако да се без другог, хронолошки осетљивијег материјала не може прецизније хронолошки дефинисати. Према изнетим паралелама, сматра да наруквице из Пилатовића, као и нешто већи примерак из Висибабе припадају средњем бронзаном добу (Zotović 1985: 50). Скоро идентичан примерак пронађен је у једном поремећеном гробу из хумке IX у Гротници у Гучи, коју Р. Васић опредељује, као и цео инвентар из гробова у Гротници у касније фазе средњег бронзаног доба (Никитовић, Васић 2005: 137).

Керамичке посуде које су очуване само у доњим партијама трбуха не пружају сигурне могућности за хронолошко и културно опредељење. Општа карактеристика им је груба фактура и лоше печење, што представља чест случај међу керамиком коришћеном у погребном ритуалу у тумулима западне Србије. С друге стране,

очувана су три пехара са по две тракасте дршке, који пружају више могућности за поређења.

За мањи пехар из урне 4 у хумци I блиску паралелу проналазимо са једним двоухим пехаром који је чинио део централног гробног прилога их хумке на локалитету Аде у Пријевору код Чачка (Никитовић 2000: 7; T.I, сл.5), а који се везују за форме Бубањ-Хум III групе (Никитовић 2000: 10). А. Булатовић и Ј. Станковски су сличне примерке из басена Јужне Мораве разврстали у тип I особен за рано и почетке средњег бронзаног доба (Булатовић, Станковски 2012: 239; табела 3). Пехар из хумке II представља нешто развијенију форму у односу на претходни комад. На основу изгледа горњих партија, посебно облика и положаја дршки, може се ближе повезати са пехаром из хумке на локалитету Крушевље у Лучанима (Икодиновић 1969: сл.5) који на основу аналогичности представља нешто каснији примерак, с почетка средњег бронзаног доба (Икодиновић 1969: 11). Међутим, изглед трбуха има прилично везе са претходно обрађеним пехаром, тако да се примерак из хумке II може се посматрати као једна прелазна форма између пехара насталих кроз утицај Бубањ-Хум III групе и форми типичних за синхроне културне манифестације из Подунавља. Према томе, датирање на крај раног и почетак средњег бронзаног доба се чини оправданим.

Већи пехар из хумке IV, који је заправо имао функцију урне, М. Зотовић везује за облик посуда ватинско-вршачког типа, који у неким детаљима подсећа на одговарајући тип судова из Добраче (Zotović 1985: 42). Под овим називом Зотовић подразумева стару номенклатуру, којом су се раније обележавале културне групе које су данас познате под називом белегишка, ватинска и дубовачка. Најближе паралеле, изузев у појединим детаљима, проналазимо међу пехарима из гробова бронзаног доба из Мојсиња код Чачка (Никитовић, Стојић, Васић 2002:T.VIII/48-51; T.IX/52; T.XI/64), али и у Добрачи, како је то већ приметио М. Зотовић (Garašanin M., Garašanin D.1958a: Y 17 A 3(2)/5; Y 17 B 2(2)/9), које у основи носе карактеристике пехара типичних за белегишку културу (Вранић 2002: 97-99), настале у локалној изради под поменутиим утицајем. Веома сличне урне, нешто развијенијег обода са рожастим додацима на врховима дршке (које су иначе честе међу облицима типичним за белегишку културу) можемо пратити на оближњим локалитетима:

Давидовића Чаир у Ариљу, Вишовина у Кривој Реци, Дубац у Јанчићима и др.. Према наведеним аналогијама, пехар из хумке IV у Пилатовићима се може одредити такође пред крај средњег бронзаног доба.

2.1.11. Ражана, локалитет Аниште

Некропола под хумкама на локалитету Аниште у Ражани налази се са леве стране пута Ваљево – Ужице (прилог 18/1), у равници, насупрот највећем броју некропола под хумкама у Западној Србији које су скоро по правилу осниване дуж брдских и планинских коса. Овој групи, где су хумке подизане у равницама спадају, између осталог, и налазишта од Скелана до Братунца са леве обале Дрине (Гарашанин Д. 1967: 42). Ископавања су обављена 1953. године под руководством Милутина Гарашанина. Хумке су различитих димензија, пречника и преко 20 m и висине до око 2 m. У време ископавања на Аништу већ је неколико тумула било у потпуности заравњено, тако да наведене димензије тумула не осликавају првобитне габарите. Калоте хумки су формиране од земље и камена, где су у хумкама I и V постојале и одређене камене конструкције. Слично некрополи у Кривој Реци, и у Ражани је у већим хумкама постојало више гробова, док је сахрањивање обављано спаљивањем и скелетним инхумирањем покојника (Гарашанин Д. 1967: 41-43).

Хумка I (прилог 18/2) је имала унутрашње језгро формирано од неправилно слаганог камена купастог облика испод кога се налазило спалиште већих димензија са остацима гаражи, пепела и спаљеним костима костима које Д. Гарашанин сматра за животињске (Гарашанин Д. 1967: 43-44), као и више керамичких уломака од којих је реконструисано неколико судова (Zotović 1985: T.VI/1,2,4,6):

- Здела коничног облика са кратким вратом, благо разгранутог обода и равног дна. Две тракасте дршке спајају обод и раме суда. Боја мрка, са примесом песка у фактури. Димензије: висина: 8 cm; пречник обода: 18,1 cm; пречник дна: 6,5 cm (прилог 18/3);

- Дубља здела благо профилисаног трбуха, цилиндричног врата и благо разгранутог обода. Дно је равно. Четири равномерно распоређене вертикално постављене тракасте дршке спајају раме и обод суда не прелазећи његову висину. Губља фактура, неуједначена мрка и светло мрка боја. Димензије: висина: 11,7 cm; пречник обода: 18,8 cm; пречник дна: 8 cm (прилог 18/4);
- Урна облика амфоре S профилације, коничног врата и разгранутог обода. Дно је равно, ненаглашено. На најширем делу трбуха наспрамно су постављене две шире тракасте дршке. Губља фактура, боја сиво-мрка. Димензије: висина: 19,5 cm; пречник обода: 15,5 cm; пречник дна: 7,5 x 8 cm (прилог 18/5);
- Дубља здела коничног облика, високо постављеног, заобљеног рамена, кратког разгранутог обода и равног дна. Две тракасте дршке, лучно профилисане, спајају обод и раме суда благо надвисујући обод. У равни доњег корена дршке постављен је низ тачкастих убода између две урезане линије, док је испод ове композиције цик-цак урезана линија целом ширином суда. Добра фактура, боја мрка. Димензије: висина: 8,5-9,1 cm; пречник отвора: 15,6 cm; пречник дна: 7 cm (прилог 18/6);
- Пехар лоптастог трбуха, дужег коничног врата, благо разгранутог обода и равног дна. Шири тракаста дршка, благо сужена по средини, спаја обод и раме суда. Површина суда је декорисана урезивањем геометријских орнамената у ширим тракама које су се састојале од парова паралелних линија праћених тачкастим убодима у хоризонталном и вертикалном низу и квадратних поља испуњених тачкастим убодима постављених на више различитих начина. Добра фактура, боја мрка (прилог 18/7,8).

У хумци III откривена је једна:

- Урна облика амфоре дужег коничног трбуха са високо постављеним заобљеним раменом, краћим левкастим вратом и благо разгранутим ободом. Дно је равно, ненаглашено. На заобљеном рамену равномерно су распоређене четири мање тракасте дршке вертикално постављене између којих су снопови вертикално урезаних линија. На рамену и врату се налазе по две водоравне

плитке канелуре, између којих тече плитко урезан цик-цак орнамент. Димензије: висина: 27 cm; пречник обода: 17,2 cm; пречник дна: 6 cm (прилог 18/9).

Хумка V, пречника 24 x 23 m и висине 2 m, имала је унутрашње језгро формирано од неправилно сложеног камена у облику купе (прилог 19/1), слично налазу из хумке I. На основи ове конструкције лежао је централни гроб кога је чинио керамички пехар (урна), постављен на већи плочаст камен (прилог 19/2), у коме су се налазиле спаљене кости покојника са још два керамичка суда мањих димензија. Поред описаних целина и налаза из хумки I и V помињу се и гробови са спаљеним покојницима без ближе хронолошке детерминације, где су спаљене кости покојника једноставно биле положене на већи камен (Garašanin M., Garašanin D. 1958a: Y 19; Гарашанин Д. 1967: 44). Инвентар централног гроба чинили су:

- Пехар, који је био у функцији урне, полулоптастог реципијента косо разгнута обода и шупље коничне стопе. Мања тракаста дршка спаја обод и раме суда сасвим благо надвисујући обод. Декорација је изведена урезивањем. По ободу су низови кратких косих цртица постављених између равномерно распоређених мотива у облику слова „V“, док је на врату сноп паралелних водоравних линија испод којих су урезане цик-цак траке у вертикалном низу од рамена до доње ивице стопе. Добра фактура, мрка моја, неуједначено печен. Димензије: висина: 23 cm; пречник обода: 26,5 cm; пречник дна: 14 cm (прилог 19/3);
- Мањи пехар коничног тела са високим заобљеним раменом, широким, цилиндричним вратом, равним ободом и равним ненаглашеним дном. Две наспрамно постављене дршке које на највишем делу имају по једно мање брадавичасто испупчење, спајају обод и раме суда. Грубе израде, мрке боје. Димензије: висина: 8 cm; пречник обода 5 cm; пречник дна: 3,6 cm (прилог 19/5);

- Мањи пехар коничног реципијента, равног обода, на шупљој коничној стопи. Груба израда, мрка боја. Димензије: висина: 7,5 cm; пречник обода: 9 cm; пречник дна: 6 cm (прилог 19/4).

У хумци X је истражен само један гроб, откривен у центру хумке. На основу фотографије налазишта запажа се постојање венца од крупнијег камења постављеног по ободу хумке (прилог 19/6). Централни гроб је чинила конструкција од камена у облику примитивног сандука са благо издигнутим странама од грубље поређаног камења у коме је откривен скелет покојника (Гарашанин Д. 1967: 44) и један:

- Фрагментован торквес кружног пресека шипке са оштећена оба краја, са једва уочљивом декорацијом изведеном пунктирањем и косим линијама. Пречник: око 13,8 cm; пресек шипке 0,9 cm (Vasić 2010: 26; Taf.16,111) (прилог 19/7).

Некропола под хумкама у Ражани, слично Кривој Реци, у старијој литератури аутора Милутина и Драге Гарашанин, у потпуности је идентификована као некропола из старијег гвозденог доба, мада су поједине форме гробних конструкција, као и облик и врсте судова (пехар са две дршке из централног гроба хумке V) оцењене су као примитивне форме које су се очувале кроз дужи временски интервал (Garašanin M., Garašanin D. 1956:14-17; Гарашанин Д.1967:46). Керамичке налазе из Ражане, где посебно убраја судове са спалишта из хумке I и пехар (урну) из хумке V, Д. Гарашанин издваја на основу урезане орнаментике и повезује их са сличним илирским материјалом из Босне (Гарашанин Д. 1967:47). Нешто касније, на основу проналаска нове грађе и могућности даљих компарација, део керамике из Ражане је поново разматран. Овде се у првом реду ради о судовима са спалишта из хумке I, за које је још Б. Човић, посебно имајући у виду орнаментисане примерке зделе и пехара, увидео велику сличност у појединим детаљима са керамиком раног бронзаног доба из источне Босне, Херцеговине и Далмације, што сматра једним од доказа повезаности ових регија током раног бронзаног доба (Čović 1970: 17 i d.). М. Гарашанин је касније променио мишљење у вези ових судова и исто тако их сврстао у типове раног бронзаног доба, где је порекло облика везао за винковачку групу, док

је декорацију видео као последицу утицаја како винковачке, тако и групе Которац-Цетина (Garašanin M.1983b: 474-475). О овом питању расправљао је и Б. Говедарица, који се такође слаже са мишљењем Б. Човића, посебно када су у питању облик дршке пехара, неки мотиви и орнаментална техника, који чине везу са цетинском продукцијом. Међутим, саме облике овог посуђа Говедарица сматра страним у цетинској култури, те форму пехара везује за мокринску групу и друге панонске културе раног бронзаног доба, док зделу сматра типичном формом културе Бубањ – Хум III и егејских култура типа Dikili Tash и Sitagroi (Govedarica 2006:103). Бројне аналогije потврђују ово мишљење – пехари са једном ручком представљају један од водећих типова у моришкој (Girić 1984: T:VI; T.VII/5; Garašanin M.1983c: 479), винковачкој (Tasić 1984: T.II/1,2,7,10), затим Глокенбехер – Чепел групи (Schreiber – Kalicz 1984: T.XXXV1-17) и другим панонским културама, што важи и за зделе са две дршке, које такође имају директне паралеле на истом простору (Tasić 1984:Taf.IV/4,7; Girić 1984: Taf.V/4; X; Schreiber-Kalitz 1984: Taf.XLV/11 et al.). Према томе, као и на основу сличних налаза керамике из Живаљевића и Вртањка на Гласинцу, која показује и елементе других керамичких традиција, Б. Говедарица сматра да је у питању локална продукција настала под цетинским утицајем, док гласиначко подручје, види као посредничку територију на којој су се међусобно прожимали цетински и средњобалкански елементи и представљало спону преко које су цетински утицаји допирали до простора западне Србије (Govedarica 2006:104). М. Зотовић датира ове судове у фазу II групе Белотић – Бела Црква и такође их сматра типовима на којима су уочљиве мешавине различитих културних утицаја (Zotović 1985:48), што сматрамо потпуно прихватљивим.

Керамику из централног гроба хумке V Д. и М. Гарашанин су приписали гласиначкој групи старијег гвозденог доба – гвоздено доба II. И поред овог хронолошког опредељења, порекло форми ових судова ипак налазе у керамографији бронзаног доба, наводећи одређени конзерватизам и традицију као оправдање за наведено датирање (Гарашанин Д.1967:46-47; Гарашанин М.1973: 476-477; сл.25а-ц). М. Зотовић правилно оцењује да су некрополе у Кривој Реци и Ражани ипак основане у бронзано доба, а да је током гвозденог настављено сахрањивање

подизањем нових хумки у оквирима исте некрополе (Zotović 1985: 73). Посебно обраћа пажњу на урну из централног гроба хумке V, где прихвата мишљење М. Гарашанина и преузима аналогије из ранохалштатске некрополе из Сарај Брода и из јужне Италије и са Сицилије, где су аналогне форме датиране доста раније (Zotović 1985:73). Међутим, чини се да новија истраживања и публикавање грађе пружају могућности за даљу компарацију и евентуалне измене досадашње датације. Као прво, сама гробна конструкција има врло блиске паралеле са облицима гробних конструкција из раног бронзаног доба, што до извесне мере примећује и Д. Гарашанин и доводи их у везу са формом централног гроба из хумке 15 из Белотића (Гарашанин Д. 1967:43-44). Сличне гробне конструкције у облику купасто набацаног камења преко централног гроба познате су из ближе околине – До у Дрежнику (Zotović 1985: 33), Сува Чесма у Лучанима и Ивково Брдо у Крстацу из раног бронзаног доба (Dmitrović 2013a: 70). Пехар на стопи који је имао функцију урне делимично подсећа својом формом на пехаре групе Бубањ - Хум III, од којих се разликује заобљенијом профилацијом трбуха, дршком, профилисаним ободом и декоративним мотивом. До извесне мере, као узор за израду ових посуда могу се сматрати пехари типа Которац ступња II цетинске културе, посебно према орнаменталном стилу кога чине цик – цак и „V“ орнаменталне траке вертикално постављене, датирани у Br A1 и A2 (Marović, Čović 1983: 198; T.XXXI/5). Анализирајући пехаре типа Которац, Б. Говедарица наводи бројне паралеле из Грчке и јужне Италије које објашњава ширим контактима носиоца цетинске културе са медитеранским простором (Govedarica 1989:142-143), чиме се могу објаснити аналогије из ових области које је наводио М. Гарашанин. Булатовић и Станковски су пехаре на коничној стопи из басена јужне Мораве, међу којима је присутан и примерак са мањом лучном дршком у равни обода, разврстали у тип II пехара, који је заступљен у слоју раног бронзаног доба на Бубњу, у Пелинцу и Кокином (Булатовић, Станковски 2012: 241; Таб.3). Из наведене расправе може се закључити да је и у овом случају евидентна мешаванина културних традиција цетинске културе с једне и Бубањ – Хум III с друге стране, што се може пратити у керамичкој производњи локалног карактера, слично орнаментисаним посудама са спалишта 1 хумке I. У

прилог овој тези може се навести и биконични пехар са две дршке, који представља типичну форму Бубањ-Хум III културе (Garašanin 1983f: 721; Т.ХСІХ/9; sl.33/II, br.1-2), посебно заступљен на Милића брду у Љуљацима (Богдановић 1986). Према А.Булатовићу и Ј.Станковском припадају типу I, управо су најбројнији у хоризонту раног и почетка средњег бронзаног доба (Булатовић, Станковски 2012: 239; Таб.3). Из наведених аналогја и расправа можемо доста аргументовано закључити да централни гроб из хумке V ипак представља оригиналну целину, највероватније с краја раног бронзаног доба. Керамички налази могу се посматрати као локални производи настали под утицајем превасходно Бубањ-Хум III културе, али и са одређеним уделом цетинске културе с друге стране, где погребни ритуал у потпуности одражава све карактеристике културе са ширег подручја западне Србије познате под именом Белотић – Бела Црква. Веома слична ситуација, где је запажено мешање културних утицаја, већ је описана приликом анализирања керамике са спалишта I из хумке I.

Нешто каснију појаву представља урна из хумке III, биконичног облика, високо постављеног рамена на коме се налазе симетрично распоређене четири мале тракасте дршке. Веома блиске паралеле, када је у питању облик и декорација суда, налазимо у Драгачеву, на локалитетима Бабињак у Доњој Краварици (Дмитровић 2004: Т.VI/3) и посебно Ивково Брдо у Крстацу (Nikitović 2003: Т.IV/6). За овај тип урни аналогје налазимо са урнама из гробова 72 и 73 на локалитету Стојића Гумно у Белегишу (Вранић 2002: кат.74,75), од којих је урна из гроба 73 опредељена у фазу Белегиш Ic која је датирана у Br D (Тасић 2001: 180,184). У исти период је датирана слична урна из гроба 84 са локалитета Калуђерске Ливаде (Петровић 2006: 30,176; Т.ХIII/1). Овај тип урни сматра се за локални производ настао под утицајима Белегиш културе и може се прихватити наведено хронолошко опредељење.

Хумку X карактерише постојање каменог венца по ободу и централног гроба, који је имао конструкцију од камена у облику примитивног сандука од крупнијег камена са веома трошним остацима скелетно сахрањеног покојника. За хронолошко одређење ове хумке најбоље може послужити бронзани торквес из централног гроба који се по Р. Васићу опредељује у тип глатких украшених торквеса и његову

варијанту украшених торквеса са увијеним крајевима и кружним пресеком, особеним за налазишта западне Србије који за сада представљају гробне налазе из женских гробова. Датира их у средње бронзано доба (Vasić 2010:26-27). Камени венац има аналогије у хумкама из регије Чачка – Аде у Пријевору (Никитовић 2000), Велико Поље у Јанчићима (Никитовић 1996), које припадају времену оснивања тумула у рано бронзано доба, док се по два концентрична камена прстена са локалитета Гротница у Гучи, хумка IX (Никитовић, Васић 2005) и Дубац у Јанчићима (Никитовић 1999) не могу са потпуном сигурношћу уврстити у исти временски интервал, мада свакако припадају времену оснивања тумула у рано или почетком средњег бронзаног доба. Нешто каснијег датума је и камени прстен са локалитета Савин Лакат код Пријепоља (Лазих 2007), што потврђује трајање ових конструктивних елемената и током развијене фазе бронзаног доба.

2.1.12. Рибашевина

Са десне стране пута Рибашевина – Гостиница, северно од Пожеге, приликом радова на путу откривен је централни гроб једне хумке која припада објектима средње величине, земљане конструкције. Према подацима који су добијени од мештана, у гробу није било покретних налаза. Стручна екипа ужичког музеја која је обишла овај локалитет, констатовала је да се ради о цисти начињеној од грубо тесаних камених плоча у којој су лежали скелетни остаци покојника постављени у згрчен положај на десном боку (Zotović 1985: 34). Циста је била прекривена једном већом каменом плочом.

Блиске аналогије за овај вид сахране постоје у драгачевским хумкама, где су испитани врло слични облици камених цисти са инхумираним и спаљеним покојницима или као кенотафи, који се опредељују у рано бронзано доба (Dmitrović 2013a: 68-69). Чини се с правом што М. Зотовић изражава сумњу у а priori датирање оваквих гробних конструкција искључиво у рано бронзано доба, с обзиром на веома

сличне налазе са недалеких локалитета Губин До и Душковци, које се на основу покретних налаза са опредељују у средње бронзано доба (Zotović 1985: 34).

2.1.13. Сврачково, локалитет Кулине

У селу Сврачкову, на брдовитом превоју изнад долине Великог Рзава, случајно је откривена група предмета која се углавном састоји од разноврсних комада бронзаног накита. Након обављених мањих сондажа у околини места открића, руководилац теренских истраживања М. Зотовић сматра да је у питању мања, равна некропола и да се према врсти и типу налаза може приписати женским гробовима. Исто тако, наводи да је у непосредној близини овог места евидентирана једна мања хумка (Зотовић 1978: 75; Zotović 1985: 42). Налаз из Сврачкова чине (Zotović 1985: X/8-15):

- Две сличне гривне отвореног типа од којих је једна сегментног пресека украшена системом угластих линеарних мотива, шрафираних трака и сноповима попречно урезаних линија, док је друга сужених крајева декорисана сноповима вертикалних линија постављених на одређеном растојању. Пречник: 6,4 и 6,5 cm (прилог 20/1,2);
- Три срцолика привеска са разгранатим средњим делом. Ширина: 3,4 cm (прилог 20/3);
- Наочараста привесак већих димензија од дебље бронзане жице са вертикално навијеном спојницом. Дужина: 12,8 cm; пречних диска: 6 cm (прилог 20/4);
- Неколико прстенастих увојака (нопенринг?) од више густих навоја бронзане жице. Пречник: 2,2 – 2,7 cm (прилог 20/5-8);
- Калотаста дугмад са петљом на доњој страни од танког бронзаног лима. Пречник: 1,3 – 1,8 cm (прилог 20/9);
- Два равна дугмета од бронзаног лима са профилисаним ободом и петљом на доњој страни. Пречник: 3,3 cm (прилог 20/10,11);

- Калотаста дугмад или тутули са две наспрамно постављене рупице уз обод. Пречник: 1,5 – 1,6 cm (прилог 20/12-14);
- Две перле од којих је једна кружна, а друга дињастог облика од стаклене пасте ултрамарин боје. Димензије: 1. пречник: 0,9 cm; 2. дужина: 3,1 cm (прилог 20/15,16).

Као што је претходно наведено, аутор истраживања сматра да је овде у питању, слично налазишту у Стапарима, некропола равног типа (Зотовић 1978: 75). Међутим, с обзиром на постојање једне хумке у непосредној близини, као и недовољно аргументоване анализе првобитног изгледа стапарске некрополе, чини се да и овде треба задржати дозу опрезности. Пре би се могло помишљати да је и у Сврачкову у питању заравњен тумул, где су дугогодишњим орањем оштећене старије целине и откривени бронзани налази. На основу разноврсности ових предмета, могло би се претпоставити да потичу из више целина.

Наруквице одликује разуђеност орнаментике, док аналогije са сличним наруквицама, посебно са онима кружним пресеком и равним крајевима (Гротница у Гучи, Ђурђевића Брдо у Пилатовићима, локалитети Подриња, Шумар у Белотићу), указују да се ради о типовима особеним за почетак касног бронзаног доба (уп. Ђурђевића Брдо у Пилатовићима). Масивни наочараста привесак не представља хронолошки осетљиву форму, тако да се најпре опредељује на основу осталих налаза из исте целине. Имајући у виду датирање сличних комада из Великог Луга, Врањана, Дупца у Јанчићима, Гротнице у Гучи, ови привесци могу се најраније определити у задње фазе средњег бронзаног доба. Срцолики привесци, који се према изгледу централног дела могу разврстати у тип са “разуђеним“ „барокним“ срцоликим делом, према М. Зотовићу припадају средњем бронзаном добу (Zotović 1985: 50). Р.Васић срцолике привеске овог типа опредељује у крај средњег и у касно бронзано доба (Васић 1997: 44). М. Зотовић налазе са локалитета Кулине у Сврачкову сврстава у касно бронзано доба (Зотовић 1978: 75), што би се у овом случају могло прихватити. Ипак треба оставити могућност да је један део налаза представља старије примерке накита (срцолики и наочараста привесци), чије су форме познате и током касне фазе

развоја бронзаног доба. Притом финија анализа изостаје због недостатка детаљних података о условима налаза.

2.1.14. Скакавци, локалитет Барице

На локалитету Барице у селу Скакавци код Косјерића током 1976. године истражена је једна хумка која је чинила део веће некрополе под хумкама (прилог 21/1) која се протезала од скакавачког поља до Мионице, на свега неколико километара северозападно од познатих хумки у Мрчићима и Ражани.

Хумка у Скакавцима је земљано-камене калоте, пречника 22 m и висине 2,09 m. Површину хумке прекривао је плашт формиран од крупног речног камена (прилог 21/2). У оквиру овог тумула, према наводима њеног истраживача Михаила Зотовића, испитан је централни гроб етажног типа, ужа централна, посебно припремљена зона пречника 6 m, где је након извршених сахрана постављена ломача и два гроба на периферији централне зоне хумке (Zotović 1985: 60). Гробне конструкције су формиране од речног камена. Овде се посебно издвајају централни гроб на вишем нивоу – централни гроб 1 и један периферни гроб чије су јаме биле у потпуности испуњене ситним шљунком, на чијим су горњим површинама полагани гробни дарови. У периферним гробовима нису пронађени остеолошки остаци покојника. М. Зотовић сматра да је у периферном гробу 2, судећи према дужини гробне јаме од 1,5 m, највероватније сахрањено дете, док је у гробу 1 сахрањена индивидуа женског пола, што просуђује на основу неколико бронзаних нопенринга и фрагмента бронзаног искуцаног лима које дефинише као дијадему са саме површине гробне јаме (Zotović 1985: 61).

У централном гробу 1 (на вишем нивоу) није било костију покојника, али је на врху шљуковите површине јаме откривена једна:

- Наруквица начињена од ширег бронзаног лима, отворених крајева, ребрасто профилисана дуж обе подужне ивице. Пречник: 5 cm (прилог 21/4).

Централни гроб 2 (на доњем нивоу) је формиран од речног камена у облику заобљене купе елипсоидне основе, са посебно конструисаном постељом од камена за полагање покојника. Приближно у центру ове површине, уз доста лоше очуване остатке лобање, откривен је један:

- Торквес од тање бронзане жице кружног пресека са издигнутим крајевима увијеним у спиралне дискове. Пречник: 11,8 cm; пречник жице: 0,8 cm (Vasić 2010: 19; Taf. 10,72) (прилог 21/5).

За хронолошко детерминисање хумке у Скакавцима М. Зотовић је користио металне предмете откривене у централним гробовима. Торквес из централног гроба 2 назива дијадемом и сматра да је ношена на чеоном делу главе, а аналогијама са материјалом са Гласинца, као и сличном декорацијом на стопама фибула у облику виолинског гудала, овај торквес и све гробове са локалитета Барице у Скакавцима датира у крај фазе Br D и почетак Ha A1 (Zotović 1985: 62). Чињеница је да наведени примерак накита представља врло редак облик, што је утврдио и Р. Васић приступајући целовитој обради торквеса из Србије, Косова и Македоније. Овом типу за сада припадају само четири примерка, од којих је торквес из Медошевца потпуно фрагментован (Vasić 2010: 19-21). Р. Васић их интерпретира као торквесе, што потврђује налазом идентичних примерака око врата покојника у скелетним гробовима у Јанчићима на Каблару, као и приказом торквеса овог типа на Кличевачком идолу (Vasić 2010: 19). Васић одбацује датирање у касно бронзано доба и утврђује да ови торквеси ипак припадају средњем бронзаном добу, фазама Br C1 и C2, на основу осталих налаза из истих целина у Јанчићима и Медошевцу (Vasić 2010: 20). Исти аутор налази да су паралеле које М. Зотовић наводи за наруквицу од бронзаног лима из гроба 1 (на горњем нивоу) слабо одрживе и да овај комад накита управо декорацијом у виду паралелних ребара више одговара формама из средњег бронзаног доба (Vasić 2010: 20). Ову констатацију поткрепљује сличан примерак из Смрека код Соколца, гроб 1 (Benac, Čović 1956: 13-14; 27; T.XIII/1), који се према ревидираној хронологији датира у Гласинац Ib, што би одговарало времену Br C (Čović 1981: 108).

2.1.15. Стапари, локалитет Мала Градина

Локалитет Мала Градина налази се у селу Стапари, 11 km западно од Ужица, на делу гребена брдске косе која се благо спушта од севера према југу, преседлином одвојена од суседне Велике Градине (прилог 22/1) где су откривени неолитски и енеолитски налази. Систематска истраживања обављена су у периоду од 1958. до 1960. године по руководством Михаила Зотовића. Према досада објављеним резултатима, некропола на локалитету Мала Градина сврстава се у тип равних некропола. На основу начина сахрањивања и карактеру слојева, ова некропола је подељена на јужни сектор, у коме су покојници претежно спаљивани из бронзаног доба, док се на северном сектору практиковано искључиво скелетно покопавање током старијег гвозденог доба. Дебљина слојева на истраживаној површини је неравномерна, а подлогу је чинио масив неравне и изломљене стене. За јужни део карактеристични су слојеви земље мркожуте боје, врло тврди, просечне дебљине од око 20 cm, испод кога је, све до здравице, лежао слој црне, меке и врло растресите земље дебљине 1,5 m где су укупани спаљени покојници (Zotović 1959: 75). Због накнадног упопавања више средњовековних скелета, али и дејством ерозије и обраде земљишта, дошло је до ремећења слојева и није било могуће добити прецизну стратиграфску слику (Zotović 1985: 34).

У јужном делу некрополе сахрањивање се обављало готово искључиво спаљивањем покојника. Само спаљивање вршено је ван некрополе, након чега су калцинисане кости заједно са остацима ломаче (гар, пепео, карбонизирано дрво) и ретким даровима полагани директно на земљу или у керамичке урне. Урне су врло лоше очуване услед лоше фактуре и печења. Нумерације овде приказаних гробних целина са спаљеним покојницима преузете су из недавно објављеног чланка Јармиле Ђурић (2013), у коме су обрађени резултати истраживања из 1958. године, док су бројеви гробова са скелетним покојницима преузети из документације Народног музеја у Ужицу.

Гроб 2, (сонда 1, квадрат А) је чинила фрагментована урна са свих страна заштићена каменом, откривена на релативној дубини од 0,19 m. За западне стране урне постављена је једна већа камена плоча, док је са осталих страна положено камење мањих димензија. Прилога није било (Ђурић 2013: 80).

- Од урне је сачувано неколико фрагмената широког, равног обода, где се на једном уломку налазила пластична трака непосредно испод обода и на врату суда (Ђурић 2013: Т.І/4).

Гроб 11 (сонда III, квадрат А) представљају остаци спаљеног покојника са остацима ломаче постављени директно на земљу без гробних прилога. Гроб је лежао на рел.дубини од 0,5 m, у непосредној близини спаљених гробова 12 и 13 (Ђурић 2013: 85).

Гроб 12 (сонда III, квадрат А) се простирао на релативно малом простору, на рел. дубини од 0,44m, а чиниле су га калцинисане кости покојника положене директно на земљу заједно са остацима ломаче. Гробних прилога није било (Ђурић 2013: 87).

Гроб 13, сонда III, квадрат А, чини фрагментована урна са спаљеним костима покојника и остацима ломаче без гробних прилога, на релативној дубини од 0,52 m (Zotović 1985:34,35; Ђурић 2013: 87; прилог 17 и 19; Т. II/1;).

- Реконструисана урна је приближно облика амфоре са релативно кратким цилиндричним вратом, широким и наглашеним бокастим трбухом и равним, благо наглашеним дном. Урна је релативно добре фактуре, мрко-сиве боје. Димензије: висина: 27,7 cm; пречник обода: 17,5 cm; пречник дна: 10 cm (прилог 22/2).

Гроб 14 је откривен у оквиру истог ископа као и претходно описане целине са спаљеним покојницима, на релативној дубини од 0,67 m. Овај гроб је чинила фрагментована урна која је садржавала спаљене кости покојника и пепела, положена

у оквиру гробне конструкције од камена. Прилога није било (Ђурић 2013: 87-88; прилог 17 и 19; Т. II/2).

- Урна је облика пехара јако наглашеног бокастог трбуха, оштрије издвојеног цилиндричног врата и равног, ненаглашеног дна. На рамену суда наспрамно су постављене две мале тунеласте дршке. На врату, непосредно испод обода, постављен је низ висећих троуглова. Цела површина рамена је декорисана фризом одвојеним са обе стране са по две урезане линије између којих су у симетричном распореду постављена метопска поља са мотивима троуглова, ромбова у различитим комбинацијама изведених у техници урезивања, ровашења и жигосања. Добре фактуре, црвенкасто-мрка боје. Димензије: висина 16 cm; пречник обода 14 cm; пречник дна: 9,5 cm (Zotović 1985: 34; Т. III/8) (прилог 22/6).

У исту групу се може одредити и једна делимично очувана урна - урна 1 из сонде XIII, у којој су лежале спаљене кости покојника. Гроб је делимично оштећен укопавањем средњовековног скелета. Инвентар гроба су чинили:

- Реконструисан доњи конус урне са равним, профилисаним дном, дебелих зидова, грубе фактуре, мрке боје. Димензије: очувана висина: 14,2 cm; пречник дна: 6,8 cm (прилог 22/3);
- Фрагментован салталеоне од савијене бронзане траке сегментног пресека. Дужина: 2,2 cm (прилог 22/4);
- Ћилибарска перла кружног облика са кружним отвором у централном делу. Пречник: 2,6 cm; дебљина: 1,1 cm (документација НМУ) (прилог 22/5).

Прилози у гробовима са спаљеним покојницима изузетно су ретки. У гробу 2, сонда 8, откривен је прстенасти савијутак од бронзане траке (нопенринг?), док су међу фрагментима урне 2 из сонде 5/6 сачувана три фрагмента доста оштећене бронзане жице, укупне дужине 8,4 cm (Zotović 1985: 34,35).

Грбови са скелетно сахрањеним покојницима представљају прилично бројнију категорију. На основу начина сахрањивања, облика и врсте гробних прилога могуће је претпоставити да је обичај инхумирања покојника трајао дужи временски период и да је могуће издвојити неколико фаза, од краја средњег бронзаног до старијег гвозденог доба. Присутан је и један број скелетних гробова без икаквих налаза, што може бити последица оштећења праисторијских гробова каснијим укопавањима, или можда чак представљају једну посебну фазу у оквиру разматраних хронолошких етапа (Ђурић 2013).

У гробу 9 из сонде V/V истражен је скелетно сахрањен покојник положен на земљу у опруженом положају, оријентације северозапад - југоисток са главом на северозападној страни. Гробна јама је оивичена камењем различите величине. Установљено је да је овде сахрањена индивидуа женског пола средњих година (документација НМУ). Гробни инвентар су чинили (Zotović 1985, 41; Т.Х,1,5,7):

- Игла за шивење кружног пресека стабла са ушицом за провлачење нити на врату. Лежала је крај лобање покојнице. Дужина: 10,9 cm (Vasić 2003: 132; Taf. 48,990) (прилог 22/7);
- Здела благо заобљеног профила са ободом сасвим благо повијеним на унутрашњу страну и равног дна. Добра фактура, мрка боја (прилог 22/8);
- Две гривне отвореног типа са орнаментом рибљег мехура и сноповима попречно урезаних линија, нађене на костима руку. Пречник 6,7 cm (прилог 22/9).

Из поремећеног гроба 7 из сонде IX, очуван је само горњи део скелета индивидуе женског пола положен директно на земљу правцем запад – исток са главом на западној страни, док су остали делови уништени накнадним укопавањем средњовековних гробова. Гробна конструкција од камена очувана је само на западној, неоштећеној половини гроба. На дислоцираној подлактици леве руке нађена је:

- Гривна отвореног типа сегментног пресека са благо задебљалим крајевима, орнаментисана мотивом рибљег мехура постављеним по централном делу гривне у правилном распореду, док су између снопови вертикално урезаних линија. Пречник: 6,9 cm (Zotović 1985, 41; документација НМУ) (прилог 22/10).

У гробу 14, који се налазио у профилу између сонди III и IX, откривен је скелет покојника директно на земљи у опруженом положају са рукама уз тело, оријентације северозапад – југоисток са девијацијом према северу од 24 степена. Гробну конструкцију чинио је делимично очуван венац од камена који је уоквиравао гробну јаму (документација НМУ). Инвентар овог гроба чине:

- Неукрашена игла са малом главом у облику ексера. Дужина 15,5 cm (Vasić 2003: 44; Taf.16, 238) (прилог 23/1);
- Торквес од танке бронзане шипке са делимично очуваним једним увијеним крајем. Пречник 9,2 cm, пресек 0,2 cm (Vasić 2010:13; Taf. 7/46) (прилог 23/2);
- Наруквица од четири навоја од бронзане жице кружног пресека са стањеним крајевима. Пречник: 5,6 cm; пречник жице: 0,4 cm (прилог 23/3);
- Наруквица од тордиране жице са повијеним крајем. Други крај недостаје. Пречник: 5,5 cm (прилог 23/4);
- Прстен за косу од двоструко савијене бронзане жице са стањеним крајевима, на коју су окачене три бронзане алкице. Пречник: 3,5 cm; пречник жице: 0,15 cm (прилог 23/6);
- Оштећена каричица од бронзане жице овалног пресека. Пречник: 2,3 cm (прилог 23/7);
- Два масивна наочараста привеска са спирално навијеном хоризонтално постављеном спојницом од дебље бронзане жице кружног пресека. Дужина: 17,1 cm; пречник жице: 0,4 cm (прилог 23/8).

Са простора ове некрополе потиче један случајни налаз, највероватније као део неке растурене гробне целине:

- Украсна игла са профилисаном биконичном или заобљеном главом, односно њена варијанта са биконичном хоризонтално наребреном главом. Дужина: 12,3 cm (Vasić 2003: 72; Taf. 27,454) (прилог 23/5).

Некропола у Стапарима у радовима аутора ископавања М.Зотовића оцењена је као некропола равног типа (Зотовић 1959; Zotović 1985: 34,35), што представља јединствену појаву на ширем простору, који је иначе карактеристичан по скоро искључивој употреби тумула у погребном култу током металних доба. Према наводима Зотовића, у ову групу може се укључити и некропола у Сврачку код Ариља (Zotović 1985:46). Ову појаву доводи у везу, с обзиром на постојање гробова из касног бронзаног и старијег гвозденог доба, са равним некрополама старије фазе касног бронзаног доба у Барицама код Грачанице у североисточној Босни и прихвата мишљење Б. Човића који је у ширем смислу доводи у везу са Културом поља са урнама (Urnenfelder) и босанским раноилирским комплексом (Zotović 1985: 46). Истог је мишљења и К. Вински – Гаспарини, која посматра некрополе типа Барице у североисточној Босни настале кроз процес инфилтрације вировитичке групе јужно од Саве, те се на налазиштима ове групе јасно уочавају све карактеристике вировитичке групе у једној локалној варијанти названој Култура поља са жарама североисточне Босне (Vinski-Gasparini 1983: 619). Међутим, иако се наведена паралела може узети као могућност за интерпретацију ове за сада изоловане појаве у западној Србији, чини се да би се пре ваљало боље размотрити питање о првобитном изгледу терена на коме је формирана некропола у Стапарима. Наиме, и сам аутор ископавања наводи чињеницу да је површина на којој је евидентирана некропола прилично оштећена ерозијом, обрадом земљишта, као и формирањем средњовековне некрополе, што би свакако могла бити једна од могућности нестајања карактеристичних калота хумки и потпуне промене изгледа некрополе. Сличног мишљења је и Ј. Ђурић (Ђурић 2013: нап.27) која у свом раду поред осталог доноси податак да је истраживање у Стапарима започето постављањем координатне мреже типичне за истраживање тумула на једном мањем брежуљкастом узвишењу, али да се током радова показало да је поменуто узвишење само природна појава, те је измењен методолошки приступ,

а првобитни сегменти су третирани као сонде са припадајућим квадратима (Ђурић 2013: 76; Прилог 1). Веома значајну разлику представља скелетно сахрањивање покојника у Стапарима, док се у оквиру културе поља са урнама врши искључиво спаљивање и полагање у урне. Према наведеним чињеницама чини се да је тешко одржива констатација да се некропола у Стапарима може придружити групи равних некропола, већ се ипак морају узети у обзир све регионалне карактеристике сахрањивања током истих временских интервала као и затечено стање и изглед саме површине некрополе.

У јужном делу некрополе истражени су претежно гробови са спаљеним покојницима из раног бронзаног доба. Од четири урне, реконструисане су две, међу којима се посебно издваја једна декорисана у вучедолском маниру (спаљени гроб 14). М. Зотовић је опредељује посебно на основу врсте и облика декорације у једну врло рану фазу раног бронзаног доба, назива је урном вучедолског типа и везује за време оснивања некрополе (Zotović 1985:34). О декорацији ове врсте било је више речи приликом анализирања једног фрагмента из хумке 11 на Руји, која се може сматрати једном раном појавом са почетка бронзаног доба насталом под утицајем поствучедолског комплекса.

Урну из гроба 13 Зотовић сматра типолошки неодређеном и без добрих аналогија, али ипак наводи да се према облику може одредити у рано бронзано доба (Zotović 1985: 34, 35). Међутим, аналогије за форме урни из гробова 13 и 14 из ближег подручја су нам за сада једино познате са локалитета Дебело брдо код Сарајева, познатије као јужнобосански или Дебело брдо тип касновучедолске културе. Према С. Димитријевићу, водећи керамички облици особени за јужнобосански тип веома су различити од истовремених керамичких форми у осталим варијантама касне вучедолске културе. Присутна је склоност ка трбушастој профилацији посуђа где најближе паралеле налазимо управо у трбушастим лонцима са ниским цилиндричним вратом (Dimitrijević 1979: 309; T.XXXVII,8). У истом материјалу налазимо веома блиске аналогије и за орнаментална решења и технике примењене на урни из гроба 14. С друге стране, и поред приличне удаљености централне Словеније, свакако би требало приметити да је овде кроз даљи развој поствучедолског комплекса веома

присутан сличан облик посуда. Наиме, један од водећих типова финог посуђа у оквиру алпског типа љубљанске културе представљају управо облици кугластих амфора и лонаца са ниским, цилиндричним или левкастим вратом (Dimitrijević 1979: 320; T.XL,1,3,5). Према изнетим паралелама, може се прихватити мишљење М. Зотовића да наведена два гроба са керамичким урнама потичу из раног бронзаног доба, које представља и време оснивања некрополе у Стапарима.

Нешто другачијег облика је очувана доња половина урне из сонде 13, те би се основу њене профилације, а посебно присуства фрагмента салталеона и једне ћилибарске перле, ипак морала сматрати нешто млађом целином од претходно описаних.

Скелетно сахрањивање је заступљено од краја средњег бронзаног доба до старијег гвозденог доба. Овде описани скелети положени су у опруженом положају са рукама уз тело у гробне јаме некада оивичене венцем од камења. Предмети из тих гробова, осим једне керамичке зделе са благо увученим ободом, заступљени су са неколико примерака накита од бронзе.

Међу предметима од бронзе издвајају се три игле од којих су две чиниле део гробног инвентара, док је трећа представљала случајни налаз са простора некрополе. Р.Васић је иглу из гроба 9 одредио у групу II шиваћих игала, где примерак из Стапара датира у крај средњег бронзаног доба на основу наруквица декорисаних мотивом риблиг мехура (Fischblastenmustern), док већина ових игала ипак припада касном бронзаном добу (Vasić 2003: 133). Полулоптаста здела према бројним аналогијама (Тасић 2001: Т.III; Вранић 2002: 100-104) припада крају средњег бронзаног доба, што се може потврдити сличним развијенијим зделама са канелованим или фасетираним ободом, које се појављују током касног бронзаног доба - На А1 - На А2 (Булатовић 2009б: 101-102). Са гробом 9 синхрону појаву по свој прилици представља и гроб 7, на основу веома сличне наруквице са мотивом риблиг мехура. Најближу паралелу чини наруквица са веома слично организованом орнаментиком из скелетних гробова из Гучева и Осова на Гласинцу (Benac, Čović 1956: 10; T.V/1; T.VI,3), опредељених у фазу Гласинац IIa (Benac, Čović 1956: 26), која се, након ревидирања гласиначке хронологије, може у одређеним деловима

продужити и у време Br C (Šović 1981:101). Према орнаменту, један сличан комад потиче из Криве Реке, а чешће паралеле са Гласинца говоре у прилог јачих веза подручја око Ужица и реке Дрине са источнобосанским простором.

Игла из гроба 14 у Стапарима припада типу Nagelkopfnadeln и ближе се сврстава у групу Nagelkopfnadeln mit kleinem Kopf und unverziertem schaft (игле са малом главом ексера и неукрашеним телом) (Vasić 2003:43-45). Игле овог типа припадају почетку периода Културе поља са урнама (Urnenfelder), што потврђују керамички налази из истих целина, тако да примерак из гроба 14 у Стапарима Васић ставља у Ha A1 или још касније (Vasić 2003: 45). Ово датирање може потврдити и торквес од жице танког пресека (Vasić 2010: 9-16). Наруквица од тордиране жице са повијеним крајевима, слично игли са главом ексера, често се јавља у II хоризонту остава, док прстен за косу од двоструке жице припада нешто каснијем датуму (Vasić 2010: 15).

Према наведеним чињеницама може се закључити да су гробови 7 и 9 из некрополе у Стапарима нешто старији од претходно анализираног гроба 14. Украсна игла са биконичном главом која представља случајни налаз припада типу игала са профилисаном биконичном или заобљеном главом (Nadeln mit profiliertem, doppelkonischem oder gerundetem Kopf), односно његовој варијанти игла са биконичном хоризонтално наребреном главом (Vasić 2003: 70-72) и сматра се импортом из Срема. Игле овог типа се опредељују у касно бронзано доба и најчешће се јављају у оставама хоризонта II (Vasić 2003: 73-74). С обзиром да се ради о случајном налазу, може се претпоставити да представља налаз из неке растурене гробне целине која би била синхрона са гробом 14. Према анализираном материјалу, чини се да се у оквиру истражених гробова са скелетно сахрањеним покојницима могу издвојити две фазе – старија с краја средњег бронзаног доба и млађа из касног бронзаног доба.

2.2. Чачанска регија

2.2.1. Балуга, локалитет Катовац

У пролеће 2007. године, приликом земљаних радова на потесу Катовац у селу Балуга, са леве стране трасе локалног пута Балуга-Коњевићи, откривена је група праисторијских керамичких судова. Екипа Народног музеја је убрзо затим обишла место налаза, али на наведеној површини нису препознате промене у земљи које би указивале на постојање културног слоја или других археолошких целина (документација Народног музеја у Чачку). Накнадним обиласком терена, реконструисано је место открића наведених предмета на основу запажања власника имања и присутних радника. Налазиште је било на самом крају високе речне терасе, одакле се терен постепено спушта ка коритима реке Чемернице и Западне Мораве. Данас је тешко јасно одредити ранији изглед овог простора, будући да је релативно густо насељен и измењен модерном инфраструктуром. Међутим, на погребни карактер налаза са доста вероватноће упућује чињеница да је оближња кућа саграђена на брежуљкастом узвишењу који веома подсећа на хумку, док је један деформисан тумул евидентиран на око 100 m северно. Археолошким ископавањима организованим наредне године под руководством К. Дмитривић, кустоса Народног музеја у Чачку, истражена је површина у оквиру које би требало да су претходно откривени керамички налази, али је утврђено само постојање културног слоја из хоризонта старијег гвозденог доба (документација НМЧ). Групу керамичких налаза који се хронолошки и културно уклапају у оквире овог рада чинили су (Dmitrović 2014):

- Већи суд облика амфоре (могуће урна) биконичног облика, заобљеног споја конуса, равног дна. Врат је левкасто обликован, обод косо разгнут. Керамика са примесом песка, мрке боје, полиране спољне површине. Заобљен спој конуса декорисан је плитким косим канелурама невешто изведеним. На основу присутних фрагмената било је могуће урадити само реконструкцију у цртежу (прилог 24/1,2);

- Здела коничног облика са увученим, косо засеченим ободом и равним, ненаглашеним дном. Испод заобљеног рамена, декорисаног ширим хоризонталним фасетама, равномерно су распоређена четири брадавичаста испупчења. У фактури примеса песка, неуједначене мрке и тамномрке боје печења, глачане спољне површине. Димензије: висина: 8,7 cm; пречник обода: 18,6 cm; пречник дна: 7,3 cm (прилог 24/3);
- Дубља посуда коничног тела са високо постављеним заобљеним раменом декорисаним ширим косим фасетама и равним дном. Врат је кратак, левкасто обликован, обод задебљан, благо разгнут на спољну страну. На рамену суда сачуван је корен дршке. На прелазу из врата у раме, као и ближе дну суда налази се сноп паралелних водоравних канелура. На најширем делу трбуха симетрично су распоређена четири брадавичаста испупчења. Боја неуједначена – мрка и тамномрка, у фактури примеса песка, глачане спољне површине. Димензије: висина: 11,2 cm; пречник обода: 15 cm; пречник дна: 6,5 cm (прилог 24/4);
- Мањи пехар благо профилисаног трбуха, кратког, неиздвојеног цилиндричног врата и равног обода. Дно је равно, ненаглашено. Две наспрамно постављене дршке овалне у пресеку спајају обод и најшири део трбуха суда, надвисујући обод. У фактури примеса песка, тамномрке и мрке боје печења. Димензије: висина: 7 cm; пречник обода: 6 cm; пречник дна: 3,8 cm (прилог 24/5);
- Мањи пехар сличан претходном. Обод је овално моделован и сасвим благо извијен на спољну страну. У фактури примеса песка, мрке боје печења. Димензије: висина: 7,6 cm; пречник обода: 6,5 - 7,9 cm; пречник дна: 3,5 cm (прилог 24/7);
- Мањи пехар заобљеног трбуха, широког цилиндричног врата и овално моделованог, равног обода. Дно је благо конкавно, прстенасто издвојено. Две наспрамно постављене ваљкасте дршке спајају обод и раме суда. На највишем делу једне дршке је очуван краћи рожасти додаток. У фактури примеса песка, мрке боје. Димензије: висина: 9 cm; пречник обода: 6 – 7,3 cm; пречник дна: 3,3 cm (прилог 24/6);

- Мањи пехар биконичног трбуха, оштрог прелома са овално моделованим ободом, благо извијеним на спољну страну. Дно недостаје. Две наспрамно постављене ваљкасте дршке, коленасто преломљене, спајају обод и раме суда. Дршке надвисују линију обода и на највишем делу се завршавају рожастим додацима. По површини горњег конуса водоравно се пружају три паралелне плитке канелуре. У фактури примеса песка, мрке боје, глачане површине. Димензије: висина: 7 cm; пречник обода: 7,8 cm (прилог 24/8).

Као што је већ наведено, чињеница да су описани керамички судови прилично очувани и пронађени на једном месту говори у прилог претпоставци да потичу из девастиране гробне целине, што могу да потврде и оштећене хумке из непосредне близине. Додатну потврду пружа и већ уочено правило везано за подизање тумула на првим безбедним терасама у долини Западне Мораве (нпр. Лугови-Бент у Мојсињу, Крњине и Гушавац у Мрчајевцима, Умке у Атеници) (Ljuština, Dmitrović 2009:94). Према својим димензијама и форми већа посуда би могла да представља урну, док су остале вероватно чиниле део гробног инвентара. Оштећења су углавном последица нестручног ископавања. На основу изгледа прелома, фрагментација урне је настала раније, што је иначе врло честа појава услед притиска земље на судове већих димензија. Хронолошко опредељење ових налаза могуће је детерминисати стилско-типолошким анализирањем појединачних комада.

Већа посуда (урна?) по свој прилици представља локалну имитацију урни познатих са некропола белегишке културе, које су уврштене у тип 4 амфора украшених канелуром (Вранић 2002: 89; кат.133 и 173). Сличне форме познате су и са некрополе на Карабурми (Todorović 1977: 9-10,12,26). Према класификацији Н. Тасића, овај облик припада најмлађој фази белегишке културе - фази Белегиш Пс, коју опредељује у На В (Тасић 2002:182-184). Конишна здела са хоризонталним фасетама на заобљеном ободу има паралеле на некрополи Војловица II, гробови 1 и 115 (Bukvić 2000: T.13,2; T.32,2), док је на некрополи Карабурма у Београду веома сличан примерак чини урна 108 (Todorović 1977: 22). А. Булатовић ове зделе разврстава у тип Ia (Булатовић 2009б: 90; Табела 1). Сматра да су се на централни

Балкан прошириле посредством миграција становништва са севера и да представљају једну од веома честих форми из периода НаА1/НаА2 (Булатовић 2009б:104). Пехари са две дршке заступљени су са чак четири примерка, од којих су три комада врло сличних особина – благо заобљеног трбуха, равног дна и овално моделованог обода. Пехари овог типа имају блиске паралеле са пехаром који је између осталог чинио део инвентара гроба 1962-2 са некрополе Глождак у Параћину, на основу којег је издвојена друга фаза параћинске групе (Garašanin 1983g:733; T.CI/5). С друге стране, сличан пехар нешто заобљеније профилације са рожастим додацима на врховима дршке има чешће паралеле на некрополама из западне Србије – нпр. из урне 1 у хумци VI на локалитету Ивково брдо у Крстацу, Лугови-Бент у Мојсињу, који су опредељени у крај развијеног бронзаног доба. Уколико се заиста ради о групном налазу, тада би се пехар са рожастим додацима датирао синхроно са осталим налазима, што говори о дужем трајању старијих керамичких форми. Другачију слику пружа пехар са оштећеном стопом оштре биконичне профилације и урезаним канелованим орнаментом, чије су аналогije врло честе са подручја источне Славоније. Пехаре овог типа С. Форенбахер сматра специфичном формом за тај простор и везује их за Белегиш II групу (Forenbaher 1991:61).

Према наведеним паралелама можемо да закључимо да се описани керамички предмети, уколико прихватимо да представљају налазе из затворене целине, могу сматрати деловима гробног инвентара, где је велики суд очуван у фрагментима имао функцију урне, а остали гробних прилога. Недостатак спаљених костију може се објаснити условима налаза, док два објекта из непосредне близине који доста подсећају на хумке могу да укажу на врсту погребног обреда. Што се тиче хронолошког опредељења, чини се да би се могло прихватити да се ова целина најраније датира у На А1, али свакако постоји и могућност нешто каснијег датума.

2.2.2. Гуча, локалитет Гротница

Локалитет Гротница налази се на самом уласку у Гучу, са десне стране пута Чачак – Гуча, на самом крају косе оријентације север - југ изнад ушћа речице Врањице у Драгачицу. На простору праисторијске некрополе формирано је савремено варошко гробље (Никитовић, Васић 2005:123). Локалитет је евидентиран приликом систематских рекогносцирања Драгачева организованих непосредно након оснивања Музеја у Чачку и том приликом је у Гротници запажено 11 хумки од којих су четири тумула већ тада била једва уочљива услед приличне деформације и оштећења (Ранковић, Икодиновић 1973:166). Први налази са ове некрополе потичу из времена пред Други светски рат, када је неколико бронзаних предмета откупљено за Народни музеј у Београду (Гарашанин Д. 1954: 13; VI,1-5), док је други део преузет од проналазача половином педесетих година прошлог века за новоосновани чачански музеј. Том приликом су набављени предмети из бронзаног и гвозденог доба.

У збирци Народног музеја у Београду се налазе следећи предмети (Гарашанин Д.1954: 13;VI,1-5):

- Игла са главом у облику главице ексера, проширеног и хоризонтално пробијеног врата. Урезани украси су изнад и испод проширења. Дужина 23 cm (прилог 25/1);
- Торквес са раскуцаним и увијеним крајевима, благо деформисан. Декорација је изведена урезивањем, али је слабо приметна. Пречник: 12,5 cm (прилог 25/2);
- Два фрагментована срцолика привеска који се на основу очуваних делова опредељују у тип са разгранатим срцоликим делом. Висине: 1. 2 cm; 2. 2,4 cm (прилог 25/3);
- Два бронзана наочараста привеска са спирално навијеном, вертикално издигнутом спојницом од бронзане жице кружног пресека. Дужина: 1.11,3 cm; 2.10,2 cm (прилог 25/4);

- Четири фрагмента отворене дечије наруквице троугаоног пресека са проширеним крајевима. Дужине: 2,3; 3,2; 1,3 и 3,1 cm;
- Фрагменти нопенринга. Дужина: 1,1 cm.

Предмети преузети за чачански Музеј могли су се разврстати према особинама материјала од кога су израђени у две групе: једна је припадала растуреним гробовима из бронзаног, док је друга сигурно датирана у гвоздено доба (Васић, Дмитриновић 2008). Према документацији Народног музеја у Чачку, проналазач је предмете открио у једном гробу испод гомиле камења. У Народном музеју у Чачку групу налаза из бронзаног доба чине (Икодиновић 1985: кат.34 и д.; Никитовић, Васић 2005: Т.II):

- Пар наруквица од двоструко увијене бронзане жице, кружног пресека, чији су крајеви спирално навијени формирајући купасте дискове постављене са једне стране. Пречник: 8 cm (прилог 25/5);
- Торквес од бронзане шипке кружног пресека, са раскуцаним и увијеним крајевима. Украшен је урезаним орнаментом симетрично распоређеним у метопе. У централном делу, као и на бочним странама, налазе се снопови паралелних линија. Бочно од централног снопа, симетрично су распоређене удвојене урезане линије праћене тачкастим убодима формирајући крстолики орнамент. Пречник: 12 cm (прилог 25/6);
- Торквес од бронзане шипке кружног пресека са раскуцаним и увијеним крајевима. Орнаментика је слабо видљива, местимично се разазнају снопови уреза и тачкасти убоди. Пречник: 12,5 cm (прилог 25/7);
- Пет целих и четири фрагментована нопенринга од бронзане жице троугаоног пресека. Пречник: 1,1 cm (прилог 25/8);
- Троугаони бодеж који на проширеној глави има један очуван закивак и још једну рупицу за исти, којима је причвршћивана дршка. Ширина у корену 3 cm; дужина 8,6 cm (Никитовић 1994; Сл.3) (прилог 25/9).

Према количини и врсти покретних налаза, као и изгледа и угрожености налазишта, одлучено је да се изврше археолошка истраживања у Гротници. Ови

радови, обављени 1956.године којима је руководила Александра Јуришић у сарадњи са Миленом Икодиновић и Бориславом Јовановићем, представљају прва археолошка ископавања у организацији Народног музеја у Чачку. Том приликом истражена су три очувана тумула, обележена бројевима III, IV и IX (Никитовић, Васић 2005).

Хумка III није имала изражену стратиграфију. Калота је искључиво земљане конструкције, пречника 14,5 x 13 m и висине 1,2 m. У оквиру ове хумке откривена су два гроба и два места која можда могу да представљају кенотафе због недостатка скелетних остатака покојника (Никитовић, Васић 2005) (прилог 26/1).

Централни гроб, обележен као гроб 3, откривен је на релативној дубини од 0,71 m. На мањој површини формираној од шљунка, димензија 0,8 x 0,4 m, лежале су спаљене кости и делови урне. Ова целина је оштећена накнадним укопавањем.

- Од урне је очуван део широког заобљеног трбуха са цилиндричном шупљом стопом и конкавно моделованим дном. На најширем делу трбуха, налазе се два брадавичаста испупчења на извесној удаљености. Стопа је декорисана хоризонталним, плитким канелурама. Приметне су и на неколико фрагмената коничног врата. На горњем делу трбуха распоређени су снопови од по пет плитких канелура, између којих су групе угласто урезаних линија постављене изнад брадавичастих испупчења. Керамика је тањих зидова, сиво-мрке боје, у фактури присутан ситан песак. Димензије: очувана висина 16 cm; пречник дна: 8 cm (прилог 26/5).

Гроб 1 се налазио у југозападном делу тумула, готово испод саме површине, што је условило знатну оштећеност. Откривени су спорадични трагови скелета покојника (очуване су делимично кости ногу и фрагмент подлактице са бронзаном наруквицом) у поремећеној конструкцији од ломљеног камена. Инвентар гроба 2 су чинили:

- Фрагментована наруквица од уске бронзане траке сегментног пресека (прилог 26/2);
- Нопенринг од троструко увијене бронзане траке сегментног пресека. Пречник: 1,1 cm (прилог 26/3);

- Отворена бронзана наруквица са суженим крајевима кружног пресека. Крајеви и цео површински слој оштећени су корозијом, тако да се орнамент не уочава. Пречник 5,6 cm (прилог 26/4).

Гроб 2 је откривен у северозападном делу хумке (Никитовић, Васић 2005: 127-128). Овде се заправо ради о површини правоугаоног облика, димензија 1,7 x 0,7 m, оријентације југозапад - североисток, начињеној од речног шљунка и облутака. Покојник није откривен тако да, уколико недостатак покојника није резултат накнадног оштећења или одређених био-хемијских процеса, онда се по свој прилици ради о кенотафу. Прилог је чинила:

- Бронзана наруквица троугаоног пресека са оштећеним крајевима. Орнамент је изведен урезивањем у виду снопова попречних линија и два издужена шрафирана троугла, симетрично постављена. Пречник 5 cm (прилог 26/6).

У северном профилу, испод самог хумуса, на око 3 m од постављеног центра, истражена је слично формирана површина од шљунка и облутака, димензија 0,7 x 0,5 m, без остатака покојника и без других налаза.

Хумка IV је такође земљане конструкције, димензија 14,5 x 13 m и висине 1 m. У оквиру ове хумке истражене су две гробне целине са инхумираним покојницима (Никитовић, Васић 2005) (прилог 27/1).

Гроб 1 се налазио непосредно уз постављени центар хумке и због тога је опредељен као примарна сахрана. Ову целину је чинио делимично оштећен скелетно сахрањен покојник положен на десни бок у благо згргеном положају, орјентисан север - југ. Постављен је на подлогу од шљунка и ситних облутака, димензија 1,7 x 0,9 m. Гробних прилога није било.

Гроб 2 се налазио у источном профилу. Утврђено је да се ради о инхумираном покојнику чији је остеолошки материјал доста лоше очуван, положен у гробну

конструкцију коју је вероватно чинио оквир од камена. Покојник је постављен на десни бок у згрченом положају, оријентације северозапад - југоисток, без прилога. У северозападном делу хумке је истражено спалиште, пречника 0,7 m, без налаза.

У јужном профилу хумке пронађен је већи фрагмент керамичке зделе без икаквих трагова у земљи који би указивали на постојање некакве археолошке целине.

- Реконструисана здела са дугим доњим делом конусног облика и високо постављеним заобљеним раменом. Врат је кратак, коничне форме; линија раздвајања горњег конуса и врата је наглашена. Обод је разгнут, хоризонтално профилисан. Дно равно, ненаглашено. По ободу се налази орнамент од троструко урезане цик - цак линије. На заобљеном рамену постављени су снопови вертикалних канелура од по пет у свакој групи, на једнаком међусобном растојању. Керамика испране површине црвенкасто-мрке боје. Димензије: висина: 22 cm; пречник обода 29 cm; пречник дна 12,5 cm (прилог 27/2).

Хумка IX је имала калоту формирану од чисте земље, димензија 18 x 15 m и висине 1,4 m. Поред пет гробних целина евидентирани су остаци два камена венца од ломљеног камена који су окруживали првобитни центар хумке (Никитовић, Васић 2005) (прилог 28/1). Према стратиграфским мерилима, старијој фази би припадао гроб 3 који је откривен у првобитном центру (Никитовић, Васић 2005: 131). Ову целину је чинило спалиште овалног облика, димензија 1,5 x 0,5 m, са делимично очуваним оквиром од камена. У слоју печене земље и гара налазили су се калцинисане људске кости. У млађу фазу спадају гробови у северном и североисточном делу тумула и по типу припадају инхумацијама (Никитовић, Васић 2005:131).

Гроб 1 представља рецентни укуп. Покојник је сахрањен у опруженом положају са рукама на грудима, без прилога, постављен у правцу запад - исток са главом на западу што указује на хришћанску епоху (Веселичић 2008:87-88).

Гроб 2 је откривен у источном делу тумула. Покојник је сахрањен на десном боку у благо згрченом положају, оријентације север - југ са главом на северу, без прилога. Остеолошки материјал је лоше очуван.

Гроб 4 се налазио на око метар од постављеног центра, на само 20 cm испод површине. Покојник је сахрањен на десном боку, у благо згрченом положају, са рукама поред главе, оријентације северозапад - југоисток, са главом на северозападу. Са североисточне стране лежала су два плочаста камена, вероватно делови оштећеног гробног оквира. Гробни инвентар су чинили (Никитовић, Васић 2005):

- Отворена бронзана наруквица са суженим крајевима, овалног облика и кружног пресека. Површина је оштећена патином, те је орнамент само делимично очуван. Декорацију чине снопови попречно урезаних линија између којих тече низ тачкастих убода и кратких цртица. Пречник: 7 cm (прилог 28/2);
- Наочараста привезак од бронзане жице кружног пресека са спирално навијеном спојницом вертикално постављеном. Дужина: 8 cm (прилог 28/3);
- Четрнаест фрагмената нопенеринга од бронзане жице сегментног пресека. Откривени су у пределу главе и грудног коша. Пречник: 1 cm (прилог 28/4).

Гроб 5 се налазио непосредно до гроба 4. Покојник је положен на леви бок са рукама поред лица, оријентације запад - исток. Са стране се налазило неколико крупнијег камења које указује на постојање гробне конструкције. Испод лобање су откривени (Никитовић, Васић 2005):

- Један цео и неколико фрагмената нопенринга од бронзане жице сегментног и троугаоног пресека, од којих су неки имали са спољне стране наглашено ребро. Пречник: 1–1,1 cm.

На основу постојања више растурених налаза у јужном делу хумке, може се претпоставити да је постојала још једна гробна целина, у потпуности уништена, тако да су следећи предмети откривени готово по површини тумула:

- Фрагмент бронзане игле, кружног пресека, оштећене на оба краја. Дужина: 4,8 cm.
- Тринаест фрагмената нопенринга од којих је већина од бронзане траке са истакнутим ребром, док су примерци мањег пречника сегментног пресека. Пречник: 1,1 - 1,3 cm.
- Наруквица од масивне бронзане жице, овалног пресека, чији се крајеви постепено сужавају и завијају на спољну страну, образујући спиралне плочице. Жица спиралног завршетка је ромбичног пресека. Спољна бочна страна је украшена цик-цак урезима. Пречник: 6 cm; пречник дискова: дискова 2,9 cm (прилог 28/5).

Пронађено је и неколико уломака пехара: део хоризонтално профилисаног обода са двоструко урезаним цик-цак орнаментом, делови врата са канелурама и тунеласта дршка са купастим додатком на врху, где је при корену урезани орнамент у облику слова „X” (Никитовић, Васић 2005:Т. VIII/7) (прилог 28/6).

Материјал из Гротнице у Гучи већ више пута је привлачио пажњу истраживача металних доба Балкана, посебно предмети од бронзе који су солидно очувани, препознатљиви и пружају могућности компарације. Случајни налази који су откривени још 30-тих година прошлог века, откупљени за музеје у Београду и Чачку, представљају једне од првих предмета са територије западне Србије, у време када је тек започето са формирањем археолошке слике овог поднебља и професионалног зачетка теренских истраживања.

Игла из Гротнице у основи припада великој групи игала са пробушеним вратом (Lochhalsnadeln), у оквиру које је издвојено више типова и варијанти. Сматра се да овај тип игала код нас појављује под јаким утицајем Културе гробних хумки (Hügelgräber) са севера, ако не и кроз директан продор њених носилаца (Vasić

2003:6). Углавном су концентрисане у средњој Европи и датирају се у средње бронзано доба (Vasić 2003:29). Поред примерка из Гротнице, као врло слични комади могу се навести игле Пилатовића и Врањана (Vasić 2003:33 са старијом литературом; Taf.11,163 и 166) које се према Р. Васићу сврставају у варијанту игала са пробушеним вратом и главом у облику равне главице ексера (диска). За разлику од наведених игала из пожешке регије, примерак из Гротнице се разликује по благо конвексном облику главе. Игле из наведених делова Србије, украшене урезаном декорацијом на врату сматрају се домаћим производом и датирају се у средње бронзано доба, Br C1 (Vasić 2003:34). Примерак из Гротнице Р. Васић опредељује у касније фазе развијеног бронзаног доба (Никитовић, Васић 2005: 137).

Три торквеса представљају случајне налазе са простора некрополе. Припадају великој групи торквеса са увијеним крајевима (Ösenhalsringe), односно типу украшених торквеса кружног пресека и увијених крајева (Vasić 2010: 22). Слични комади познати су из тумула из ближе околине: Врањани, Турица, Крстац и др.. Торквеси овог типа често су чинили део инвентара женских гробова заједно са наруквицама, прстеновима за косу, срцоликим и наочарастим привесцима и перлама, који су могуће чинили делове украсне гарнитуре која се носила на грудима (Vasić 2010: 26). Декорација торквеса има веома блиске везе са орнаментима истовремених наруквица, тако да се чини да је украшавање торквеса настало под утицајем њиховог украшавања (Vasić 2010: 22). Орнаментисани торквеси из гробова за сада представљају карактеристику западне Србије и припадају средњем бронзаном добу (Vasić 2010:27), а посебно се сматра да припадају каснијим фазама средњег бронзаног доба, Br C1- C2 (Никитовић, Васић 2005:135; Vasić 2010: 28).

Наруквице презентује 7 примерака, од којих два комада од бронзане жице са два спирално навијена купаста диска представљају пар. Међу описаним наруквицама за најстарији се сматра примерак из гроба 2 у хумци III, који припада типу са отвореним задебљаним крајевима и урезаном декорацијом, троугаоног пресека. Две масивне наруквице (из гроба 1 у хумци III и гроба 4 у хумци IX) са мањом количином урезане декорације Р. Васић оцењује као типове ближе касном бронзаном добу (Никитовић, Васић 2005:137). Посебну групу формирају наруквице од бронзане

жице са спирално навијеним дисковима које у западној Србији не представљају честе примерке. Варијанти са наспрамно постављеним дисковима може се прикључити и истоветно прстење (у смислу формирања одређених комплета накита), примерно мањих димензија, познато са налазишта средње Европе од раног бронзаног доба до старијег гвозденог доба (Никитовић, Васић 2005:137; Vinski 1958:8; sa starijom literaturom). Блиске примерке представљају наруквице из Пилатовића и Висибабе у пожешкој регији опредељене у средње бронзано доба (Zotović 1985:43,50) и оставе Ловас, где је присутно и наведено прстење, опредељено у Br B-C (Vinski 1958:8-9; T.II/2,3; T.III/1,2). Пар наруквица из Гротнице са два купаста диска постављена са исте стране обруча од двоструко навијене бронзане жице немају директне аналогije у ширем окружењу. Најближу паралелу представља пар наруквица са по једним купасто навијеном диском из Горње Добриње (Икодиновић 1985: кат.бр.20) које можда представљају секундарно коришћене делове једне поломљене наруквице, о коме ће накнадно бити више речи. Р. Васић сматра и ове форме типичне за средње бронзано доба (Никитовић, Васић 2005: 137), мада се чини да се услед недостатка аналогija међу налазима из средње Европе, одакле су углавном долазили главни културни утицаји и вршио промет робе од бронзе, може размишљати о постојању домаће производње. Ови радионички центри пружили су одређене нове форме поглавито накита од бронзе, чију инспирацију можемо пратити и кроз јединствене примерке торквеса са издигнутим спирално навијеним крајевима (Дубац у Јанчићима, Скакавци код Косјерића).

Пар наочарстих привесака има аналогije међу материјалом из Врањана, Криве Реке, Пилатовића, Сврачкова, Дупца у Јанчићима, опредељеним у последње фазе развоја средњег бронзаног доба на основу осталог хронолошки осетљивог материјала из истих целина, што би се могло прихватити и у овом случају.

Срцолики (лунуласти) привесци очувани су само у фрагментима, али се ипак може утврдити да припадају типу са развијеним срцоликим делом, који су у регији Чачка релативно редак комад накита и до сада је познат још само један фрагменат из хумке на локалитету Равнине у Јанчићима (Никитовић, Васић 2002: T.II/3). Нешто је више примерака заступљено на налазиштима из пожешког краја - Равни Луг и

Ђурђевића Брдо у Пилатовићима, Сврачково. Иако се сматра да им је порекло у средњој Европи, где су врло чести током средњег бронзаног доба и јављају се у више варијанти, на основу бројних аналогија из Грчке помишља и о егејском утицају у формирању ове врсте накита (Васић 1997: 43, са наведеним референцама) о чему ће бити више речи приликом детаљне анализе појединих врста предмета од бронзе.

Троугаони нож са две заковице за причвршћивање дршке припада тзв. “егејском типу” ножева. На територији Западног Поморавља представљају ретке налазе и као паралеле могу се навести веома сличан примерак из хумке V у Мојсињу (Никитовић, Стојић, Васић 2002: кат.115; T.XIV), док се по лучно моделованом сечиву издвајају два ножа из Турице (Никитовић 1994) и један из хумке I у Мојсињу (Никитовић, Стојић, Васић 2002: кат.56; T.X). Примерци из Мојсиња датирани су у хоризонт I сахрањивања на овој некрополи (Никитовић, Стојић, Васић 2002: 47-51). Налазе овог типа на централном Балкану сумирали су Б. Тержан и Б. Хенсел и определили их на почетак средњег бронзаног доба (Hänsel, Teržan 2000). Ножеви из налазишта у околини Чачка хронолошки су детерминисани према осталим налазима из истих целина, тако да су налази из Мојсиња датирани у Br C1, док је нож из Турице нађен заједно са украшеним торквесом, опредељен такође у средње бронзано доба (Vasić 2010: 15). Према томе, и троугаони нож из Гротнице, слично претходним примерима, могао определити у исто време.

Керамичке посуде не чине чест налаз у хумкама у Гротници, а презентују их делимично очувана урна из централног гроба из хумке III и реконструисана здела из хумке IV. Од урне је очувана доња половина са цилиндричном стопом и заобљеним ниским трбухом, где је на горњој половини декорација изведена урезивањем снопова паралелних и угластих линија. На основу њеног изгледа аутори текста о Гротници је повезују са урном из гроба 5, хумка III на локалитету Ивково Брдо у Крстацу (Никитовић, Васић 2005: 135; са наведеним референцама) и упоређују са формама из Подриња које су одређене у западносрпску варијанту ватинске културе по М. Гарашанину и датиране у Br B2-C1 (Никитовић, Васић 2005:135). Ова констатација би се могла прихватити, али и проширити могућношћу компарације са урнама из

Дупца у Јанчићима (хумка I гроб 10 и хумка II гроб 2) које се опредељују такође у средње бронзано доба (Никитовић 1999). С обзиром да недостају горњи делови посуде, не може се са потпуном сигурношћу одредити тачна аналогија, али се ипак може генерално установити тип посуде и време. Као аналогије за ову зделу Л. Никитовић и Р. Васић наводе зделе из хоризонта Мојсиње-Добрача према М. Стојићу, са напоменом да су керамички налази из Мојсиња богатије декорисани (Никитовић, Васић 2005:135). Приликом анализирања налаза из хумке у Добрачи већ је било речи о поменутом хоризонту Мојсиње - Добрача, као о четвртој, завршној фази ватинске културе, са чим је изражено неслагање, како у хронолошкој подели унутар ове фазе (старија Мојсиње и млађа Добрача), као и о присуству ватинске културе у овом делу Србије. Исте констатације би биле актуелне и овом приликом. С друге стране, аналогије наведене у материјалу из Мојсиња и Добраче би се могле прихватити, што би био добар путоказ у хронолошком смислу.

Чини се да се са правом изражава недоумица у вези са питањем времена оснивања некрополе. У решавању овог проблема аутори укључују анализу покретног материјала, гробних конструкција као и концепцију самих хумки (Никитовић, Васић 2005: 132). Дуготрајно коришћење праисторијских хумки не представља реткост, већ се веома често среће, како у области Западног Поморавља (Давидовића Чаир у Ариљу, Дубац и Велико Поље у Јанчићима), тако и у суседним областима (Пештер, Гласинац, Подриње) (уп. Benac, Čović 1956; Kosorić 1976; Летица 1981; Jevtić 1997), што говори у прилог континуитета обичаја и највероватније одржања базе аутохтоног становништва, док се одређене промене сматрају последицом интензивних контаката и унутрашње еволуције тих заједница. Старији гробови првенствено се могу препознати према основним карактеристикама ритуала, или примарним, централним местом уколико нису уништени суперпонираним хумкама са новим сахранама, док ће једини показатељ старијих целина понегде показивати стратиграфија или поједини дислоцирани делови старијег гробног инвентара (Летица 1981:12). Л. Никитовић и Р.Васић указују на сличност међу хумкама III и IV, која се односи на обичај постављања гробне „постеле“ формиране од речног шљунка и

ситних облутака на коју је положен покојник у благо згрченом положају (хумка IV, гроб 1) или остављени само гробни прилози (хумка III, гроб 2).

Поред овог, други начин сахрањивања је скелетна сахрана покојника у згрченом ставу без посебно формиране подлоге са одређеним оквиром од камена (хумка III, гроб 1, хумка IV, гроб 2 и хумка IX, гробови 4 и 5) (Никитовић, Васић 2005:133). За централни гроб (гроб 3) из хумке IX аутори претпостављају да чини најстарију целину на основу аналогја са сличним конструкцијама из околине (Никитовић, Васић 2005:133). Чини се да би се ова претпоставља могла прихватити с обзиром на јасне паралеле (Сува Чесма у Лучанима, Ивково Брдо у Крстацу, До у Дрежнику) које потичу из раног бронзаног доба (Zotović 1985:33; Dmitrović 2013a:70). Хронолошко опредељење отежано је и међу гробовима у којима није било налаза, тако да се оставља отворена могућност њиховог датирања у рано бронзано доба, слично централном гробу из хумке IX (Никитовић, Васић 2005:137).

С друге стране, покретни налази су хронолошки прилично уједначени и потичу из последњих фаза средњег бронзаног доба, што указује на време интензивнијег коришћења некрополе у Гротници. Дуг континуитет сахрањивања на овом месту потврђује и неколико предмета из старијег гвозденог доба (Васић, Дмитровић 2008), један рецентни гроб (Веселичић 2008: 87-88), као и формирање савременог сеоског гробља на овом простору.

2.2.3. Гуча, локалитет Орнице

Локалитет Орнице налази се на неколико километара југозападно од Гуче, на завршетку једне косе оријентисане исток - запад. На овом налазишту је евидентирана усамљена хумка, пречника 25 m и висине 2 m, делимично оштећена на југоисточном и југозападном делу. Хумка је земљане конструкције, калотастог облика и заравњеног врха. Археолошка ископавања обављена су током 1973. године под руководством Милене Икодиновић. У оквиру ове хумке откривено је оштећено спалиште и два каснија скелетна гроба.

Из насипа хумке потичу спорадични налази окресаних алатки и више фрагмената атипичне праисторијске керамике. У западној половини откривено је спалиште неправилно овалног облика, димензија 4,25 x 2,2 m, дужом осом оријентисано правцем север - југ (прилог 29/1). Чини га слој тамномрке земље прошаран окерастом, чврстом земљом са примесом гара и пепела, просечне дебљине око 12 cm. На спалишту, оштећеном на источној страни укопавањем јаме, спорадично су налажени трагови горелих костију и један фрагмент керамике. Остаје отворено питање да ли су незнатни трагови костију једини остаци спаљеног покојника или је пак постојала и урна или нека гробна конструкција која је уништена копањем у центру. Очигледно је да је ова хумка доста великих размера подигнута за потребе централне сахране. Доста касније укупани гробови 1 и 2 (прилог 29/2) се према положају скелета и врсти прилога могу означити као хришћански (Веселичић 2008: 96-101).

Хумка на локалитету Орнице није привукла већу пажњу археолога који се баве анализирањем металних доба, по свој прилици због непостојања археолошких целина и налаза којима би се могла сигурније хронолошки одредити. Један краћи преглед написала је Л. Никитовић, која је указала на порекло из раног бронзаног доба, али и оставила могућност да се ради или о кенотафу или да су примарне целине уништене каснијим укопавањем (Никитовић, Стојић, Васић 2002: 15). На основу постојања мање количине спаљених костију чини се да би се кенотаф могао искључити као могућност, док се уништавање старијих целина настало укопавањем хришћанских гробова може сматрати сасвим реалним. Веће спалиште у центру хумке, као и спорадични налази спаљених костију сигурно указују на постојање примарне сахране. Сам ритуал (спаљивање и полагање спаљених костију на спалиште) могу се повезати са сличним сахранама из Дрежника (Zotović 1985: 33) и Ивковог брда у Крстацу, хумка IV (Nikitović 2003: 15,19). Керамичким фрагментима и окресаном алату из насипа хумке се, према општим карактеристикама, може одредити праисторијска провенијенција, без могућности финије периодизације услед знатне фрагментованости.

2.2.4. Гуча, локалитет Рајића Брдо

Локалитет Рајића Брдо налази се западно од Гуче, на заравњеној планинској греди оријентације северозапад - југоисток, на којој се, око 500 m западније, налазила хумка на локалитету Ошљевац у суседном селу Турица (Никитовић 1994).

Након оштећења хумке дубљим орањем и откривања камене цисте са скелетно сахрањеним покојником (прилог 31/1), екипа Народног музеја у Чачку је током 1988.године под руководством археолога Милене Икодиновић предузела систематско истраживање. Ову хумку је карактерисала прилично заравњена калота формирана од чисте земље, димензија 14 x 12 m и очуване висине од око 1 m, делимично оштећена на јужној периферији усецањем локалног пута. Откривена је само једна гробна целина (гроб 1), делимично оштећена пољопривредним радовима (прилог 30/1) (Дмитровић 2003).

Гроб 1 се налазио на око 1 m североисточно од постављеног центра, на релативној дубини од 0,14 m. Гробна конструкција је у облику цисте формирана од масивних шкриљастих плоча које затварају правоугаони простор димензија 1,15 x 0,5m, дубине 0,3 m, оријентације југозапад - североисток. Краће странице су од монолитних масивних камених плоча, док су подужне састављене од по две преклопљене плоче, дебљине и до 7 cm (прилог 31/2). Подница, на коју је положен покојник, начињена је од тањих шкриљастих плочица и само је делимично очувана. Оквирне плоче прекривала је већа монолитна камена плоча – прекривач, димензија 1,60 m x 1 m x 0,06 m. Цела конструкција је укопана у здравицу до дубине од 37 cm и постављена директно на слој интензивног гара, дебљине 5 – 10 cm (прилог 30/2). У земљи око гробне конструкције, на радијалној површини у пречнику од око 7 - 8 m јавља се земља сивкастог тона са траговима гара, док су остаци гаражи најинтензивнији управо испод саме цисте. Будући да није било трагова гореле замље, највероватније је да је гараж пренета са неког другог места и расута по заравњеној основи хумке припремљеној за постављање централног гроба. С обзиром на различит ниво здравнице у центру и периферији, са којим је у директној вези и неједнака дебљина

сивкастог слоја са гаром, претпоставља се да је овим слојем извршена незнатна нивелација терена пре насипања и на тај начин формирана првобитна основа. Насип хумке је чинио слој црвенкасто – мрке земље који садржи иситњену шкриљасту стену.

Након уклањања цисте, откривена је још једна конструкција која је лежала испод северозападне подужне странице гробне конструкције. Састојала се од једног низа хоризонтално поређаних масивних плоча у дужини од 1,52 m, просечне ширине од 23 cm и дебљине и до 8 cm (прилог 31/3). Могуће је да је на овај начин фундирана једна страница цисте.

И поред затеченог оштећења саме цисте и њеног садржаја, евидентирано је да је скелетно сахрањен покојник положен у згрченом ставу, постављен на десни бок, са рукама савијеним у лактовима и шакама испред лица (прилог 31/1). *In situ* су затечене само кости горњих екстремитета, док су остали делови скелета испреметани. У висини карлице лежала је (Дмитровић 2003):

- Здела коничног облика, равног дна и заравњеног, наглашеног обода, незнатно профилисаног на спољну страну. Из равни обода полази једна пластично моделована дршка, језичастог облика, благо повијена надолу. Боја је неуједначнео мркоцрвенкасте и тамносиве боје са танком глачаном превлаком. Димензије: висина: 4,2 cm; пречник обода: 7,9 x 8,5 cm; пречник дна: 5,5 cm (прилог 31/4);
- Фрагменти посуде (пехар?) међу којима се издвајају делови дужег цилиндричног врата са сасвим малим делом равног обода благо извијеним на спољну страну и један мањи део трбуха са делимично очуваном тракастом дршком. Недовољно печена, са примесом песка, делимично очуван глачан премаз са спољне и унутрашње стране. Неуједначене мрке и тамномрке боје (прилог 31/5).

За културну и хронолошку детерминацију хумке на локалитету Рајића Брдо код Гуче, најбоље показатеље представљају облик и тип гробне конструкције, погребни ритуал, као и стилско-типолошка анализа керамичких судова. На територији

Драгачева камене цисте познате су са неколико локалитета: Бабињак у Доњој Краварици, хумке I и II (Дмитровић 2004:10-12), Ошљевац у Турици хумка I, гроб 3 (Никитовић 1994: 31), Руја у Дучаловићима хумка X, гроб 1 и хумка XII гроб 1 (Дмитровић 2002), Ивково брдо у Крстацу хумка I (Nikitović 2003), које су опредељене у рано бронзано доба. У ужичком крају у ову групу се може уврстити налаз из Рибашевине (Zotović 1985: 34). Међутим, на потребан опрез упућују сличне цисте из пожешког краја (Душковци и Губин До) које се на основу металних налаза опредељују у развијено бронзано доба (Zotović 1985: 34). Постојање гаражи на и око гробног места може указивати на обављање ритуалних радњи пре сахране – посвећивање и ритуално чишћење гробног простора ватром, што је познато и са других локалитета ове врсте (нпр.Руја у Дучаловићима, хумка XII, гроб 1).

Чвршће датирање ове гробне целине и поред наведених разлога за сумњу, можемо одредити кроз анализу керамичких налаза. Скоро идентичан примерак коничне зделе са језичастом дршком потиче из камене гробне конструкције у хумци 15 на локалитету Шумар у Белотићу (Гарашанин М., Гарашанин Д. 1962: 61; сл.13). Према мишљењу М. Гарашанина, овај тип суда представља рану појаву, с почетка металног доба, и може се повезати са извесним типовима који у Словачкој прате вучедолску групу, која је ту истовремена са Нађрев (Nagyrev) групом (Garašanin M. 1983e: 713; T. XCIX/1; Schreiber-Kalicz 1984: T.XXXVI/15; T.XLIII/14). Фрагменти једне посуде из исте целине се, на основу карактеристичних детаља могу ближе повезати са мањим пехарима са две дршке познатим из других камених цисти у Драгачеву (Руја у Дучаловићима, Бабињак у Доњој Краварици, Ошљевац у Турици), који се сматрају локалном варијантом типичне форме пехара Винковци-Шомођвар културе (Tasić 1974: 190; Garašanin M. 1983e: 706; 714). Према томе, датирање ове целине може се са доста сигурности одредити у време раног бронзаног доба, како на основу особина керамичких форми, тако и изгледом централне гробне конструкције.

2.2.5. Доња Краварица, локалитет Бабињак

На граници драгачевских села Доња Краварица и Вирово, која се пружа косом оријентације југоисток - северозапад, налази се локалитет Бабињак, забележен и под називом Бабин Гроб у извештају о рекогносцирањима Доњег Драгачева (Ранковић, Икодиновић 1973:167). Приликом првог обиласка екипе Народног музеја у Чачку евидентирани су три хумке од којих су две биле једна уз другу, док се трећа налазила на око 150 m западно (Ранковић, Икодиновић 1973:167). Истраживања су обављена 1972. године у организацији чачанског Музеја под руководством Милене Икодиновић.

Хумка I је имала највеће димензије, 17,4 x 17,2 m, висину 1 m, калотаст облик и искључиво земљану конструкцију (прилог 33/1). Стратиграфију хумке чинили су следећи слојеви: испод хумусног слоја налазио се насип оличен у слоју жуте земље, а који је лежао на тањем слоју земље сивкастог тона (првобитни хумус, основа хумке) који прелази у здравицу (прилог 32/2). Истражене су две гробне целине (прилог 32/1):

Гроб 1 чинила је камена конструкција у облику цисте од већих, монолитних камених плоча укопаних у здравицу до 0,98 m и 1,18 m, оријентације североисток - југозапад, која је лежала у самом центру хумке. Оквирне плоче прекривала је већа плоча димензија 1,33 x 0,75 m. Уз северозападну подужну плочу налазили су се трагови гаражи, вероватно остаци неког обављеног обреда. Испуну цисте чинила је чиста земља, без физичких трагова покојника, што ју је одредило као кенотаф (прилог 32/1; 33/2-3) (Дмитровић 2004:10-11 са наведеном литературом).

Гроб 2 представља рецентну гробну целину. Доста оштећен скелетно сахрањен покојник откривен је на 2 m југоисточно од центра. Покојник је положен на леђа, оријентисан правцем исток - запад са главом на западу (прилог 32/1). На основу

димензија откривених дугих костију претпоставља се да се ради о дечијем гробу (Дмитровић 2004:11; Веселичић 2008:86).

Источно од центра тумула, на рел.дубини од 0,65 m, налазила се површина димензија 2 x 2,3 m, коју карактерише присуство црвенкасто – жућкасте земље (могуће окер) и ретки трагови гаражи, на појединим местима дебљине и до 20 cm.

Хумка II се налазила непосредно уз хумку I. Карактеришу је благо купаста калота димензија 11,7 x 10,6 m и висина нешто мања од 1 m. Стратиграфска слика и ове хумке је прилично једноставна и истоветна за претходно описаном хумком I (прилог 34/1-1). Откривене су четири гробне целине и површина од белутака на површини од око 1 m² на јужној периферији. У насипу хумке пронађена је (Дмитровић 2004):

- Бронзана каричица са оштећеним једним крајем. Пречник: 3 cm.

Гроб 1 се налазио на око 2 m источно од центра. Чинио га је скелетно укопан покојник, орјентисан правцем исток – запад са главом на западу, без прилога. Иако је скелет доста оштећен, на основу очуваних остатака могло се закључити да су руке прекрштене на стомаку. Према положају и орјентацији скелета, сматра се за рецентну гробну целину (Дмитровић 2004:12; Веселичић 2008:86).

Гроб 2 чини скелетно укопан покојник постављен у оси исток – запад са главом на западу, без прилога. Десна рука је положена уз тело, а лева на карлицу. Укопан је у камену гробну конструкцију – гроб 3 и лежао је на половини њене висине (прилог 33/4). Слично претходном гробу, и ова целина припада рецентним укупима (Веселичић 2008:86).

Гроб 3 представља примарну сахрану. Гробна конструкција је облика цисте, слична описаној из претходне хумке, али у доста лошијем стању услед оштећења насталих укопавањем гроба 2 и распадањем порозних плоча од пешчара од којих је начињена (прилог 33/4,5). Испуну цисте чинила је земља црвенкастог тона, међу којом је нађено неколико комадића костију, тако да се ова целина не може дефинитивно

оценити као кенотаф, поготову имајући у виду накнадно девастирање (Дмитровић 2004).

Гроб 4. На око 1 m од постављеног центра истражено је спалиште већих димензија које је карактерисала горела земља црвене боје, трагови угљенисаног дрвета и пепела, чија је највећа дебљина износила је 10-ак cm. Комадићи гарежи и печене земље налажени су на много већој површини, те се стиче утисак да су расути по насипу хумке или су испреметани. Ближе центру хумке, откривене су дислоциране кости лобање и зуби, у доста трошном стању. По дужини спалишта налазила се угљенисана греда димензија 0,15 x 1,12 m, испод које је лежала једна дужа кост, вероватно део кости руке, која је можда, заједно са наведеном лобањом и зубима, припадала истој индивидуи (Дмитровић 2004). На самом ободу спалишта, у непосредној близини камене цисте, откривени су фрагменти керамике у доста трошном стању. Иако није била могућа реконструкција, на основу карактеристичних уломака утврђен је тип посуде (Дмитровић 2004):

- Пехар ниског, лоптастог трбуха, високог коничног врата и равног обода. Дно је равно и ненаглашено. Једна тракаста дршка спајала је раме суда и врат непосредно испод обода. На основу присутних фрагмената није се могло утврдити да ли је постојала и друга дршка. Фактура добра, лошије печен, боја светломрка. Димензије: Висина: 18 cm; пречник обода: 12 cm; пречник дна: 8 cm (прилог 34/2).

На периферији спалишта, на рел.дубини од 0,85 m, откривена је група плочастог камена за који се, услед трошности, није могао установити одређен ред или правилност. У оквиру ове целине нађена су два керамичка суда која су била у изузетном лошем стању, вероватно као последица слабог печења. Једино се могло установити да је један од њих представљао суд мањих димензија са тракастом дршком светломрке боје.

Хумка III је позиционирана на око 150 m западно од претходне групе, димензија 10,85 x 10 m и висине 0,9 m, калотастог облика, искључиво земљане конструкције. Стратиграфија је једнака претходно описаним (прилог 34/16,ц). У оквиру ове хумке пронађена су три гроба са спаљеним покојницима положени у керамичке урне, фрагменти суда који највероватније представљају још једну урну, једна здела нађена на површини са запеченом земљом и два ватришта (прилог 34/3) (Дмитровић 2004).

Преко централног дела хумке простирало се ватриште неправилног облика, делимично издужено у правцу истока, димензија 3,3 x 6,2 m. У средишњем делу земља је била најтврђа и интензивно печена, тако да је достизала дебљину до 13 cm.

Гроб 1 је лежао испод ове целине. На 1,32 m северозападно од постављеног центра, истражена је конструкција од речног облутка и пешчара, око које се у кругу од око 15-ак cm протезала површина тамне земље са траговима горелих костију. Тек испод ове конструкције лежала је урна са спаљеним костима покојника (прилог 35/1) (Дмитровић 2005):

- Урна има облик амфоре S профилације са високо постављеним раменом, сужене стопе и равног дна. Врат је широк, левкасто моделован, обод хоризонтално профилисан. На најширем делу трбуха симетрично су постављене четири мале тракасте дршке. На рамену, између дршки, навише су извучена брадавичаста испупчења са засеченим врхом. Средином врата је сноп од четири узане плитке канелуре. Прелаз из рамена у врат наглашен је једном широм, плитком канелуром. По заобљеном рамену суда равномерно су распоређене краће вертикалне, плитко урезане канелуре у сноповима од по седам у низу. Изнад њих је хоризонтална двоструко урезана цик-цак линија. Орнамент двоструко урезане цик-цак линије се налази и по ободу суда. Са спољне стране је танак, глачани премаз. Боја неуједначена сивомрка и мрка, у фактури примеса песка. Димензије: висина: 22 cm; пречник обода: 16 cm; пречник дна: 9 cm (прилог 35/3).

Гроб 2 се налазио на јужној периферији тумула на дубини од 0,62 m. Чине га фрагменти урне (делови дна и трбуха суда чија реконструкција није била могућа) са незнатним остацима горелих костију (Дмитровић 2004).

Гроб 3 је откривен на 3,6 m источно од центра, на релативној дубини од 0,45 m. Ову целину је чинила фрагментована урна (урна 3) којој су оштећене горње партије и која је садржавала већу количину спаљених костију покојника. Земља око урне је чврста, црвенкасто-жућкасте боје и чинило се да је печена. И поред знатних оштећења, било је могуће реконструисати њен изглед и одредити тип:

- Урна је облика амфоре S профилације, заобљеног трбуха, ширег левкастог врата, сужене коничне стопе и равног дна. Обод је извијен на спољну страну. Непосредно испод обода очуван је корен тракасте дршке. Декорација је изведена урезивањем и канеловањем. На врату су два снопа од по четири плитка, непрецизно изведена хоризонтална уреза, док су на горњој половини трбуха густе, косо постављене канелуре. Боја сивомрка, у фактури примеса песка. Димензије: висина: 32 cm; пречник дна 8 cm (прилог 35/4).

Источно од центра хумке, на дубини од 0,77 m истражена је површина издуженог облика, димензија 3,4 x 1,2 m оријентисана дужом осом правцем исток - запад. На њеном источном ободу откривен је суд, на око 1 m источно од урне 3, али на нешто нижем нивоу. Ради се о здели која је била ободом постављена на основу хумке:

- Здела је коничног облика, благо увученог обода и равног дна. На заобљеном ободу, са спољне стране, равномерно су распоређени парови кратких ребрастих вертикалних задебљања. Керамика боље фактуре, глачане површине, мрке боје. Димензије: висина: 7,5 cm; пречник обода: 15 cm; пречник дна: 8,5 cm (прилог 35/5).

На југозападној периферији хумке, на рел.дубини од 0,62-0,72 cm (мерено од врха), налазило се још једно спалиште, димензија 3,5 x 1 m, дужом осом оријентисано правцем северозапад - југоисток, са горелом земљом и већим коадима угљенисаног

дрвета у слоју дебљине 8-10 cm. Није било покретних налаза нити трагова спаљивања.

Хронолошки положај хумки из Доње Краварице није тешко утврдити, с обзиром на солидан број аналогја из ближе околине, посебно када је у питању форма гробне конструкције у облику цисте из хумки I и II. О овом питању разматрано је на више места у овом раду (Руја у Дучаловићима, Рајића Брдо у Гучи, Ошљевац у Турици, Ивково брдо у Крстацу) и општи је став да припадају раном бронзаном добу (уп.Dmitrović 2013a), уз изванредан пример који налажу цисте из Душковаца и Губин Дола из времена средњег бронзаног доба (Zotović 1985: 34). Чини се да су гробне цисте из хумки 1 и 2 синхроне појаве, будући да су хумке постављене непосредно једна уз другу, док је трећа хумка, са каснијим гробовима нешто удаљенија од ове групе. На рано бронзано доба упућује и фрагментован пехар који се стилско-типолошки везује за панонске културе раног бронзаног доба, посебно за винковачку групу (Garašanin M.1983e:714). Блиске аналогје познате су из више тумула у Драгачеву као и са локалитета Бандера у Белој Цркви у Рађевини (Дмитровић 2004:14).

Занимљиву појаву представља спалиште из хумке 2, које се може охарактерисати као ломача. Будући да су откривене кости са ове површине биле у врло трошном стању, остаје недовољно јасно да ли су гореле или не (Дмитровић 2004: 13). Међутим, угљенисана греда испод које је нађена дужа кост указује на могућност постојања одређене конструкције, слично као у хумци XI на локалитету Шумар у Белотићу, за коју Д. и М. Гарашанин сматрају да је имала изглед греде постављене на два коца прекривену гранама. На овако формирану ломачу постављан је покојник и обављен ритуал спаљивања (Гарашанин М., Гарашанин Д. 1958б: 21-22; 44). Постојање ломаче у оквирима тумула представља релативно ретку појаву у тумулима западне Србије. Обично је спаљивање покојника обављано на простору ван тумула, а пречишћен остеолошки садржај ломаче пренет на одређено гробно место унутар граница хумке. Хронолошка оцена ове целине може се донети на основу стратиграфских запажања – односа централне гробне конструкције (камене цисте) и

нивоа ломаче - које одликује приближно иста нивелета. Треба имати у виду и њихову близину, односно момент где обод спалишта прилази скоро до саме цисте на коме су откривени фрагменти керамичког пехара, што свеукупно указује да обе целине представљају синхроне појаве. Могуће је да је и на овом месту обављено и више спаљивања, тако да постоји вероватноћа да је и у цисти из хумке I сахрањен спаљени покојник, где је остеолошки материјал временом нестао услед дејства киселог земљишта.

Хумка III показује нешто другачије карактеристике сахрањивања него претходне две. Претежно је заступљено спаљивање покојника и полагање спаљених костију у керамичке урне. Погребни ритуал је имао нешто компликованију форму, на шта указује слој спаљене земље – ватришта формиран над централним делом хумке, испод кога се налазила мања камена конструкција, а под њом укопане керамичке урне (урне 1 и 3) са спаљеним костима. Занимљивост представља одсуство правог централног гроба, као што је познато из највећег броја тумула на ширем простору. Могућност постоји да гроб 1 заправо представља централни укуп, што је затечено поремећено накнадним променама изгледа и деформацијом калоте тумула. Карактеристике урне, за коју налазимо аналогije на оближњем локалитету Ивково Брдо у Крстацу, хумка III гроб 3 (Nikitović 2003,14; T.V/1) указују на јак утицај Културе гробних хумки (Hügelgräber), што поврђује врло слична форма из Хајдукова (Tasić 1974: 235-240; sl.187). Утицај ове културе на Подриње и околину Чачка Н. Тасић опредељује на крај средњег и почетак касног бронзаног доба (Тасић 2002:171). Фрагментована урна 3 се на основу карактеристичних делова може приближити типовима познатим са оближњих локалитета Ивково Брдо у Крстацу (хумка III, гроб 2), Дубац у Јанчићима (хумка I, гроб 10 и хумка II, гроб 2), које се везују за сличне форме старије фазе Белегиш културе, чији је утицај присутан на некрополама западне Србије у исто време - крај средњег и почетак касног бронзаног доба (Тасић 2002: 172).

Од овог хоризонта одступа здела са увученим ободом и четири пара вертикалних задебљања на ободу, која нема ближих аналогija у околини. Најближу паралелу

налазимо међу материјалом VII хоризонта на локалитету Езеро у Бугарској опредељен у рано бронзано доба (Георгиев 1979:379; сл.181в). Овако удаљена аналогија, која је можда последица недовољне истражености раног бронзаног доба у западној Србији, може се исто тако разумети као утицај или можда чак и импорт са истока, али не као директно присуство становништва. Утицај се могао остварити посредством Бубањ-Хум III групе, чији су материјални облици већ посведочени на неколико локалитета западне Србије (Ражана, хумка V, Врањани, хумка III, Пријевор, лок.Аде и др.).

У сваком случају, извесно је да време оснивања некрополе на локалитету Бабињак у Доњој Краварици припада периоду раног бронзаног доба, што је евидентирано у три очуване и истражене хумке. За сахрањивање је коришћена како крајем средњег и почетком касног бронзаног доба, тако и у новије време, о чему сведоче три типична хришћанска гроба, што не представља усамљен случај у хумкама на овом простору. Некропола на локалитету Бабињак донекле се издваја недостатком металних предмета из каснијих фаза бронзаног доба, који представљају уобичајене прилоге како у скелетним тако и у спаљеним гробовима под хумкама западне Србије и источне Босне.

2.2.6. Дучаловићи, локалитет Руја

Некропола на потесу Руја у селу Дучаловићи налази се уз стару трасу пута Чачак-Пожега, која данас чини границу атара села Дучаловићи и Негришори. Рекогносцирањем Драгачева 1955. године на овом месту евидентирани су 23 хумке, док је геодетским снимањем две деценије након тога забележено само 13 од којих су многе већ доста оштећене и заравњене калоте (прилог 36/1). Оштећења многих хумки у централном делу, према аутору ископавања М. Икодиновић, највероватније су последица радова које је овде крајем XIX века вршио тадашњи професор чачанске гимназије Сима Тројановић. Истражено је пет боље очуваних хумки током 1978. и

1979. године у организацији Народног музеја у Чачку под руководством кустоса Милене Икодиновић (прилог 36/2) (Дмитровић 2002 са старијом литературом).

Хумка IX је земљане конструкције, доста заравњена и делимично оштећена усецањем сеоског пута и дивљим копањем (прилог 37/1), пречника 9 x 8 m и висине 1 m. Централни део је девастиран нестручним копањем. На том месту, на дубини 0,80-0,86 m, нађено је неколико спаљених костију, трагови гарежи, атипични фрагменти грнчарије, као и део разбацаног гробног инвентара (Дмитровић 2002):

- Перла од стаклене пасте црне боје, прошарана белом бојом са мотивом концентричних кругова. Кружни отвор постављен је по краћој оси. Пречник 1,5 cm (прилог 37/3);
- Две перле од стаклене пасте плаве боје порозне површине са кружни отвором постављеним по краћој оси. Пречник 1 cm и 0,9 cm (прилог 37/4);
- Фрагментован нопенринг од бронзане жице троугаоног пресека. Пречник 1,1 cm (прилог 37/6,7);
- Фрагментован салталеоне од уске бронзане траке сегментног пресека, савијен у цевчицу дужине 1,5 cm од 6 густо постављених намотаја. Пречник 0,35 cm (прилог 37/8).

Хумка X је земљане калоте, заравњена и оштећена на периферији засецањем међе и трасе сеоског пута, пречника 14,4 x 14 m, висине 1,2 m. У оквиру ове целине истражена су два гроба.

Гроб 1 се налазио на око 2 m јужно од постављеног центра у слоју насипа, на дубини од 0,58 m. Овде је откривена гробна конструкција од монолитних камених плоча у облику цисте орјентисане дужим странама правцем северозапад - југоисток (прилог 38/1). Оквирне плоче постављене су насатично и спуштају се у дубину још 10-18 cm у односу на поплочано дно. Преко оквирних плоча положена је плоча – прекривач, који је приликом откривања био распукнут у више делова. Димензије оквира цисте

износе 110 x 60 cm, а прекривача 150 x 70 cm. У унутрашњости се налазила само чиста земља, без трагова покојника и један мањи:

- Керамички пехар лоптастог, ниског трбуха, равног дна и високог, цилиндричног врата са једном делимично очуваном тракастом дршком. Боја неуједначено окер – мрка са местимично очуваном глчаном превлаком и примесом песка у фактури. Димензије: висина 13 cm, пречник дна 5,5 cm (прилог 38/3).

Гроб 2 се налазио на око 0,5 m североисточно од центра, на дубини од 1,2 m, што представља ниво основе хумке. Прилично је оштећен дивљим копањем у центру. Ову целину чини група камена неправилно распоређена, тако да се на основу спорадичних налаза калцинисаних костију, гаражи и неколико уломака атипичне грнчарије може претпоставити да се ради о остацима уништене гробне конструкције (прилог 38/2). Иако је раније претпостављено да је ова конструкција имала облик ниске купе од слаганог камена под којом су остављани спаљени остаци покојника (Дмитровић 2002: 10), чини се, да се на основу документације где се у потпуности не запажа наведен облик, ова констатација може сматрати само једном од могућности интерпретације.

Хумка XI је такође земљане калоте, доста оштећена дивљим копањем и урастањем корења дрвећа, очуваног пречника 13,2 x 11 m, висине 1,1 m (прилог 37/2). На основи хумке откривен је фрагмент грнчарије украшен утискивањем орнамента налик врпци (прилог 37/9), што не представља чест налаз на праисторијским локалитетима из регије Чачка. У насипу је откривено више атипичних фрагмената керамике и један кремени ножић. На око 1,5 m од постављеног центра, на дубини 0,53 m, такође у слоју насипа, откривен је (Дмитровић 2002):

- Пехар биконичног трбуха оштријег прелома, цилиндричног врата и незнатно извијеног обода. Стопа је конична, пластично наглашена, дно конкавно моделовано. На прелому конуса налазе се четири правилно распоређена брадавичаста испупчења. Изнад њих, на прелазу из горњег

конуса и врата очуване су у корену две тракасте дршке наспрамно постављене. Између њих се налазе две језичасте дршке спојене са брадавичастим испупчењем испод са по једним пластично моделованим, вертикално постављеним ребром. Низ кружних удубљења повезује тракасте и језичасте дршке. Изнад кружних удубљења налази се плитка хоризонтална канелура. Површина суда је неравна и испрана, боја наранцасто - мрка, у фактури примеса ситног песка. Делимично је очуван глачан премаз. Димензије: висина: 14 cm; пречник обода 9 cm; пречник дна 5 cm (прилог 37/10).

У земљи поред суда није било никаквих промена које би указивале на гроб, што говори да је гробна целина највероватније раније девастирана. У оквиру ове хумке, на 1,4 m од центра, налазила се површина издуженог облика, димензија 3,5 x 1,8 m, на којој је пронађена печена земља и гареж дебљине до 7 cm, као и ситни фрагменти атипичне грнчарије. Оваква површина највероватније упућује на место на коме су обављане одређене ритуалне радње везане за погребне обичаје. На северној периферији хумке откривено је неколико спорадичних белутака који можда представљају остатке венца хумке.

Хумка XII је искључиво земљане конструкције, пречника 10,5 x 9,5 m и висине 1,2 m. У оквиру ове хумке истражене су две гробне целине (прилог 39/1).

Гроб 1 представља примарну сахрану откривену у постављеном центру тумула. Гробна конструкција је облика цисте начињена од већих камених плоча, орјентисана дужим странама правцем исток - запад, постављена на слој нагореле земље. Чеоне плоче, као и прекривач су монолитни, док су бочне странице формиране од по две преклопљене плоче, благо укошене на спољну страну. Прекривач је већа плоча, димензија 156 x 91 cm, која прекрива оквирне плоче (прилог 41/1). У унутрашњости цисте откривен је скелет покојника положен на десни бок у згрченом положају (прилог 41/2). Десна рука је савијена у лакту са шаком поред главе, док је шака леве

руке постављена испред грудног коша. Обе ноге су јако савијене, тако да су потколенице припријене уз бутне кости. Дужина скелета је 1,07 m. Антрополошком анализом је утврђено да се ради о одраслој особи мушког пола (Дмитровић 2002). Уз карлицу је лежао:

- Пехар лоптастог трбуха, равног дна, високог цилиндричног врата и благо разгнута обода. Две тракасте дршке полазе непосредно испод обода и спајају раме суда. Боја неуједначено сивомрка и мрка, очувана глачана превлака. Димензије: висина: 12,7 cm; пречник обода: 7,5 cm; пречник дна: 5,5 cm (прилог 39/2).

Гроб 2 је откривен у југоисточном делу хумке, на око 2,5 m од постављеног центра. У слоју насипа, на више места откривени су фрагменти раздробљеног керамичког суда, могуће урне са две дршке и калцинисане кости (прилог 39/3).

Хумка XIII је слично претходним, искључиво земљане конструкције, на Ј делу оштећена усецањем пута, пречника 11 m и висине 1m. У оквиру ове хумке истражене су две гробне целине (прилог 40/1).

Гроб 1 је откривен на периферији тумула, на око 4,5 m од центра, на дубини од 0,55 m. Гробна конструкција је приближно овалне основе, начињена од ситнијег и крупнијег кречњака, делимично оштећена на североисточном делу, оријентације север - југ и димензија 3,2 x 1,4 m. Покојник је постављен директно на слој чврсте, жућкасте земље и прекривен камењем у слоју дебљине 20 cm (прилог 41/3). Скелет покојника је лежао на десном боку у благо згаченом положају, оријентисан северозапад - југоисток. Ноге су благо савијене у коленима, док се према незнатим остацима руку може одредити да је десна била испружена испред тела, док је лева савијена у лакту. Дужина скелета је 152 cm. У пределу кључне кости, откривена је (Дмитровић 2002):

- Пинцета од бронзаног лима троугласто проширених крајева украшених линеарним орнаментом у техници искуцавања дуж рубова и између њих
Дужина: 8,5 cm (прилог 40/3).

Гроб 2 је пронађен на око 3,5 m источно од постављеног центра, на дубини од 0,8 m. Гробну конструкцију чини венац од ситнијег камена кречњака овалног облика, димензија 216 x 95 cm, који је уоквиривао скелет покојника у веома трошном стању. Покојник је положен у благо згрчен положај, орјентисан југозапад - североисток. У гробу није било прилога.

У насипу тумула, на 0,9 m северно од постављеног центра, откривен је:

- Пехар ниског заобљеног трбуха, равног дна, високог цилиндричног врата и благо извијеног обода. Две тракасте дршке полазе непосредно испод обода и спајају раме суда. Боја неуједначена светломрка до мрке, делимично је очуван глачан премаз, у фактури примеса песка, слабије печен. Димензије: висина: 13 cm; пречник обода: 9 cm; пречник дна: 6 cm (прилог 40/2).

Овај суд, уколико није припадао некој растуруној гробној целини, можда представља део ритуала обављеног уз примарну сахрану или приликом оснивања тумула.

Некропола под хумкама на локалитету Руја у Дучаловићима је и поред чињенице да је истраживана дуги низ година пре коначног објављивања (Дмитровић 2002), спорадично, али недовољно, налазила места у анализама бронзаног доба у Србији. Када је овај простор у питању, најчешће су навођена публикована истраживања Симе Тројановића на хумкама комплекса Марковица - Нергишори (Тројановић 1892), која су доста вероватно уприличена баш на некрополи коју је касније истраживала Милена Икодиновић, о чему и сама даје извештај суд у теренском дневнику на основу оштећења многих тумула. Аутор ископавања у Дучаловићима је обрадила неколико предмета са ове некрополе у каталогу изложбе (Икодиновић 1985: кат.8-10, 36), док М. Зотовић кратко наводи да су истраживањима на локалитету Руја у Дучаловићима откривени гробови са каменим цистама у којима

су прилоге чинили пехари типа Перјамош – Белотић – Бела Црква – Прибој (Zotović 1985:31). Истом приликом, Зотовић се позива на саопштење тадашњег кустоса чачанског Музеја М. Икодиновић, иначе дугогодишњег истраживања сахрањивања под хумкама у регији Чачка, да је исправније поменути комплекс тумула називати Негришори – Дучаловићи будући да се хумке шире и на село Дучаловиће и формирају јединствену целину (Zotović 1985:30; напомена 45). М. Гарашанин посматра Драгачево као засебну микрорегију у оквиру групе Белотић – Бела Црква, притом узимајући у разматрање само ретке објављене резултате ископавања са овог простора (Garašanin M. 1983e: 706 i d.) који заправо чине врло мали проценат грађе која се нуди за анализирање овог раздобља.

Истражене хумке на локалитету Руја у Дучаловићима у првом реду издвајају налази два гроба са каменим цистама (хумке X и XII), као и три керамичка пехара са високим цилиндричним вратом, кратким биконичним трбухом и две тракасте дршке (хумке X, XII и XIII). Камени сандуци представљају једну од специфичности регије Драгачева и до сада су ван ове територије познати из суседне пожешке регије - Рибашевина, Губин До и Душковци, где се последња два на основу металних налаза опредељују у касније фазе бронзаног доба (Zotović 1985:34,43). М. Гарашанин је својевремено сахрањивање у каменим цистама повезао са сахрањивањем у оквиру група Глина III – Шнекенберг (Glina III – Schneckenberg) и Шомођвар (Somogyvár), где у последњој такође налази блиске аналогije за инвентар (Garašanin M. 1983e: 716). Између осталог веома сличне форме познате су из југоисточне Трансилваније, у оквиру тзв. Зимница – Батин (Zimnicea – Batin) хоризонта (Ciugudean 2011:21-22), а сматра се стандардном погребном формом Шнекенберг заједница (Motzoi-Chicideanu 2011:48-49). С друге стране, цисте ове врсте у хумкама из раног бронзаног доба познате су из тумула на Јадрану и његовом залеђу (протоцетински фациес, цетинска и динарска култура), у којима је, додуше, обављано искључиво скелетно сахрањивање (Govedarica 1989:116-117; 134; 153).

Керамички пехари из хумки X, XII и XIII имају блиске паралеле са налазима из оближњих тумула комплекса Марковица - Негришори (Тројановић 1892), Ошљевац у Турици (Никитовић 1994) и Бабињак у Доњој Краварици (Дмитровић

2004). На ширем подручју западне Србије блиске паралеле постоје на локалитету Бандера у Белој Цркви, хумка I гроб 24 и група судова 1 (Гарашанин М., Гарашанин Д.1958б: 27,28, сл.7а, с,d), а једна варијанта откривена је и код Прибоја на Лиму (Когоšес 1942: 52, сл. 2). Аналогије постоје и у хумкама из долине реке Поблаћнице, где је на локалитету Обориште у хумци VI, у примарном гробу скелетно сахрањеног покојника пронађено више судова овог типа са једном или две дршке, што упућује на истовременост њихове употребе (Зотовић 1991: 81). Иста врста налаза потиче и из хумке VII са истог локалитета, из централног укопа испод нивоа основе хумке као прилог уз скелетно сахрањеног покојника у згрченом положају. Ове керамичке форме М. Зотовић опредељује у рану фазу раног бронзаног доба, Br A1 (Зотовић 1991: 82). Према М. Гарашанину, судови овог облика припадају групи Белотић - Бела Црква, где представљају основну форму у гробовима са скелетима (Garašanin M.1983e: 714). Пехаре из Драгачева, познате само из цртежа које је објавио С.Тројановић, опредељује као развијеније форме који су нарочито чести у III фази мокринске некрополе и сматра да припадају једној каснијој развојној фази раног бронзаног доба повезујући их са карактеристичним облицима винковачке групе (Garašanin M.1983e: 706,714). Н. Тасић такође сматра ове пехаре карактеристичним формама Винковци-Шомођвар културе, у једној локалној варијанти, а ову појаву објашњава ширењем стила преко Саве према југу (Tasić 1974:190; Тасић 1983: 48-49). У сваком случају, изнете аналогије за сахрањивање у каменим цистама и керамичке пехаре са две дршке сасвим извесно хронолошки одређују у рано бронзано доба, показујући јасне паралеле са групом Белотић - Бела Црква (Garašanin M. 1983e). О детаљима, хронолошким разликама као и регионалним појавама везаним за време групе Белотић – Бела Црква биће детаљније разматрано у посебном поглављу.

Пехар из хумке XI и фрагмент урне из хумке XII се према стилско-типолошким особинама и аналогијама везују са нешто каснији развој бронзаног доба – средње бронзано доба, на шта указују бројне аналогије из ближе и даље околине, где су поједине форме датирание и хронолошки осетљивим металним налазима (Дмитровић 2002:11,13). Блиски облици су познати са локалитета Бабињак у Доњој

Краварици, више примерака из Мојсиња (Никитовић, Стојић, Васић 2002) и донекле међу урнама из Јанчића (Никитовић 1999) и Крстаца (Nikitović 2003) које имају блиске паралеле са Културом гробних хумки (Hügelgräber) и старијом фазом белегишке културе.

Посебну пажњу изазива фрагмент суда са декорацијом изведеном отискивањем низа висећих троуглова непосредно испод обода, снопа косих линија и једне вертикалне посебним алаткама или канапом (Schnur). Слична декорација је ретка на подручју Западног Поморавља и као ближе паралеле могу се навести суд из Великог Поља у Јанчићима и урна из Стапара. Порекло орнаменталне технике и мотива би требало тражити у оквиру касновучедолског културног круга, односно као последица његовог утицаја и традиције. Према грубој изради декорације, овај фрагмент је врло близак шумадијском или ђурђевачком типу (Dimitrijević 1979: 310).

2.2.7. Јанчићи, локалитет Велико Поље

Локалитет Велико Поље налази се у селу Јанчићи, на северним падинама планине Каблар, ближе тремеђи села Јанчићи, Врчани и Рошци. На дугачкој планинској греди, оријентације исток - запад, просечне надморске висине од око 850 m, ранијим рекогносцирањима забележен је већи број хумки које су се у мањим групама или појединачно пружале дуж овог планинског венца ка комплексима тумула у Горњој Добрињи и Ражани (Никитовић 1996:25). На локалитету Велико Поље, рекогносцирањима 1956. године евидентирана су три тумула, од којих је, до организовања археолошких истраживања 1979. године остао очуван само један. Радовима је руководила Милена Икодиновић, кустос чачанског Музеја.

Хумка је имала калоту земљано - камене конструкције, пречника 13 m и релативне висине од нивоа здравце 0,5 m. На југоисточној страни очуван је део каменог венца од једног слоја ломљеног камена, просечне ширине 1 m, чија је унутрашња ивица била на удаљености од 5,6 m од постављеног центра. Пре полагања централног гроба, извршена је нивелација и формирано језгро хумке, пречника око 6

т, кога је чинио мрки, растресити слој земље са интензивним гаром и грумењем црвене земље, могуће окера, овалног облика оријентације исток - запад. У централном делу дебљина овог слоја је износила око 20 cm. У оквирима хумке откривене су три гробне целине (прилог 42/1,2).

Гроб 1 се налазио је у југозападном делу хумке, на дубини од свега 0,22 m. На основу положаја оштећеног скелета у опруженом ставу, постављеног у правцу исток - запад са главом на западу, одређен је као рецентна сахрана (Никитовић 1996). Није имао гробну конструкцију нити прилоге.

Гроб 2 представља примарни гроб, постављен у центру тумула. Покојник је сахрањен у згрченом ставу, положен у оштећену камену конструкцију – цисту, дужине 1 m. Гробна конструкција је направљена од обичног планинског камена и трошних шкриљастих плоча, чије је распадање највероватнији узрок приличног оштећења затеченог приликом откривања. Скелет је положен на десни бок, оријентације исток - запад са лицем према југу (прилог 42/1,3). Руке су савијене у лакту и могуће је да је десна рука постављена испод браде. Поред покојника, у пределу струка, откривен је један керамички суд:

- Мањи суд заобљеног трбуха, равног дна, кратког неиздвојеног коничног врата и оштећеног обода. На рамену су наспрамно постављене две мале тунеласте дршке. Боја мрка, недовољно печен. Димензије: висина: 8 cm; пречник дна: 3 cm (прилог 43/2).

У непосредној близини централног гроба, на око 30 cm од цисте, нађен је још један доста фрагментован суд који је лежао у слоју интензивне гарежи, што може указује на извешан ритуални контекст (Никитовић 1996:27):

- Суд полулоптастог облика, увученог обода и равног дна. Линијом обода тече тракасто изведен цик - цак орнамент у дуборезној техници уоквирен ширим урезима. На рамену суда постављен је низ непрецизно изведених висећих троуглова са шрафуром. Боја тамномрка, недовољно печен, у фактури примеса

песка. Димензије: висина: 9,5 cm; пречник обода: 10 cm; пречник дна 11 cm (прилог 43/1).

Гроб 3 је откривен у јужном делу хумке, непосредно уз унутрашњу ивицу периферног прстена. Чине га делови урне и калцинисане кости, налажене на површини димензија

0,35 x 0,65 m, што указује на оштећење ове целине највероватније обрадом земље, посебно горњих делова урне:

- Урна облика амфоре S профилације, заобљеног трбуха и равног дна. На најширем делу трбуха постављено је хоризонтално пластично ребро, а на прелазу у врат једна широка канелура. На рамену се налазе четири брадавичаста испупчења оивичена широм канелуром, док две масивне тракасте дршке леже непосредно испод заобљеног споја конуса. Керамика са примесом песка, недовољно печена, неуједначене сиве и мрке боје (прилог 43/3).

Хумка на локалитету Велико Поље у Јанчићима, судећи према изгледу централне, примарне гробне конструкције у облику цисте, може се повезати са бројним примерима из Драгачева о којима је већ било речи на више места и које су опредељене на основу керамичких налаза у рано бронзано доба (уп.Dmitrović 2013a). Материјал за израду ове цисте неспорно је лошијег квалитета за разлику од драгачевских, што је највероватније последица употребе локалног агрегата и његових карактеристика. Датирање у рано бронзано доба могу потврдити и керамички судови. Здела увученог обода, како је већ Л. Никитовић приметила, има блиске аналогije међу посудама врло сличног облика декорисане утискивањем врпце на ширем географском простору, од Грчке и Тракије, преко источне Румуније и Словачке до јадранског залеђа (Никитовић 1996: 28-29; са наведеном литературом). Б. Човић ове појаве опредељује у млађу фазу појаве врпчасто украшене керамике, коју треба посматрати у контексту ширења Чернавода III комплекса (Čović 1991: 57). Када је у питању декорација, порекло технике и мотива треба тражити у декоративним

обрасцима посуђа вучедолске културе. Орнаментални мотив у дуборезној техници налазимо на керамици каснокласичне фазе вучедолске културе – ступањ В2 (Dimitrijević 1979:278,293-294; Т.ХХХІІІ/2,3,4,8), као и у касној фази - ступањ С (Dimitrijević 1979:306; Т.ХХХV/7). За исте фазе типичан је иконографски детаљ шрафираних троуглова (Dimitrijević 1979:293-294,306;Т.ХХХV/8). Попитању украшавања, блиску аналогију чини урна декорисана у вучедолском маниру из некрополе у Стапарима код Ужица, датирана у једну врло рану фазу раног бронзаног доба (Zotović 1985:34-35). Аналогно хронолошко решење би се истоветно могло применити и за суд из Великог Поља, а уједно и за централни гроб хумке. Каснији датум важи за фрагментовану урну, о чему сведочи њен положај (сама периферија хумке), као и стилско-типолошке особине керамике. Иако је урна доста оштећена, на основу карактеристичних делова трбуха можемо са доста вероватноће уочити да се ради о врло сличној форми познатој из гробова хоризонта I у Мојсињу које показују снажан утицај Културе гробних хумки (Никитовић, Стојић, Васић 2002: 49; Тасић 2002:172) с краја средњег и почетка касног бронзаног доба (Тасић 2002:171).

2.2.8. Јанчићи, локалитет Дубац

На истој планинској греди где је налазиште Велико Поље, налази се и локалитет Дубац на коме је евидентирана група од шест тумула. Током 1984. и 1985. године обављено је истраживање три хумке (обележене бројевима I - III), угрожене пољопривредним радовима власника имања. Ископавањима је руководила Милена Икодиновић. Накнадним рекогносцирањима забележена су четири тумула од којих је један делимично оштећен усецањем локалног пута. Археолошка истраживања су уследила током 2013. и 2014. године под руководством кустоса чачанског музеја Катарине Дмитровић на најисточнијем тумулу обележеном бројем VII, који се истицао прилично правилном и високом калотом и на мањем тумулу VIII оштећеном усецањем сеоског пута.

Хумка I је имала облик правилне калоте формиране од земље и веома крупног камења, димензија 13,5 x 13 m и висине 1 m, мањим делом оштећена на северној периферији урастањем корења дрвећа. Овде је испитано девет скелетних и један гроб са спаљеним покојником. Централни гроб представља примарну инхумацију изнад кога је постојала камена конструкција, док су остали гробови укупани радијално, на извесној удаљености од центра (прилог 44/1-3). Постојала су и два концентрична камена венца постављена по перифернији хумке. Камен употребљен за формирање наведених целина често је био јако великих димензија, у облику стена и громада. На три места је запажена печена земља, међу којима је највећа површина у североисточном делу издуженог облика, димензија 3 x 1,1 m, са источне стране омеђена ситним камењем. Л. Никитовић сматра да је у питању секундарна целина, чијим формирањем је дошло до оштећења гробова 2 и 9. На површини спалишта откривена је мања количина спаљених костију, за коју је антрополошком анализом утврђено да припадају одраслом мушкарцу (Никитовић 1999:7; са нап.5). У постављеном центру хумке је истражена још једна целина са запеченом земљом, пречника 0,6 m.

Гроб 1 се налазио на северној периферији хумке. Чини га оштећен скелетно сахрањен покојник, где је очуван само мањи део лобање поред које су лежала:

- Два масивна наочараста привеска од бронзане жице кружног пресека, са спирално навијеном, вертикално издигнутом спојницом. Дужине: 10,4 и 10,5 cm (прилог 45/1).

Антрополошком анализом је утврђено да остеолошки остаци припадају индивидуи старости од око 50 година (Никитовић 1999:7).

Гроб 2. Очувана је горња половина скелета покојника оријентације северозапад - југоисток, постављен директно на земљу са немарно изведеним каменим оквиром. Према затеченим костима скелета закључено је да је покојник положен на леви бок са савијеним рукама и шакама поред лица (Никитовић 1999:8). Гробне налазе чине:

- Торквес је откривен у пределу врата, кружног пресека, оштећених крајева. На средишњем делу очувана су два увојка од бронзане траке. Орнамент није уочљив због дебеле патине по површини. Пречник: 12 cm (прилог 45/2);
- На лобањи су лежала три фрагментована тутула, купастог облика, са благо проширеном основом по којој је један ред искуцаних бобица. Пречник: 3,5 cm (прилог 45/3);
- Наочараста привезак од тање бронзане жице кружног пресека са оштећеном, спирално навијеном спојницом постављеном између спиралних дискова. Дужина: 4,3 cm (прилог 45/4);
- Фрагменти нопенринга од бронзане жице троугаоног пресека. Пречник: 1,1 cm.
- Фрагментован салталеоне од уске бронзане траке. Дужина: 1,8 cm.
- Фрагментована наруквица од уске бронзане траке сегментог пресека. Откривена је на руци (прилог 45/5).

Гроб 3 се налазио у северном делу хумке. Чинио га је скелетно сахрањен покојник на левом боку са благо савијеним ногама положен у конструкцију коју је чинио оквир од камена прекривен грубо набацаним камењем оријентације исток - запад (прилог 45/8). Скелет је лоше очуван, припада дечијем узрасту (Никитовић 1999: 8). Гробни инвентар се састоји од:

- У пределу врата нађен је торквес од бронзане жице кружног пресека са издигнутим крајевима савијеним у спиралне дискове. Пречник: 9,7 cm (прилог 45/6);
- Салталеоне од уске бронзане траке лежао је на отвору огрлице. Дужина 1,6 cm (прилог 45/7).

Гроб 4. Доста лоше очуван скелет покојника без налаза откривен је у југоисточном делу хумке. На основу положаја фрагментованих костију руку и фемура претпоставља се да је заузимао положај на левом боку (Никитовић 1999:9). Покојник је лежао у каменој конструкцији овалне основе и прекривен камењем, оријентације

североисток - југозапад. Антрополошком анализом утврђено је да се ради о детету старости 2-3 године (Никитовић 1999: 9).

Гроб 5 је постављен непосредно уз гроб 4 и према Л. Никитовић је чинио целину са претходно обрађеним гробом, тј. сматра се да је у питању двојни гроб (прилог 46/1) (Никитовић 1999: 9). У гробу 5 је откривен скелетно сахрањен покојник постављен на леви бок са рукама савијеним у лактовима и шакама испод лица. Лева нога је благо савијена, док је десна положена преко ње. Скелет је прекривен каменом конструкцијом издужено овалног облика, димензија 2,4 x 1,3 m. Преко скелета је слој немарно слаганог камена дебљине 30 - 40 cm. У горњем делу исте конструкције лежао је дечији гроб 4 у обрнутом смеру. Антрополошком анализом је утврђено да скелет припада женској особи робустне конституције 35 - 40 година старости (Никитовић 1999:10). Гробни инвентар чине:

- Један цео и 10 фрагмената нопенринга од бронзане жице сегментног и троугаоног пресека са наглашеним ребром. Пречник: 1,1 – 1,2 cm (прилог 46/2);
- Два прстена – нопенринга? од спирално увијене жице. Пречник: 2,1 cm (прилог 46/3);
- Фрагментован наочараста привезак од танке бронзане жице ромбоидног пресека, од кога су сачувани спирално навијени дискови без спојнице. Пречник диска: 1,8 cm (прилог 46/4);
- Фрагментован мањи керамички суд, благо профилисаног трбуха, равнoг обода и суженог дна. Испод обода постављена је пластична трака са отисцима прста. Боја светломрка, у фактури има ситнијег песка, слабије печена. Димензије: висина: 9,4 cm; пречник дна: 4 cm (прилог 46/5).

Гроб 6 представља примарну сахрану у центру тумула. Скелетно сахрањен покојник положен је на десни бок у благо згрченом положају са савијеним рукама и шакама испред лица, без прилога. Око скелета је формиран венац од камена доста немарне израде (прилог 46/6). Оријентација скелета је северозапад - југоисток, са главом на

северозападу. Скелетни остаци припадају мушкарцу робусне контитуције, старости око 60 година. На костима лобање и вратним пршљеновима запажају се трагови окера (Никитовић 1999:10).

Гроб 7 је лежао у северозападном делу хумке. Слабо очуван скелетно сахрањен покојник постављен је на десни бок, правцем северозапад - југоисток. Антрополошком анализом процењено је да је у питању индивидуа од око 10 година старости (Никитовић 1999:10). Преко гроба формиран је прекривач од ситног камена димензија 1,3 x 1,6 m. У гробу није било других налаза.

Гроб 8 је откривен непосредно уз гроб 7. Слично претходном, и овде је скелет покојника слабо очуван. Положен је на десни бок са рукама савијеним у лактовима, оријентације североисток - југозапад. Ни овде није било других покретних гробних налаза. Скелетни остаци припадају детету узраста 10-15 година (Никитовић 1999:10).

Гроб 9 се налазио североисточно од постављеног центра, паралелно са гробом 2. Скелет покојника је постављен директно на земљу, ограђен ретким крупнијим камењем (прилог 46/7). На основу положаја руку (лева рука испод грудног коша, а шаке постављене испред лица окренутог на леви образ) претпоставља се положај на трбуху. Потколенице недостају. Антрополошком анализом установљено је да скелет припада индивидуи женског пола старости 30 - 35 година (Никитовић 1999:10-11). У гробу 9 откривен је богат гробни инвентар који се састојао од:

- У пределу врата нађена је огрлица - торквес од бронзане жице кружног пресека са издигнутим крајевима увијеним у спиралне дискове. Пречник: 12,7 cm (прилог 47/1);
- На зглобовима шаке налазиле су се две бронзане отворене наруквице са проширеним крајевима, троугаоног пресека. На једној је орнамент гирланде у систему метопских поља издвојених попречним урезима, док је друга украшена такође метопама шрафираних ромбова и празних троуглова.

Орнамент је плитко изведен и делимично оштећен. Пречник: 5,7 и 6,3 cm (прилог 47/2);

- Шест нопенринга од бронзане жице троугаоног пресека. Пречник: 1,1-1,2 cm (прилог 47/3);
- Пет фрагментованих тутула коничног облика са венцем искуцаних бобица. Пречник: 3,6 cm;
- Два фрагмента наочарастог привеска од бронзане жице ромбоидног пресека.

Гроб 10 представља урна са спаљеним костима покојника укупана у слој мешане земље без трагова гара на североисточној страни камене конструкције гробова 4 и 5 (прилог 47/4). Уз обод урне налазио се плочаст камен који га је вероватно прекривао. Антрополошком анализом је утврђено да остеолошки материјал припадаја старијој женској особи (Никитовић 1999: 11). Гробни налази положени су у сам отвор урне, преко спаљених костију, тако да је торквес морао бити намерно преломљен (Никитовић 1999:11). Инвентар гроба 10 чине:

- Урна облика пехара биконичног трбуха, коничне стопе и равног дна. Врат је коничан, обод извијен и ромбично моделован. Две тракасте дршке са оштећеним врхом повезују обод и раме суда. Дршке су угласто преломљене тако да је горња половина троугластог, а доња овалног пресека. По врату су постављене хоризонталне плитке канелуре, а прелаз из врата у горњи конус наглашен је једним ширим удубљењем. Четири већа брадавичаста испупчења благо повијена надолу, симетрично су распоређена по најширем делу трбуха. Између њих, на рамену суда, налази се по једно мање брадавичасто испупчење и широке, кратке вертикалне канелуре. Боја мрка, у фактури примеса песка. Димензије: висина: 21,5 cm; пречник обода: 12 cm; пречник дна: 7 cm (прилог 47/5).

У отвору урне нађени су следећи налази:

- Деформисан торквес од бронзане жице кружног пресека са раскуцаним и увијеним крајевима, намерно преломљен да би стао у отвор урне. Пречник: око 14 cm (прилог 47/6);
- Један цео и један фрагментован наочараста привезак од тање бронзане жице ромбоидног пресека са спирално навијеном спојницом постављеном између дискова. Дужине: 6,8 и 7 cm (прилог 47/7);
- Осам нопенринга од бронзане жице сегментног пресека. Пречник: 1,1 – 1,2 cm (прилог 47/8);
- Осам купастих и 22 мања калотаста тутула од танког бронзаног лима са две наспрамне рупице. Пречник: 1,1 - 3 cm (прилог 47/9-11).

Хумка II је формирана од земље и камена, релативно правилног облика калоте, пречника 10,5 m и висине 1,2 m. У овој хумци је истражено пет гробних целина, од којих су у оквиру централне камене конструкције елипсоидне основе и купастог облика, пречника око 2 m, пронађена три гроба (примарни гроб 4 и два накнадно укупана, постављена у источној половини – гробови 1 и 2) (прилог 48/1). Испитана је и већа ломача на источној половини хумке (Никитовић 1999:13). Из насипа потиче неколико бронзаних налаза, за које је могуће претпоставити да представљају инвентар неког уништеног гроба:

- Деформисан торквес од бронзане шипке кружног пресека, оштећених крајева. Услед наталожене патине није могуће распознати орнамент. Пречник: 14 cm (прилог 48/2);
- Наруквица сегментног пресека са отвореним и оштећеним крајевима. Декорација је изведена урезивањем геометријских мотива који се тешко распознају услед наталожене патине. У централном делу су три вертикална снопа паралелних линија од којих се, уз ивице пружају низови гирланди. Пречник: 6 cm (прилог 48/3).

Гроб 1 чини урна са спаљеним костима покојника (прилог 48/4). Налазила се испод првог слоја камена на источној периферији централне камене конструкције и представља секундарну целину. Преко обода урне је постављен плочаст камен. Антрополошком анализом је утврђено да се ради о женској особи старости до 25 година (Никитовић 1999:13). Гробне налазе чине:

- Деформисана урна облика амфоре благе S профлације, заобљеног трбуха, равног дна и ширег левкастог врата. На најширем делу трбуха симетрично су распоређене четири вертикалне тракасте дршке. Боја неуједначено наранџастомрка и светломрка. Израда грубља, у фактури примеса песка, делимично очувана пригачана превлака. Димензије: висина:29 cm; пречник обода: 19 cm; пречник дна: 9,5 cm (прилог 49/1);
- У урни се налазила шоља благобиконичног трбуха, равног дна, широког и кратког левкастог врата и овално моделованог обода. Оштећена масивна дршка ваљкастог пресека која надвисује обод спаја обод и раме суда. На најширем делу трбуха симетрично су постављена четири брадавичаста испупчења спојена паралелним хоризонталним урезаним дужима. Прелаз из врата у раме суда наглашен је дубљом урезаном линијом, испод које тече низ кратких вертикалних цртица. Боја неуједначена – од светломрке до тамномрке. У фактури примеса песка, слабије печена. Делимично очуван гачани премаз. Димензије: висина: 11 cm; пречник обода: 12 - 13,8 cm; пречник дна: 7 cm (прилог 49/2).

Гроб 2 је постављен непосредно уз гроб 1, тако да је обод урне 2 био у равни са дном урне 1. Урна 2 је до врха била испуњена недовољно калцинисаним костима, прекривена плочастим каменом, док је сам обод био окружен ситнијим каменом. Уз отвор урне се налазило дно урне са ломаче (гроб 3) (прилог 49/3). Спаљене кости из урне припадају мушкарцу 30-50 година (Никитовић 1999: 14).

- Урна је облика пехара широког заобљеног трбуха, цилиндричне стопе и равног дна. Врат је коничан, обод благо извијен на спољну страну и ромбично развучен. Две тракасте дршке спајају обод и раме и на највишем делу имају

волутасте додатке који прелазе висину обода. Дршке су декорисане на следећи начин: по средини је постављено по једно пластично ребрасто задебљање са утиснутим краћим хоризонталним линијама фланкирано са по две плитке вертикалне канелуре. Исти орнамент се прати и на волутастим завршецима. Врат је украшен хоризонталним канелурама. Прелаз из врата у раме је наглашено јачим удубљењем. На најширем делу трбуха су четири правилно распоређена брадавичаста испупчења, благо повијена надоле. Цела површина трбуха декорисана је вертикалним ширим канелурама. Боја неуједначено мрка – светло мрка, добра фактура, очувана глачана превлака. Димензије: висина: 26,5 cm; пречник обода: 11,5 cm; пречник дна: 6,5 cm (прилог 49/4).

Спалиште из источног дела хумке имало је два нивоа. Доњи ниво је мањих димензија, 1,7 x 1 m, правца североисток - југозапад. У земљи око спалишта налажени су већи комади угљенисаног дрвета. У југозападном делу издвајало се купасто удубљење пречника око 20 cm испуњено гаром и калцинисаним костима. Ово удубљење се спуштало у дубину још 55 cm, до стеновите подлоге терена и сматра се остацима већег стуба (Никитовић 1999: 14).

Гроб 3 је откривен на слоју запечене земље дебљине око 3 cm, где су, поред интензивног пепела и спаљених костију, пронађени делови урне и нопенринга:

- Урна је облика амфоре благе S профилације, заобљеног трбуха, равног, ненаглашеног дна, кратког, коничног врата и равног обода. Изнад најширег дела трбуха наспрамно су постављене две тракасте дршке, а између њих брадавичаста испупчења. Боја неуједначено наранџастомрка и мрка, слабије печена, пригласане површине. Димензије: висина: 24 cm; пречник обода: 15 cm; пречник дна: 8 cm (прилог 49/5);
- Делови нопенринга од бронзане жице сегментног пресека. Пречник: 1,2 cm.

Спаљене кости припадају одраслој особи којој се пол није могао утврдити (Никитовић 1999:14).

Гроб 3 је накнадно оштећен уповавањем гробова 1 и 2, на шта указује чињеница да је дно урне 3 служило као поклопац за урну 1.

Две фазе спалишта је раздвајао слој дебљине 10-15 cm. Млађи ниво заузимао је већу површину од претходног, димензија 4 x 1,6 m. На овој површини налазили су се комади печене земље, гареж и незнатна количина ситних спаљених костију. Оба нивоа ломаче само су додиривала камену централну конструкцију. Може се претпоставити да је на старијем нивоу спаљен покојник чије су кости похрањене у урну 3, након чега је извршено нивелисање и образована друга ломача. Из стратиграфије се може закључити да су оба нивоа, као и гробови 1 и 2, млађи од централне конструкције (Никитовић 1999:15).

Гроб 4 чини скелетно сахрањен покојник положен на десни бок са рукама подигнутим према лобањи, оријентације северозапад – југоисток. Укопан је близу остављеног центра тако да га је делимично прекривала камена централна конструкција. Гробних налаза није било. Антрополошком анализом је идентификована мушка индивидуа робусне грађе, старости 30 - 35 година, висине 1,7 m (Никитовић 1999:15).

Гроб 5 се налазио на око 3 m северозападно од центра, на површини димензија 0,4 x 0,6 m на којој се налазила гареж, спаљене кости и гробни инвентар (прилог 49/6):

- Тутул купастог облика са нешто проширеном основом, украшен једним венцем искуцаних бобица и две наспрамне рупице. Пречник: 2,9 cm.
- Шест малих калотастих тутула од танког лима са по две рупице. Пречник: 0,8 – 1,1 cm.
- Два нопенринга од бронзане жице благо сегментог пресека. Пречник: 1,2 cm.

У близини налаза овог накита, испод камена, нађена је мања количина спаљених костију и једна секутић. Ради се о дечијем спаљеном гробу (Никитовић 1999: 15).

Гроб 6 се налазио на јужном периферном делу хумке. Доста оштећен скелет покојника, оријентације запад - исток, положен је на десни бок у благо згргченом

положају, без прилога. Потколенице су у пределу стопала биле јако припијене, тако да се претпоставља да су биле везане. Остеолошки материјал припада женској особи 20 - 25 година (Никитовић 1999:16).

Хумка III је слично претходно описаним, формирана од земље и камена, пречника 10 m и висине 1,2 m. Употребљен камен био је великих димензија, у облику стена и громада. Према положају камена, у источној половини тумула може се говорити о некој врсти каменог плашта, док је на западном делу постављен тако да одаје утисак прстена. У оквиру хумке истражено је пет гробних целина (прилог 50/1,2).

Гроб 1 се налазио у близини центра, готово испод саме површине тла и представља секундарну гробну целину. Скелет је положен директно на земљу и преко њега је набацан ситнији камен у два-три нивоа, формирајући издужену површину оријентације северозапад - југоисток, димензија 2,2 x 1,2 m. Покојник је сахрањен у полугрченом положају, на десном боку са савијеним ногама и рукама поред лобање (прилог 51/1). Антрополошком анализом је утврђена индивидуа женског пола старости 30 - 35 година (Никитовић 1999:17). Гробне налазе су чинили:

- 25 тутула купастог облика са проширеном основом украшеном једноредним или дворедним венцем искуцаних бобица и са две наспрамне рупице за причвршћивање. Пречник: 3,5 - 5,1 cm. Један примерак има јако проширену основу. Још један тутул се издваја по искуцаној тачкастој орнаментици у облику слова V који се додирују у основи, постављени по површини конуса. Проширена основа је уништена. Пречник: 2,9 cm. Сви тутули су пронађени око лобање (прилог 51/2);
- 17 мањих калотастих тутула од бронзаног лима са две наспрамне рупице. Пречник: 0,9 – 1,1 cm (прилог 51/3);
- Три фрагментована нопенринга од бронзане жице са наглашеним средишњим ребром. Пречник: 1,1 - 1,2 cm (прилог 51/4);

- Наочараста привезак од тање бронзане жице кружног пресека са спирално навијеном спојницом постављеном између дискова. Пречник: 8 cm (прилог 51/5).

Гроб 2 чини доста лоше очуван дечији скелет (дете старости 3-4 године), оријентације југ - север, положен директно на земљу између већих стена у источном делу хумке (Никитовић 1999:17). Око скелета и преко њега набацан је крупнији и ситнији камен. Скелет је положен на леви бок, у згрченом положају. Гробни налази нису евидентирани.

Гроб 3 се налазио на основи у југозападном делу хумке и могао би припадати времену оснивања тумула. Скелет покојника је лежао на четири плоче – две попречне и две уздужне - покривајући површину 1,97 x 0,76 m. Подлогу су уоквиривале насатично постављене веће камене плоче. Покојник је положен на десни бок у полузгрченом положају са рукама савијеним према бради, оријентације северозапад - југоисток (прилог 51/7). Једини налаз представља један силекс (прилог 51/6). Утврђено је да скелет припада индивидуи дечијег узраста, 8-10 година старости (Никитовић 1999:17).

Гроб 4. Скелетно сахрањено дете 2-3 године старости у југоисточном делу тумула, положено директно на земљу на левом боку у полузгрченом положају са благо савијеним коленима и рукама према бради, оријентације југозапад - североисток (Никитовић 1999:18). Преко скелета је постављен ситан камен. Инвентар гроба је чинила:

- Мала бронзана наруквица отвореног типа сегментног пресека са суженим крајевима који се додирују, без орнаментике. Пречник: 4,3 cm (прилог 51/8).

Гроб 5 заузима централно место у хумци. Скелет је лежао директно на земљи у опруженом положају, оријентације северозапад - југоисток (прилог 51/9). Око скелета је немарно изведена конструкција од крупнијег камена, чинећи неку врсту

оквира. Руке су се налазиле испод грудног коша, тако да се закључује положај на стомаку. Антрополошком анализом је утврђено да се ради о женској индивидуи старости преко 50 година (Никитовић 1999:18-19). Гробни инвентар су сачињавали:

- Масивни бронзани торквес кружног пресека са раскуцаним и увијеним крајевима. Украшен је у техници урезивања и пунктирања, али се орнамент само местимично распознаје. На централном делу постављене су три траке од по пет паралелних уреза, а даље следе коси зарези, вероватно у систему шрафираних троуглова. Низ тачкастих убода прати се средином спољашњег руба. Пречник: 13,8 cm (прилог 51/10);
- Нопенринг од бронзане жице сегментог пресека. Пречник: 1,1 cm.

Хумка VII се налазила на источној периферији некрополе, на ободу младе церове шуме, недалеко од макадамског пута. Имала је изразито правилну и релативно високу калоту, формирану од камена и земље, пречника 9 и висине 1,2 m. При врху тумула налазио се један огроман камен, делимично укопан у калоту. Хумка је прекривена плаштом од ситнијег и крупнијег камена слаганог у два-три реда, између кога се налазила тамномрка растресита земља (прилог 52/1,2). На нивоу плашта налажена је атипична праисторијска керамика, пар окресаних алатки и мања количина костију. Међу овим налазима издвајају се делови пехара, који је највероватније имао функцију урне (гроб 3), о чему сведочи неколико фрагмената спаљених костију нађених међу уломцима (Дмитровић 2013б). Испод плашта налазило се језгро хумке, формирано од врло крупног камења наслаганог у купу, чија је основа нешто ужа од основе плашта (прилог 52/3). Неки од ових комада били су врло великих димензија. Истражене су три гробне целине, али је антрополошком анализом утврђено да једна количина костију из плашта такође припада људским индивидуама, што указује на већи број накнадних сахрана.

Гроб 1 се налазио у самом центру хумке, постављен на слој мрке земље са каменом дебљине око 20 cm и по типу представља примарну сахрану (прилог 52/5; 53/1). На површину димензија 2 x 2,2 m положени су спаљени остаци покојника и делови

ломаче (угљенисано комади дрвета и гареж), након чега је формирано језгро хумке и потом плашт. Једини покретни налаз чинио је један кремени одбитак. Нешто веће камење положено око гроба није откривено у организованом реду, тако да је сасвим могуће да нека посебна конструкција није ни постојала. Слој у коме је откривен гроб 1 директно је лежао на слоју црвенкастомрке земље са каменом, која заправо представља здравицу. Гроб је откривен на рел.дубини од 0,6 m.

Следећу гробну целину представља гроб 2, откривен северно од гроба 1, на истом нивоу (прилог 52/5; 53/2). На мањој површини пронађене су спаљене кости које је прекривало интактно велико камење језгра и плашта, што указује на истовременост гробова 1 и 2. Гробних налаза није било.

Гроб 3 представља секундарну целину, од које су сачувани делови урне и мања количина спаљених костију. Откривени су врло плитко, тик испод танког хумуса, међу камењем плашта, што указује на накнадно укопавање гроба са спаљеним покојником (такође познато из хумки 1 и 2), овде тешко изводљиво услед велике количине веома крупног и густо распоређеног камена плашта и језгра. Сачувани делови пружили су довољно елемената за реконструкцију:

- Урна има форму пехара широког заобљеног трбуха, цилиндричне стопе и равног дна. Врат је коничан, обод благо извијен на спољну страну. Две тракасте дршке троугластог пресека спајају обод и раме и на највишем делу имају волутасте додатке који прелазе висину обода. Врат је украшен хоризонталним канелурама. На најширем делу трбуха налази се веће издужено брадавичасто испупчење, благо повијено надолу. По сачуваној површини трбуха распознају се вертикално постављене плитке канелуре. Боја је неуједначено мрка – светломрка, добра фактура, очувана глачана превлака. Димензије: висина: приближно 23,6 cm; пречник дна: 6,7 cm (прилог 53/4).

Покретни налази у оквиру ове хумке су врло ретки и чине их свега три окресане алатке. Антрополошком анализом остеолошког материјала утврђене су

следеће чињенице: међу спаљеним костима из гробова 1 и 2 издвајају се две индивидуе, што се уклапа у резултате истраживања и издвајања две гробне целине (Радовић 2013). Иако је прегледом остеолошких остатака уочена плавичаста пребојеност неких крупнијих комада спаљених костију која је највероватније је настала у контакту са бакром или бронзом, ниједан предмет те врсте није откривен, што је по свој прилици последица њихове јаке оксидације и потпуног распада. Неколицина костију из насипа тумула, које су пронађене источно од постављеног центра, опредељене су као људске и припадају инхумираним индивидуама (Радовић 2013). С обзиром да нису откривене у оквиру утврђених археолошких целина (гробова) већ су чиниле спорадичне и појединачне налазе, може се претпоставити да су постојала накнадна скелетна укопавања, која су, слично ситуацији са урном, морала бити обављена релативно плитко, што је узроковало њихову минималну очуваност и дислоцираност. Према врсти и броју костију инхумираних скелета могу се издвојити бар две индивидуе.

Некропола под хумкама на локалитету Дубац издваја се од већине других истражених тумула из околине доминацијом скелетних сахрана. Гробови са спаљеним покојницима представљају касније укопе, о чему сведоче јасне стратиграфске промене (Никитовић 1999). Посебност ове некрополе чине и врло чести налази од бронзе, чије поједине форме представљају хронолошки осетљиве комаде погодне за финију периодизацију истражених гробова.

Торквеси су релативно чести и забележено је шест примерака који се могу разврстати у два основна типа: украшени или неукрашени торквеси кружног пресека са увијеним крајевима (*Glatte unverzierte / verzierte Halsringe - Ösenhalsringe*) којима припадају неукрашени примерци из хумке I – гробови 2 и 10, из насипа хумке II и једна украшен торквес из гроба 5 у хумци III. Другом типу, кога одликују спирално увијени и издигнути крајеви припадају два комада из хумке I – гробови 3 и 9 (Vasić 2010: 11,19,24). Р.Васић је, анализирајући предмете ове врсте, дошао до закључка да се неукрашени торквеси са увијеним крајевим у околини Чачка могу датирати у средње бронзано доба (Vasić 2010:15), док се украшени примерци веома често

јављају током развијених фаза средњег бронзаног доба, Br C1/C2 (Vasić 2010:16). Торквеси са спирално увијеним и издигнутим крајевима представљају врло редак тип и поред два комада из хумке I на Дупцу, позната су још два примерка – један из хумке у Скакавцима, а док је други чинио део налаза из Медошевца код Ниша (Vasić 2010:19-21). Р.Васић их опредељује у средње бронзано доба - Br C1и C2, на основу осталих налаза из истих целина у Јанчићима и Медошевцу (Vasić 2010: 20).

Наочарасте привесци имају дугу употребу, али се аналогима може претпоставити да два већа комада из гроба I у хумци I представљају синхроне комаде са сличним примерцима из Врањана и Пилатовића, за које је такође утврђено да припадају средњем бронзаном добу (упоредити одељке о наведеним локалитетима). Врло је могуће да су нешто млађи наочарасте привесци мањих димензија са спирално навијеном спојницом постављеном између дискова, судећи по стратиграфском положају гроба I у хумци III, који представља млађу целину од гробова на основи (гробови 3 и 5). Слично се може протумачити и налаз из гроба 10 у хумци I, где су наочарасте привесци овог типа нађени у урни укопаној у старију гробну конструкцију.

Посебну категорију представљају керамички судови, који имају основне паралеле међу облицима заступљеним у некролама белегишке културе у Војводини. Могу се издвојити два основна типа урни: урне које по свом основном облику одражавају облик пехара и урне облика амфоре. Урне првог типа (хумка I, гроб 10, хумка II, гроб 2 и хумка VII, гроб 3) представљају честу форму из старије фазе белегишке културе, познате из више гробова под хумкама у западној Србији (Бабињак у Доњој Краварици, Ивково Брдо у Крстацу, Језеро у Роћевићима, Буковачко и Голубачко поље код Ваљева). Облик и декорација су настали под утицајем израде белегишких пехара, чије паралеле познајемо између осталог са епонимног налазишта - некрополе Стојића Гумно у Белегишу (гроб 43, 87, 93, 110, 128 и др.) који припадају типовима 2а и посебно 2б (Вранић 2002: 97-99).

С друге стране, две урне облика амфоре такође типичне за белегишку културу (хумка II, гробови 1 и 3), имају паралеле са урнама из гробова 1 и 4 из хумке III на локалитету Ивково Брдо у Крстацу (Nikitović 2003). Аналогije за овај тип судова

налазимо на локалитету Стојића Гумно у Белегишу, где су одређене у тип I неорнаментисаних амфора (Вранић 2002: 70-72). Ове урне имају све одлике фазе Белегиш Ia која је хронолошки опредељена у Br C (Тасић 2002:177-178: 183-184). Н. Тасић је мишљења да су ове форме откривене на простору јужно од Саве и Дунава последица културних утицаја са севера, а не доказ о физичком присуству носилаца ове културе (Тасић 2002: 172). На основу положаја у оквиру хумке може се одредити да је урна из гроба 3 у хумци II на локалитету Дубац у Јанчићима нешто старија појава, јер је њено дно нађено уз отвор накнадно укопане урне из гроба 1. Ова ситуација може да указује да је тип урне са две тракасте дршке између којих су већа брадавичаста испупчења, какав је забележен у гробу 3, нешто старији од урни са четири тракасте дршке (гроб 1). Имајући у виду територијалну компоненту, урне овог типа код нас се могу сматрати нешто млађом појавом у односу на матично подручје.

Наруквице отвореног типа из гроба 9 у хумци I, из насипа хумке II и из гроба 4 из хумке III исто тако указују на период средњег бронзаног доба (Дмитровић 2009б). Представљају релативно чест налаз у хумкама чачанске и ужичке регије и аналогије налазимо на бројним локалитетима: Равнине у Јанчићима, Крушевље у Лучанима, Ивково Брдо у Крстацу, Трњаци у Ариљу, Равни Луг у Врањанима, Бошковица у Губин Долу и др.. Мала наруквица из дечијег гроба у хумци III, највероватније представља наруквицу већ описаног типа, нешто тањег пресека, чији су крајеви потпуно припојени један другом, могуће у циљу ефикаснијег ношења око уске, дечије руке.

Остаје донекле отворено питање времена оснивања некрополе на Дупцу, које Л. Никитовић с правом поставља и нуди одређена решења. Разматрајући положај скелета, аутор овде разликује скелете из хумке I и II постављене у нешто блаже згрчени став од згрченица са јако припијеним ногама и рукама типичним за рано бронзано доба (Никитовић 1999: 19). Посебно истиче централни гроб са траговима окера из хумке I, што јасно упуће на старију ритуалну праксу, а аналогије налази на суседном локалитету Велико Поље и са хумком из Турице у Драгачеву из раног бронзаног доба (Никитовић 1999: 20). Иста ауторка сматра да се скелетни гроб из

хумке II, као најстарија целина, може определити у рано бронзано доба или у прве фазе средњег, где би *terminus post quem* представљало време Br B2-C, коме већ припадају секундарне гробне целине (Никитовић 1999:20). Оснивање некрополе на Дупцу у током раног и почетком средњег бронзаног доба може да потврди и хумка VII, чија је комплетна, може се рећи и импозантна архитектура у односу на друге хумке овог хоризонта из околине, настала у време оснивања ради сахрањивања индивидуа из гробова 1 и 2. Аналогије за овај архитектонски образац у ближој околини нису познате. Донекле се могу узети хумке из долине Поблаћнице, недалеко од Прибоја на Лиму, где је евидентирана некропола под хумкама са релативно сличном основном концепцијом архитектуре од камена с почетка раног бронзаног доба (Зотовић 1991). Хумке из долине реке Поблаћнице одликују, с друге стране, доста развијенија архитектонска решења на основи у виду концентричних венаца са дромосом и централних купастих конструкција, као и нешто другачији погребни ритуал (Зотовић 1991), што ипак није својствено хумкама на Дупцу. Блиску паралелу налазимо и у архитектури хумке на локалитету Савин Лакат код села Јабука, недалеко од хумки из долине Поблаћнице, у којој су најстарији гробови суштински веома слични скелетним укупима из времена оснивања хумке I (гроб 6) и хумке II (гроб 4), док се формирање језгра од веома крупног камења и каменог плашта над њим (Лазих 2007) у доста појединости уклапа са хумком VII. Према томе, можемо доста аргументовано претпоставити да је ова хумка настала током краја раног и почетка средњег бронзаног доба, можда чак и у исто време као и хумке I и II са исте некрополе. У прилог овоме може ићи и чињеница да су у централном гробу хумке VII нађени трагови оксида бакарних или бронзаних предмета, који се у нашим крајевима почињу појављивати тек у ово време.

2.2.9. Јанчићи, локалитет Равнине

Дуж истог планинског венца на Каблару у атару села Јанчићи, недалеко од истраживаних локалитета Велико Поље и Дубац, налази се и локалитет Равнине, на

коме су раније забележене три хумке. Повод за археолошка истраживања представљало континуирано уништавање хумки дивљим ископавањима, које су организовали мештани у потрази за налазима, тако да је до почетка радова на локалитету остао очуван само један тумул обележен бројем III. Ова истраживања су обављена 1957. године и убрајају се међу прве теренске археолошке радове новооснованог чачанског музеја, под руководством Александре Јуришић из Завода за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије и Милене Икодиновић.

Хумка III је искључиво земљане конструкције, делимично оштећена у западном делу, димензија 18 x 13 m и висине 1,6 m (прилог 54/1). У центру је запажено постојање језгра хумке од црвене земље, а спорадично су уочене мрље и прослојци пепела. Овај тумул се издваја одсуством централног гроба и јединственим погребним ритуалом. У границама хумке истражена су три спалишта, три урне и три празна гроба са одређеним конструкцијама формираним од камена (прилог 54/2) (Никитовић, Васић 2002: 24). Називи целина преузети су из текста у коме је публикована хумка на Равнинама ради лакшег поређења и разумевања (Никитовић, Васић 2002).

Спалиште 1 се налазило на југоисточном делу хумке, на рел.дубини од 1,2 m. Чинила га је површина димензија 0,7 x 0,4 m оивичена плочастим камењем са северозападне стране, са остацима гаражи и пепела на коју је положен бронзани накит (прилог 55/1) (Никитовић, Васић 2002:24-25; Т.I; Т.II/1-3):

- Торквес са раскуцаним и увијеним крајевима, са страна кружног пресека који постепено прелази у петострани у централном делу. Богато украшен мотивима јелове гранчице, цик-цак линије, убодима и полукружним урезима распоређеним у метоиска поља. Пречник: 13,5 cm (прилог 55/2);
- Пар отворених наруквица проширених крајева троугаоног пресека, украшене урезаним орнаментима распоређеним у метоисе. У централном делу су шрафирани троуглови, по ободу висеће гирланде, а гребеном тече низ

тачкастих убода. На крајевима се налазе издужени троуглови. Пречник: 6,6 и 6,9 cm (прилог 55/3);

- Фрагменти два наочараста привеска, од којих су очувани делови спиралних дискова од танке жице кружног пресека. Пречник дискова 0,6 – 1,6 cm (прилог 55/4);
- Наочараста привезак кога чине делови спиралних дискова од бронзане жице ромбоидног пресека, док је део очуване спојнице кружног пресека. Пречник диска 2,5 cm (прилог 55/5);
- Два оштећена купаста тутула са једним редом искуцаних бобица по периферији. Пречник: 2,5 cm (прилог 55/6);
- Фрагментован лунуласти (срцолики) привезак. Димензије: 2,3 x 2,4 cm (прилог 55/7).

Спалиште 2 је откривено у јужном делу хумке, недалеко од спалишта 1, на рел. дубини од 1,37 cm. Са северне стране га ограђују два плочаста камена насатично постављена. Спалиште 2 се простирало по површини димензија 1,1 x 0,7 m, неправилно издуженог облика, на којој су откривени незнатни остаци спаљеног покојника и неколико комада накита од бронзе (Никитовић, Васић 2002: 25-26; Т.II/4,5; Т.III/1-3):

- Торквес са раскуцаним и увијеним крајевима, кружног пресека. Орнаментисан је урезивањем по систему метопских поља. Мотиви су симетрично распоређени од средине према крајевима, а састоје се од паралелних линија које се спирално завршавају, издужених равнокраких троуглова изведених тачкастим убодима и урезани шрафирани троуглови. Пречник: 14 cm (прилог 55/8);
- Пар отворених наруквица троугаоног пресека са проширеним крајевима. У централном делу су украшене сноповима вертикално постављених линија између којих су коси зарези и полукругови. Уз ивицу тече низ висећих гирланди, а уз гребен је мотив рибљег мехура изведен тачкастим убодима.

Према крајевима су урезани издужени троуглови. Једна гривна је фрагментована. Пречник: 6,4 cm (прилог 55/9);

- Фрагментована ћилибарска перла, перфорирана краћом осом. Димензија 1,2 x 1,4 cm (прилог 55/10);
- Осам фрагмената нопенринга од бронзане жице сегментног пресека (прилог 55/11);
- Пет фрагмената салталеона од танке бронзане увијене жице. На два фрагмента се запажа да је по средини истакнут гребен, што им даје трапезаст пресек. Дужине: 0,8 – 2,5 cm (прилог 55/12).

Спалиште 3 се налазило у североисточном делу тумула, на рел. дубини од 1,43 cm. Имало је облик веће површине издуженог облика са интензивним остацима гара и пепела, која је лежала на посебно формираној подлози од шкриљастих плочица. Није било налаза (Никитовић, Васић 2002: 26). Нешто даље, на истој нивелети, откривена је мања, слична површина, на којој је нађен:

- Један цео нопенринг од бронзане жице троугаоног пресека и четири фрагмента. Пречник: 1,1 – 1,2 cm.

Урна 1 је постављена директно на земљу у југоисточном делу тумула, на рел. дубини од 1,09 m. У урни су се налазиле једино спаљене кости покојника. Сама урна се највећим делом распала највероватније услед лоше фактуре и печења, тако да је постојала могућност реконструкције само појединх карактеристичних делова:

- Издвајају се доњи конус са благо издвојеном стопом и широко моделован врат левкастог облика. Прелаз из врата у раме је благ и ненаглашен. На рамену су брадавичаста испупчења. Очувана је и једна мања тракаста дршка. У фактури примеса крупнијег песка, боја мрка. Димензије: пречник обода: 19,5 cm; пречник дна: 7,5 cm (прилог 56/1)

Урна 2 је откривена на западном делу хумке, на рел. дубини од 0,86 m. Око урне је постојала конструкција од шкриљастих плоча у облику мање цисте. Отвор урне је

затварала мања плоча неправилно кружног облика (прилог 56/4). Садржавала је само спаљене кости покојника. Иако је и ова посуда услед лоше фактуре и печења нађена у доста фрагментованом стању, откривени делови пружили су могућност реконструкције суда (Никитовић, Васић 2002: 26; Т.III/4).

- Урна 2 има облик веће амфоре S профилације, фино заобљеног трбуха, кратке, цилиндричне стопе и равног дна. Врат је левкастог облика и постепено прелази у разгнута, хоризонтално профилисани обод. На најширем делу трбуха наспрамно су постављене две мање тракасте дршке. Украс је изведен канеловањем. На врату је сноп од 6 паралелних хоризонталних канелура. Прелаз из врата у раме наглашен је трима хоризонталним канелурама, док су по површини рамена суда правилно постављени снопови од по две краће вертикалне канелуре. По ободу су коси зарези од по три линије у групи. Израђена са примесом песка, боја окер – мрка. Димензије: висина: 32 cm; пречник обода: 18 cm; пречник дна 9 cm (прилог 56/2).

Урна 3 је такође откривена на западној периферији хумке, недалеко од урне 2, на релативној дубини од 0,76 m. Међу доста лоше очуваним деловима урне налазиле су се спаљене кости покојника. Од урне је било могуће реконструисати једино:

- Доњи део трбуха суда коничног облика са једним брадавичастим испупчењем на делимично очуваном заобљеном прелому. Дно је равно. Суд је израђен са примесом крупнијег песка, боја неуједначено црвенкастомрка и мрка. Пречник дна: 8 cm (прилог 56/3).

Гробно место бр.1 налазило се у источном делу хумке, димензија 2,6 x 1 m и оријентације север - југ. Ову целину чини конструкција – оквир од крупнијег камена и шкриљастих плоча које су затварале правоугаони простор, на северној страни благо лучног облика. Покретних налаза, укључујући и кости покојника, није било.

Гроб 2 је откривен непосредно уз гробно место 1. Има изглед издужене површине фундиране шкриљастим плочама и обланицама, димензија 2,2 x 0,4 m. У оквиру ове конструкције пронађена је већа количина пепела, круница нагорелог зуба и:

- Фрагментован наочараста привезак са спирално навијеном спојницом постављеном између дискова од танке бронзане жице кружног пресека. Пречник дискова: 1,9 и 2,1 cm (прилог 56/6).

Гроб 3 се налазио на северној периферији хумке, димензија 1,2 x 0,6 m, оријентације исток - запад. Чини га конструкција од камена приближно правоугаоног облика са лучно обликованом источном страном, прекривена шкриљастим плочама (прилог 56/5). Нису откривени остаци покојника нити прилози (Никитовић, Васић 2002: 27).

Приликом ископавања насипа хумке, у сегменту Д пронађен је:

- Фрагмент наочарастог привеска – диска од масивније бронзане жице ромбоидног пресека. Пречник: 3,2 cm (прилог 56/7).

Разматрајући налазе са локалитета Равнине у Јанчићима, не треба пропустити наруквицу од бронзе из раније уништене хумке IV, која је накнадно набављена за Музеј у Чачку (Никитовић, Васић 2002: 27; Т.III/8):

- Отворена бронзана наруквица са проширеним крајевима, троугаоног пресека, украшена урезивањем спиралних мотива распоређених између снопова вертикалних линија. У централном делу, између снопова вертикалних линија, пружају се низови шрафираних троуглова који се додирују у темену. Пречник: 5,8 cm (прилог 56/8).

Као што је већ запажено, хумка на локалитету Равнине у Јанчићима издваја се по сада неуобичајеном погребном ритуалу који се првенствено огледа у одсуству централног гроба, скоро неизоставној карактеристици сваког тумула (Никитовић, Васић 2002: 24). Исто тако, из уобичајене шеме излазе и остали налази из хумке: три спалишта, три гроба који би требало да имитирају скелетне сахране (према ауторима текста кенотафи) (Никитовић, Васић 2002: 24) и три урне са спаљеним покојницима.

Имајући ове претпоставке у виду, приликом разматрања односа откривених целина на основи хумке евидентно је да се не може установити нека одређена правилност њиховог распореда, а може се помишљати да је њихов број и случајност.

Конструкције од камена на северној и источној периферији хумке, Л. Никитовић и Р. Васић називају гробовима и сматрају их кенотафима на основу недостатка остеолошких налаза (Никитовић, Васић 2002: 27). Можда би се из овог контекста могао издвојити гроб 2, где је откривена већа количина пепела и једна круница зуба, што би могло да укаже на могуће полагање спаљених остатака са ломаче заједно са једним наочарастим привеском. Чини се да би овде требало имати једну дозу резерве, с обзиром да је познато често нестајање остеолошког материјала био-хемијским процесима под дејством околног земљишта. Облик и конструкција из гробова 1 и 3 имају паралеле у хумкама из околине: Дубац у Јанчићима, Гротница у Гучи, али и међу тумулима из Подриња (Kosorić 1976: 19-22) и других делова западне Србије. У сваком случају, одређена намера градитеља ових конструкција је ипак постојала.

Спалишта заправо представљају места на која су донети остаци спаљивања са ломаче, након чега су остављани гробни дарови. Незнатни остеолошки налази евидентирани су једино на спалишту бр.2. Сматра се да ове целине имају везе са гробовима са урнама, тако што је након спаљивања ван граница тумула садржај ломаче преношен у хумке, део похрањен у урне, а део остављен на површини основе, формирајући на тај начин места звана „спалишта“. Дарови су накнадо остављани, будући да на њима нису постојали трагови горења (Никитовић, Васић 2002: 26). Међутим, чини се да би се тзв. спалишта могла окарактерисати и као кенотафи у складу са претходно анализираним каменим конструкцијама. Мишљење аутора је такође одрживо, али би се ова идеја могла сматрати још једном могућношћу интерпертације.

Хумка на Равнинама се издваја по солидном броју покретних налаза, првенствено бронзаних предмета са спалишта 1 и 2.

Торквеси припадају типу глатких украшених торквеса кружног пресека и увијених крајева чија је декорација највероватније производ домаћих радионица инспирираних Хајдушамшон – Апа (Hajdúsámson-Apa) стилем из Румуније и

Мађарске (Никитовић, Васић 2002: 30). Торквес са спалишта 1 са петостраним пресеком шипке у централном делу представља јединствен примерак на ширем простору и вероватно је један од изума локалних радионица (Vasić 2010: 27). Имајући у виду поједностављене декоративне мотиве на торквесу са спалишта 2, Р. Васић датира овај примерак убрзо након краја Косидер (Koszider) хоризонта у Br C1 (Vasić 2010: 27).

Наруквице презентује пет примерака од којих се могу разврстати два пара и један посебан комад из уништене хумке IV. Тип отворених наруквица са задебљаним крајевима богато декорисане урезивањем представљају један од карактеристичних типова средњег бронзаног доба. Припадају типичним средњоевропским облицима који су на простору источне Босне и западне Србије највећу популарност имали током развијеног бронзаног доба, а делимично били у употреби и током фазе Br C2 (Никитовић, Васић 2002: 28; са цитираном литературом). Отворене наруквице декорисане урезивањем веома су чест комад накита у регији Чачка и Ужица, те се може помишљати и на локалну производњу. Декорисане су најчешће комбинацијом мотива гирланде, шрафираних троуглова, овала, ребљег мехура и снопова паралелних линија у различитим комбинацијама које могу да одражавају стил појединих мајстора (Никитовић, Васић 2002: 28). За мотив текуће спирале (Spiralrankmotiv) на наруквици из уништене хумке IV, сличан мотиву са торквеса са спалишта 2, сматра се да се сигурно појавио пре краја средњег бронзаног доба под утицајем богатог Хајдушамшон - Апа стила (Никитовић, Васић 2002: 29; са наведеном литературом).

Остали метални предмети нису хронолошки осетљиви и могу се у складу са торквесима и наруквицама из истих целина сматрати синхроним појавама.

Керамичке налазе презентују три урне од којих је само урна 2 имала довољно елемената за реконструкцију и тиме за ближе анализирање. Ова урна има облик амфоре и у доброј мери подсећа на лоптасте амфоре типичне за старију фазу белегишке културе, опредељене у тип 1, откривене у гробовима 35,51,103 и др. на некрополи Стојића Гумно у Белегишу (Вранић 2002: 70-71). Урне овог типа карактеристичне су за фазу Белегиш Ia датирану у Br C (Тасић 2002:177-178;184),

што би било у складу и са осталим металним налазима из хумке. Према наведеним одредницама, највероватније су да откривене археолошке целине настале у приближно слично време, током друге половине развоја средњег бронзаног доба.

2.2.10. Јанчићи – Горња Добриња, локалитет Шиљковица

Недалеко од хумке на локалитету Равнине, дуж истог планинског венца на Каблару, на потесу Шиљковица који се налази са самој граници атара села Јанчићи и Горња Добриња, у једној заравњеној хумци откривена су три предмета од бронзе:

- Пар наруквица од двоструко савијене бронзане жице кружног пресека, чији је један крај издигнут и формиран у купасти диск спиралним навијањем жице. Супротни крај је незнатно савијен на спољну страну. Пречник: 5,6 cm; пречник диска: 3,4 cm. (Икодиновић 1985: кат.20) (прилог 57/1);
- Кружна плочица са трном (Stachelsheibe) формирана је од танког бронзаног лима са једним купастим, вертикално издигнутим трном у централном делу. Површина плочице је профилисана концентричним ребрима. Ивице су оштећене. Пречник: 4,3 cm (Икодиновић 1985: кат.21) (прилог 57/2).

Недавним обиласком локалитета, од власника имања добили смо информације да је приликом заравњења хумке било још предмета од бронзе, костију, као и целина од камена које више не постоје. Мештани називају овај локалитет и Монголско гробље. Са друге стране локалног пута, на потесу познатом међу локалним становништвом као Девојачко (Сватовско) гробље евидентиране су још три хумке изразито купастог облика и висине од око 2 m.

Предмети из ове хумке чине делове неких гробних целина, без информација о ближе контексту налаза, чијим се појединачним анализирањем може ближе одредити хронологија и евентуално провенијенција.

Наруквице од бронзане жице са купасто навијеним дисковима су до сада разматране као пар (Икодиновић 1985; Дмитровић 2009б). Међутим, чини се да би требало

претпоставити, на основу облика сумарно обрађених крајева жице наспрам купастих дискова, малтене немарно савијених и стањених као и аналогича са материјалом из средње Европе, да су ове две наруквице првобитно представљале јединствен предмет, касније преломљен и преправљен. Ову претпоставку можда би могле да подрже сличне наруквице од више намотаја бронзане жице (чак и до 20 у низу) чији су крајеви савијени у спиралне дискове, пронађене у оставама од западне Мађарске до западне Румуније - Dunaújváros – Kosziderpadlás, Ócsa, Mezöberény, Săpînța и друге (David 2002a: Taf.148/5; Taf.152/28;Taf.158/1;Taf.166/1,2) датирани у време средњег бронзаног доба Br B (David 2002: 16, 412). Овде треба рачунати и са одређеном временском дистанцом у односу на наведене депое, тако да би их требало одредити у време после Br B, највероватније од средине развоја средњег бронзаног доба.

Кружна плочица са трном (Stachelsheibe) представља једини налаз ове врсте у ширем окружењу. На налазиштима из средње Европе (Mozsolicz 1967; David 2002a), слично и у остави из Ловаса (Vinski 1958), откривен је већи број примерака ових привесака, што указује да су највероватније служили за формирање огрлица. Налази појединачних комада на југу говоре о губитку првобитне функције и по свој прилици представљају импорт (Васић 1997: 39). Кружни привесци са трном код нас су ретки и откривени су на неколико налазишта. Јављају се и у суседним областима – Гласинац, Срем и Славонија (Васић 1997:39 са старијом литературом). Према Р. Васићу, појава кружних привесака са трном се везује за почетак средњег бронзаног доба у средњој Европи - Br B1 и задржава се и током наредне фазе Br B2 - C, која би представљала време њихове појаве и код нас (Васић 1997: 39-40).

2.2.11. Котража

На месту данашње цркве у Котражи постојао је праисторијски тумул уништен каснијим грађевинским радовима, о чему сведоче повремени налази из црквене порте:

- Бронзана игла оштећеног врха, кружног пресека. На благо проширеном и раскуцаном делу налази се издужен отвор шестостраног облика. Дужина 12,5 cm; пречник: 0,3 cm (Икодиновић 1985: кат.бр.33) (прилог 57/3,4);
- Фрагмент наочарастог привеска од кога је очуван један диск од спирално навијене жице ромбоидног пресека. Пречник диска: 3,8 cm (прилог 57/5).

На локалитету Мађарско гробље, који је евидентиран још крајем XIX века, откривен је:

- Бронзани торквес кружног пресека са увијеним крајевима без орнамента. На торквесу су очувани један цео и један фрагментован привесак од бронзане жице у облику спиралног диска. Пречник: 12, 8 cm (Икодиновић 1985: кат. бр. 44 са наведеном старијом литературом) (прилог 57/5).

Шиваће игле од бронзе у Западном Поморављу не представљају чест гробни налаз. Поред практичне функције услед које је зависио и њихов облик, некада су украшавале и одећу. Практично су веома сличног облика током дугог временског периода. Игла из Котраже, према месту ушнице на средини врата, припада групи II шиваћих игала према подели Р. Васића, од којих се већина опредељује у касно бронзано доба, На А1 (Васић 2001:174; Vasić 2003:130). Ближе датирање игала је често могуће само уз хронолошки осетљивије предмете из истих целина. Извесна концентрација игала ове групе примећена је у централној и западној Србији (Васић 2001:175).

Торквес са наочарастим привесцима припада групи глатких неукрашених торквеса са увијеним крајевима и према дебљини пресека шипке од које је начињен, сматра се старијим примерком који би се могао датирати у Br В или на почетак Br С (Vasić 2010:15; sa navedenim referencama). Торквес из Котраже је врло занимљив због постојања наочарастог привесака нанизаног о шипку, што указује на један од начина њихове употребе.

2.2.12. Крстац, локалитет Ивково брдо

На планини Крстац у истоименом драгачевском селу, на локацији Ивково Брдо која се налази на дужој планинској греди оријентације северозапад – југоисток, евидентирана је мања некропола под хумкама (Nikitović 2003: 11; са старијом литературом). Ископавања су обављена током 1975. и 1976. године у организацији Народног музеја у Чачку под руководством тадашњег кустоса Милене Икодиновић. Том приликом истражено је пет боље очуваних тумула, распоређених у низу, дуж сеоског пута.

Хумка I је имала правилно обликовану калоту од земље помешане са каменом и шкриљастим плочицама, димензија 10 x 12 m. У насипу су откривени атипични фрагменти праисторијске грнчарије, док је у централном делу на основи тумула пронађено неколико уломака на којима се препознају старије декоративне традиције (Nikitović 2003:11) (прилог 58/1). У центру хумке, непосредно испод хумусног слоја, пронађен је камен прстенасто распоређен, без других налаза, чему је дат одређен ритуални контекст (Nikitović 2003:11). Испод њега лежала је циста формирана од већих камених плоча, димензија 1,3 x 0,7 x 0,4 m, оријентације северозапад - југоисток (прилог 58/2,3). Оквирне плоче су укопане око 30 cm у здравицу и жљебљене ради стабилније конструкције. Дно и прекривач су од монолитних плоча. У земљи тамномрке боје унутар цисте откривене су спаљене кости покојника, међу којима је била и једна камена стрелица без трагова горења:

- Врх стреле од беличастог камена троугаоног облика са конкавно удубљеном базом и ретушираним странама. Дужина 2,8 cm, ширина 1,3 cm (прилог 58/4).

Југоисточно од цисте простирала се површина неправилно овалног облика, димензија 3,2 x 2,1 m на којој су откривени само трагови гаражи и печене земље без остеолошких налаза.

Хумка II је имала прилично заравњену калоту, пречника 12 m. У центру се налазила ломача димензија 2,8 x 2,4 m, у чијем средишњем делу је слој печене земље износио 5-8 cm. Након обављене кремације, спаљене кости су остављене на ломачи и засуте земљом. Прилога није било.

Хумка III је била искључиво земљане конструкције, пречника 15 m и висине од 1 m. У овом тумулу су, поред централног гроба са спаљеним покојником положеним у урну (гроб 2), откривене још четири гробне целине које припадају истом типу (прилог 58/5). Посебну целину чини површина са запеченом земљом и гаром оивичена каменим венцем, лучно формирана око централног гроба (гроб 2), пречника 1,2 m. У оквиру ове површине откривени су гробови 1, 3 и 4, који се према стратиграфским запажањима могу сматрати једновременим са централним гробом (гроб 2) (Nikitović 2003:13). Гроб 5 је накнадно укопан, што показује оштећење урне 1 настало укопавањем овог гроба (Nikitović 2003:14).

Гроб 1 је чинила урна која се налазила испод овалне површине камена димензија 2 x 1,2 m у северозападном делу хумке. Урна је постављена директно на земљу, уоквирена правоугаоном конструкцијом од плочастог камена. Испод ње се налазио слој са траговима ватре, што упућује на ритуал обављен пре постављања урне (Nikitović 2003: 13). Гроб 1 је оштећен накнадним укопавањем гроба 5.

- Од урне је очуван заобљен трбух са две тракасте дршке наспрамно постављене одмах изнад најширег дела трбуха. Стопа је сужена, дно конкавно моделовано. Суд је грубље израде, дебљих зидова, боја мрко-црвенкаста, у фактури присутан ситнији песак. Димензије: очувана висина 17,5 cm; пречник дна: 7,6 cm (прилог 59/1).

У урни су откривени следећи предмети:

- Наочараста привезак од бронзане жице ромбоидног пресека са спирално навијеном, вертикално издигнутом спојницом. Дужина: 7,5 cm (прилог 59/2);

- Фрагментован торквес од бронзане шипке кружног пресека, оштећених крајева. Површина је оштећена горењем, тако да се не уочавају трагови декорације. Пречник: 10,8 cm (прилог 59/3);
- Фрагмент диска од спирално увијене жице ромбоидног пресека. Пречник: 1,8 x 1,5 cm (прилог 59/4);
- Нопенринг од бронзане жице сегментног пресека. Пречник: 1,1 cm (прилог 59/5).

Гроб 2 (примарни гроб) се налазио у центру тумула, у слоју нагореле земље пречника 0,8 m. Урна је била заштићена каменом конструкцијом коју је чинило камење постављено око ње, док је отвор урне прекривен већом каменом плочом (прилог 59/6,7). У урни су се налазиле једино спаљене кости покојника.

- Урна има облик пехара широког заобљеног трбуха, постепено сужене стопе која се завршавала равним дном. Врат је конично моделован, обод је благо извијен, ромбично развучен. Две наспрамно постављене дршке са делимично очуваним рожастим завршцима на највишем делу спајају обод и раме суда. Дршке су угласто преломљене, тако да им је на горњем делу пресек троугласт, а од прелома прелази у овалан. На најширем делу трбуха симетрично су распоређена четири већа брадавичаста испупчења благо повијена надоле. Изнад њих су четири двојна брадавичаста испупчења. Прелаз из врата у раме суда наглашен је благим удубљењем. Украс је изведен канеловањем – сноп од четири паралелне хоризонталне канелуре постављен је на врату посуде, док је горња површина трбуха украшена ширим вертикалним канелурама. Боја сиво - мрка, у фактури присутан песак различите гранулације, делимично је очувана глачана превлака. Димензије: висина: 31,5 cm; пречник дна: 9 cm (прилог 59/8).

Гроб 3 је заправо двојни гроб, постављен у југозападном делу хумке, на око 4 m од центра (Nikitović 2003:13-14) (прилог 59/9). Две урне су се налазиле испод веће масивне плоче димензија 0,7 x 0,4 m, а свака од њих је била смештена у мање

конструкције од шкриљастих плоча, налик на мање камене цисте. У урнама су пронађене само спаљене људске кости.

Једна урна је била потпуно здробљена, тако да је била могућа реконструкција само једног суда из ове целине:

- Урна облика амфоре са високо постављеним заобљеним раменом, сужене стопе, коничног широког врата који постепено прелази у хоризонтално профилисан обод. На доњем делу врата симетрично су распоређена четири брадавичаста испупчења. Тик изнад најширег дела трбуха постављене су четири мање тракасте дршке. Врат је украшен са три шире хоризонталне канелуре од којих једна наглашава прелаз у раме. По површини рамена, између дршки, распоређени су снопови краћих вертикалних канелура. Боја наранцасто - мрка, од боље пречишћене земље, лоше печен. Димензије: висина: 28,5 cm; пречник обода: 20 cm; пречник дна: 10 cm (прилог 60/1).

Гроб 4 се налазио у западном делу хумке, на 3 m удаљености од постављеног центра. Чинила га је урна директно постављена на земљу. Преко и око обода суда постављен је плочаст камен који формира овалну површину димензија 1,4 x 0,9 m (прилог 60/2). Испод ове конструкције лежао је слој нагореле земље и гарежи дебљине око 5 cm. Плоче ове конструкције су врло брижљиво ређане на месту изнад обода урне, док је сам обод прекривала једна већа камена плоча.

- Урна је облика амфоре блаже S профилације, заобљеног трбуха који се постепено сужава према равном, ненаглашеном дну. Врат је широк, цилиндрично моделован, обод хоризонтално профилисан. На најширем делу трбуха налазе се четири симетрично распоређене тракасте дршке вертикално постављене. Изнад њих, на рамену суда налазе се четири мања брадавичаста испупчења. По површини обода урезана је двострука цик-цак линија. Боја сиво-мрка, у фактури присутан песак различите гранулације, благо деформисана. Димензије: висина: 30 cm; пречник обода: 20,5 cm; пречник дна: 10 cm (прилог 60/3).

Гроб 5 је откривен на око 2,4 m од постављеног центра. Укопавањем овог гроба оштећена је урна уз гроба 1, што говори о одређеној временској дистанци између ове две целине. У урни је нађено само неколико фрагмената калцинисаних костију, тако да је условно опредељена као гробно место (Nikitović 2003:15):

- Урна је облика амфоре биконичног трбуха оштријег прелома, високе цилиндричне стопе и равног дна. Врат је широк, левкасто моделован, обод хоризонтално профилисан. На најширем делу трбуха симетрично су постављена четири већа брадавичаста испупчења, благо повијена надоле. На горњем конусу су две тракасте дршке и по три пара брадавичастих испупчења са обе стране. На врату се налази сноп од четири хоризонталне канелуре, између којих је постављен хоризонтални низ троструких дубљих цик-цак уреза. На стопи је сноп хоризонталних паралелних канелура, а по ободу двоструки цик-цак урези. Боја мрка са траговима глачане превлаке, грубља фактура. Димензије: висина: 17,5 cm; пречник обода: 9,5 cm; пречник дна: 7 cm (прилог 60/4).

Хумка IV, пречика 10 m, оштећена је у централном делу, али том приликом ломача ни централни гроб нису поремећени. На нивелисаној основи у централном делу хумке формирано је спалиште димензија 2 x 1,5 m на коме је обављено спаљивање покојника (прилог 60/5,6). Дебљина запечене земље у средишњем делу је износила и до 30 cm. Након обављене кремације, кости су прикупљене на гомилу и прекривене каменим плочама наслаганим у облику ниске купе. Камен је постављен на још врућу ломачу, јер се у спаљеној маси запажају његови дубоки трагови. Гробни прилог чинио је само један:

- Оштећени предмет од жутог пешчара, највероватније брус, јајоликог облика, заобљене базе и благо суженог, облог врха. Димензије: висина 8,6 cm, ширина 6 cm, дебљина 4 cm (прилог 60/7).

Хумка V, евидентирана током ранијих рекогносцирања, до почетка ископавања била је потпуно заравњена и због тога није ни истраживана.

Хумка VI је земљане конструкције, пречника 14,5 x 15,5 m. У оквиру ове хумке истражене су три гробне целине (прилог 61/1). Као и код осталих истражених тумула, на нивелисаној основи налажени су комадићи гаражи, што највероватније указује на обављање одређеног ритуала (Nikitović 2003:19). У центру су се налазиле две урне – гробови 1 и 2, смештене у невешто изведене конструкције од камена (прилог 61/3,4). Обе урне су се услед лоше фактуре распале.

У урни 1 налазио се:

- Мањи пехар заобљеног трбуха који се оштрије сужава према коничној стопи. Дно је равно. Врат је конично обликован, обод раван, овално моделован. На најширем делу трбуха симетрично су постављена четири већа брадавичаста испупчења, повијена надоле. Две тракасте дршке са рожастим завршецима спајају обод и раме суда. Између дршки, а изнад брадавичастих испупчења, наспрамно су постављене две мање брадавице. Боја окер-мрка, у фактури примеса песка. Димензије: висина: 7,5 cm; пречник обода: 3,2 cm; пречник дна: 2,5 cm (прилог 61/5).

Из урне 2 потиче:

- Фрагментован мањи пехар лоптастог трбуха, ниске цилиндричне стопе и равног дна. Врат је широк, цилиндричан, обод благо извијен на спољну страну. Недостају највећи део обода, врата и дршке. Израђен је од земље са примесом песка, боја мрка, димензије: висина: 6,5 cm; пречник дна: 2,5 cm (прилог 61/6).

Гроб 3 је откривен у југозападном делу хумке. Чини га конструкција правоугаоног облика, од насатично постављених шкриљастих плоча и поплочане подлоге, димензија 2 x 1 m, оријентације југоисток – северозапад (прилог 61/2,7). У централном делу, у танком слоју растресите тамне земље и неке распаднуте органске материје налазио се бронзани накит:

- Пар бронзаних гривни са отвореним и проширеним крајевима, троугаоног пресека. Украс је изведен урезивањем. У средишњем делу налазе се шрафирани троуглови оивичени вертикалним линијама распоређеним у метопе, док гребеном теку два низа тачкастих убода. По ивицама је гирланд мотив, а на крајевима издужени шрафирани троуглови и снопови вертикалних линија. Пречник: 5,6 и 5,8 cm (прилог 61/8);
- Торквес оштећених крајева, кружног пресека. Због јаке патине орнамент је једва уочљив. Распознају се снопови вертикално урезаних линија постављени на одређеном растојању. Пречник: 11,4 cm (прилог 61/9);
- Фрагментован наочараста привезак од танке бронзане жице кружног пресека са спирално навијеном спојницом, постављеном између дискова. Пречник диска – 2,1 cm (прилог 61/10);
- Део нопенринга од бронзане жице троугаоног пресека (прилог 61/11).

С обзиром да није откривен покојник, ова целина се сматра за кенотаф (Nikitović 2003:19).

Оснивање некрополе на локалитету Ивково Брдо у Крстацу припада времену раног бронзаног доба. Ову констатацију потврђује облик централног гроба из хумке I, који припада већој групи гробова у облику цисте од камених плоча са подручја Драгачева (Руја у Дучаловићима, Ошљевац у Турици, комплекс хумки на потесу Марковица – Негришори), о којима је расправљано на више места у овом раду. Датирање ових цисти у касније етапе развоја бронзаног доба такође је могуће, али мање извесно услед недостатка типичних металних налаза који јасно опредељују сличне гробове из околине Косијерића (Zotović 1985: 34,43). Ове чињенице правилно примећује Л. Никитовић и додаје у прилог овој тези неколико керамичких фрагмената нађених на основи хумке, декорисане кратким мотивом риблије кости или убодима нокта, које везује за касни енеолит (Nikitović 2003: 11).

Истом хоризонту као и хумка I припада и централни гроб из хумке II: карактерише га ломача са остацима спаљеног покојника над којом је одмах након спаљивања формирана калота хумке. Л. Никитовић ову врсту погребног ритуала

опредељује у рано бронзано доба и као аналогije наводи сличне гробне форме из хумки 12 и 15 некрополе Шумар у Белотићу и делимично из хумке III у Врањанима и хумке I у Пилатовићима (Nikitović 2003:12). Аутор текста о Ивковом Брду с правом повезује ритуал из хумке IV са врло сличним налазом из хумке на локалитету До у Дрежнику код Ужица из раног бронзаног доба (Nikitović 2003:19 са наведеним референцама).

Занимљивост везану за најстарији хоризонт сахрањивања на локалитету Ивково брдо представља чињеница да све три хумке са гробовима из раног бронзаног доба (хумке I, II и IV) имају само по једно, централно гробно место, зарад чије сахране је и формирана хумка, неоштећено уповавањима током каснијих фаза бронзаног доба које представља честу праксу у хумкама на ширем простору. Исто тако, за сада ће нам остати неразјашњена употреба различитих гробних конструкција поред идентичног третмана покојника спаљивањем. Да ли се ова разлика односи на различито време сахрањивања, статус или пол покојника, порекло или неко друго мерило, биће занимљива тема будућих истраживања.

Током даљег развоја бронзаног доба, долази до оснивања нових тумула (III и VI) у оквиру старије некрополе. Гробове у овим хумкама карактерише поново искључиво спаљивање покојника, чији су посмртни остаци овог пута полагани у керамичке урне често са гробним даровима од метала.

Према положају у оквиру хумке III, примарну сахрану представља централни гроб означен бројем 2 (Nikitović 2003: 13). Остали гробови са урнама укупани су на извесној удаљености од центра, испод веће површине са гаром лучног облика, која би могла да укаже на вршење одређених ритуалних радњи након њиховог полагања (Nikitović 2003: 13). На основу стратиграфских параметара, урне 1 - 4 представљају истовремене појаве, док је гроб 5 накнадно укопан, о чему сведочи оштећење урне 1 (Nikitović 2003:14). Према форми урне 1, 3 и 4 имају доста сличности. Овај тип судова може се ближе везати са амфорама старије фазе белегишке културе, које су имале функцију урне на белегишким некрополама. Неорнаментисани комади припадају типу 1 неорнаментисаних амфора (Вранић 2002: 70-71) које се појављују у хоризонту Белегиш Ia, типичном за време Br C (Тасић 2002: 177-178;184). Л.

Никитовић сматра урну 1 хронолошки неосетљивом, док урну 4 повезује са формама параћинске културе (Nikitović 2003:13-14), што се на основу претходно изнетих аналогича не би могло прихватити.

Урна 3, иако у основи следи облик урне 2, издваја се урезаном орнаментиком, за које Л. Никитовић с правом налази паралеле међу урнама белегишке културе (Nikitović 2003:14). Урна 3 из Крстаца има веома блиске везе са урном 1 из хумке III у Доњој Краварици, која је позиционирана недалеко од некрополе у Крстацу, на ниским гредама исте планине која одваја долину Бјелице од пожешког поља. На овим примерцима присутан је јак утицај Културе гробних хумки (Hügelgräber), што поврђује врло сличан суд из Хајдукова (Tasić 1974: 235-240; sl.187). Утицај ове културе на налазиштима у Подрињу и околини Чачка Н. Тасић опредељује на крај средњег и почетак касног бронзаног доба (Тасић 2002: 171). И на некрополама белегишке културе сличне урне су окарактерисане као амфоре са орнаментом (Вранић 2002: 74-77), али се стиче утисак да је код примерака из Доње Краварице и Крстаца декорација немарнија и сумарно изведена под утицајем са матичног подручја. Ове амфоре могу да припадају и нешто млађем хоризонту означеном као Белегиш Ib - Br C/D (Тасић 2002:181-182;184). Урна из гроба 5 оштром профилацијом представља специфичну форму, којој би се могла прикључити и урна 2 из хумке на локалитету Давидовића Чаир у Ариљу. Урна 5 из Крстаца, у основи имитира форму пехара типичних за белегишку културу - тип 2a и 2b (Вранић 2002: 97-99), док се облик дршке, као и веома оштра профилација трбуха могу сматрати изразом локалне продукције настале под утицајем белегишке културе са севера (Тасић 2002:171-172), о чему је већ било речи.

Треба запазити и релативно сиромаштво накита од бронзе. За ближе хронолошко опредељење може послужити фрагментован торквес кога је Р. Васић определио у глатке украшене торквесе са увијеним крајевима (Vasić 2010: kat.102), иако нема видљивих трагова урезивања. Чини се да би за ову сврху била прихватљивија масивност шипке, чија дебљина од 0,7 cm је на доњој граници старијих примерака с краја раног и средњег бронзаног доба (Vasić 2010:14). Међутим, према осталим околностима налаза, полагање овог торквеса би се требало

везати за касније фазе средњег бронзаног доба, док прилична фрагментованост може указивати на дужи период употребе.

Хумку VI такође карактерише спаљивање покојника и полагање спаљених остатака у урне са гробним инвентарим кога чине керамички пехари, што представља приличну реткост међу гробовима са урнама из друге половине средњег бронзаног доба у планинским пределима западне Србије. Очуван пехар из урне 1 показује поново сличности са пехарима белегишке културе, те би се из тог разлога могао датирати слично претходно обрађеним пехарима.

Наруквице представљају хронолошки најосетљивије комаде. Већ је речено да чине типичан средњоевропски облик накита који је на простору источне Босне и западне Србије највећу популарност имао током развијеног бронзаног доба, а делично су присутне и током фазе Br C2 (Никитовић, Васић 2002: 28; са цитираном литературом). Према комбинацији декоративних елемената, скоро идентичан примерак представља пар наруквица са спалишта 1 на локалитету Равнине у Јанчићима, што може бити производ истог мајстора. Наруквице из гроба 3 би се могле датирати слично налазима из Равнина, у Br B2 - C или нешто касније (Никитовић, Васић 2002: 31; Nikitović 2003: 19).

2.2.13. Лучани, локалитет Крушевље

Локалитет Крушевље (или Нова Колонија, названа по новооснованом радничком насељу фабрике „Милан Благојевић“) налази се у месту Лучани, на једној издуженој коси оријентације исток - запад, која заправо представља периферне огранке овчарске косе Рује, одавно познате по великом броју праисторијских тумула. Истраживана хумка на локалитету Крушевље, чинила је део веће некрополе уништене готово у потпуности проширењем насеља (Икодиновић 1969: 3; са старијом литературом). Заштитна археолошка истраживања последње очуване хумке обављена су 1964. године под руководством кустоса чачанског Музеја Милене Икодиновић.

Хумка је земљано - камене конструкције, релативно-правилног облика калоте, незнатно деформисана услед нагиба терена, пречника око 20 m и висине 1,55 m (прилог 62/1,2). Оштећена је у југоисточном и источном делу, ближе центру, накнадним укопавањем. Стратиграфију хумке чине следећи слојеви: испод танког хумусног слоја налази се жућкасто - мрки слој компактније структуре око центра, где постепено мења боју у сиву. Овај слој лежи директно на здравици коју карактерише жута глина, што указује на нивелацију терена пре подизања хумке (Икодиновић 1969: 4). У насипу је пронађено неколико атипичних фрагмената праисторијске грнчарије, два кремена ножића, а по периферији, у површинском слоју, мањи комади гвоздене згуре и једна гвоздена римска стрелица. Истражена су три гроба, док је је целина означена као гроб 4 само условно опредељена на тај начин (Икодиновић 1969: 4) (прилог 62/3).

Гроб 1 се налазио у централном делу хумке и представља примарну сахрану. Овде се заправо ради о спалишту кружног облика, пречника око 3 m, које је лежало на нивоу основе хумке на дубини 1,14 – 1,37 m. Спалиште се састојало од камене ломаче и прстенасте површине испуњене остацима горења. Ломача је формирана од крупнијег речног белутка, пречника 1,9 m, оштећена на југоисточној страни каснијим укопавањем (прилог 63/1). Аутор ископавања сматра да је најпре подигнута камена ломача директно на основи хумке и потом извршено спаљивање покојника (Икодиновић 1969: 5). Интензивни слој печене земље мрко црвене боје дебљине и до 20 cm простирао се само изнад камене подлоге. Највећа количина калцинисаних костију лежала је на каменој подлози, али и у урни, која је највероватније била постављена на периферном делу ломаче где је постојало оштећење. Око ломаче је формирана прстенаста површина, ширине 0,7- 0,8 m, испуњена гаром, пепелом и већим коадима угљенисаног дрвета. На ломачи су пронађени предмети који су чинили део гробног инвентара:

- На централном делу спалишта откривен је суд - пехар биконичног трбуха, равног дна и вишег, конично обликованог врата. Обод је извијен на спољну страну, благо елипсоидно моделован, са дужим пречником у линији дршки.

Обод и раме суда спајају две тракасте дршке. Прелаз из врата у раме наглашено благим удубљењем. Суд је добре фактуре, неуједначено жућкасто - мрке боје, глачане површине. Димензије: висина: 19,5 cm; пречник обода: 10 x 10,5 cm; пречник дна: 6,5 cm (прилог 63/2);

- У слоју печене земље лежали су фрагменти посуде чијом се реконструкцијом добио суд (лонац) коничног облика, цилиндричног врата, равног дна и обода по коме је изведено утискивање врхом прста. Две тракасте дршке спајају обод и раме суда. Хоризонтални низ кружних удубљења тече по најширем делу трбуха и спаја дршке. Боја сиво - мрка, груба израда, деформисан. Димензије: висина: 14 cm; пречник обода: 15 cm; пречник дна: 9 cm. М. Икодиновић оцењује да је ритуално разбијен и као такав положен на ломачу током спаљивања, чиме образлаже немогућност уклапања многих фрагмената (Икодиновић 1969: 6) (прилог 63/3);
- Благо деформисан лонац који је овде био у функцији урне, коничног тела, благо заобљеног и високо постављеног рамена, кратког коничног врата и равног обода, наглашене стопе и равног дна. Две вертикалне тракасте дршке постављене су непосредно испод обода. Орнамент је изведен у две пластичне траке постављене између дршки на којима је мотив отиска нокта. Груба фактура, недовољно печен, боја жућкасто - мрка. Димензије: висина: 28 cm; пречник обода: 19 cm; пречник дна: 8,5 cm (прилог 63/4).

Гроб 2 је чинила фрагментована урна са остацима спаљеног покојника откривена у југозападном делу хумке, на рел. дубини од 1,38 m, у слоју жућкасто - мрке земље:

- Урна није имала елемената за реконструкцију, али се на основу карактеристичних фрагмената запажа да је доњи део лучно профилисан са наглашеним сужењем при стопи. Врат је левкастог облика. Украшена је плитким, хоризонталним канелурама. Обод недостаје. Очуване две тракасте дршке вероватно су биле постављене на трбуху суда. Суд је грубе фактуре, дебelih зидова, мрке боје (Икодиновић 1969: 7).

Гроб 3 се налазио на југозападној периферији тумула и представља секундарну целину. Гробна конструкција је правоугаоног облика и састојала се од подлоге и оквира од белутка. Подлога је од ситног туцаника, дебљине 7-10 cm. Над њом, на растојању од 15-ак cm, постављена је трака од ситнијег речног белутка, ширине око 40 cm. Уоквирен простор је обухватао површину 1,9 x 0,5 m која се углавном поклапала са подлогом. Остаци покојника нису откривени, што указује да се ради о кенотафу (Икодиновић 1969: 7). Једино се у слоју гореле земље, између оквира и подлоге, налазило неколико уломака атипичне праисторијске грнчарије.

Гроб 4 је само условно опредељен као гроб. Ову целину заправо чини површина овалног облика, димензија 1,2 x 0,3 m са остацима угљенисаног дрвета, пепела, калцинисаних костију и фрагмената керамике. Нема индиција да је овде вршено спаљивање. Керамички уломци припадају већем суду грубље фактуре, мркоцрвене и жућкасте боје, веома слични урни из гроба 1. Не може се ни са сигурношћу рећи да ли се ради о људским костима (Икодиновић 1969: 7). Уколико се заиста ради о гробном месту, тада је спаљивање обављено ван хумке и само су незнатни остаци пренети на гробно место. Исто тако може се тумачити и као остатак неке ритуалне радње (Икодиновић 1969:7).

У јужном делу хумке истражено је ватриште на нивоу основе хумке. Ватриште је неправилно издуженог облика, димензија 3,9 x 1,6 m, са правцем пружања северозапад - југоисток. По површини су констатовани интензивни трагови ватре: печена земља, пепео и угљенисано дрво. У слоју печене земље дебљине 10 cm нађено је доста ситних фрагмената керамике који припадају мањим судовима, од којих је реконструисана једна:

- Шоља коју карактерише конични доњи и цилиндрични, широк горњи део, равно дно и једна очувана тракаста дршка. Добре фактуре, жуто-мрке боје, недовољно печена. Димензије: висина: 6,5 cm; пречник обода: 6 cm; пречник дна: 3 cm (прилог 63/5).

У слоју гореле земље запажене су грудвице чисте глине овалног пресека, првобитно вероватно ваљкастог облика, стављане на ватриште у сировом стању. Ова појаву М. Икодиновић такође тумачи као остатке ритуала (Икодиновић 1969: 8).

Пар бронзаних наруквица откривен је североисточно од центра, у слоју жуте земље, на дубини 0,69 m. Земља око самих гривни била је тамне боје у сасвим танком слоју, тако да је могуће да се ради о остацима органске материје на коју су положене (кожа, дрво, тканина?) (Икодиновић 1969: 8). М. Икодиновић ову целину посматра као прилог централном гробу (Икодиновић 1969: 8).

- Обе нарукнице су скоро идентичне, отвореног типа са проширеним крајевима, троугаоног пресека. Орнамент се састоји од система попречно урезаних линија, полукругова, гирланди и рибљег мехура праћени тачкастим убодима, прилично оштећени патином. Димензије: пречник: 5,5 cm, ширина 1,3 cm (прилог 63/6).

У горњим слојевима, по целој површини хумке, нађена је извесна количина керамичких фрагмената, док је у северозападном делу откривена већа количина уломака масивног суда са тракастим дршкама. Ови налази се могу сматрати остацима даћа које су обављане у одређеним временским интервалима, али је исто тако могуће и да су доспели заједно са земљом која је служила за насипање калоте хумке (Икодиновић 1969:8).

Калотаста пећ се налазила у источном делу хумке, на нивоу основе спалишта, постављена у оси исток – запад са отвором према периферији, док је задњи део додиривао обресе прстенасте површине око спалишта (прилог 63/7). Већи део калоте је уништен под притиском земље или накнадним укопавањем. Пећ је у основи потковичастог облика, димензија 2,05 x 1,85 m, са незнатно увученим и суженим отвором распона око 0,4 m. Под је имао премаз од чисте глине дебљине до 1 cm. Слој печене земље испод пећи износио је 5-7 cm, а у централном делу и до 10 cm. Отисци с унутрашње стране калоте указују на арматуру од дрвета. Висина очуване калоте је 0,55 m, а дебљина 10 cm. У пећи се налазило неколико већих каменова са остацима

обрушене калоте. У овом слоју, непосредно изнад пода, пронађен је фрагмент римске опеке, док других налаза није било. Испред пећи је такође било нешто крупнијег камења са доста остатака гарежи, пепела и гореле земље, који су се пратили до периферије хумке. Стратиграфски, настанак пећи би одговарао времену настанка централног гроба - ломаче. Међутим, аутор истраживања сматра да је пећ настала секундарно, тј. да је накнадно укопана и да припада доста каснијем периоду (Икодиновић 1969: 9-10).

Време оснивања хумке на налазишту Нова Колинија у Лучанима одређује се на основу анализе погребног ритуала и керамичких судова из централног, примарног гроба. Пехар биконичног трбуха са спалишта хумке М. Икодиновић везује за облике пехара са две дршке типичне за рано бронзано доба у већем делу Паноније и централног Балкана (Икодиновић 1969:10; са старијом литературом). С друге стране, на основу нешто развијеније форме овог пехара, као и аналогија са сличним формама из Чоке, Белегиша и Кисапоста, М. Икодиновић га ипак сматра нешто млађим и опредељује у прелазни период из раног у средње бронзано доба, или на сам почетак средње фазе развоја бронзаног доба (Икодиновић 1969:11 са наведеном литературом). Овакво хронолошко опредељење оправдава кроз анализу већег лонца са две тракасте дршке (урна) који повезује са сличним формама из некрополе на локалитету Градац у Белегишу, из Омољице и са урном из гроба 78 из некрополе Стојића Гумно такође у Белегишу који припада најстаријем хоризонту некрополе, Вг В (Икодиновић 1969:11; са цитираном литературом). Истоветно датирање преузима и М. Зотовић (Zotović 1985: 48). Насупрот томе, М. Гарашанин исти пехар повезује са пехарима раног бронзаног доба са две дршке типичним за групу Бубањ – Хум III (Garašanin M. 1983e: 713, 714).

Урна 1 својом формом упућује на облике керамике профане намене, које су у фунерарној пракси ређе присутне. Најближу аналогију представља урна 1 са локалитета Давидовића Чаир у Ариљу. Урна из Белегиша заправо представља сацак, чија су „крилца“ или венац очувани само у корену, док код примерака из Ариља и Лучана овај детаљ није примећен, можда због превелике фрагментованости услед

лоше фактуре. У сваком случају сва три суда носе основне одлике грубе, огњишне грнчарије. Још већи куриозитет представља чињеница да је у хумкама из Ариља и Лучана откривена калотаста пећ потковичасте основе, обе са отворима окренутим ка ободу хумке. М. Икодиновић је мишљења да је ова пећ, иако је са истог нивоа као и централни гроб, настала касније и да је највероватније из римског периода судећи по налазу једне римске опеке и згуре (Икодиновић 1969: 11). Међутим, стратиграфска запажања, као и веома блиска аналогија са хумком на локалитету Давидовића Чаир у Ариљу, која се огледа у постојању, облику и положају пећи и облику суда (лонац, саџак?) који је изабран за урну отварају могућност њихове синхронизације. М. Зотовић, насупрот мишљењу М. Икодиновић, сматра да је пећ из Лучана једновремена са централним гробом и обраћа посебну пажњу на ове налазе хумкама западне Србије (Давидовића Чаир у Ариљу, Крушевље у Лучанима и Мрчићи код Косјерића), наводећи да су у Ариљу током ископавања нађене још две пећи у источном и јужном делу, што чини укупни збир од чак три примерка у оквиру исте хумке (Zotović 1985:62-65). Зотовић прилаже аналогије за пећи нешто другачијег карактера у оквиру равних гробова са урнама Píliny културе у Словачкој и северној Мађарској (Zotović 1985:65 са наведеном литературом). У сваком случају, позната је магијска моћ огњишта и ватре, које се сматрало боравиштем душа предака, али и за место сахране покојника (Кулишић, Петровић, Пантелић 1970:56). Чини се да у овом случају треба посматрати њихову симболику у култу мртвих, који је очигледно доследно примењиван и имао одређену друштвену улогу. О овој теми биће више речи у посебном одељку.

Сматра се да су бронзане отворене наруквице, нађене на извесном одстојању од централног гроба положене током насипања хумке, а отворена је и могућност да су представљале прилог централном гробу (Икодиновић 1969:8). Према распореду орнаменталних мотива представљају скоро идентичне примерке. М. Икодиновић их, на основу аналогија са сличним примерцима из Мађарске и са Гласинца, опредељује синхроно са примарним гробом, на почетак средњег бронзаног доба (Икодиновић 1969:12). Скоро идентичне комаде представљају наруквице са спалишта 2 из Равнина у Јанчићима, и нешто мање из централног гроба хумке I и гроба 1 из хумке II у

Врањанима. Анализирајући наруквице из бронзаног доба из регије Чачка, аутор овог текста их сврстава у тип III које одликује троугаони пресек, отворени и проширени крајеви и урезана орнаментика (Дмитровић 2009б:18-19), где посебну групу формирају примерци са мотивом риблиг мехура (Fischblasenmustern) датирани на основу аналогија у средину развоја средњег бронзаног доба (Дмитровић 2009б: 19; са наведеном литературом). Према томе, чини се да је прихватљивији нешто каснији датум за наруквице овог типа у односу на централни гроб, што говори да ипак не представљају истовремене појаве. Пре се чини да би се наруквице могле синхронизовати са гробом 3, који је услед непостојања остеолошког материјала одређен као кенотаф (Икодиновић 1969: 7). Гробне конструкције правоугаоног облика са подлогом од ситнијег белутка и високим оквиром такође од камена откривене су на неколико локалитета из средњег бронзаног доба (Дубац и Равнине у Јанчићима, Давидовића Чаир у Ариљу и др.) које се покретним налазима датирају у средину или касније фазе развоја средњег бронзаног доба. Потпун недостатак покојника, уколико не представља последицу дејства околног земљишта, може да има одређено ритуално обележје и да определи целину у кенотафе, какви су већ евидентирани у више тумула током целог развоја бронзаног доба (уп. Никитовић 2001). Гроб 3 има позицију секундарне целине која је или накнадно упогана или постављена приликом насипања калоте хумке. Може се и претпоставити да је земља сивкастог тона, нешто чвршће конзистенције првобитно чинила калоту мање хумке насуте над примарним гробом, док су остале целине (наруквице, гробна конструкција од камена и ватриште) настале касније и над њима подигнута већа калота објединивши и старију хумку у једну целину.

2.2.14. Лучани, локалитет Сува Чесма

Локалитет Сува Чесма налази се у атару Лучана, на западним падинама Рује која је од раније позната по великом броју тумула. На овом потесу је приликом рекогносцирања евидентирана некропола коју је чинило осам тумула распоређених

по благој коси на незнатном међусобном растојању, тако да су се неки и додиривали у основи. Већ тада су многе хумке биле оштећење раскопавањем и заравњене обрадом земљишта, а према прикупљеним подацима од мештана забележено да је током копања једне од њих, у централном делу на основи пронађен гроб уоквирен плочама и покривен једном већом плочом, дужине око 0,8 m (Ранковић, Икодиновић 1973: 168).

Вероватно да управо са ове некрополе потиче неколико случајних налаза бронзаног накита, набављених откупом пре 1941. године, који се данас чувају у Народном музеју у Београду (Гарашанин Д.1954: 14; Т.VI/6-8). Тај ансамбл се састојао од следећих предмета:

- Фрагментован торквес са раскуцаним и увијеним крајевима. Орнамент је изведен урезаним краћим линијама распоређеним у метопис. Пречник: 7,5 cm (прилог 66/6);
- Бронзана гривна троугаоног пресека са отвореним и проширеним крајевима. Пречник 5 cm (прилог 66/7);
- Бронзани тутули делом фрагментовани, коничног облика са по две наспрамне рупице по ободу. Пречник: 1,7 – 1,5 cm (прилог 66/8).

Пошто су обезбеђени услови за истраживање ове некрополе, остала је уочљива само једна хумка, раније обележена бројем VII.

Тумул VII се налазио на самом крају једне заравни, оштећен на источном периферном делу усецањем сеоског пута. Калота је правилног облика, углавном земљане конструкције, пречника 11,7 x 15,2 m и очуване висине 1,3 m. Испод танког хумусног слоја откривен је делимично оштећен камени плашт, који се првобитно простирао преко целе површине калоте (прилог 64/1,3). Плашт је формиран од камена различитих димензија и непрецизно поређан. Ближе периферији тумула постављано је камење већих димензија и то један преко другог, што је највероватније имало одређену конструктивну улогу. Примећено је и оштећење у централном делу, где је направљен укоп у коме је формирана рецентна пећ за печење креча (прилог 64/2) (Дмитровић 2005).

Установљена је следећа стратиграфска слика хумке: испод хумусног слоја простирао се делимично очуван камени плашт под којим је лежао насип (прилог 64/2). Језгро је чинила чврста набијена земља сивкасте боје која је директно лежала на здравици, која је по физичким особинама врло слична квалитету земље језгра, али је одваја боја окер тона.

У оквиру ове хумке откривена је једна гробна целина која се налазила у северозападном делу (сегмент Ц), чија је основа лежала на дубини од 1,65 m под нагибом од 20 cm према периферији, што прати природни пад терена (прилог 65/1). Гробна конструкција је имала неправилно кружно - овални облик, димензија у основи 2,5 x 1,8 m, оријентисана дужом осом правцем југоисток - северозапад, начињена од наслаганог камења неједнаке величине (прилог 65/2). У земљи око основе ове конструкције, уз њену североисточну и северозападну страну, налазили су се трагови ватре – гараж и печена земља у ширини од 0,2 – 0,3 m. Најинтензивнији трагови били су уз источну ивицу, где је откривен (Дмитровић 2005):

- Камени бат од ситнозрне еруптивне стене са равно засеченим крајевима, добро глачане површине, четвороугаоног пресека, димензија 12,7 x 6 x 5,6 cm (прилог 66/1);

Основу гробне конструкције чинио је један ред камења врло пажљиво слаган. Уз саму ивицу поређано је крупније камење заобљених ивица, приближних димензија. И наредни ред је слично конструисан, само незнатно увучен на унутрашњу страну (прилог 65/3,4). Читаву унутрашњост (језгро) ове целине испуњавала је мешавина камења и земље, међу којима су налажени комадићи спаљених костију и фрагменти ритуално разбијених керамичких судова. Највећи број уломака пронађен је на јужном делу конструкције, на различитим нивоима, што може да потврди претпоставку о намерном разбијању судова и њиховом полагању током подизања гробне конструкције. Спаљивање је обављено ван хумке. Пошто је подигнута основа гроба установљено је да је укопана у слој чисте земље, док се гараж простирала око саме конструкције, у нивоу њене основе, у ширини од 0,3 – 0,6 m. Интензивно горела земља простирала се само уз југоисточну страну, захватајући издужено овалну

површину димензија 2,2 x 0,6 m (површина на којој је нађен камени бат) (Дмитровић 2005).

Од пронађених фрагмената грнчарије реконструисана су четири суда:

- Деформисан пехар биконичног трбуха са заобљеним спојем конуса, равног дна, цилиндричног врата, благо извијеног обода и две тракасте дршке које спајају раме са ободом не прелазећи његову висину. Израђен је од добро пречишћене земље, глачане површине, неуједначене сиве и мркоцрвенкасте боје. Димензије: висина 19 cm; пречник обода: 8 cm; пречник дна: 9 cm (прилог 66/2);
- Здела коничног облика благо разгнута, наглашеног обода и равног дна. Испод обода је постављено хоризонтално ребрасто задебљање, очуване дужине 3,8 cm, незнатно оштећено. У фактури има ситног песка, неуједначене сивкасте и мркоцрвенкасте боје. Делимично очуван глачани премаз. Димензије: висина: 4,8 cm; пречник обода: 10,3 cm; пречник дна: 4 cm (прилог 66/3);
- Већи суд типа амфоре неправилно профилисаног трбуха и равног дна. Врат је неиздвојен, коничан, обод оштећен. Испод рамена наспрамно су постављене две масивне тракасте дршке, благо повијене надоле. Боја светломрка, у фактури примеса песка, добро печен. На горњем конусу површина је пригличана, док је на доњем огрубљена у тзв. «псеудобарботин «техници, доста оштећена горењем. Димензије: висина: 37,5 cm; пречник дна: 11 cm (прилог 66/4);
- Фрагментован суд, заобљеног трбуха и благо извијеног обода. Мања тракаста дршка је постављена непосредно испод обода. У фактури примеса измрвљеног камена, боја неуједначена, светломрка до мрке, пригличане површине (прилог 66/5).

Истраживања хумке на локалитету Сува Чесма у Лучанима дала су и поред само једне откривене гробне целине, врло значајна запажања о погребној пракси током

раног и почетком средњег бронзаног доба. Хронолошко одређивање гробне конструкције може се утврдити на основу аналогича са сличним облицима из околине. За рано бронзано доба особене су конструкције од слаганог камена у форми купе са локалитета До У Дрежнику (Zotović 1985: 33) и Ивково брдо у Крстацу, хумка IV (Nikitović 2003: 15,19). Донекле сличну форму представља централна конструкција из хумке на локалитету Крушевље у Лучанима, која највероватније припада млађим фазама раног бронзаног доба (Икодиновић 1969: 5). Исто тако, блиске везе постоје и са конструкцијом из хумке 15 на локалитету Шумар у Белотићу, где је откривена конична здела врло слична нашем примерку (Гарашанин М., Гарашанин Д. 1962: 55, пл. IX).

За већи суд типа амфоре према облику и декоративном маниру блиске паралеле налазимо у материјалу винковачке групе (Tasić 1974: 193; sl. 103), што се може потврдити и грађа из Илока (Tasić 1984: Taf. I/5; II/11), где је уочљив и нађревски (Nagyrev) манир огрубљивања доњег дела посуде. Н. Тасић сматра да су облици винковачких посуда на налазиштима јужно од Саве и Дунава нешто млађи од славонских налаза (Tasić 1974: 195).

Међу керамичким облицима винковачке групе аналогиче налазимо и за пехар. Могу се уочити сличности и са материјалом групе Шомођвар (Somogyvár) и Кетереш (Keteres) варијанте Нађрев групе. Ови облици се најраније јављају у поствучедолској фази која припада самом почетку бронзаног доба. Представљају једну ширу појаву која се јавља на северу од уњетичке културе, преко разних варијанти мађарског бронзаног доба до нашег простора. Код нас се прво јављају у Војводини, а тек затим на простору источне Босне и западне Србије (Tasić 1974: 192-164; sl. 126). У том смислу, блиске аналогиче налазимо у Жупановићима (Kosorić 1976: 23; T. XVI/1).

Као што је већ речено, за мањи конични суд паралеле налазимо, поред Белотића, и са једним врло сличним примерком са локалитета Рајића Брдо код Гуче (Дмитровић 2003: 7; T. III/1). Зделе овог типа, профилисаног обода који је на једном крају извучен у језичасту дршку, представљају типичне форме Косихи – Чака (Kosihy – Čaka) групе (Garašanin D. 1997: 249). И за фрагментован суд биконичног

облика са две тракасте дршке везе постоје у грађи северно од Саве и Дунава, првенствено у групама Нађрев комплекса (Schreiber – Kalitz 1984: Taf.XXXVII/5).

Наведена анализа грађе опредељује хумку VII са локалитета Сува Чесма у Лучанима у време раног бронзаног доба и синхронизује је са наведеним културним групама Паноније. Блиске везе са репертоаром винковачке керамике у првом реду упућују на јаке културне утицаје са севера и преузимање стила, док веома значајну дистинкцију чине различити погребни обичаји.

Накит од бронзе пронађен на овом локалитету по свој прилици потиче из неког уништеног тумула, којих је раније било много више. Наруквица и фрагментован торквес дају већ доста аргумената за опредељење ове групе у средње бронзано доба. Драга Гарашанин је поменути налаз датирала у дужи временски период – од средње бронзаног доба до почетка раног халштата (Гарашанин Д. 1954:14). Касније је прецизније сврстан у средње бронзано доба (Бронзано доба Србије 1972: кат.36), што би се могло прихватити на основу већ приличног броја наруквица овог типа са подручја западно од Чачка из периода средњег бронзаног доба (Дмитровић 2009б). Ову временску одредницу потврђује и торквес, који припада групи украшених торквеса са увијеним крајевима који се на територији западно од Чачка као и у долинама Саве и Дунава опредељују у средње бронзано доба (Vasić 2010: 28).

Према наведеним чињеницама можемо са доста сигурности закључити да је некропола на локалитету Сува Чесма основана током раног бронзаног доба; у функцији остаје и у средње бронзано доба, о чему сведочи сет бронзаног накита.

2.2.15. Марковица – Негришори

Међу пионирска истраживања праисторијских локалитета у Србији убрајају се и радови које је организовао професор чачанске Гимназије Сима Тројановић у драгачевским селима Марковица и Негришори. Према данашњим мерилима методологија тих ископавања је прилично неадекватна, јер је поглавито имала за циљ

ископавање централног места и евентуално откривање других налаза. И поред те чињенице, публикавање резултата истраживања на потесу Марковица - Негришори у стручном археолошком часопису „Старинар“ (Тројановић 1890; Тројановић 1892), учинило је да су дуги низ година словила као једина референца за тумуле бронзаног доба у овом делу западне Србије, која су, између осталог, послужила као основа синтетских радова о бронзаном добу у Србији (Гарашанин М. 1973; Garašanin M. 1983a,b,e,h). Према називима села где су вршена истраживања, читав комплекс драгачевских тумула је у стручној литератури добио име. Тројановић описује велики број хумки посебно на потесу Руја и његовој околини, наводећи број од више стотина објеката ове врсте (Тројановић 1890:108). Највећи број је у суседним селима Марковица, Негришори, одакле се пружају линијом косе којом и данас иде пут према Лучанима и даље према Ариљу и Пожеги. Познате су и у оближњим селима Турица и Лисице, док их је у Горњем Драгачеву прилично мање (Тројановић 1892: 4).

Хумка I имала је развучену калоту пречника око 6 m и висине 2 m. У средини тумула, на само 20 cm испод површине земље лежала је:

- Урна форме пехара ниског лоптастог трбуха, високог, цилиндричног врата и равног дна. Две дршке полазиле су непосредно испод обода и спајале раме суда. Облик је сличан суду из хумке VI. Урна је грубе израде, црне боје. Димензије: висина: 12 cm; пречник обода: 8-9 cm; пречник дна: 3 cm.

На дну урне је било доста горелих костију. Слободно укопан покојник лежао је у насипу тумула, на дубини од 110 cm. Сахрањен без икакве гробне конструкције, на око метар изнад основе хумке, положен на леђа са рукама поред тела, без прилога. У земљи око скелета било је трагова гари и пепела.

Хумка II је имала димензије 11 x 10, 5 m. У центру, испод саме површине земље, налазила се уништена урна са спаљеним костима. Скелет покојника је пронађен на дубини од око пола метра. Око покојника је начињена конструкција од слаганог камена у једном слоју, чинећи неку врсту оквира. Гробном инвентару је могао припадати један мањи керамички суд, без ближег описа (Тројановић 1892: 7).

И у хумци III су, испод саме површине у централном делу, откривени фрагменти урне са спаљеним костима покојника. На око 50 cm испод урне лежали су трошни остаци људског скелета.

Иста ситуација се поновила и у хумци IV. Непосредно испод површинског слоја у централном делу тумула откривени су сасвим трошни уломци урне и спаљених костију. На око 55 cm испод урне лежао је скелет покојника положен у правцу исток - запад. На 1,2 m од покојника налазила се камена секира - чекић у функцији прилога, коју је описао А. Станојевић (1890) (прилог 67/2). У тексту се помиње да је уз скелет пронађен и гвоздени предмет облика шипке дужине 90 cm и ширине преко 2 cm, у сасвим трошном стању.

Хумка V има исте одлике као и претходно описана хумка.

Хумка VI је добро очуваног калотастог облика обима око 59 m и висине 2,02 m. Централни положај у односу на остале хумке, које су лежале на извесној удаљености у концентричном распореду, одређивао је њен значај. У хумци је откривена камена циста постављена у насип тумула, на 47 cm од основе (прилог 67/1). Висина цисте са поклопцем је износила 75 cm, а горња кота поклопца откривена је на релативној дубини од 80 cm. Циста је формирана од укупно 6 плоча од пешчара – две бочне, две чеоне, дна и поклопца. Поклопац је правоугаоног облика, димензија: дужина 1,85 m, ширина 0,9 m, дебљина 10 cm. Дужина бочних плоча износила је 1,13 m, а висина 0,75 m. Чеона плоча уз узглавље, ширине 53 cm, била је знатно ужа од плоче на дну, чија је ширина износила 67 cm. Дно ковчега је било од танке плоче, дебљине 3-4 cm, тако да је под теретом осталих плоча и земље испуцала на више места. У цисту је положен скелетно сахрањен покојник, према аутору ископавања мушког пола (Тројановић 1892: 9), положен на десни бок у згрченом положају, окренут лицем на источну страну. Ноге су биле савијене у

коленима, руке у лактовима, са шакама уз лице. Дужина скелета је износила 180 cm.

Уз колена је лежао:

- Керамички пехар истог облика као примерак из хумке I, испуњен само земљом. Боја црна, глачане површине, израђен од боље пречишћене земље. Димензије: висина: 10,9 cm: пречник обода: 6,5 cm.

Над цистом је начињен камени плашт, након чега је насут још један слој земље дебљине од око 20 cm. У централном делу плашта, у кругу од око 75 cm није уочено постојање каменог плашта, а управо је на том месту откривена урна са спаљеним костима.

Хумка VII је овално развучене калоте, обима 40 m и висине 1,8 m. У насипу хумке, на око 35 cm од њене основе, лежала је поплочана површина кружног облика пречника нешто више од 2 m. Ову целину чинила су два слоја: први је начињен од белутка, а наредни од кречњака. На тој површини откривен је 15-ак cm дебео слој пепела и гарежи што указује на ломачу (Тројановић 1892: 12). Над ломачом је формиран камени свод и прекривен слојем земље у дебљини од око 30 cm. У слоју пепела и гарежи откривена је велика количина ситних костију за које је утврђено да се ради о костима ситнијих сисара, углавном овце, те се ова целина сматра за за жртвеник (Тројановић 1892: 12). У средини ломаче налазио се керамички пехар сличан већ описаним примерцима из хумки I и VI.

Поред описаних ископавања на потесу Марковица – Негришори, у селу Марковица Сима Тројановић је претходно истражио један тумул пречника 80 корака и висине 2 m. У насипу целе хумке су се местимично појављивали пепео и гареж. На око пола метра над основом тумула откривен је доста трошан људски скелет. Од прилога је очувано:

- Седам купастих тутула са проширеном основом и две наспрамне рупице за причвршћивање. Пречник: 2,6 – 3,9 cm (прилог 67/3);
- Три нопенринга пречника 0,8 cm (прилог 67/4).

Тутули се се према наводима истраживача налазили испод вилице покојника и били увучени један у други и спојени спирално навијеном танком бронзаном жицом (Тројановић 1890:102). Уз скелет је било и гвоздено копље, у тренутку откривања у веома трошном стању. На основи тумула лежало је и по 1,5 m велико, неотесано камење.

Хумке на потесу Марковица – Негришори распоређене дуж косе која се спушта од Дучаловића до Лучана представља и данас границу ова два села. Недавним обиласком локалитета забележено је више од 15 хумки, високе калоте, најчешће оштећене у центру, које се одраније сматрају местом где је Сима Тројановић обавио ископавања (Ранковић, Икодиновић 1973: 169).

Према публикованим наводима Симе Тројановића, ове хумке карактерише урна са костима покојника постављена релативно плитко, испод врха хумке, која припада честом типу пехара са две дршке, познатим из тумула I, VI и VII. Будући да овде имамо само опис без детаљног цртежа предмета, може се заправо помишљати, како на основу њихове секундарне позиције у оквиру тумула, тако и на основу аналогја из ближе околине (Крстац, Јанчићи, Д. Краварица и др.), да су заправо у питању урне сличне налазима из каснијих фаза средњег бронзаног доба са карактеристичним утицајима старије фазе Белегиш културе.

Скелетни гробови се чешће јављају на већој дубини. Скелет из хумке I се према положају у оквиру хумке, као и става и оријентације може сматрати за хришћански. Скелетно сахрањен покојник из хумке II је био положен у конструкцију од камена овалног облика, какве су познате из скелетних гробова на Дупцу у Јанчићима или Гротници у Гучи из средње и касније фазе средњег бронзаног доба. У хумци VI је у централном делу откривена камена циста са инхумираним покојником, где је гробном инвентару припадао један керамички пехар са две дршке. Камене цисте се, заједно са наведеним типом пехара, опредељују аналогно наведеним примерима у рано бронзано доба и представљају једну од важнијих карактеристика овог дела западне Србије (Dmitrović 2013a: 69).

2.2.16. Мојсиње, локалитет Лугови-Бент

Локалитет Лугови-Бент налази се у селу Мојсиње у долини Западне Мораве, на око 2,5 km удаљености од леве речне обале. Ову некрополу чинило је пет тумула на неједнаком међусобном растојању (прилог 68/1,2). Истраживања су обављена у периоду од 1998 – 2000 године у организацији Народног музеја у Чачку и Археолошког института у Београду, кроз сарадњу Лидије Никитовић, Милорада Стојића и Растка Васића. Сви тумули су имали једва приметну калоту доста деформисану интензивним орањем, формирану искључиво насипањем земље. Утврђено да је некропола настала током бронзаног доба, о чему сведочи мањи број спаљених гробова, а накнадно је коришћена за инхумације током старијег гвозденог доба (Никитовић, Стојић, Васић 2002). Гробове из бронзаног доба откривене у хумкама I, II и V карактерише искључиво спаљивање покојника и полагање спаљених остатака у керамичке урне. Ове целине су често оштећене накнадним укупима.

Хумка I је искључиво земљане калоте, пречника 22 m и висине 0,7 m. Хоризонту са спаљеним покојницима из бронзаног доба припадају гробови 4, 8, 11 и 13 (прилог 68/3) (Никитовић, Стојић, Васић 2002:31).

Гроб 4 је откривен на око 3,5 m југоисточно од постављеног центра и оштећен је укопавањем скелетног гроба 4a. Спаљене кости су пронађене у фрагментованој урни од које је сачуван само доњи део. Антрополошком анализом је утврђено да спаљене кости припадају одраслој индивидуи женског пола (Никитовић, Стојић, Васић 2002: 33; Cofman 2003:211).

Инвентар овог гроба су чинили:

- У урни је откривен пехар широког заобљеног трбуха, издвојене стопе и равнoг дна. Врат је конусан, обод хоризонтално профилисан, украшен двоструко урезаним цик-цак линијама. Две мање хоризонтално бушне дршке спајају доњи део врата и раме суда. На ободу, у линији дршки, наспрамно су отворене

по две кружне рупице. Врат је декорисан урезаним линијама и кратким цртицама. Прелаз врата у раме пластично је наглашен и украшен убодима. На најистуренијем делу трбуха налазе се четири симетрично постављена већа брадавичаста испупчења. Горња површина трбуха је украшена искошеним канелурама. Керамика је дебљих зидова, средње фактуре, мрке боје. Димензије: висина: 15 cm; пречник обода: 8 cm; пречник дна: 6,5 cm (прилог 69/1);

- Пехар са две дршке, танких зидова изразито fine фактуре и црнополиране површине. Обод је благо разгнут. На горњем делу дршки налазе се рожаста испупчења. Врат је конусно моделован, на горњем делу украшен са четири хоризонтално урезана жљеба и спорадичним хоризонталним зарезима изнад њих. Трбух је украшен низом хоризонталних зареза и вертикалним урезаним линијама. На доњем делу налазе се четири правилно распоређена брадавичаста испупчења. Димензије: висина: 11cm; пречник обода: 6 cm; пречник дна: 3,5 cm.
- Пехар fino заобљеног трбуха, издвојене мање коничне стопе. Врат је широк, левкаст, обод благо разгнут и ромбоидно моделован. Две дршке, полукружног пресека, украшене кратким хоризонталним урезима груписаним у траку и пластичним дугмастим украсом на врху, спајају обод и раме суда. Ближе доњем корену налази се брадавичасти украс повијен надоле. На врату су три хоризонтална жљеба, изнад и испод којих су кратки вертикални урези. Прелаз из врата у раме пластично је наглашен и украшен кратким вертикалним зарезима. На најширем делу трбуха равномерно су распоређена четири већа брадавичаста испупчења. Са обе стране ових дршки изведена су по три водоравна жљеба између којих је украс од по две вертикално урезане линије. Керамика тањих зидова, fine фактуре, мрке боје. Димензије: висина: 13 cm; пречник обода: 7 cm; пречник дна: 4 cm (прилог 69/2);
- Привесак? од камена неправилно овалног облика и отвора постављеног на горњој половини. Димензије: висина 3 cm; ширина 1,9 cm (прилог 69/3);

- Здела заобљеног трбуха, кратког левкастог неиздвојеног врата и хоризонтално профилисаног обода. Стопа је издвојена, а дно равно. На доњем делу трбуха налазе се четири правилно распоређена брадавичаста испупчења повијена надоле. Доњи део врата и раме повезују две мање хоризонтално бушне дршке. Керамика тањих зидова, средње фактуре, мрке боје. Димензије: висина: 9 cm; пречник обода: 8,5 cm; пречник дна: 4 cm (прилог 69/4).

Гроб 8 је чинила делимично очувана урна са спаљеним костима покојника, откривена на североисточном периферном делу хумке. Других гробних налаза није било (Никитовић, Стојић, Васић 2002: 34).

Гроб 11 се налазио на око 4 m североисточно од постављеног центра хумке. На спалишту је лежала урна покривена жрвњем (прилог 69/5), у коју су били положени и гробни прилози. Калцинисане кости које припадају одраслој женској особи (Cofman 2003: 211) нађене су у урни и делимично поред (Никитовић, Стојић, Васић 2002: 34). Инвентар гроба 11 чине следећи налази:

- Велика амфора која је имала функцију урне, заобљеног трбуха, постепено сужена према равном и ненаглашеном дну. Врат је левкастог облика, обод хоризонтално профилисан. По површини обода украс је изведен двоструком цик – цак линијом. Испод обода, на врату су три хоризонталне, паралелне плитке канелуре испод којих је уска трака од кратких вертикалних зареза. Прелаз врата у раме је наглашен двома хоризонтално урезаним линијама. На рамену се налази шест великих купастих испупчења оивичених кругом састављеним од кратких цртица. Испод заобљеног рамена постављена су два пластична ребра која повезују у нивоу корена четири симетрично распоређене тракасте дршке. На рамену су још две наспрамно постављене мање тракасте дршке. Керамика дебљих зидова, fine фактуре, очувана глачана превлака, мрке и црне боје. Димензије: висина: 41 cm; пречник обода: 18,5 cm; пречник дна: 10,5 cm (прилог 69/6).

- Пехар ниског, заобљеног трбуха, конусног врата, благо разгнутаг и елипсоидно моделованог обода, на чијим се крајевима налази се по једно лучно проширење. Стопа је шупља, цилиндрично обликована, дно равно. На најширем делу трбуха се налазе четири правилно распоређена већа брадавичаста испупчења, благо повијена надоле. Две тракасте дршке повезују обод и раме суда. На горњем делу дршки је по један волутааст пластични украс, а уз ивице је урезана по једна линија. Горњи део врата и раме украшени су сноповима од по четири хоризонталне канелуре. По трбуху је распоређено осам парова вертикалних трака које се састоје од низа урезаних линија. Керамика танких зидова, изразито фине фактуре и црнополиране површине. Димензије: висина: 11 cm; пречник обода: 6 cm; пречник дна: 3,5 cm (прилог 69/7);
- Пехар заобљеног трбуха, цилиндричног врата и хоризонтално профилисаног обода. Стопа је цилиндрично моделована, дно равно. На најширем делу трбуха правилно су распоређена четири брадавичаста испупчења, благо повијена надоле. На рамену су две мале хоризонтално бушене дршке. Површина обода је декорисана удвојеном цик-цак линијом и шрафираним троугловима. На горњем делу врата украс је изведен убодима груписаним у праволинијски низ. Прелаз врата у трбух наглашен је двема хоризонтално урезаним линијама изнад којих је још један праволинијски низ састављен од тачкастих убода. По трбуху су постављене широке вертикалне канелуре. Керамика тањих зидова, грубе фактуре, мрке боје. Димензије: висина: 7,5 cm; пречник обода: 5 cm; пречник дна: 3 cm (прилог 69/8);
- Керамички пршљенак ширег коничног доњег дела и краће левкасто моделоване горње половине, вертикално бушен. Боље фактуре, светломрке боје, глачане површине. Димензије: висина: 2,5 cm; највећи пречник: 3 cm (прилог 69/9);
- Нопенеринг од два завоја бронзане траке сегментног пресека. Пречник: 1,7 cm (прилог 69/10).

Гроб 13 је откривен у непосредној близини гроба 4. Ова целина заправо представља двојни гроб, где су спаљени покојници положени у одвојене урне са осталим гробним даровима (прилог 70/1,2). Урне су постављене у средини спалишта. Преко њих је начињена конструкција од наслаганих облица и након тога обављено насипање земље. Спаљене кости покојника нађене су у две урне и у једном већем пехару, тако да аутори истраживања сматрају да постоји могућност и троструке сахране (Никитовић, Стојић, Васић 2002: 34). У већој урни, где је сахрањен одрасли мушкарац, нађена је бронзана игла, камени брус и привесак, док је у мањој сахрањено дете старости 15 - 16 година (Cofman 2003:212), а прилог је чинио бронзани нож. У пехару је откривена троугаона кремента стрелица. Од гробних дарова нађено је још пет пехара и три зделе и још једна троугаона кремента стрелица на спалишту. Налазе из гроба 13 чинили су следећи предмети (Никитовић, Стојић, Васић 2002):

- Велика амфора која је била у функцији урне, S профилације, заобљеног трбуха, коничног врата и хоризонтално профилисаног обода. Дно је сужено, сасвим благо наглашено. На рамену се налазе четири већа купаста испупчења око којих је у кругу преко 20 правилних јамичастих удубљења. Доњи део врата и раме повезују две мање хоризонтално бушене дршке које су на горњој страни украшене јамичастим удубљењима, а уз спољне ивице урезаним линијама. Испод заобљеног рамена налазе се два паралелна пластична ребра која повезују у линији корена четири равномерно распоређене тракасте дршке. По ободу је украс изведен двоструком цик-цак линијом. Прелаз врата у раме наглашен је са два жљеба уз које је изведена двострука цик - цак линија. Керамика дебљих зидова, фине фактуре, углачане површине, светломрке боје. Димензије: висна: 40 cm; пречник обода: 19,5 cm; пречник дна: 10,5 cm (прилог 70/3);
- Амфора која је такође служила као урна заобљеног трбуха, цилиндричног врата, хоризонтално профилисаног обода. Дно равно, ненаглашено. Две мање тракасте дршке повезују доњи део врата и раме. Између њих су постављена удвојена брадавичаста испупчења. Врат је декорисан снопом хоризонталних

канелура. Испод најширег дела трбуха аплицирана је пластична трака која повезује четири симетрично распоређене тракасте дршке у нивоу доњег корена. Цела горња половина трбуха је украшена благим вертикалним канелурама. Керамика тањих зидова, fine фактуре, мрке и црне боје. Димензије: висина: 22 cm; пречник обода: 9 cm; пречник дна: 7,5 cm (прилог 70/4);

- Пехар заобљеног трбуха, коничног врата и благо разгранутог обода. Стопа је сужена, конично моделована, дно равно. Две тракасте дршке са рожастим додацима на највишем делу повезују обод и раме суда. По гребену дршки изведен је низ јамичастих удубљења. Испод заобљеног трбуха налазе се четири правилно распоређена брадавичаста испупчења повијена надолу. На врату су постављене хоризонталне, док су по рамену вертикалне, благе канелуре. Керамика танких зидова, fine фактуре, црнополиране површине. Димензије: висина: 11 cm; пречник обода 6 cm; пречник дна: 4 cm (прилог 70/5);
- Пехар заобљеног трбуха, коничног врата, благо разгранутог и елипсоидно моделованог обода. На развученим крајевима обода налазе се лучна проширења у облику кружног одсечка. Стопа је сужена и благо наглашена. Две тракасте дршке са рожастим додацима на највишем делу повезују обод и раме суда. Нешто испод најширег дела трбуха постављена су четири правилно распоређена брадавичаста испупчења, благо повијена надолу. На врату су три хоризонталне канелуре, а на рамену, између дршки, узане и непрецизно изведене вертикалне канелуре распоређене у метопа. Керамика је тањих зидова, средње фактуре, светломрке боје. Димензије: висина: 11 cm; пречник обода: 5,5 cm; пречник дна: 4,5 cm (прилог 70/6);
- Пехар прилично заобљеног трбуха, левкастог врата, благо разгранутог и елипсоидно моделованог обода. Стопа је цилиндрична, дно конкавно. Две дршке елипсоидног пресека, са купастим испупчењима на највишем делу (ansa cornuta) повезују обод и раме суда. Целом дужином дршке постављено је пластично ребро, а уз спољне ивице урезане су по две линије. Испод најширег

дела трбуха налазе се четири већа брадавичаста испупчења, благо повијена надоле. Врат је у горњем делу украшен хоризонталним жљебовима, а у доњем мотивом розете (око јамичастог удубљења изведени су тачкасти убоди). Трбух је декорисан широким благим канелурама. Керамика тањих зидова, средње фактуре, мрке боје, полиране спољне површине. Димензије: висина: 14 cm; пречник обода: 7,5 cm; пречник дна: 5,5 cm (прилог 70/7);

- Мањи, неправилно обликован пехар благо профилисаног трбуха, конусног врата и благо разгнutoг обода. Стопа сужена, конично моделиована, дно равно. Две тракасте дршке са рожастим додацима на врху (*ansa cornuta*) повезују обод и раме суда. Дуж дршки изведено је по једно пластично ребро. Испод заобљеног трбуха налазе се четири правилно распоређена брадавичаста испупчења, благо повијена надоле. Керамика тањих зидова, финије фактуре, мрке боје и углачане површине. Димензије: висина; 8 cm; пречник обода: 3 cm; пречник дна: 3 cm (прилог 70/8);
- Пехар заобљеног трбуха, левкастог врата и разгнutoг обода. Стопа је сужена, цилиндричног облика, дно конкавно извијено. Две тракасте дршке са купастим додацима на врху повезују обод и раме суда. На најширем делу трбуха налазе се четири правилно распоређена брадавичаста испупчења. На врату је украс изведен неправилно урезаним хоризонталним линијама, а на трбуху шире вертикалне канелуре. Керамика тањих зидова, fine фактуре, црнополиране површине. Димензије: висина: 11,6 cm; пречник обода: 8 cm; пречник дна: 4,3 cm (прилог 70/9);
- Здела широког, заобљеног трбуха, кратког коничног врата и хоризонтално профилисаног обода. Дно је постепено сужено и равно. На рамену се налазе две наспрамно постављене мање тракасте дршке. Непосредно испод најширег дела трбуха симетрично су постављена четири брадавичаста испупчења повијена надоле. По ободу је декорација изведена урезаном двоструком цик-цак линијом. Прелаз врата у раме наглашен је двома паралелним хоризонталним урезаним линијама између којих је низ тачкастих убода. Заобљен трбух је украшен узаним вертикалним канелурама. Керамика тањих

зидова, средње фактуре, мрке боје. Била је изложена високој температури. Димензије: висина: 8 cm; пречник обода: 10 cm; пречник дна: 5 cm (прилог 70/10);

- Здела блаже заобљеног трбуха, широког левкастог врата и хоризонтално профилисаног обода. Дно је постепено сужено и равно. Две тракасте дршке повезују средину врата и раме. Обод је декорисан двоструком цик-цак линијом. На најширем делу трбуха налазе се четири правилно распоређена брадавичаста испупчења повијена надоле. Прелаз из врата у раме наглашен је низом кратких зареза. Заобљен трбух је декорисан благим вертикалним канелурама. Керамика тањих зидова, средње фактуре, мрке боје. Димензије: висина: 10,3 cm; пречник обода: 10,5 cm; пречник дна: 5 cm (прилог 71/1);
- Велика здела заобљеног трбуха, левкастог врата и хоризонтално профилисаног обода, откривена у функцији поклопца урне 2. Врат и раме повезују широке тракасте дршке. На истуреним деловима трбуха налазе се наспрамно постављена по три спојена брадавичаста испупчења. Раме је украшено благим вертикалним канелурама. Керамика дебљих зидова, средње фактуре, лоше печена, црне боје. Димензије: висина: 20 cm; пречник обода: 21,5 cm; пречник дна: 8,5 cm (прилог 71/2).

У урни 1 су се налазили:

- Оштећен коштани амулет полукружног облика са малим кружним отвором на горњем лучно издвојеном делу. Дужина 2,3 cm (прилог 71/4);
- Бронзана игла махунастог типа са стаблом правоугаоног пресека. Дужина 13 cm (прилог 71/3);
- Камени брус издуженог, овалног облика са кружним отворима на наспрамним странама. Дужина 8,6 cm (прилог 71/5).

Из урне 2 потиче:

- Бронзани нож троугаоног облика са три нитне на проширеном делу. Врх недостаје. Дужина очуваног дела 7,5 cm (прилог 71/6).

У пехару је остављена:

- Троугаона кремена стрелица са конкавном ужом страницом, ретуширана са обе дуже стране. Дужина: 2,5 cm (прилог 71/7).

На спалишту је откривена:

- Оштећена троугаона кремена стрелица. Очувана дужина: 2,2 cm.

Хумка II је такође земљане калоте са спорадичним налазима облутака и шљунка, пречника 17 m и висине 0,5 m (прилог 72/1). Бронзаном добу припада само гроб 1 (Никитовић, Стојић, Васић 2002: 36).

Гроб 1 је откривен на северозападној периферији хумке. Калцинисане кости покојника су положене у доста оштећену урну, док је прилог чинио један пехар:

- Пехар ниског, заобљеног трбуха, цилиндричног врата, благо разгрнутог и елипсоидно моделованог обода. Дно је сужено, равно. Две наспрамно постављене дршке спајају обод и раме суда. Дршке су елипсоидног пресека, на горњем делу са по једним рожастом испупчењем. Прелаз врата у трбух наглашен је снопом од три хоризонталне канелуре оивичене кратким зарезима. На најистуренијем делу трбуха налазе се четири правилно распоређена брадавичаста испупчења. Трбух је украшен узаним вертикалним канелурама. Керамика тањих зидова, средње фактуре, мрке боје. Димензије: висина: 12,5 cm; пречник обода: 7,5 cm; пречник дна: 5,5 cm (прилог 72/2).

Хумка V је због густе вегетације истраживана централном сондом, правца исток - запад, која је затим ширена ка југу и северу и тиме обухваћен цео габарит хумке. Од истражених целина, само гроб 2 припада бронзаном добу, доста оштећен каснијим укопавањима. Спаљене кости покојника (дете старости 4 - 5 година) положене су у урну од које је очуван само доњи део (Никитовић, Стојић, Васић 2002: 42). Инвентар гроба су чинили:

- Доња половина урне са равним дном. Керамике боље фактуре, мрке боје. Димензије: очувана висина 7,5 cm; пречник дна 7 cm (прилог 72/3);

- Бронзани нож троугаоног облика. Три отвора од нитни за причвршћивање дршке налазе се на проширеној глави, док је четврти, са очуваном нитном постављен уз сам хрбат. Димензије: дужина 9,2 cm; ширина код дршке 3,3 cm (прилог 72/4);
- Бронзана игла је савијена и изломљена у шест делова. Глава игле је биконична, врат је проширен и хоризонтално пробушен. Пресек стабла је четвртаст. Дужина: преко 20 cm (прилог 72/5).

Хумке из Мојсиња карактерише сахрањивање покојника у периоду дугом више стотина година. Из времена оснивања некрополе потиче шест гробова са спаљеним покојницима положеним у урне из хумки I, II и V, које су аутори ископавања и монографије о овом локалитету Л.Никитовић, М. Стојић и Р. Васић разврстали у хоризонт I (Никитовић, Стојић, Васић 2002). Главне особине гробова из бронзаног доба представљају, поред искључивог спаљивања и полагања покојника у урне, гробни инвентар који се претежно састојао од керамичких судова и врло мало предмета од бронзе или камена. Посебне гробне конструкције нису забележене. Гробови 11 и 13 постављени су на спалиште, док су остале урне биле директно на земљи. Урна из гроба 11 покривена је жрвњем, док су преко урни и прилога из гроба 13 постављене дрвене облице (Никитовић, Стојић, Васић 2002: 34,47).

Урне типолошки представљају сличне примерке. Аутори монографије о Мојсињу за форму и декорацију урни налазе паралеле у керамици хоризонта Мојсиње – Добрача, параћинској групи и Култури гробних хумки (Hügelgräber), док за мању урну из гроба 13 као директну аналогију наводе једну урну са некрополе Крна (Cîrna) у Румунији (Никитовић, Стојић, Васић 2002:49; са наведеном литературом). Исто тако, и за пехаре са тракастим дршкама блиске везе налазе поново у Добрачи, али и на неколико локалитета из регије Чачка, посебно наглашавајући волутасте додатке на њиховом највишем делу (Никитовић, Стојић, Васић 2002: 49-50). За пехаре са тунеластим дршкама наводе паралеле са одговарајућим посудама из Добраче (Никитовић, Стојић, Васић 2002: 49), док на другом месту ипак наглашавају да посуде овог типа ипак немају адекватне аналогије (Никитовић, Стојић, Васић 2002:

50). Слично претходним формама, зделе и један фрагмент двојног суда везују за сличне примерке из хумке у Добрачи (Никитовић, Стојић, Васић 2002: 50). За остале карактеристике сахрањивања из хоризонта I, које се огледају у ритуалу спаљивања и полагања покојника у урне, типу сахрањивања под хумкама и посебно одликама гробних инвентара, Л. Никитовић, Р. Васић и М. Стојић поново налазе у Добрачи (Никитовић, Стојић, Васић 2002: 51) притом не остављајући по страни да нагласе и разлике, које се првенствено односе на богатију декорацију керамике из Мојсиња (Никитовић, Стојић, Васић 2002: 51). У релативно-хронолошком смислу, сматрају хоризонт I некрополе у Мојсињу истовременим са Културом гробних хумки, и везују га за ватинску културу, притом наводећи керамику као израз симбиозе ове две културе (Nikitović, Vasić i Stojić 1997: 131; Никитовић, Стојић, Васић 2002: 5, 57-58). Извесне елементе у декорацији и облицима посуђа везују за истовремену групу Жуто Брдо насталу на ватинским основама, слично културној манифестацији коју репрезентује некропола у Мојсињу. С друге стране, допуштају могућност да су ти елементи стигли кроз утицај Културе гробних хумки (Никитовић, Стојић, Васић 2002:58).

Приликом анализирања хумке у Добрачи посебно је обраћена пажња на став М. Стојића о налазима из Мојсиња и Добраче. М. Стојић блиско повезује ова два локалитета на основу којих је формирао хоризонт Мојсиње – Добрача, који представља завршну (IV) фазу развоја ватинске културе јужно од Саве и Дунава. Овај хоризонт Стојић дели на две фазе - старију и млађу, назване по епонимним налазиштима, где у старију опредељује најстарији хоризонт сахрањивања у Мојсињу, док је млађи означен налазима из Добраче. Раздвајање фаза извршио је на основу стилско-типолошке анализе керамичких облика и њихове декорације, односно одређене редукције украса у млађој у односу на старију фазу (Стојић 1998: 137). Према нашем мишљењу, које ће детаљнији бити образложено приликом анализе грађе из Добраче, Стојићева теза нам се чини тешко прихватљивом услед недостатка стратиграфских потврда, као и занемаривања других, локалних чинилаца важних за формирање регионалних варијанти.

Предложена анализа керамичких облика може се прихватити, али, чини се, и прошири аналогијама са белегишком културом, чији су форме, како се показало, веома често присутне у тумулима западне Србије. На ову чињеницу указао је Н. Тасић, који види појаву такозваних „пехара западносрпске варијанте ватинске културе“ на налазиштима Подриња и околине Чачка настале под утицајем белегишке културе с краја средњег и почетка касног бронзаног доба (Тасић 2002: 171). Налазе из уже Србије са одликама Хиглгребер (Hügelgräber) стила Тасић сматра насталим под снажним утицајем ове културе која се ширила преко западне територије белегишке културе до налазишта у западној Србији (Тасић 2002:172). Исти аутор пехаре из Мојсиња безрезервно повезује са типичним пехарима белегишке културе, у чији круг укључује налазе из Белотића и Пријевора (Тасић 2002:172).

Метални налази су, у односу на керамичке посуде, ретки и заступљени са свега пет примерака: два ножа, две игле и један прстен за косу.

Игла из гроба 13 у хумци I коју карактерише проширена глава савијена у чауру и тело четвороугаоног пресека припада типу игала са махунастом главом (Hülsekorfnadeln). Стабло игле, које у овом случају није тордирано представља локалну карактеристику. Сматра се да су игле овог типа у наше крајеве стигле са севера, са носиоцима културе инкрустриране керамике (Vasić 2003: 6). Овај примерак, поред једног фрагмента из околине Пожаревца, представља за сада једини налаз јужно од Саве и Дунава. На основу целокупног инвентара гроба 13, Р. Васић ову иглу опредељује се у Br C1 (Vasić 2003:16). Примерак из хумке V припада типу са рупом на врату, биконичном главом и квадратним пресеком тела (Lochhalnadeln mit doppelkonischem Kopf und vierkantigem Schaft). Према Р. Васићу, ова игла из Мојсиња, заједно са врло сличним примерцима из Феудвара и Падине припадају типу Paarstadl које имају порекло у северозападном залеђу Карпата, где наши комади представљају најјужније примерке (Vasić 2003: 30). Ову иглу, као и претходно описану, датира у Br C1 (Vasić 2003: 29-30). Ножеве аутори сврставају у групу тзв. “егејских ножева” позивајући се на рад Б.Хенсла и Б.Тержан (Hänsel, Teržan 2000), који су ове налазе определили на почетак бронзаног доба (Никитовић, Стојић, Васић

2002: 5). Ножеви овог типа на подручју Западног Поморавља нису често чинили део гробног инвентара: до сада су откривена четири релативно слична примерка од којих су два из Мојсиња, а друга два из хумки Драгачева (прилог 105/1-4) са којима налазимо најближе аналогије. Поред случајног налаза из Гротнице у Гучи, нож из Турице је откривен у истој гробној целини са украшеним торквесом са увијеним крајевима (Никитовић 1994: 32), што би могло да користи за одређивање њихових релативно хронолошких односа. Ножеви из Мојсиња се, према наведеним одликама грнчарије и игала, могу датирати у исто време.

2.2.17. Мрчајевци, локалитет Гушавац

На око километар удаљености од леве обале Западне Мораве, на високој, безбедној речној тераси у атару села Мрчајевци, евидентирана је некропола од пет тумула већих димензија на којима су били видљиви необрађени камени споменици - рипе. Пошто су се стекли услови за теренска истраживања, остала су очувана три тумула из претходне групе, од којих је један (хумка III) био врло тешко уочљив. Истраживања су обављена у више кампања – 1970, 1974 и 1975. године под руководством Милене Икодиновић (прилог 73/1). Установљено да су оригиналне целине из праисторије скоро су у потпуности уништене каснијим укопавањем велике средњовековне некрополе коју је чинило близу 200 гробова (Радичевић 2000). Приликом обраде праисторијског материјала, највећа пажња је посвећена предметима из гвозденог доба, који су заиста чинили највећи број налаза (Стојић 1997). Међутим, поред предмета из гвозденог доба, на време оснивања некрополе указује један број керамичких уломака и један реконструисан суд из хумке II (Икодиновић 1985: кат.бр.6):

- Суд оштре профилације, јако увученог обода и равног дна. Дуж линије обода тече трака од три паралелна уреза испод које је постављен низ висећих троуглова унутар којих је урезан троструки V мотив. Између висећих троуглова, раздвојени ужом неорнаментисаном траком, постављени су

троуглови са врхом навише, унутар којих је урезани орнамент у виду косих линија. Добра фактура, боја сиво-мрка. Димензије: висина 8 cm; пречник обода 9,5 cm; пречник дна 9,5 cm (прилог 73/2,3).

За овај суд не постоје бројне аналогије у ширем окружењу. Занимљиво је да је скоро идентичан примерак откривен на периферији спалишта хумке 15 на локалитету Шумар у Белотићу (Гарашанин М., Гарашанин Д.1962: 55) кога аутори сматрају раним обликом и наводе сличне форме из гробова под хумкама из источне Словачке, где су често налажени заједно са врпчасто украшеном керамиком (Гарашанин М., Гарашанин Д. 1962: 61). Примерак из Мрчајеваца разликује се од суда из хумке 15 у Белотићу једино у детаљима декорације горње зоне, где је мотив рибље кости замењен концентричним троугластим урезима постављеним на подједнаком растојању. У каснијим анализама, М. Гарашанин сматра да суд из хумке 15 у Белотићу спада међу ране облике који се везују за вучедолски круг и са формама Косихи - Чака групе (Garašanin M.1983e: 713), док Д. Гарашанин објашњава ове везе кроз припадност културних група Белотић - Бела Црква и Мако (Makó) - Косихи Чака (Kosihy-Čaka) великом Подунавско-балканском комплексу бронзаног доба (Garašanin D. 1997). Према наведеним чињеницама, слично се може одредити и примерак из Мрчајеваца, што говори у прилог распрострањавања групе Белотић - Бела Црква и у овом делу Западног Поморавља.

2.2.18. Пријевор, локалитет Аде

Хумка на локалитету Аде у селу Пријевор налази се на неколико десетина метара удаљености од групе хумки на Видовско - пријеворском гробљу, са којима је вероватно сачињавала већу некрополу. Слично претходно описаним хумкама из долине Западне Мораве и ова некропола је формирана на безбедној речној тераси, изнад ушћа реке Каменице у Западну Мораву, на око пола километра од леве речне обале. Истраживана је 1996.године у сарадњи Народног музеја у Чачку и

Археолошког института у Београду, а истраживачку екипу се чинили Лидија Никитовић, Милорад Стојић и Растко Васић (Stojić, Nikitović 1996; Никитовић 2000).

Хумку на локалитету Аде карактерише слабије уочљива калота, пречника 15 m и висине 0,85 m. По ободу је имала прстен од речног облутка, густо слаган у два - три реда, просечне ширине од 1,2 m, пречника 14 m, чија је унутрашња ивица прилично квалитетније израђена (прилог 74/1). Међу облацима местимично су налажени комади угљенисаног дрвета и фрагменти керамике, који су, према ауторима истраживања, највероватније припадали урни из гроба 2 (Никитовић 2000:6 са напоменом 4). У јужном делу прстена, на површини димензија 2,5 x 1,5 m, постојало је оштећење. Поред каменог прстена, откривени су примарни гроб из раног и један секундарни из средњег бронзаног доба, централна група керамичких судова, површина са керамиком са спољне стране прстена и једно спалиште (Stojić, Nikitović 1996:206-207; Никитовић 2000: 6-7).

Централна група судова састојала се од четири посуде постављене у низу, у вертикалном положају, правцем исток - запад. Предмете из ове целине, откривене у доста лошем стању чинили су:

- Пехар коничног облика са тракастим дршкама. Облик је утврђен на основу карактеристичних фрагмената којих није било довољно за комплетну реконструкцију. Боја светломрка и мрка, груба фактура, лоше печен.
- Пехар коничног облика, равног дна и обода, по чијој је површини изведено утискивање врхом прста. Од обода полазе две, наспрамно постављене тракасте дршке између којих су већа брадавичаста испупчења. Боја светломрка, груба фактура, грубо глачана површина, лоше печен. Димензије: висина 10 cm; пречник обода 13 cm; пречник дна 7 cm (прилог 74/2).
- У претходно описаном пехару налазио се мали пехар заобљеног трбуха, кратког левкастог врата и благо извијеног обода. Дно је равно и ненаглашено. Обод и трбух спајају две наспрамно постављене тракасте дршке, које сасвим благо прелазе висину обода. Боја мрко – сива, у фактури примеса песка, лоше

печен. Димензије: висина 6,5 cm; пречник обода: 6,8 cm; пречник дна: 3 cm (прилог 74/3).

- Фрагментован пехар коничног облика, наглашеног обода и равног дна. Очувана је једна тракаста дршка која полази од обода не прелазећи његову висину. Груба фактура, лоше печен, зидови дебљи и неравно моделовани. Боја неуједначена наранџастомрка и мрка. Димензије: висина: 12 cm; пречник дна: 6 cm (прилог 74/4).
- Фрагментован пехар заобљеног биконичног трбуха и ширег коничног неиздвојеног врата. Дно је равно, ненаглашено. Очуван је део тракасте дршке која полази од споја конуса. Боја мрка, пригласана површина, у фактури примеса песка. Димензије: висина: 12 cm; пречник дна: 7 cm (прилог 74/5).

Гроб 1 представља примарну гробну целину. Налазио се у западном делу хумке, удаљен 3,75 m од првобитног центра тумула тј. од централне групе судова. Ову целину чини плитко укопана јама пречника 1 m, у којој су положене спаљене кости, комади угљенисаног дрвета и местимично црвена нагорела земља, а у њеном средишњем делу лежала су два цела и један фрагментован облутак. Спаљивање је обављено ван хумке, након чега је садржај са ломаче пренет у припремљену гробну јаму (Stojić, Nikitović 1996: 207; Никитовић 2000: 7-8). За време настанка тумула могу се везати четири групе уломака грнчарије на западном делу тумула, уз спољну ивицу прстена. Ове целине могу да представљају ритуална места или је фрагментованост судова настала услед дубљег орања (Никитовић 2000:8).

Гроб 2 је откривен у југозападном делу хумке, готово испод саме површине. Постављањем урне 2 оштећен је прстен, а неколико облутака је послужило за ограђивање гробног места. Уз обе стране трбуха урне остављен је по један пехар истог типа у функцији прилога, од којих је један реконструисан:

- Деформисан пехар заобљеног трбуха, сужене коничне стопе и конкавно извијеног дна. Врат је коничан, обод благо извијен на спољну страну. Две наспрамно постављене дршке петоугаоног пресека благо су угласто

преломљене, повезују обод и раме суда. На највишем делу дршке имају мале рожасте завршетке. На најширем делу трбуха симетрично су постављена четири брадавичаста испупчења благо повијена надоле. По врату се налазе три паралелне хоризонталне плитке канелуре. Боја сиво-мрка, са доста крупнијег песка у фактури. Димензије: висина: 12 cm; пречник обода: 5,5 cm; пречник дна: 3 cm (прилог 74/6).

- Од карактеристичних делова другог пехара издвајају се сужено, пластично моделовано дно, делови коничног врата са плитким хоризонталним канелурама, заобљен трбух са тракастом дршком. По површини трбуха постављене су плитке вертикале канелуре, док дршке имају рожаст завршетак.

У близини урне налазило се спалиште елипсоидног облика, димензија 1,6 x 1,2 m и дубине 0,3 m, формирано у јами коничних страна и равног дна. Посебно је интензиван слој црвено печене земље уз северну ивицу, дебљине 0,25 m. Људских костију није било (Stojić, Nikitović 1996: 207; Никитовић 2000: 8).

Хумка на локалитету Аде се, поред карактеристика које се уклапају у основни концепт изградње тумула (подизање калоте, постављање каменог венца), донекле се издваја положајем централног налаза кога чини група керамичких судова без остеолошких налаза. Спаљене кости покојника из истог хоризонта положене су на извесној удаљености од ове групе керамике. Исту чињеницу наводе и аутори ископавања додатно анализирајући природно окружење у коме је хумка формирана - долина Западне Мораве на самом изласку из клисуре - чији је природни амбијент веома различит од брдско-планинског ареала Драгачева и Каблара (Stojić, Nikitović 1996; Никитовић 2000: 9). С тим у вези треба ставити напомену да је хумка из Пријевора још увек једина истражена хумка из времена раног бронзаног доба у долини Западне Мораве, ако искључимо хумке са локалитета Гушавац у Мрчајевцима, чији су најстарији гробови уништени каснијим сахранама.

Време оснивања ове хумке одређује се датирањем керамичких посуда из њеног центра. М. Стојић и Л. Никитовић аналогиче налазе са пехарима из јаме 2 са

локалитета Вецина Мала код Јагодине (Stojić, Nikitović 1996: 207-208 са наведеном литературом). Сматрају их карактеристичним облицима двоухих пехара, који су послужили за издвајање Бубањ-Хум III групе (Stojić, Nikitović 1996: 211-212) и који заправо говоре о стилском и културном јединству на ширем простору централне, западне, јужне Србије и Подунавља (Stojić, Nikitović 1996: 212; Abb.4; Никитовић 2000: 9). Поред пехара ове врсте које наводе са насеобинских локалитета из околине – Соколица у Остри и Слатина у Горњој Горевници (Никитовић 2000:10), као и из тумула на локалитетима у Лучанима и Врањанима (Stojić, Nikitović 1996: 207; са нап. 5) треба додати сличне пехаре из хумки I и II у Пилатовићима и из централног гроба хумке V у Ражани, који су обрађени у овом раду.

Пехар из гроба 2 има другачије стилске одлике од централног налаза. Поред тога, на хронолошку разлику упућује и његово периферно место, тј. секундарно укопавање којим је оштећен део каменог венца. Л. Никитовић и М. Стојић пехаре ове врсте везују за типичну ватинску продукцију, за чију матичну територију сматрају централну Србију где се претходно развијала култура окарактерисана двоухим пехарима (Stojić, Nikitović 1996:209). Овај став не представља новину у археолошкој литератури: откако га је М. Грбић први изнео још половином прошлог века (уп. Грбић 1956), присутна су различита мишљења – од прихватања и развоја ове тезе (М. Богдановић, М. Стојић), до потпуног демантовања у новијим радовима (уп. Љиштина 2012; Булатовић, Станковски 2012). Не улазећи овом приликом у расправу о пореклу ватинске културе, чини се да се првенствено пехар из гроба 2 треба повезати са веома сличним формама из Мојсиња, Ариља, Јанчића, Крстаца, Криве Реке и др., о чијим смо особинама већ расправљали приликом обраде појединачних локалитета, посебно се базирајући на стилско-типолошке везе са белегишком културом. Везано за ову тему већ више пута смо цитирали Н. Тасића који у културни круг белегишке културе укључује и овај пехар из Пријевора (Тасић 2002:172).

2.2.19. Турица, локалитет Ошљевац

На удаљености од око 500 m од тумула на локалитету Рајића брдо, на истој планинској греди, налазила се хумка која припада атару села Турица. Хумка је за трећину оштећена на јужној страни просецањем сеоског пута, тако да су димензије износиле 12 x 15 m, а висина од нивоа здравице 1,62 m. Археолошка ископавања организована су 1989. године под руководством Милене Икодиновић.

Археолошким радовима је утврђена је нешто сложенија стратиграфија него код већине тумула у широј околини (прилог 75/1,2) (Никитовић 1994). На нивоу првобитног хумуса прво је извршено нивелисање терена и са те нивелете укупана јама у здравицу (прилог 76/1). Јама је правоугаоног облика, благо заобљених ивица, димензија 1,6 x 1,1 m, дубине 0,4 m, оријентисана дужим странама североисток - југозапад. Испуну је чинила тамна мешана земља са комадићима гара и грумењем масне црвене земље, вероватно окера и само један фрагмент атипичне керамике. На земљи око овог укопа простирао се слој земље истог квалитета, дебљине 10-ак cm, у пречнику 5,5 m. Над овим слојем, померено у односу на централни укуп према југу, лежала је површина црвено печене земље пречника око 2 m. На основу неједнаког интензитета печења земље, дошло се до закључка да је ова земља пребачена са стране и расута (Никитовић 1994: 31). Над слојем печене земље насут је слој сиво - мрке земље у којој је било грумења гара. На његовој горњој нивелети, у првобитном центру тумула, постављена је конструкција од камених плоча у облику отворене цисте – гроб 3, унутрашњих димензија 0,8 x 0,5 m, оријентисане правцем североисток - југозапад (прилог 76/1,2). Доња ивица насатично постављених плоча налазила се на дубини од 1,1 m од постављеног врха. Циста је била испуњена искључиво земљом која по квалитету одговара околној. Једини налаз чинио је керамички суд:

- Пехар лоптастог трбуха и дугачког, цилиндричног врата са дршком која спаја обод и раме суда. Суд се због лоше фактуре распао приликом откривања (прилог 76/2).

На истој нивелети са гробном конструкцијом, у северном делу хумке, откривен је још један суд истог типа, мањих димензија, вероватно остављен у току насипања хумке (Никитовић 1994: 31):

- Пехар лоптастог трбуха, равног, ненаглашеног дна и високог, цилиндричног врата. Обод је сасвим благо разгнут. Суд је највероватније имао једну дршку која није очувана. Боја мрка, лоше печен, у фактури примеса ситног песка. Димензије: висина: 10 cm; пречник обода: 5,5 cm; пречник дна: 4,5 cm (прилог 76/3).

Гроб 1 се налазио такође у северном делу хумке, на удаљености од 1,8 m од постављеног центра. Ову целину чини овална површина са комадићима гара и мањом количином недовољно горелих костију, димензија 0,6 x 0,5 m. Гробни инвентар су чинили:

- Торквес кружног пресека са раскуцаним и увијеним крајевима, од којих је један оштећен. Услед јаке патине само местимично се распознаје геометријска урезана декорација. Пречник: 14,6 cm (прилог 76/4);
- Фрагментован наочараста привезак од танке бронзане жице са спирално навијеном спојницом постављеном између дискова (прилог 76/5);
- Оштећен бронзани нож троугаоног облика са нешто проширеном главом са две делимично очуване перфорације за нитне. Димензије: дужина 9,3 cm, највећа ширина 2,6 cm (прилог 76/6);
- Мали фрагментован бронзани нопенринг од два завоја жице сегментног пресека (прилог 76/7).

Испод торквеса се налазила тамна мрља која би можда указивала на остатке неке органске материје, евентуално тканине или коже у коју је предмет био умотан приликом полагања (Никитовић 1994: 32).

Гроб 2 је откривен у северној половини хумке, удаљен 2,1 m од постављеног центра. У овом случају ради се о површини димензија 1,5 x 0,5 m, коју чини танак слој гара,

дебљине око 1 cm, правца пружања исток - запад, без трагова покојника, што и ову целину опредељује као кенотаф (Никитовић 1994: 32). По површини гара се издвајала изразитије тамна овална мрља, могуће остаци органске материје на којој је лежао бронзани нож:

- Нож равне, оштећене сечице, благо лучног хрпта и суженог усадника на коме су очуване две рупице за причвршћивање. Димензије: дужина 12,8 cm, ширина 2,4 cm (прилог 76/8).

Према описаној стратиграфској слици, Л. Никитовић претпоставља да је прву фазу оснивања хумке на Ошљевцу чинио укуп над којим је површина црвено печене и слој сиве земље са гаром, што је чинило мањи тумул пречника 6,5 m и висине 0,8 m. Другу фазу би представљало формирање камене цисте. Међутим, Никитовић не искључује могућност њихове једновремене појаве, где централни укуп представља врсту ритуала везаног за полагање цисте. Услед недостатка покојника у обе целине аутор сматра да су у питању кенотафи и додаје да би идеја о њиховој једновремености имала значај у потврђивању удела степских обичаја модификованих кроз различите утицаје или новим миграцијама (Никитовић 1994: 32). Међутим, насупрот ранијим ставовима о масовним миграцијама током енеолита, Б. Говедарица тумуле и јамна гробове на простору западног Балкана посматра као степске елементе које аутохтоно становништво преузима интеракцијом са суседним културама, док формирање типичних карактеристика степског начина сахрањивања сматра резултатом ширења нове идеологије условљене друштвеним раслојавањем и издвајањем елите (Govedarica 1989; Govedarica 2004).

Аналогије за облик сахрањивања постоје од Рогојевца и Бара код Крагујевца, преко Толисавца до западних (Пустопоље, Доканова главица) и јужних граница (Љубомир) у Херцеговини које уједно представљају и најмлађе гробове са степским утицајима (Никитовић 1994: 33; са наведеном литературом). Познати су слични примери и из северне Албаније и западне Грчке, што је отворило питање путева продора степских утицаја (Никитовић 1994: 34 са наведеном литературом). За решавање овог питања аутор наводи резултате истраживања хумки у долини реке Поблаћнице код Прибоја у

којима је такође евидентирана степска традиција јама, где се јављају и судови кугластог трбуха, дужег врата са две дршке (Зотовић 1991: 81 са напоменом 5). . Овим констатацијама се продубљује веза ова два локалитета, што је један од начина указивања на правце кретања културних утицаја у кроз западну Србију.

Камена циста представља још један пример са подручја Драгачева, којом се ова област издваја у односу на околину, што је више пута детаљно обрађено у овом раду.

Гробови 1 и 2 са налазима предмета од бронзе представљају секундарне, накнадно укопане целине. Торквес из гроба 1 припада типу глатких украшених торквеса са увијеним крајевима. Р. Васић је овај комад определио у групу неукрашених торквеса, што се након детаљног прегледа под лупом и микропоском показало као неадекватно услед сигурног присуства урезане декорације. Према већ добро утврђеној хронологији ових комада, Р. Васић сматра да орнаментисани торквеси из гробова за сада представљају карактеристику западне Србије и припадају средњем бронзаном добу (Vasić 2010: 27), односно његовим каснијим фазама, Br C1-C2 (Никитовић, Васић 2005: 135; Vasić 2010: 28), док је украшавање највероватније производ домаћих радионица инспирисаних Хајдушамшон - Апа стилем из Румуније и Мађарске (Никитовић, Васић 2002: 30). У овај период треба одредити и троугони бронзани нож, који има блиске аналогије међу ножевима из гроба 13 из хумке у Мојсињу одређених у исто време (Никитовић, Стојић и Васић 2002: 50).

Други примерак ножа из хумке на Ошљевцу је редак код нас, а најближу аналогију чини сличан комад из урне типа Гава са локалитета Трњане код Пожаревца (Никитовић 1994:36 са напоменом 40). Развијенији облици су познати са територије хоризонта II Културе поља са урнама на подручју северне Хрватске (Никитовић 1994: 36 са наведеном литературом), што потврђује новија студија о ножевима на тој територији (Glogović 2002: T.2/12, 20, 22; 213, 214). Према наведеним чињеницама, хронолошко одређење ножа из гроба 2 у Br D – На A1 (Никитовић 1994: 36) би било сасвим прихватљиво.

2.2.20. Чачак, локалитет Бељина

Иако су на територији савременог града ретко посведочени налази из праисторије, један оштећен гроб делимично мења ову слику. Откривен је у чачанском предграђу Бељина, које је иначе одавно препознато као велико античко налазиште (Тројановић 1892), што стално потврђују нова археолошка ископавања. Приликом земљаних радова у улици бр. 318 на окућници породице Милошевић, у слоју тамномрке земље, откривено је дно урне са доста калцинисаних костију и неколико бронзаних налаза, оштећени горењем:

- Од урне је очуван доњи део са равним, ненаглашеним дном. Суд је грубе фактуре, дебелих зидова, боја црвенкасто-мрка. Очувана висина: 16,2 cm; пречник дна: 10 cm (прилог 77/1);
- Фрагментован нопенринг већих димензија лунуластог облика, V пресека. Пречник 2,4 cm (прилог 77/2);
- Нопенринг од уске бронзане траке, сегментног пресека (прилог 77/3).

С обзиром на недовољан број налаза погодних за анализу, можемо се фокусирати на досадашња запажања о сахрањивању на ширем простору ради евентуалних претпоставки о првобитном погребном ритуалу. Иако оштећени ватром, ноперинзи могу делимично помоћи анализи и претпостављеном датирању. Како се већ показало, у гробовима под хумкама на подручју западне Србије ноперинзи повремено чине део гробног инвентара. Цео комад сегментног пресека бронзане траке представља доста чешћи налаз од фрагментованог примерка V пресека. На локалитетима Дубац у Јанчићима и Гротница у Гучи присутан је већи број примерака, што уједно говори о начину употребе ове врсте накита, док су на осталим налазиштима (Руја у Дучаловићима, Ивково Брдо у Крстацу, Врањани и др.) најчешће појединачни примерци. Према осталим налазима из наведених затворених археолошких целина опредељени су од средине до краја средњег бронзаног доба. Наши примерци се сврставају у тип Б према подели Е. Захарије који се појављују у средње бронзано доба (Zaharia 1959: 107). Оштећен комад V пресека могао би се евентуално уврстити

у тип В1 - В2 (Zaharia 1959:119; Abb.7/5,11), што се не може сасвим прецизно одредити због његове фрагментованости. Облик урне не даје могућности за прецизније хронолошко и културно опредељење, али треба запазити њену прилично грубу израду. С обзиром да је овај налаз откривен у густо насељеном делу града, чији је оригинални изглед у потпуности измењен савременом изградњом, није се могло утврдити да ли је и у овом случају сахрана под тумулом, што је за сада једина карактеристика сахрањивања у чачанској котлини и подручју даље на запад. Гроб из Бељине би се, на основу бронзаних нопенринга, могао најраније одредити у средину развоја средњег бронзаног доба.

2.3. Крагујевачка регија

2.3.1. Добрача, локалитет Умка

Локалитет Умка се налази на граници атара села Добраче и Рамаће, северозападно од Крагујевца. Овде се ради о некрополи коју је приликом обиласка стручне екипе чинило 13 тумула, неравномерно распоређених дуж једног гребена правца исток – запад и притом могуће формирали три посебне групе (Garašanin M., Garašanin D.1958a: Y 17A 3 (1)). Нешто пре археолошких ископавања на овом локалитету, један мештанин Добраче пронашао већи број керамичких судова које је поломио у потрази за златом (Гарашанин М., Гарашанин Д.1950: 182). Археолошка истраживања су предузета 1950. године под руководством Милутина и Драге Гарашанин и представљају прва систематска стручна истраживања тумула у Србији. Мотив је представљала чињеница да су тумули већ тада чинили једну од најугроженијих врста локалитета, чији се број све интензивнијом изградњом инфраструктуре, земљорадњом, као и намерним, дивљим копањем, знатно умањивао и неповратно нестајао. Од укупно 13 регистрованих тумула, три су оштећена изградњом пута Баре – Клисуре, док је већина прилично заравњена дејством

атмосферских промена и земљорадњом. Из тог разлога ископавања су предузета на највећем и најбоље очуваном тумулу обележеном бројем VII, димензија 20 x 19 m и висине 2 m (Garašanin M., Garašanin D.1958a: Y 17A 3 (1)), позиционираном са десне стране пута Клисуре – Баре у атару села Рамаћа (Гарашанин М., Гарашанин Д.1950: 182). Следећа фаза истраживања некрополе у Добрачи предузета је дуги низ година касније, 1995.године. Аутор тих истраживања Миленко Богдановић наводи да се на основу података везаних за број и диспозицију тумула из бележака М. и Д. Гарашанин више није могао реконструисати првобитни изглед некрополе (Богдановић 1996:78).

Хумка VII се налазила на мањем природном узвишењу. Калоту хумке је чинила земља са доста камена. Приближно у центру хумке, на нивоу здравце, лежале су једна поред друге две цисте, начињене од камених плоча које су затварале четвороугаони простор, такође прекривен већим каменим плочама (прилог 78/1). Унутар обе цисте, означене словима А и Б, откривене су урне са недовољно спаљеним костима покојника и још неколико мањих керамичких судова. Поред спаљених костију, у урнама је било и трагова бронзе, док је у једној од њих пронађен кичмени пршљен у коме је остала заборана бронзана стрелица, која је заправо представљала узрок смрти покојника (Гарашанин М., Гарашанин Д. 1950: 183). Са спољне јужне стране камених цисти налазило се више керамичких посуда различитих облика, декорисаних урезивањем. У земљи око ових гробних целина запажено је доста гарежи, пепела и црвено запечене земље, што су аутори истраживања оценили као место на коме је извршено спаљивање покојника (Гарашанин М., Гарашанин Д.1950:183).

Изнад гробова у каменим цистама, откривен је делимично поремећен гроб са скелетно сахрањеним покојником у опруженом ставу, оријентације север – југ са главом на северу, који је према положају и покретном инвентару од гвозђа опредељен у гвоздено доба (Гарашанин М., Гарашанин Д.1950: 184). Да је тумул у Добрачи коришћен за сахрањивање у више различитих хронолошких периода, поред

описаног гроба из гвозденог доба сведочи и 75 средњовековних гробова истражених истом приликом (Гарашанин М., Гарашанин Д.1950: 184).

У цисти А откривена је једна урна и још два суда, док је још 10 посуда лежало са њене спољне стране. Отвор урне је био покривен каменом (Garašanin M., Garašanin D.1958a: Y 17A 3 (1)).

- Урна је облика амфоре широког заобљеног трбуха, кратког левкастог врата и заравњеног обода. Стопа је сужена, благо издвојена, дно равно. По ободу је изведена декорација урезивањем. На прелазу из врата у раме суда налазе се хоризонталне канелуре, док је на трбуху више група вертикално постављених канелура. Непосредно испод најширег дела трбуха симетрично су распоређене четири вертикално постављене дршке међусобно спојене хоризонталним ребром. На трбуху и непосредно испод обода налазе се брадавичаста испупчења. Боја сива са мрљама смеђе. Димензије: висина: 40,5 cm; пречних обода: 20,5 cm; пречник дна: 7 cm (прилог 78/2).

Пред урне, у цисти А пронађена су још два пехара и кичмени пршљен у који је забодена бронзана стрелица (Garašanin M., Garašanin D.1958a: Y 17A 3 (1)):

- Пехар заобљеног трбуха, кратког левкастог врата и издвојеног, равног дна. Обод и раме суда спајају две наспрамно постављене дршке које на се на најистакнутијем делу завршавају дугмастим додацима. Боја сиво - смеђа са тамнијим мрљама. Димензије: висина: 11,5 cm; пречник обода 7,5 и 8 cm; пречник дна: 4 cm (прилог 78/3);
- Мањи пехар заобљеног трбуха, кратког коничног врата и хоризонтално заравњеног обода, на коме је изведена декорација урезивањем. Стопа је благо издвојена, дно равно. На најширем делу трбуха налазе се четири симетрично постављене брадавице између којих су парови вертикалних урезаних линија. Боја сива. Димензије: висина: 5,6 cm; пречник обода: 5-6 cm; пречник дна: 2,2 cm (прилог 78/4);

- Бронзана стрелица са усадником пронађена у кичменом пршљену покојника (прилог 78/5).

Са спољне стране камене цисте лежало је још 10 керамичких судова (Garašanin M., Garašanin D.1958a: Y 17A 3 (2,3)).

- Пехар широког заобљеног трбуха и коничног врата. Стопа је благо издвојена, дно равно. Раме и обод суда спајају две дршке које се на свом највишем делу завршавају дугмастим додацима. На најширем делу трбуха симетрично су постављена брадавичаста испупчења. Декорација је изведена урезивањем паралелних хоризоналних линија непосредно испод обода и на рамену суда, док су на трбуху симетрично распоређени парови вертикалних уреза. Боја сива са тамнијим мрљама. Димензије: висина: 17,5 cm; пречник обода: 20,5 cm (са дршкама); пречник обода без дршки: 9-9,7 cm (прилог 78/6);
- Здела fine израде благо заобљеног реципијента, кратког коничног врата и хоризонтално заравњеног обода. Стопа је благо издвојена, дно равно. Трбух је декорисан вертикалним канелурама, испод којих су брадавичаста испупчења, док су две мале вертикално постављене дршке на рамену суда. Боја тамномрка, полиране, сјајне површине. Димензије: висина: 14,5 cm; пречник обода 23 cm (прилог 78/7);
- Мања здела широког заобљеног трбуха, кратког коничног врата и равног дна. На заравњеном ободу декорисана је цик-цак урезима, док су на прелазу из врата у раме урезане хоризонталне паралелне линије. Снопови краћих вертикалних уреза постављени су по трбуху суда. Димензије: висина: 7,8 cm; пречник обода 13,2 – 13,7 cm (прилог 79/1);
- Здела слична претходној са четири симетрично распоређене брадавице непосредно испод најширег дела трбуха и две вертикалне дршке на рамену суда. Боја мрка и тамномрка. Димензије: 15,8 cm; пречник обода: 26 cm (прилог 79/2);
- Мали пехар finely заобљеног трбуха, краћег левкастог врата и хоризонтално заравњеног обода украшеног цик-цак урезима. Стопа је благо издвојена, дно

равно. На најширем делу трбуха симетрично су распоређена четири брадавичаста испупчења између којих су снопови вертикално урезаних линија. На прелазу из врата у раме налазе се паралелно урезане линије испод којих је низ кратких вертикалних цртица. Боја сива. Димензије: висина: 5,5 cm; пречник обода 5,3 cm (прилог 79/3);

- Пехар асиметричног заобљеног трбуха, краћег левкастог врата и хоризонтално заравањеног обода украшеног урезаним цик-цак линијама. Дно је равно. На најширем делу трбуха симетрично су постављена четири издужена брадавичаста испупчења декорисана вертикално урезаним линијама и праћена низом тачкастих убода са обе стране. На рамену суда је низ кратких вертикално урезаних линија. Боја сиво-мрка. Димензије: висина: 9,6 cm; пречник обода 6,8 – 7 cm (прилог 79/4);
- Двојни суд чији су рецепијенти веома слични са претходно описаним мањим пехаром. Спојени су на нивоу најширег дела трбуха и обода, одакле се издваја лучно моделована дршка која надвисује обод, декорисана пластичним зарезима. Боја сива. Димензије: укупна висина: 8,5 cm; дужина 15 cm; висина рецепијената: 5,3 – 5,5 cm; пречник обода 5 – 5,5 cm (прилог 79/5);
- Двојни суд сличан претходно описаном. Боја мрко-сива. Димензије: висина 10,6 cm; дужина 23 cm; висина рецепијената: 6,1 – 6,6 cm; пречник обода: 8-9,5 cm и 9-10 cm (прилог 79/6);
- Двојни суд формом сличан претходним. Декорација је изведена на трбуху суда широким вертикалним канелурама и тачкастим убодима дуж дршке. Боја сива. Димензије: висина: 6 cm; дужина 7,7 cm; висина рецепијената: 3,6 - 3,9 cm; пречних обода 2 – 2,5 cm и 2,2 - 2,5cm (прилог 79/7);
- Двојни суд сличан претходним, неорнаментисан. Боја сива. Димензије: висина: 18 cm; дужина: око 30 cm; висина једног рецепијента 11 cm; пречник обода 10,5 cm (прилог 79/8).

У цисти Б из хумке у Добрачи откривена је урна са спаљеним костима покојника, покривена каменом. Поред урне, унутар цисте се налазио један керамички пехар, док

је са спољне стране откривено још 8 посуда (Garašanin M., Garašanin D. 1958a: Y 17B 2 (1)):

- Урна облика амфоре издужене јајолике форме, кратког левкастог врата, сужене, издвојене стопе и равног дна. На најширем делу трбуха налазе се брадавичаста испупчења испод којих су правилно распоређене четири вертикално постављене дршке међусобно спојене хоризонталним пластичним ребром. Боја сиво-мрка. Димензије: висина: 39 cm; пречник обода 16,5 cm (прилог 80/1);
- Мањи пехар врло fine фактуре лоптасто заобљеног трбуха, кратког коничног врата, четвороугаоно моделованог обода и шупље, коничне стопе. Раме и обод суда спајају две угласто моделоване дршке које надвисују обод. На најширем делу трбуха симетрично су распоређена четири брадавичаста испупчења. На рамену суда постављен низ кратких вертикалних цртица. Боја сиво-мрка. Димензије: висина: 9 cm; пречник обода 5,5-6 cm (прилог 80/2).

Са спољне стране цисте Б пронађене су следеће посуде:

- Двојни суд формом и декорацијом врло сличан суду истог типа из цисте А (прилог 79/5). Димензије: висина: 13,5 cm; дужина 27 cm; висина рецепијената: 8,8 cm; пречник обода 10-12 cm (прилог 80/3);
- Здела врло слична здели нађеној крај цисте А (прилог 79/1). Боја сиво-мрка. Димензије: висина: 13,5 cm; пречник обода: 16,5 – 17 cm (прилог 80/4);
- Здела слична здели нађеној поред цисте А (прилог 79/2), нешто блаже профилације. Боја мрка и светломрка. Димензије: висина: 17 cm; пречник обода: 27 cm (прилог 80/5);
- Благо профилисана здела са четири симетрично распоређена већа брадавичаста испупчења трбуху. Испод обода налази се сноп водоравних паралелних урезаних линија испод којих тече низ кратких вертикалних цртица. Боја сива. Димензије: висина: 8,5 cm; пречник обода: 15 cm (прилог 80/6);

- Већа амфора слична урни из цисте Б за разлику од које има вертикално бушене дршке међусобно спојене хоризонтално постављеним пластичним ребром. Боја: мрка. Димензије: висина: 31 cm; пречник обода 14,5 cm (прилог 81/1);
- Пехар сличан пехару нађеном крај цисте А (прилог 78/6). Боја мрка и сивомрка. Димензије: 17,5 cm; пречник обода: 9,3 – 9,5 cm (прилог 81/2);
- Мањи пехар заобљеног трбуха, коничног врата и благо разгранутог обода који је декорисан цик-цак урезаним линијама. Дно је равно, ненаглашено. На најширем делу трбуха налазе се четири већа брадавичаста испупчења између којих су снопови вертикално урезаних линија. Боја мрка. Димензије: висина: 9,3 cm; пречник дна: 4,3 cm (прилог 81/3);
- Мања здела релативно слична здели нађеној крај цисте А (прилог 79/2), нешто заобљеније форме. Боја: неуједначено мрка. Димензије: висина: 6,2 cm; пречник обода: 8,2 cm (прилог 81/4).

Међу налазима из Добраче посебно место заузима декорација изведена урезивањем угласто обликованих или паралелних линија на бочној страни поклопца једне цисте (прилог 81/5), за које Д. Гарашанин сматра да су у питању знаци којима треба приписати одређено симболичко значење (Garašanin D. 1966b: 122; Гарашанин М. 1973: 376).

Хумку истраживану 1995. године одликују у потпуности другачији погребни ритуал и налази (Богдановић 1995:78-80). Налазила се на око 100 m југоисточно од хумке VII. Хумка је земљане конструкције, неправилно овалног облика. У центру је нивелисана платформа пречника 9,5 m, укопана у здравицу до дубине од 0,75 m, на којој је потом формирано спалиште са остацима људских костију, гаражи и карбонизованог дрвета. Спалиште је опасивао оштећен венац правилног кружног облика, просечне дебљине од 0,15 m, начињен од ломљеног камена неједнаке величине (прилог 82/1,2). Над спалиштем, на 70 cm од постављеног врха хумке, формирана је површина овалног облика пречника 1 m од ломљеног камена која је

символично затварала гробну конструкцију (Богдановић 1996:78). Након тога је завршено обликовање калоте хумке.

Објављујући прелиминарно резултате истраживања тумула у Добрачи, Милутин и Драга Гарашанин су откривене керамичке судове одредили у тзв. жутобрдски тип, који представља локалну варијанту војвођанско-панонске културне групе на територији српског Подунавља, у апсолутним датумима око 1500. године пре н.е. (Гарашанин М., Гарашанин Д.1950: 184). Посебно наглашавају да су ови резултати истраживања од посебне важности, јер илуструју продор ове културне групе дубље у унутрашњост Србије. С друге стране, подвлаче јасну разлику између културне манифестације откривене у Добрачи и налазишта из Поморавља која су карактеристична по културној припадности истовременој култури Бубањ – Хум (Гарашанин М., Гарашанин Д.1950: 184). Истичу и важност истраживања у Добрачи, јер заправо отварају многа питања о културама бронзаног доба на овом простору (Гарашанин М., Гарашанин Д.1950: 184). Неколико година касније, мотивисани резултатима нових ископавања, исти аутори мењају датирање и хумку VII из Добраче опредељују у касно бронзано доба и почетак Периода поља са урнама (Garašanin M., Garašanin D.1958: Y 17B 2 (2)). Културну атрибуцију керамичких форми доводе у везу са ватинском групом, иако се ограђују од финије хронолошке поделе услед недостатка металних налаза (Garašanin M., Garašanin D.1956: 12).

Кроз развој археологије у Србији и мноштво нових резултата истраживања, посебно у западној и централној Србији, створена је могућност издвајања нове културне групе на простору западне Србије, коју је М. Гарашанин именовао „Западносрпска варијанта ватинске културе“ (Гарашанин М.1973: 359-360). Налазе из Добраче одређује у оквиру ове културне групе и датира их у трећу, завршну фазу њеног развоја која би припадала касном бронзаном добу – бронзано доба III по Д. Гарашанин или Br D по Рајнекеовом систему (Гарашанин М. 1973: 378; Garašanin M.1983h: 749). Наведена хронолошка и културна опредељења налаза из Добраче изведена су у складу са тадашњим нивоом истражености и могућностима компарације. Развој археолошке науке и нове могућности поређења грађе

условљавала су промене, које су пратили аутори истраживања у Добрачи. У сваком случају ови радови су имали велики значај, првенствено због свог пионирског карактера и представљају почетак испитивања тумула на ширем простору западне и централне Србије. Чак и до данас, некропола у Добрачи остала је најисточнији представник културне манифестације коју карактерише сахрањивање под хумкама у ужој Србији.

М. Стојић налазе из Добраче блиско повезује са некрополом у Мојсињу код Чачка, на основу којих је формирао хоризонт Мојсиње – Добрача, који представља завршну (IV) фазу развоја ватинске културе јужно од Саве и Дунава. Овај хоризонт Стојић дели на две фазе - старију и млађу, назване по епонимним налазиштима, где у старију опредељује најстарији хоризонт сахрањивања у Мојсињу, док је млађи означен налазима из Добраче. Раздвајање фаза у оквиру хоризонта Мојсиње – Добрача извршио је на основу стилско-типолошке компарације керамичких облика и њихове декорације, односно одређене редукције украса у млађој фази у односу на старију (Стојић 1998: 137). Ипак, ова теза М. Стојића се чини тешко прихватљивом, из разлога непостојања, бар за сада, сигурних стратиграфских потврда за овакав став. Из саме компарације облика и украса не може се дати сигуран суд о хронолошкој разлици између ова два локалитета, већ се свакако морају узети у обзир и шири чиниоци у стварању посебних, локалних варијанти (између осталог јаки културни утицаји из суседних области). С друге стране, како показује анализа керамике из ових тумула, који имају аналогије са налазима из осталих тумула у западној Србији, где најчешће паралеле налазимо са Културом гробних хумки и белегишком културом, док су материјални докази о присуству ватинских утицаја на овом простору веома ретки, што ће бити тема посебног поглавља.

С друге стране, М. Пековић доводи у сумњу постојање хумке формиране над гробовима у каменим цистама, што поткрепљује чињеницом да бронзанодопска некропола није до краја истражена, а да група судова нађена са јужне спољне стране цисти припада другим гробним целинама које нису евидентирани због услова рада на терену. Ове чињенице брани увидом у документацију и објављене прилоге везане за ископавања у хумке VII у Добрачи (Пековић 2007: 55-56). Гробове из Добраче не

сматра појавом типичном за хоризонт сахрањивања под хумкама у западној Србији, већ пружа могућност да се овде ипак ради о гробовима параћинске културе, упркос нетипичној конструкцији од камених плоча – цисти, каква је можда постојала око урне у Рутевцу (Peković 2007: 56). Датирање ове некрополе преузима од М. Гарашанина и прихвата Br D. До коначног публиковања техничке документације, ова констатација М. Пековића се, на основу досадашњих знања и искустава на сличним објектима у западној Србији, не може прихватити. Наиме, цисте од камених плоча познате су у тумулима Драгачева још из времена раног бронзаног доба (Dmitrović 2013a:68-69 са старијом литературом), док су током средњег бронзаног доба такође чинили део гробне архитектуре на истом подручју (Dmitrović 2010a: 191), што потврђују и цисте овог типа из Душковаца и Губин Дола недалеко од Пожеге (Zotović 1985: 41,43). Исто тако, не може се прихватити констатација да хумке представљају типичну гробну архитектуру за халштатски период, док се период бронзаног доба оставља по страни. Наиме, већ је опште позната чињеница да је целокупан развој бронзаног доба у западној Србији обележен сахрањивањем под хумкама, где је на централном месту готово увек по правилу примарни гроб, док су накнадна уповавања по периферији врло уобичајена пракса. Исто тако, уповавање хришћанских гробова у оквиру тумула је посведочено више пута на ширем простору (Веселичић 2008). Добрача је за сада најисточнији представник ширег културног феномена у западној Србији кога непобитно карактерише сахрањивање на овај начин. Сигурно је да хумка VII има својих посебности, које се огледају у врсти, облицима, декорацији и броју керамичког посуђа, што се може довести у везу са регионалним појавама у оквиру западне Србије, као и са близином Великог Поморавља и културних утицаја параћинске групе (Dmitrović, Ljuština 2013: 159).

Анализа керамичког материјала може се разврстати у два смера: једном припадају амфоре које су имале функцију урни из обе цисте, које имају веома блиске аналогije међу облицима урни типичним за старију фазу параћинске културе (Параћин I), која се према М. Гарашанину датира у Br B2-C (Garašanin M.1983g: 728). Исти аутор је датирао налаз из Добраче према облику здела, за које паралелу налази у гробу 13 из Роспи Ђуприје, где је скоро идентична здела служила као поклопац урне из млађе

фазе белегишке културе (Белегиш – Иланца II по терминологији М. Гарашанина, односно Белегиш II према Н. Тасићу), што ипак указује на нешто каснији датум - Br D (Garašanin M. 1983g: 728). Једини метални налаз – бронзана стрелица са усадником - најчешће се јавља током касног бронзаног доба (Garašanin M. 1983g: 728; Јевтић 1990), али су познати и примерци који се датирају у средње и на почетак касног бронзаног доба (Вукмановић, Радојчић 1995: кат.175-177).

Другу врсту налаза чине бројни пехари који представљају типичне налазе у белегишким гробовима, опредељеним у тип 2a и 2b према класификацији С.Вранић (Вранић 2002: 97-99) и Калуђерске Ливаде, гробови 44, 73, опредељени у фазу Калуђерске Ливаде Ia, које се датирају у Br C (Петровић 2006:174). За хумку у Добрачи најближу аналогију представља хоризонт I сахрањивања на некрополи Лугови - Бент у Мојсињу, где је евидентиран такође приличан број судова у гробовима спаљених покојника из бронзаног доба, веома сличних карактеристика (уп. Никитовић, Стојић, Васић 2002). Обе некрополе карактерише веома мали број металних предмета, што је прилично у супротности са инвентаром осталих гробова под хумкама у западној Србији. Занимљива мешавина утицаја, у којој се огледају с једне стране утицаји из Великог Поморавља (параћинска култура), а с друге припадност комплексу сахрањивања под хумкама у западној Србији, већ је послужила за издвајање једне шире зоне дуж западних рубова Шумадије где су евидентирани прелазни облици из сфере сахрањивања током бронзаног доба (Dmitrović, Ljuština 2013).

Према наведеним чињеницама, мишљења смо да би се хумка VII у Добрачи могла датирати синхроно хоризонту I у Мојсињу или нешто мало касније, у Br C – D.

Прилично другачију слику показују резултати ископавања хумке из 1995.године, како је то већ и приметио М. Богдановић (1996). Датирање овог објекта у рано бронзано доба се чини сасвим оправданим, имајући у виду више сличних примера из околине Чачка (Крстац, Јанчићи) или Пожеге (Дрежник) (уп. Dmitrović 2013a), док је камени венац постављен по ободу хумке такође карактеристичан првенствено за хумке из истог периода (нпр. Аде у Пријевору, Велико Поље у

Јанчићима и др.). Ову хумку посебно издваја чињеница да представља најисточнији пример сахрањивања под хумкама особеном за западну Србију у рано бронзано доба и културно опредељеном у групу Белотић - Бела Црква. Тиме је потврђено и време оснивања ове велике некрополе.

2.4. Краљевачка регија

2.4.1. Милочај, локалитет Горело Поље

Село Милочај се налази недалеко од Краљева и припада средњем току Западне Мораве, између западних обронака планине Котленик и реке. Налазиште Горело Поље је лоцирано на издуженој тераси леве речне обале, оријентације исток – запад. Локалитет је истраживан 1969. године у организацији Народног музеја и Завода за заштиту споменика културе из Краљева, а руководећи тим су чиниле Обренија Вукадин, археолог Завода за заштиту споменика културе из Краљева, Милена Икодиновић, археолог Народног музеја у Чачку. Полазну идеју за ископавањима овог локалитета представљала је оцена руководиоца радова о постојању хумке која је била прилично угрожена пољопривредним радовима, о чему је пружила потврду одређена количина керамичких уломака и црвено печена земља као и карактеристична калотаста површина (прилог 83/1). Иако је наведено да је регистровано неколико тумула, истраживан је само један чија је калота била најочуванија (Дмитровић 2010б).

Хумка I је искључиво земљане конструкције, димензија 19 m (север - југ) x 17 m (исток - запад) и висине 0,87 m. Представљала је најбоље очуван објект и поред знатних оштећења насталих нивелисањем земљишта на северној и источној страни. Откривено је пет гробних целина које одликује истоветна погребна пракса – спаљивање покојника и полагање калцинисаних костију у керамичке урне (прилог 83/2). Урне су боље фактуре, обично постављане на већи, плочаст камен и

прекриване већим судовима – лонцима или питосима грубе фактуре. У њиховој непосредној близини налажени су мањи керамички судови који су могуће имали функцију гробних прилога. Садржај урни су чиниле спаљене кости покојника и фрагменти керамичких судова, док предмети од метала нису уопште заступљени. На основу цртежа контролних профила и података из извештаја са ископавања установљена је следећа стратиграфска слика хумке: по површини се налазио јако компактан хумусни слој, светлосиве боје, дебљине 10-20 cm који је директно лежао на слоју светложуте земље са доста пепела и делова вегетације (дебљине око 40 cm) (прилог 84). Под њим је слој компактне жуте земље са мало гари, који се простирао над слојем здравице коју карактерише бела глиновита земља. У централном делу ископа, на дубини 0,33 – 0,4 m пронађено је спалиште издуженог облика, кривудавих ивица, димензија 3,7 x 1,2 m, оријентисано дужом осом правцем север – југ.

У североисточној половини ископа, означеној као сегмент Ц, откривене су три гробне целине, означене као гробови 1, 2 и 3 (прилог 83/2; 85/1). Гробови 1 и 2 су се налазили непосредно један уз други, на око 1,8 m од постављеног центра, док је гроб 3 лежао на око 2 m североисточно од претходне групе.

Гробове 1 и 2 су чиниле урне постављене на плочасти камен неправилног облика, покривене већим лонцем широког обода грубе фактуре.

У њиховој непосредној близини пронађен је мањи суд – лонац, постављен ободом на земљу:

- Реконструисан лонац је коничног облика, равног, ненаглашеног дна и благо повијеног обода на унутрашњу страну. Непосредно испод обода наспрамно су постављене две мање, највероватније тракасте дршке, очуване у корену. Лонац је грубе фактуре, смеђе боје. Димензије: висина 14,5 cm; пречник обода 20 cm; реконструисан пречник дна 9,5 cm. С обзиром на место налаза, могуће је да се ради о гробном инвентару гробова 1 или 2 (прилог 87/1).

Гроб 3. За разлику од доста боље очуваних гробова 1 и 2, гроб 3 је прилично уништен. Чинила га је такође урна постављена на плочасти камен прекривена већим

лонцем, док је гробни прилог највероватније представљао један мањи суд чије је место налаза реконструисано на основу фотографија:

- Дубља биконична здела заобљеног споја конуса и кратког горњег дела, благо наглашене стопе и равног дна. Врат је кратак и цилиндричан, обод раван, ненаглашен. На најширем делу трбуха налазе се равномерно распоређена брадавичаста испупчења повијена наниже. Суд је израђен са мало песка у фактури, са глачаном превлаком сиво - смеђе боје. Димензије: висина 12 cm; пречник обода 12,5 – 14 cm; пречник дна 6,5 cm (прилог 87/2).

Гроб 4 се налазио у сегменту А на око 2,5 m југозападно од постављеног центра. Пронађен је само јако оштећен доњи конус урне положен на плочасти камен (прилог 85/2).

Гроб 5 је откривен у постављеном центру. Као и у претходним гробним целинама, и овде је урна постављена на плочасти камен и прекривена већим лонцем (прилог 86/1,2):

- Од урне је очувана доња половина коничног облика са равним дном и заобљеним спојем конуса са две наспрамно постављене тракасте дршке спојене једним хоризонталним ребром. Суд је добре фактуре, са глачаном превлаком сиве боје. Димензије: очувана висина 16 cm; пречник дна 10 cm (прилог 87/3).

За једну реконструисану урну тачно место налаза није могло бити утврђено на основу расположиве документације.

- Очувана доња половина коничног облика и делимично заобљени спој конуса. На најистуренијем делу трбуха налазе се у корену очуване две тракасте дршке наспрамно постављене. Услед оштећења на другим деловима прелома конуса, не можемо са сигурношћу утврдити да ли их је првобитно било четири. Као и код претходног примера и ова урна је имала хоризонтално пластично ребро, постављено у нивоу доњег корена дршке. Урна је добре фактуре, глачане

превлаке сиво - смеђе боје. Димензије: очувана висина 19 cm; пречник дна 10 cm (прилог 87/4).

Бројни керамички фрагменти прикупљени приликом археолошких истраживања у Милочају веома могуће припадају урнама, већим лонцима који су прекривали урне као и различитим судовима који су чинили инвентар растурених гробова. Сачувани керамички уломци данас су у потпуности помешани и необележени, тако да није било могуће прецизно одређивање целина из којих потичу. На слабу очуваност прилично је утицала и врло лоша фактура. Целокупна грађа може се описати као фрагменти посуда највећим делом врло грубе фактуре, доста испраних површина и прелома, тако да скоро није ни било могуће спајати делове истих посуда. Највећи број уломака припада већим лонцима или питосима који су у потпуности прекривали урне. Ови комади су врло грубе фактуре, испраних површина и прелома, најчешће тамносмеђе и црвенкасте боје, цилиндричног облика, сужени при дну, са ободом благо извијеним на спољну страну (прилог 88/1-10). Чест орнамент чини пластична трака са отисцима прстију (прилог 88/1-4) постављена сасвим близу обода. Поједини имају мање језичасте (прилог 88/3,4) или тракасте дршке (прилог 88/7). Грубе израде је и уломак зделе са мањом тракастом дршком постављеном непосредно испод обода (прилог 88/8). Неколико фрагмената нешто финије фактуре поседују заглачану превлаку наранцасто - мрке боје (прилог 88/11-13).

До скоро грађа са налазишта Горело Поље у Милочају није привлачила посебну пажњу, вероватно услед малобројности и знатне фрагментованости налаза. Међутим, каснијим детаљним анализирањем овај материјал је пружио могућност и смернице за финије датовање и ближе одређивање културне атрибуције (Дмитровић 2010б).

Сахрањивање на овој некрополи карактерише спаљивање покојника и полагање калцинисаних костију у керамичке урне. Гробне прилоге чине искључиво керамички судови, без иједног металног налаза. Специфичну погребну праксу представљају урне постављене на камене плоче и прекриване већим судовима –

лонцима или питосима грубе фактуре. Погребни ритуал забележен у Милочају не представља честу форму и као паралела може се сматрати гроб 3 на локалитету Школска Градина у Рутевцу (Тодоровић, Симовић 1959: 270), где је урна положена на плочаст камен и ограђена истим таквим плочама формирајући неку врсту цисте, што је свакако разликује од примера у Милочају. Релативно сличне, нешто солидније конструкције постоје у гробовима с краја средњег бронзаног доба из горњег тока Западне Мораве (Крстац, Равнине) (Dmitrović 2010a).

Хронолошку детерминацију могуће је извршити на основу карактеристика керамичких судова и аналогича са материјалом из суседних крајева. За две делимично реконструисане урне (прилог 87/3,4) са очуваним доњим делом и делимично очуваним заобљеним спојем конуса са једним хоризонтално постављеним пластичним ребром, одређене паралеле налазимо на недалекој некрополи Лугови – Бент у Мојсињу. Међу урнама из гробова 11 и 13 у хумци I, која се огледа у постојању малих тракастих дршки, хоризонталном ребру, бољој фактури и глачању површина (Никитовић, Стојић, Васић 2002: 34, 35; Т. VII, бр. 41; Т. VIII, бр. 46), иако фрагментарна очуваност урни из Милочаја не дозвољава сагледавање обраде горњих партија и орнаментике. Нешто оштрије профилације је делимично очувана урна из гроба 3 из Великог Поља у Јанчићима (Никитовић 1996: Т. I/3), а врло сличан примерак потиче из Криве Реке у ужичком крају (Zotović 1985: 44, Т. VII, 1).

Ови облици се везују за хоризонт Културе гробних хумки (Hügelgräber) (Tasić 1974: 235, sl. 185, 187; Тасић 1983: сл. 48), чије се одлике препознају и међу урнама са некропола белегишке културе из околине Београда (Вранић 2002: кат. бр. 3, 5, 13, 15-17, 27, 28 и д.), а чији утицаји су већ одраније препознати међу керамичким формама из западне Србије. Међутим, декорација у виду пластичне траке хоризонтално постављене у нивоу корена дршки не представља типичан орнамент на урнама Белегиш културе (Тасић 2002: 171-172). То је, најпре, својствено урнама параћинске групе (Тасић 2001: сл. 2 - 4; Рковић 2007: 40, Т. V/I-III). Сличну симбиозу наведених декоративних манира налазимо и на већ поменутих урнама из хоризонта I у Мојсињу (Никитовић, Стојић, Васић 2002: 51).

За зделу биконичног облика са четири симетрично постављена брадавичаста испупчења на најширем делу трбуха могу се наћи директне аналогије међу облицима особеним за параћинску групу, где је познато да су врло сличне посуде коришћене као поклопци урни или су чиниле део гробног инвентара (Рекović 2007: 40; Т. VI/I). Овој форми блиску паралелу представљају судови из Крушевца (Тасић 2001: Т. I), Добраче (Garašanin M. 1983h: 750; Т. CIII/2), као и зделе - поклопци урни из Маћије (Тасић 1965: сл. 2, 6-9), хронолошки такође опредељени у Вг С (Тасић 1965: 191).

Мањи лонац грубе фактуре, коничног облика благо увученог обода и две обијене тракасте дршке постављене непосредно испод обода блиске аналогије има међу лонцима са насеља Соколица у Остри (Дмитровић, Љуштина 2007: 16-17; Т. VII/1) и Милића брдо у Љуљацима (Богдановић 1986: 44, сл. 58, 59, 199, 200), карактеристичним за хоризонт Љуљаци III (Богдановић 1986: 70, Т. I, II; Дмитровић, Љуштина 2007: 17).

Највећи број керамичких уломака припада већим лонцима или питосима врло грубе фактуре (прилог 88/1-10), често декорисани пластичном траком и са мањим језичастим или тракастим дршкама не представљају посебно карактеристичне облике, већ су се као крајње утилитарна форма појављивали у различитим културама и хронолошким периодима на ширем простору. Блиске аналогије поново проналазимо на оближњим локалитетима Соколица у Остри и Милића брдо у Љуљацима (Дмитровић, Љуштина 2007: 17; Т. X/1,3; XI; XII/5). Уломак зделе такође грубље фактуре, са мањом тракастом дршком постављеном непосредно испод обода, има одређене паралеле са зделама типа Е-6 из Љуљаца (Богдановић 1986: 42; сл. 52, 196). Мањи број фрагмената је боље фактуре. Занимљив комад представља фрагмент трбуха суда (прилог 88/12) где се са најистуреније тачке одваја делимично очувана тракаста дршка. Овај облик највероватније припада биконичним двоухим пехарима врло честим у Љуљацима, особеним за хоризонт Љуљаци III (Богдановић 1986: 61; сл. 29, 155-160).

Сахрањивање током бронзаног доба у регији Краљева, и поред дугогодишњег теренског рада и даље представља скоро потпуну непознаницу, док је у суседним областима, у регији Чачка или Крушевца, релативно боље испитано.

Проучавајући документацију везану за ископавања на локалитету Горело поље у Милочају, само из извештаја сазнајемо да је његов истраживач О. Вукадин утврдила да је овде реч о оштећеној хумци, као и да се раније на овом простору запажала чак читава група тумула. Међутим, расположива документација не даје потпуно убедљиве доказе да се и у овом случају ради о конструкцији својственој за хумке. Пажљивим анализирањем фотографије терена на самом почетку радова, као и стратиграфије у цртежима контролних профила, закључујемо да се овде не уочава се карактеристично испупчена калота тумула, која се, ипак, сасвим јасно распознаје код објеката ове врсте. Недавним обиласком терена могло се констатовати да је данас на овом простору у питању потпуно заравњена, пољопривредна површина, без икаквих површинских трагова праисторијског локалитета. Наведене чињенице ипак упућују да се највероватније не ради о сахрањивању под тумулом, већ да је у питању равна некропола (Дмитровић 2010б: 36).

Према досада описаним карактеристикама, некропола на локалитету Горело поље у Милочају може се датирати у млађе фазе средњег бронзаног доба и ближе везати за параћинску културну групу. Ову везу у првом реду чине, облик и фактура већине керамичких судова, погребни ритуал, недостатак металних налаза, као и сахрањивање у равним некрополама. Међутим, јак утицај из непосредне близине, у овом случају са простора горњег тока Западне Мораве огледа се у облицима урни, на којима препознајемо особине *Hügelgräber* стила са севера, као и код једног броја керамичких фрагмената који имају паралеле у оближњим градинским насељима, чија се грађа делимично може уврстити у један шири културни ареал који се у новијој литератури дефинише као група Љуљаци (Булатовић, Станковски 2012: 341-347).

Наведене чињенице нас упућују да подручје, коме између осталог припада и локалитет Горело поље у Милочају, највероватније представља једну граничну регију, која је ипак била претежно насељена припадницима параћинске културне групе. Слична мешавина културних утицаја примећена је и међу материјалом из хумке VII у Добрачи и из градинског насеља Соколица у Остри. Наведене карактеристике грађе са ових локалитета нас упућују да је подручје које повезује Милочај и Остру с једне стране, (што географски представља линију којом се

приближно може одвојити Шумадија од долине Западне Мораве пресецајући њен ток северозападно од Краљева) чини једну прелазну зону у којој је било могуће запазити прожимање различитих традиција током каснијих фаза средњег бронзаног доба (Dmitrović, Ljuština 2013). Тиме се потврђује чињеница да границе између праисторијских култура не представљају јасно одређене линије, већ су их ипак раздвајале прелазне зоне.

2.5. Крушевачка регија

2.5.1. Макрешани, локалитет Орнице

У селу Макрешани, позиционираном око 5 km североисточно од Крушевца, евидентиран је локалитет Орнице на платоу изнад реке Расине, удаљен око 1 km од њеног ушћа у Западну Мораву. Плато има облик веће потковичасте терасе, димензија 250 x 200 m, оријентације североисток – југозапад. Цело налазиште је прилично девастирано изградњом железничке пруге и магистрале Крушевац – Сталаћ. Археолошка истраживања овог локалитета обављана су у више кампања – 1975., 1977-1978. и 1983-1985. године (Тасић 1991:11; Тасић 2001:8). Иако је локалитет Орнице превасходно познат по хоризонтима из периода неолита и раног бронзаног доба, приликом истраживања у једној од јама, испод површине од облутака и ломљеног камена, на релативној дубини од 0,8 m откривена је урна у којој су се налазиле спаљене кости покојника (Тасић 1990: 20), као и неколико фрагмената керамике грубе фактуре од којих је реконструисана једна здела (Peковић 2007: 22):

- Урна је облика амфоре благо заобљеног трбуха, краћег коничног врата и хоризонтално профилисаног обода. Дно је равно, ненаглашено. На половини висине трбуха симетрично су постављене четири вертикално бушене дршке међусобно спојене хоризонтално постављеним пластичним ребром (прилог 89/1).

- Реконструисана здела је заобљеног реципијента, кратког и широког цилиндричног врата, ниске издвојене стопе и равног дна. На рамену се налазе две језичасте дршке између којих је по једно брадавичасто испупчење. Грубе фактуре, са примесама крупнозрног песка, неуједначене боје печења од мркосиве до мркоцрвене (прилог 89/2).

Усамљен гроб из Макрешана се према стилско - типолошким особинама керамике и начина сахрањивања у потпуности уклапа и гробове старије фазе параћинске културне групе. Гробна конструкција коју је чинила површина од облутака и ломљеног камена постављена изнад урне има паралеле са сличним конструкцијама са параћинских некропола из Рајкинца и Доњег Штипља код Јагодине (Стојић 1980; Стојић 1986:24) и Дворишта код Деспотовца (Рекović 2007:18). Урна са пластичним ребром на трбуху које спаја дршке има блиске аналогije са посудама исте намене из Обрежа, Мађије, Плажана и Рајкинца (Рекović 2007: 62). М. Пековић поставља тезу да се старијој фази параћинских гробова припадају урне са пластичним ребром које опасује трбух и повезује дршке (Рекović 2007:62-63). И поред постојања овог ребра на урни из Макрешана, сматра је прелазним типом из старије у млађу фазу параћинске културе, а своју тврдњу базира на постојању брадавичастих испупчења уоквирених канелурама (Рекović 2007: 63). Међутим, и ова теза је настала као последица компарације стилско-типолошких карактеристика керамике, која нема егзактну стратиграфску или неку другу потврду, тако да се не би могла усвојити као важан елемент за успостављање релативно - хронолошких односа.

2.5.2. Мађија

Село Мађија се налази на око 5 km источно од Сталаћа, са десне стране Јужне Мораве. На уском простору уз обалу Ражањске реке и сеоског пута Ражањ – Мађија – Браљина археолошка екипа музеја у Крушевцу је у склопу заштитне

интервенције приликом рекогносцирања 1958. године испитала периферни део праисторијске некрополе (прилог 89/3). Тиме је сондиран преостали део терена на коме се налазила некропола, претходно уништена ерозијом, одроњавањем земљишта и плављењем реке. У оквиру постављених сонди истражене су две гробне целине (Тасић 1965).

Гроб 1 је чинила урна поклопљена зделом положена у ширу јаму ископану у речном наносу, на релативној дубини од 1,3 m. Поред спаљених костију покојника, у урни, као и поред ње, налазили су се гробни прилози (Тасић 1965: 187-189). Садржај гроба су чинили:

- Урна облика амфоре, коничног доњег дела и високо постављеног заобљеног рамена, кратког коничног врата и равног, ненаглашеног дна. На половини висине трбуха равномерно су распоређене четири вертикално бушене дршке међусобно спојене пластичним ребром. Грубе фактуре, тамномрке боје, недовољно печена (прилог 90/1).
- Урна је била поклопљена зделом благо заобљеног реципијента са брадавичастом дршком на рамену. Здела је доњим, ужим делом затварала отвор урне. Грубље фактуре, мрке боје (прилог 90/2).
- Поред урне налазила се шоља коничног облика са тракастом дршком која прелази висину обода и на најистакнутијем делу има мање рожасто испупчење. Боља фактура, боја мрка. Димензије: висина: 7 cm; пречник обода 12 cm (прилог 90/3).
- У урни је откривен керамички пршљенак (перла?) биконичног облика од добро пречишћене земље, наранџасто-мрке боје. Пречник 5 cm (прилог 90/4).
- Поред пршљенка налазила се бронзана шиваћа игла кружног пресека са оштећеним отвором за провлачење нити. Дужина: 7,5 cm (прилог 90/5).

Гроб 2 се налазио на 7 m удаљености западно од гроба 1. Дно урне је лежало на релативној дубини од 1,28 m, а отвор на 0,78 m. Инвентар гроба су чинили керамичка урна и још четири суда. Керамичке посуде су постављене на исти начин као у

претходном гробу. Урна је заузимала централно место и такође била поклопљена зделом. Источно и западно од ње су се налазиле две шоље, док је једна била у здели – поклопцу. Још једна здела је лежала западно од урне. Керамика из гроба 2 је нешто боље фактуре него из гроба 1, али је генерално груба и површно углачаних спољних површина (Тасић 1965:189).

- Урна има облик амфоре благо профилисаног трбуха са кратким левкастим вратом и равним, ненаглашеним дном. На половини висине трбуха налазе се симетрично распоређене вертикално бушене дршке повезане хоризонталним пластичним ребром. Између дршки, на рамену суда, распоређена су четири брадавичаста испупчења. Грубе фактуре, мрке боје. Димензије: висина: 43 cm; пречник дна: 12 cm (прилог 90/6).
- Здела – поклопац је биконичне профилације, кратког и широког цилиндричног врата и равног обода. Дно је равно, ненаглашено. На најистуренијем делу трбуха равномерно су распоређена четири брадавичаста испупчења. Добре фактуре, мрке боје. Димензије: висина: 20 cm; пречник дна: 10 cm (прилог 90/7).
- Здела која се налазила западно од урне је оштрије биконичне профилације, кратког цилиндричног врата, равног обода и дна. На прелому конуса правилно су распоређена четири брадавичаста испупчења. Добра фактура, боја наранцасто-мрка. Димензије: висина: 14 cm; пречник дна: 6 cm (прилог 90/9).
- Шоља из зделе - поклопца је коничног облика, равног, ненаглашеног дна са тракастом дршком која прелази висину обода. На најистакнутијем делу дршке налази се рожаста додатак. Добра фактура, мрка боја. Димензије: висина: 8 cm; пречник обода: 12 cm (прилог 90/8).
- Шоља откривена крај урне је биконичног облика са тракастом дршком која надвисује обод. На најистакнутијем делу дршке налази се дугмасти додатак.

Приликом каснијих рекогносцирања локалитета откривена је једна:

- Камена секира чекић делтоидног облика са кружном перфорацијом у средини. Камен жућкасте боје са прослојцима тамномке боје. Димензије: дужина 11

см, ширина: 5 см. Пречник отвора: 1,9 см (Стојић, Чађеновић 2006: 269, кат.бр.3) (прилог 90/10).

Налазе из Маћије Н.Тасић опредељује у параћинску културну групу, потврђујући ову чињеницу аналогијама за урне, зделе и шоље (Тасић 1965:189-190). Поред керамике, на припадност овој култури упућује и начин сахрањивања, распоред полагања и врсте гробних дарова (Тасић 1965:190). Анализом материјала не само из Маћије, већ и из Параћина и Рутевца, Тасић временски опредељује ову некрополу у Вг С (Тасић 1965:191). Каснијим анализама параћинске културне групе, више аутора се сложило око датирања њене старије фазе, којој припада и налазиште из Маћије, у Вг В2/С (Гарашанин М. 1973: 398; Тасић 2001:11; Пековић 2007: 59-64). У односу на веома честу и разноврсну појаву металних предмета у гробовима под хумкама у западној Србији, у оквиру параћинске групе су ретки и малобројни, што се генерално може узети као једна од њених основних карактеристика.

М. Стојић не негира припадност некропола у Маћији и Макрешанима старијој фази параћинске групе, коју, међутим, датира у позно бронзано доба (приближно XIV век пре н.е.) (Стојић, Чађеновић 2006: 31). Исто тако, на појединим урнама са тих некропола уочава удео културног хоризонта Мојсиње - Добрача, што се у првом реду односи на профилацију и декорацију урни карактеристичним испупчењима, као на урнама из Мојсиња и Добраче (Стојић, Чађеновић 2006: 31). Овакву хронолошку позицију параћинске групе критиковао је М. Пековић, наводећи као главни противаргумент Стојићеву стилско - типолошку анализу налаза из предметних целина без адекватне потврде у вертикалној стратиграфији (Пековић 2007: 54). Сличне примедбе смо ставили и за периодизацију хоризонта Мојсиње – Добрача (Dmitrović, Ljuština 2013: 158).

Као што је већ речено приликом обраде игала из Котраже и Стапара, игле за шивење у области рада не представљају чест гробни налаз. Сматра се да су поред практичне функције (која је диктирала и њихов облик), понекад служиле и за украшавање одеће (Vasić 2003:130). Међутим, игла из гроба 1 у Маћији се услед

фрагментованости не може прецизно разврстати у одређене варијанте или групе, те се датира према осталим налазима из истих целина (Vasić 2003:133).

2.5.3. Обреж, локалитет Окућнице М. Пешића – Тине и Б. Рајковића

Приликом земљаних радова у селу Обреж, које се налази на пар километара северно од Варварина, на локалитету Окућнице М. Пешића – Тине и Б. Рајковића, откривено је неколико урни са спаљеним костима покојника и два скелетна гроба са налазима од бронзе (Тасић 1990: 22). Некропола се налази на благој речној тераси, са леве стране Велике Мораве. На овом месту случајно је откривено више керамичких посуда међу којима су четири урне са спаљеним костима покојника и више мањих судова с краја бронзног и почетка гвозденог доба (Тасић 2001; Стојић, Чађеновић 2006: 179-180). Поред спаљених гробова, овде су пронађена и два скелетна гроба чији инвентар чине наруквице од двоструко увијене бронзане жице, витичарке и мањи наочараста привесак у облику осмице (Тасић 1990: 22; слика на страни 24), који ипак указују на извесну хронолошку разлику.

Урне чине посуде већих димензија, грубље фактуре, са четири симетрично постављене дршке на најширем делу трбуха. Остале керамичке форме су финије фактуре, боље печене, сивих и мрких нијанси.

- Урна има форму амфоре благо профилисаног трбуха, високо постављеног, заобљеног рамена и кратког, цилиндричног врата. Обод је благо разгнут, дно равно, незнатно издвојено. На половини висине трбуха симетрично су постављене четири вертикално бушене дршке међусобно спојене хоризонтално постављеним пластичним ребром, изнад којих су плитке кружне јамице са брадавичастим испупчењем у централном делу. Керамика грубе фактуре, дебелих зидова, неуједначене боје печења од мрке до црвенкастомрке. Димензије: висина: 35 cm; пречник обода: 14 cm; пречник дна: 11,5 cm (Стојић, Чађеновић 2006: 179; кат.2) (прилог 91/1);

- Урна облика амфоре конично профилисаног трбуха, високо постављеног, заобљеног рамена, коничног врата и благо разгнута обода. Испод рамена симетрично су распоређене четири вертикално бушене дршке међусобно спојене пластичним ребром. Дно је равно, ненаглашено. Грубе фактуре, црвекастомрке боје. Димензије: висина: 30 cm; пречник обода 16,3 cm; пречник дна: 13 cm (Стојић, Чађеновић 2006: 179; кат.3) (прилог 91/2);
- Урна облика амфоре слична претходној, краћег коничног врата, равног обода и дна. На најширем делу трбуха равномерно су распоређене четири вертикално постављене дршке. Грубе фактуре, неуједначене боје печења од мрке до црвекасто мрке. Димензије: висина: 21 cm; пречник обода: 15 cm; пречник дна: 9,5 cm (Стојић, Чађеновић 2006: 179; кат.1) (прилог 91/3);
- Шоља лоптастог реципијента, благо извијеног обода, равног, ненаглашеног дна са једном дршком која спаја трбух и обод прелазећи његову висину. На рамену је украшена полумесечастим пластичним ребром. Финије фактуре, мрке боје (прилог 91/4).
- Пехар лоптастог реципијента, кратког цилиндричног врата, равног обода и равног, наглашеног дна. Две лучне дршке спајају трбух и обода суда прелазећи његову висину. Трбух је украшен урезаним линијама у облику слова М са спиралним завршецима, испуњеним белом инкрустацијом. Спонтане хоризонталне линије испуњене такође белом инкрустацијом постављене су непосредно испод обода. Добре фактуре, мрке боје. Димензије: висина: 9 cm; пречник обода: 7,5 cm; пречник дна: 5 cm (Стојић, Чађеновић 2006: 180; кат.8). (прилог 91/5).
- Конична посуда равног дна са два наспрамно постављена хоризонтална проширења на ободу на коме су по две вертикалне троугаоне перфорације и декорацијом у виду урезаних линија. Финија фактура, мрка боја (прилог 91/6).
- Здела коничне форме са увученим ободом и равним, неиздвојеним дном. Добре фактуре, црвенкастомрке боје. Димензије: висина: 8,5 cm; пречник

обода: 15 cm; пречник дна: 7 cm (Стојић, Чађеновић 2006: 180; кат.5) (прилог 91/7).

Иако се ради о случајном налазу, за групу керамике из Обрежа се поуздано зна да потиче из гробова, што веома битно утиче на њихову интерпретацију. Н. Тасић је, објављујући у кратком прегледу везаном за крушевачку регију у праисторији између осталог и налаз из Обрежа, одредио као некрополу параћинске културе са биригуалним начином сахрањивања. Гробове са спаљеним покојницима положеним у урне синхронизује са налазима истог типа из Мађије и том паралелом потврђује припадност параћинској групи, док скелетно сахрањивање датира у касније фазе средњег бронзаног доба, претпостављајући да припадају истој култури као и спаљени покојници (Тасић 1990:22). Као посебно карактеристичан суд Н.Тасић издваја пехар са две лучне дршке украшен стилизованим словом М. Наводи да је веома сличан орнамент познат са ширег простора од Карпата до налазишта Кастанас у околини Солуна из периода средњег бронзаног доба (Тасић 1990: 23; са наведеном литературом). Металне налазе из скелетних гробова из Обрежа које чине наруквике од двоструко савијене бронзане жице, спирални украси за косу и мања наочараста фибула такође опредељује у другу половину средњег бронзаног доба (Тасић 1990: слика на страни 24; Тасић 2001: Т.ІІІ). Поставља и тезу о улози параћинске културе у етногенези Дарданаца, сматрајући да се ова култура, заједно са слатинском и Медијана културом, може узети као протодарданска или ранодарданска (Тасић 1990:25). Међутим, сматрамо да се ови гробови, на основу изражене сличности са гробовима из хоризонта ІІ у Мојсињу из раног гвозденог доба (Никитовић, Стојић, Васић 2002: 51-55; кат.29,30,78,79), ипак не могу третирати као целине средњег бронзаног доба, већ припадају каснијем времену.

Пехар са две дршке одређује се у „кантарос“ пехаре сматра карактеристичним за параћинску културу. Примерак из Обрежа, поред још једног из Параћина, заузима посебно место у односу на већину неорнаментисаних комада, а Н. Тасић сматра да управо ове посуде указују на везе са карпатско-подунавским и егејским културама. Ову констатацију преузима и М. Пековић додајући да је са територије Румуније, и

највећем делу северне Бугарске где се развијала Черковна (Cerkovna) култура и вероватно Зимнича – Пловдив (Zimnicea - Plovdiv) комплекс, поред наведених кантароса појављују посуде већих димензија сличне параћинским урнама, које поново потврђују везе ових области током бронзаног доба (Peković 2007:57; са наведеном литературом). У том смислу наводи аналогну декорацију у хоризонту Зимнича – Пловдив и у фази Вербичоара (Verbicioara) IV (Тасић 1991:122 са нап. 7 и 8). Посебна пажња обраћа се на коничну посуду са кружним отвором који је проширен неком врстом хоризонталних дршки, што ободу даје правилан четвороугаони облик. Н. Тасић их сматра ослонцима за постављање у другу посуду. Ови облици познати су, према овом аутору, у слојевима касног бронзаног и гвозденог доба на Кастанасу (Тасић 1991: са наведеном литературом).

М. Стојић и Г. Чађеновић откривене урне сматрају типичним параћинским облицима, док њихова међусобна типолошка неуједначеност имплицира хронолошке разлике, тако да у фазу Параћин I опредељују урну са четири вертикалне ваљкасте дршке, док остале одређују у гвоздено доба Ia по М. Стојићу (Стојић, Чађеновић 2006: 179). Коничну зделу, која је могуће служила као поклопац урне хронолошки синхронизују са урном из фазе Параћин I, док пехар са две дршке декорисан стилизованим словом М сврставају у гвоздено доба Ia (Стојић, Чађеновић 2006:180). Када је у питању периодизација ових налаза, М. Пековић следи мишљење Н. Тасића (2001) и све наведене керамичке форме опредељује у старију фазу развоја параћинске културе, која припада раздобљу Br B2/C (Peković 2007: 63-64).

Према описаним особинама грађе, може се утврдити да су у Обрежу присутне две фазе сахрањивања, где је старију представљају гробови са спаљеним покојницима положеним у урне старије фазе параћинске групе, док млађој припадају скелетни гробови из периода с краја раног гвозденог доба.

2.5.4. Рутевац, локалитет Утрине

Локалитет Утрине у Рутевцу налази се на око 300 m југоисточно од сеоске школе где је раније археолошки истраживан локалитет Школска градина. На овом

месту је, приликом земљаних радова откривен, између осталог, и један скелетно укопан покојник у опруженом положају. Изнад главе покојника налазио керамички пехар (Булатовић 2009а: 128):

- Пехар ниског биконичног трбуха и дугог, коничног врата, разгранутог обода и равног, ненаглашеног дна. На најширем делу трбуха налазе се две, наспрамно постављене правоугаоне дршке са по три вертикалне перфорације у низу. Димензије: висина: 14,3 cm; пречник дна: 5,6 cm (Стојић, Чађеновић 2006: 314, кат.4; Булатовић 2009а: 128, сл.25, фото 5) (прилог 92/1,2)

Хронолошко одређивање ове целине је извршено на основу гробног налаза – пехара. А. Булатовић извештава да овај пехар представља део гробне целине са локалитета Утрине у Рутевцу (Булатовић 2009а:128), иако је раније објављен као налаз са локалитета Школска градина из истог села (Стојић, Чађеновић 2006: 206;314; кат.4). А. Булатовић овај керамички облик повезује са сличним налазима из Паноније, наводећи да су сличне форме познате у Нађрев култури (Schreiber-Kalicz 1984) типичној за рано бронзано доба (Булатовић 2009а: 128). Иако постоје паралеле везане за облик суда у панонским културама раног бронзаног доба како наводи Булатовић, облик дршке је присутан на ширем простору од Подунавља до Грчке (Булатовић 2009а: 128 са напоменом 14), што указује на вишеструке утицаје на подручје Великог Поморавља. М. Стојић и Г. Чађеновић облик дршки налазе особеним за енеолитско раздобље, док суд на основу профилације сматрају млађим и датирају у рано бронзано доба (Стојић, Чађеновић 2006: 128). Према наведеним подацима, одређење овог суда у рано бронзано доба чини се сасвим оправдано.

Поред чињенице да се ради о случајном налазу, гроб са локалитета Утрине у Рутевцу има приличан значај, јер представља јединствен пример сахрањивања током раног бронзаног доба на ширем простору. Грбови из овог раздобља на простору басена Велике и Јужне Мораве до сада нису били уопште познати (Garašanin М.1983f: 720; Булатовић, Станковски 2012: 331), што додатно показује важност додатних истраживања овог локалитета ради формирања што потпуније слике везане за погребни култ у раној фази развоја бронзаног доба у централној Србији.

2.5.5. Рутевац, локалитет Школска градина

Локалитет Школска градина налази се у селу Рутевац иза сеоске Основне школе, на великом платоу који се постепено спушта на четири стране, заузимајући површину од преко два хектара. Преко локалитета пролази аутопут Београд - Ниш, а поред тога девастиран је и дубоким риголовањем и притом уништен велики број урни. Прикупљен материјал са површине указује да се ради о вишеслојном локалитету из неколико хронолошких фаза (Тодоровић, Симовић 1959: 268). Године 1957. Народни музеј у Нишу је предузео заштитна археолошка ископавања. Отворене су две сонде са четрдесет блокова димензија 2x2 m и 2x2,5 m у оквиру којих су откривена три гроба на малој релативној дубини и једна спирална наруквица ван гробних целина (прилог 92/3) (Тодоровић, Симовић 1959: 268).

Гроб 1 се налазио у блоку 6 сонде А на релативној дубини од 0,67 m. У гробу је пронађена фрагментована урна лоше фактуре у којој се налазила велика количина спаљених костију покојника и пет бронзаних стрелица:

- Урна је облика амфоре, биконичног трбуха са равним, задебљаним ободом и равним дном. Непосредно испод најширег дела трбуха симетрично су распоређене четири вертикално бушене дршке и четири брадавичаста испупчења између њих. Фактура је груба, боја сива, без глачане површине. Димензије: висина: 34 cm; пречник обода 16 cm; пречник дна 14 cm (прилог 93/1).
- Пет стрелица троугаоног облика од танког бронзаног лима. На три примерка постоје по две мање кружне перфорације, а на једном се налази краћи усадник. Димензије: око 2 x 3 cm (Тодоровић, Симовић 1959: 270) (прилог 93/3).

Гроб 2 је такође чинила фрагментована урна у којој су се налазиле једино спаљене кости покојника. Откривена је на релативној дубини од 0,57 m.

- Урна је облика амфоре благобиконичног облика, кратког, неиздвојеног коничног врата и равног, задебљаног обода. Дно је равно и ненаглашено. На најширем делу трбуха равномерно су распоређене четири дршке вертикално бушене. Груба фактура, сива боја. Димензије: висина: 35,5 cm; пречник обода: 15 cm; пречник дна 11,5 cm (Тодоровић, Симовић 1959: 270)(прилог 93/2).

У гробу 3 је откривена фрагментована урна чија реконструкција није била могућа, нити се могао прецизно утврдити њен облик. Дно урне је лежало на плочастом камену, на релативној дубини од 0,45 m. Сличан камен је постављен преко отвора урне (релативна дубина 0,17 m), док је неколико мањих комада откривено ближе доњем делу урне и могуће формирали одређену конструкцију (прилог 92/4). Урна је грубе фактуре, сиве боје, без глачане површине (Тодоровић, Симовић 1959: 270).

Ван гробова је откривена једна наруквица од спирално увијене бронзане жице, стањених крајева. Пречник 6,2 cm (Тодоровић, Симовић 1959: 270; сл. 9) (прилог 93/4).

Ископавања на локалитету Школска градина у Рутевцу обављена 1957. године, спадају у пионирске радове који су допринели, заједно са истраживањима у Параћину, дефинисању нове културне групе именоване као параћинска група према називу епонимног налазишта (Garašanin M.1983g:729-730). У време публикувања, две године након истраживања у Рутевцу, аутори текста откривене керамичке судове везују за облике са налазишта Подунавља, називајући их „панонском керамиком“ (Тодоровић, Симовић 1959: 271), истовремено назначавајући да ипак имају одлике једне њене посебне варијанте (заједно са налазима из Ћуприје и Параћина) типичне за унутрашњост Србије (Тодоровић, Симовић 1959: 271). Након тога, пошто је параћинска културна група у издвојена и дефинисана као самостала појава, налаз са локалитета Школска градина из Рутевца се у потпуности уклопио према врсти и типу некрополе као и гробног инвентара (Гарашанин М. 1973: 298-306; Garašanin M.1983g).

Урне из Рутевца, према М. Пековићу, представљају прелазне облике из старије у млађу фазу, слично урнама из Макрешана, Глождака, Дворишта и Рајкинца (Рекović 2007:63). Овој констатацији иду у прилог и бронзане стреле из гроба 1 у Рутевцу, које су опредељене у средње и касно бронзано доба (Гарашанин М. 1983g: 731; Рекović 2007:61, 63). Тип гробне конструкције из гроба 3 има одређене паралеле међу сличним конструкцијама на некрополама параћинске групе из Дворишта и посебно Плажана код Деспоровца (Гарашанин Д. 1983:10-13). Одређена употреба камена за формирање гробних конструкција на параћинским некрополама већ је уочена, али се за сада не може дефинисати неко одређено, чврсто правило. Поред обликовања кружних површина од облутка и ломљеног камена над урнама, камен се употребљава и за учврђивање и оградавање самих урни на више начина (Рекović 2007: 36-37).

2.5.6. Сталаћ, локалитет Град

У околини Сталаћа, на локалитету Град, случајно је откривена једна урна која је садржавала спаљене кости покојника без других налаза.

- Урна је облика амфоре благобиконичног трбуха, краћег цилиндричног неиздвојеног врата и равног обода. Дно је равно и ненаглашено. На најширем делу трбуха равномерно су распоређене четири дршке вертикално бушене. Керамика грубе фактуре, мрке боје (Стојић, Чађеновић 2006: 255, сл.32) (прилог 93/5).

За ближе културно и хронолошко опредељење ове гробне целине можемо се једино ослонити на стилско-типолошку анализу урне, будући да других налаза није било. Релативно слична урна потиче из гроба 2 са локалитета Школска градина у Рутевцу, код које је такође врло значајан моменат представља одсуство пластичног ребра на трбуху. Као што је изнето у претходном излагању, према М. Пековићу урне

из Рутевца поред сличних комада из Глождака, Дворишта и Рајкинца представљају прелазне облике из старије у млађу фазу параћинске групе, опредељену у Br C/D (Рекović 2007: 63). Имајући у виду ове карактеристике, урну из Сталаћа можемо ближе културно и хронолошки одредити према налазима из Рутевца, Макрешана, околине Деспотовца, што имплицира припадност параћинској групи и касније фазе средњег бронзаног доба.

3. Стилско – типолошка анализа керамике из некропола Западног Поморавља

3.1. Рано бронзано доба

Репертоар керамичких облика раног бронзаног доба из некропола Западног Поморавља првенствено показује знатну разноврсност, неуједначеност форми и декорације. Већи број примерака ипак припада јасно дефинисаним типовима, а један део чине појединачни комади. У циљу прегледнијег сагледавања керамичких посуда, начињена је оквирна типологија којој је као основни критеријум послужио облик посуде, док су декорација и остале особености појединачно обрађиване. Чињеница је да за опште вредновање керамичке продукције значајну компоненту чини познавање како фунерарних тако и насеобинских модела посуђа, што је у нашем случају непотпуно с обзиром на врло скромно познавање других облика ван гробних налаза (уп.Дмитровић, Љуштина 2007; Дмитровић 2009а). Керамички судови из некропола Западног Поморавља, како је већ показано приликом анализирања појединачних локалитета, углавном су настали у оквирима локалне продукције по узорима из већих културних центара.

3.1.1. Зделе

Коничне зделе презентују два релативно слична комада – један из Рајића Брда у Гучи са краћом језичастом дршком, док примерак из Суве Чесме у Лучанима карактерише задебљан обод и краће ребрасто задебљање испод њега (прилог 94/1,2). Скоро у потпуности идентичан примерак зделе са језичастом дршком пронађен је у каменој гробној конструкцији из хумке 15 на локалитету Шумар у Белотићу (Гарашанин М., Гарашанин Д.1962: 61; сл.13). М. Гарашанин је сматра за рану појаву с почетка металног доба и повезује са одређеним формама које у Словачкој следе вучедолску групу, где су истовремене са Нађрев (Nagyrev) групом (Garašanin М.1983е: 713; Т. ХСІХ/1), што могу да потврде и релативно сличне посуде из

керамичког опуса Нађрев комплекса (Schreiber-Kalicz 1984: T.XXXVI/15; T.XLIII/14). Зделе овог типа Д. Гарашанин повезује са типичним формама Косихи – Чака (Kosihy – Čaka) групе (Garašanin D. 1997: 249).

Типу здела са увученим ободом припадају примерци из растурене хумке у Мрчајевцима, централног гроба на Великом Пољу у Јанчићима и из хумке III из Доње Краварице (прилог 94/3,4). Поред директних аналогича са судовима из хумке 15 са локалитета Шумар у Белотићу (Гарашанин М., Гарашанин Д. 1962: 55, 61; сл.13), зделе из Мрчајеваца и Јанчића имају паралеле са сличним посудама из гробова под хумкама у Источној Словачкој где су често налажене заједно са врпчasto украшеном керамиком, које Д. и М. Гарашанин (1962:61) сматрају врло раним обликом. Уже се везују за поствучедолски круг и облике групе Косихи – Чака (Гарашанин М., Гарашанин Д. 1962: 55,61; Garašanin M. 1983e: 713; Garašanin D. 1997: 247-248). Посуде сличног облика декорисане шнуром (Schnur) познате су са широког простора централне и јужне Европе, од Грчке и Тракије преко источне Румуније до јадранског залеђа и Словачке (Никитовић 1996: са цитираном литературом у напоменама 14-19; Čović 1991: 51,54; T.1; sl.8-10). Б. Човић их опредељује у млађу фазу појаве врпчasto украшене керамике и повезује са ширењем Чернавода III комплекса (Čović 1991:57). По питању тзв. дуборезне декорације зделе из Јанчића и пехара из Стапара, евидентно је да се порекло технике и мотива треба тражити у декоративним обрасцима посуђа вучедолске културе, што потврђује керамика каснокласичне и касне фазе вучедолске културе – ступњеви B2 и C (Dimitrijević 1979: 278,293-294; 306; T.XXXIII/2,3,4,8; T.XXXV/7). Према месту налаза, са овим хоризонтом једновремен је и мали пехар са две тунеласте дршке из Великог Поља у Јанчићима, веома сличан облику пехара (урне) из гроба 14 у Стапарима.

Зделе са две или четири дршке које спајају обод и раме суда, од којих је један примерак декорисан урезивањем, познате су само из Ражане (прилог 94/5,6). Овде се у првом реду ради о судовима са спалишта из хумке I, који се, посебно на основу орнаменталних решења, везују са керамиком раног бронзаног доба из источне Босне, Херцеговине и Далмације, што представља један доказа њихове етнокултурне повезаности (Čović 1970: 17 i d.). М. Гарашанин је керамичке судове из Ражане довео

у формалну везу са винковачким материјалом, а декорацијом са групом Которац-Цетина (Garašanin M.1983b: 474-475) са чим се начелно слаже и Б. Говедарица, посебно на основу облика дршке пехара из исте целине, док зделу сматра типичном формом културе Бубањ – Хум III и егејских култура типа Dikili Tash и Sitagroi (Govedarica 2006:103). Зделе са две дршке имају и паралеле међу формама више истовремених панонских култура (Tasić 1984:Taf.IV/4,7; Girić 1984: Taf.V/4; X; Schreiber-Kalitz 1984: Taf.XLV/11 et al.).

3.1.2. Пехари

Пехари представљају заступљенију форму и на основу детаља израде дршки могу се разврстати у три групе – пехари са једном или две тракасте или ваљкасте дршке и пехари са две тунеласте дршке.

Пехар са једном дршком за сада је познат само из Ражане (прилог 94/7). Сматра се да представља један од водећих типова у моришкој (Girić 1984: T:VI; T.VII/5), винковачкој (Tasić 1974: сл.124; Tasić 1984: T.II/1,2,7,10), затим Глокенбехер – Чепел групи (Schreiber – Kalicz 1984: T.XXXV1-17), али и другим панонским културама. Овај став заступа и Б. Говедарица (2006:103), док декоративни манир везује са керамиком раног бронзаног доба из источне Босне, Херцеговине и Далмације (Čović 1970: 17 i d.; Govedarica 2006). Према блиским аналогијама из Живаљевића и Вртањка на Гласинцу, где су такође дефинисани елементи других керамичких традиција, Б. Говедарица сматра и овај пехар - поред наведених здела - локалним производом насталим под цетинским утицајем, а сâм Гласинац посредничким подручјем у смислу етнокултурне трансмисије суседних цетинских и средњебалканских елемената (Govedarica 2006:104).

Релативно чест керамички тип током раног бронзаног доба на подручју Западног Поморавља је пехар лоптастог трбуха и високог цилиндричног врата обично са две дуге наспрамно постављене дршке које полазе нешто испод обода (прилог 94/8). До сада је познато 6 целих примерака, а лоша фактура је најчешћи

разлог њиховог распадања или лошег стања приликом откривања и проналажења само незнатних делова. Овој групи припадају и идентични судови са ископавања Симе Тројановића који нису сачувани. Њихов тачан број остао је непознат и тиме нису уврштени у садашњи збир. Блиске аналогије постоје на локалитету Бандера у Белој Цркви, хумка I, гроб 24 и међу облицима из групе судова I (Гарашанин М., Гарашанин Д. 1958б:27,28; сл.7а,с,d), а једна његова варијанта представља случајни налаз из околине Прибоја на Лиму (Korošec 1942:52, sl. 2). Паралеле су познате из хумки из долине реке Поблаћнице, где се посебно издваја примарни гроб из хумке VI на локалитету Обориште где је пронађено више пехара овог типа са једном или две дршке што потврђује њихову истовременост (Зотовић 1991: 81). М. Зотовић их везује за развој групе Белотић-Бела Црква датирајући их према осталом покретном материјалу, првенствено бронзаним бодержима, у рану фазу раног бронзаног доба, Br A1 (Зотовић 1991:82). М. Гарашанин их такође одређује у групу Белотић-Бела Црква, где представљају основну форму у гробовима са скелетима (Garašanin M. 1983e: 714). Пехаре из Драгачева, познате из цртежа које је објавио С.Тројановић, сматра развијенијим формама нарочито типичним за III фазу мокринске некрополе, те их из тог разлога опредељује у каснију развојну фазу раног бронзаног доба при чему је основни критеријум представљао винковачки утицај (Garašanin M.1983e:706, 714). Сличан став заступа и Н. Тасић сматрајући ове пехаре за локалне производе настале под утицајем ширења Винковци – Шомођвар стила преко Саве према југу (Tasić 1974:190; Тасић 1983:48-49). У сваком случају важно је истаћи да је наведена форма пехара на подручју Западног Поморавља чинила типичне прилоге уз сахране у каменим цистама на подручју Драгачева. Једновремену појаву представља мањи конични суд са кратком језичастом дршком са локалитета Рајића Брдо код Гуче, што је потврђено заједничким налазом у затвореној целини.

У оквиру ове групе могу се издвојити и одређене варијације условљене обликом дршки:

пехар из Суве Чесме у Лучанима (прилог 94/9) разликује се по нешто заобљенијим и краћим дршкама, за који блиску паралелу налазимо у инвентару из хумке II из Жупановића у Подрињу (Kosorić 1976: 23,T.XVI/1). Поред основне паралеле са

винковачким материјалном, аналогије постоје и међу формама Шомођвар (Somogvár) групе и Кетереш (Keteres) варијанте Нађрева (Nagyrév) (Tasić 1974:192-164). Пехар из Крушевља у Лучанима (прилог 94/10) нешто оштрије профилације трбуха прилично је сличан са пехаром из скелетног гроба са винковачке некрополе Градац у Белегишу (Tasić 1968: 23-24; abb.5; Tasić 1974: сл.126). Међутим, М. Гарашанин га третира за старији облик од бројнијих пехара са цилиндричним вратом и две дуге дршке које доводи у везу са пехарима треће фазе мокринске некрополе из касне фазе раног бронзаног доба (Garašanin M. 1983e:714). Међутим, имајући у виду паралеле из Чоке, Кисапоста и Белегиша, М. Икодиновић (1969:11) и М. Зотовић (Zotović 1985:48) га ипак сматрају нешто млађим типом, с краја раног и почетка средњег бронзаног доба, што се оправдава и обликом урне из исте целине.

Централни налаз судова из Пријевора чине релативно слични пехари са по две наспрамне тракасте дршке које не прелазе висину обода (прилог 94/11). У ову групу би требало прикључити пехаре из Ражане, Пилатовића, Врањана. У основи, њихова форма је врло блиска са типичним пехарима групе Бубањ-Хум III (Garašanin M.1983f: 721), што потврђује читав низ паралела из Средњег и Јужног Поморавља (Гарашанин, Ђурић 1983: кат.бр.157,160, 163; Стојић, Nikitović 1996:211-212; Булатовић, Станковски 2012: 239-241; Таб.3), а са чим је начелно сагласно више аутора (Зотовић 1978:82; Govedarica 2006:103). Према типичном облику пехара М. Стојић назива културу Бубањ-Хум III културом двоухих пехара, док територију њихове распрострањености проширује кроз цело Поморавље до јужног Баната (Стојић, Чађеновић 2006:29, таб.на страни 31).

Пехарима са две тунеласте дршке на рамену припадају два суда – урна из гроба 14 у Стапарима (прилог 94/12) и један мањи примерак из Великог Поља у Јанчићима. На основу декоративног манира М. Зотовић пехар из Стапара опредељује у једну врло рану фазу раног бронзаног доба, називајући је урном вучедолског типа (Zotović 1985:34). Декорација је, слично здели из Јанчића, веома блиска мотивима и техникама са керамике вучедолског круга, о чему сведочи грнчарија каснокласичне и касне фазе вучедолске културе (Dimitrijević 1979:278,293-294; 306; Т.ХХХIII/2,3,4,8; Т.ХХХV/7). Формом, мањи пехар из централног гроба на Великом Пољу у Јанчићима

је веома сличан пехару из гроба 14 из Стапара говори у прилог њихове једновремености, што може да потврди и здела декорисана у истом, касновучедолском маниру из истог гроба у Јанчићима. У ову групу би се евентуално могла уврстити и урна из гроба 13 у Стапарима, формално слична урни из гроба 14 али без (очуваних) дршки, за које најближе аналогије налазимо на локалитету Дебело брдо код Сарајева, где су сличне посуде познатије као јужнобосански или Дебело брдо тип касновучедолске културе. Према С. Димитријевићу, водећи керамички облици особени за јужнобосански тип су веома различити од истовремених керамичких форми у осталим варијантама касне вучедолске културе, а присутна је склоност ка трбушастој профилацији (Dimitrijević 1979: 309; T.XXXVII, 8). И поред приличне удаљености, не треба занемарити да је један од водећих типова финог посуђа у оквиру алпског типа љубљанске културе чине управо облици кугластих амфора и лонаца са ниским, цилиндричним или левкастим вратом (Dimitrijević 1979: 320; T.XL,1,3,5).

Једини примерци пехара на стопи откривени су у централном гробу хумке V Ражани (прилог 94/13), где је већи пехар служио као урна, а мањи, лошије фактуре и без декорације у својству прилога. Пехар – урна својом формом, прилично неуобичајеном за некрополе западне Србије, донекле подсећа на пехаре групе Бубањ-Хум III, од којих се разликује заобљенијом профилацијом трбуха, дршком, профилисаним ободом и декоративним мотивом. До извесне мере, за узор се могу сматрати пехари типа Которац ступња II цетинске културе, посебно имајући у виду орнаментални стил кога чине цик – цак и „V“ орнаменталне траке вертикално постављене, датирани у Br A1 и A2 (Marović, Čović 1983: 198; T.XXXI/5). Анализирајући пехаре типа Которац, Б. Говедарица наводи бројне паралеле из Грчке и јужне Италије које објашњава ширим контактима припадника цетинске културе са медитеранским простором (Govedarica 1989:142-143), чиме се могу објаснити аналогије са ових простора које је наводио М. Гарашанин. Булатовић и Станковски су пехаре на коничној стопи из басена јужне Мораве, међу којима је и примерак са мањом лучном дршком у равни обода, разврстали у тип II пехара, који су заступљени у слоју раног бронзаног доба на Бубњу, у Пелинцу и Кокином (Булатовић,

Станковски 2012: 241; Таб.3). Мањи пехар на звонастој стопи из Ражане се такође може ближе повезати са формама из истог културног круга као претходно описани примери, где су блиски узор познати поново са локалитета јужног Поморавља (Булатовић, Станковски 2012: 241; Таб.3).

3.1.3. Амфоре и лонци

Посуде већих димензија и грубље израде не представљају чест гробни налаз. Обично су већих димензија (20 до 40 cm висине), дебљих зидова, са доста примеса у фактури, лошије печене. Последња карактеристика је и иначе уобичајена за већину керамичких производа обрађених у овом прегледу. Судови који припадају овој групи се на основу форме могу оделити у амфоре и један лонац. У сваком случају, формално је у питању огњишно, односно складишно посуђе које је можда и секундарно коришћено.

Амфоре су пронађене на локалитетима Сува Чесма у Лучанима и на спалишту хумке I у Ражани (прилог 94/14). Обе су нађене у каменим конструкцијама са спаљеним покојницима, али без сигурних доказа да су имали функцију урне. Оба примерка су сличних карактеристика, с тим што примерку из Суве Чесме недостаје део врата и обод, а и доњи део је огрубљен у тзв. “псеудобарботин” техници. И у овом случају аналогије налазимо међу инвентаром винковачке групе (Tasić 1974:193;sl.103), о чему сведочи и материјал из Илока (Tasić 1984:Taf.I/5;II/11) на коме је препознат нађревски манир огрубљивања доњег дела посуде. Слични облици на простору јужно од Саве и Дунава сматрају се млађим од оних на матичном подручју винковачке групе (Tasić 1974:195).

Лонце представља једна посуда која је служила као урна у централном гробу на локалитету Крушевље у Лучанима (прилог 94/15). Паралеле су познате са локалитета Градац и Стојића Гумно (гроб 78) у Белегишу и из Омољице (Икодиновић 1969:11 са наведеном литературом). Хронолошки би се могла повезати са наведеним налазима или пак сматрала нешто млађом појавом у односу на њих.

Будући да је форма посуда ове врсте, обично диктирана практичним разлозима, остала непромењена дуже време, за прецизније опредељење служе други налази из истих целина, тако да наведено датирање може да потврди пехар са две дуже дршке претходно описан.

Приликом анализирања керамичке продукције различитих културних група које су егзистирале током раног бронзаног доба на централном Балкану, М. Гарашанин (1983а) је на основу стилско - типолошких особина издвојио керамику Подунавско-балканског комплекса, која поред одређених локалних особености као заједничку одлику има скоро истоветну технику израде и врло често недостатак декорације. Уколико ипак постоје, орнаментална решења и техника израде најчешће су преузети из репертоара енеолитских културних група са истог подручја. Пехари са две дршке у разним варијантама и зделе са две и четири дршке чине основне форме фине керамике (Garašanin M. 1983a). Основно јединство више културних група раног бронзаног доба, а тиме и грнчарску производњу, М. Гарашанин образлаже као последицу опште заједничке компоненте у њиховој генези (Garašanin M. 1983a).

Керамичке посуде које су чиниле део гробног инвентара из раног бронзаног доба у Западном Поморављу првенствено имитирају форме винковачке, цетинске и нешто мање Бубањ – Хум III групе. Иако се описана грнчарија генерално уклапа у слику коју је предочио М. Гарашанин, треба нагласити да је посебно издваја је изразито локална продукција чије особине представљају грубља фактура, недовољно печење, примитивнија форма и декорација у односу на матичну област. Још увек немамо податке да је иста керамика на овом подручју паралелно коришћена и у насељима, или је произведена искључиво за погребне сврхе. Да су се поштовала одређена погребна правила сведочи и већи број првенствено пехара кугластог трбуха и дугог цилиндричног врата са једном или две дуге дршке, који су најчешћи пратилац сахрана у каменим цистама. Остали облици се за сада појављују пре као појединачни комади и не могу се за сада одредити као стални део погребне праксе.

3.2. Средње бронзано доба

Репертоар керамичких облика из средњег бронзаног доба на целокупном подручју Западног Поморавља није уједначен и могу се запазити, као и приликом анализирања погребних обичаја, знатне разлике које осликавају различиту културну припадност заједница са овог простора. Граница распрострањања различитих керамичких форми дефинисана на истом потесу као и граница погребних обичаја, што потврђује исту територију која је раздвајала различите културне сфере као и током претходне фазе бронзаног доба (уп. Dmitrović, Ljuština 2013). Описане керамичке форме биће груписане по формалном принципу и истом приликом објашњене њихове функционалне карактеристике. Анализираће се посебно керамика горњег и доњег тока Западне Мораве као и њихови међусобни односи.

3.2.1. Северни део Западног Поморавља

3.2.1.1. Пехари

Пехари чине бројну категорију налаза. Првенствено их карактерише наглашен, заобљен трбух најчешће декорисан канеловањем или урезивањем линераних мотива, краћи конични врат и две наспрамно постављене дршке. У погледу изгледа дршки и стопе постоје одређене међусобне разлике. Дршке могу бити:

- тракасте или ваљкасте са рожастим или волутасти додацима на врху (Јанчићи, Дубац; Ариље, Давидовића Чаир; Мојсиње) (прилог 95/1);
- угаоно преломљене (Добрача) (прилог 95/2);
- кратке брадавичасте (Добрача) (прилог 95/3);
- тунеласте (Мојсиње, Добрача) (прилог 95/4).

Према облику стопе познате су следеће варијанте:

- наглашена цилиндрична стопа (Јанчићи (Дубац), Мојсиње, Крстац, Ариље (Давидовића Чаир)) (прилог 95/5);
- конична шупља стопа (Добрача) (прилог 95/2).

Поред облика и позиције дршки и стопе, пехари се међусобно разликују и према облику трбуха. Тако се издвајају пехари јако наглашеног трбуха оштрије профилације (Крстац) (прилог 95/5) и спљоштеног трбуха широког обима (Давидовића Чаир) (прилог 95/6). Наведене карактеристике би могле указивати на рад домаћих радионица у којима су израђиване поједине керамичке форме употребљаване у погребне сврхе, будући да за сада немамо податке о њиховој заступљености на истовременим насељима из окружења. Пехари опредељени у ову групу коришћени су као рецепијенти за спаљене кости покојника - урне, и то су по правилу посуде нешто већих димензија (Дубац, Давидовића Чаир, Крива Река), док су пехари мањих димензија имале функцију прилога у гробовима са спаљеним покојницима (Мојсиње, Добрача, Крстац).

Како је већ више пута примећено, пехари ове врсте представљају типичне налазе у гробовима белегишке културе, разврстани у типове 2а и 2б према класификацији С. Вранић (Вранић 2002: 97-99). На локалитету Калуђерске Ливаде аналогни налази из гробова 44, 73 припадају фази Калуђерске Ливаде Ia датираној у Br C (Петровић 2006:174). Овај облик пехара представља честу форму у гробовима под хумкама у западној Србији (Доња Краварица, Крстац, Роћевићи, Буковачко и Голубачко Поље код Ваљева и др.). Н. Тасић је, приликом детаљније обраде развоја белегишке културе, дефинисао одлике белегишке материјалне културе на овим просторима као последицу утицаја са матичног подручја преко Саве и Дунава, а не као физичко присуство њихових носилаца (Тасић 2002:172). Међутим, пехаре са две дршке Р.Васић види као главну одлику ватинског стила, где примерке из западне Србије сматра млађим од оних из Војводине (Vasić 2006:451). Њихову појаву одређује на почетак раног бронзаног доба, док су током средњег обogaћени разноврсном декорацијом постали веома популарни и присутни у многим мањим групама на ширем простору централног Балкана (Vasić 2006:452; Fig.I).

3.2.1.2. Амфоре

Судови облика амфоре обично су имали функцију урне. Карактерише их заобљен трбух, краћи левкасти врат и равно дно, док су на трбуху две или четири кратке тракасте дршке вертикално постављене. Овакве амфоре познате су са локалитета Дубац и Равнине у Јанчићима, Бабињак у Д. Краварици, Крива Река код Чајетине, Давидовића Чаир у Ариљу и Ивково Брдо у Крстацу (прилог 7,8).

Слично пехарима, описане амфоре такође имају директне паралеле у оквиру белегишке културе; овакве амфоре са локалитета Стојића Гумно у Белегишу одређене су у тип I неорнаментисаних амфора (Вранић 2002: 70-72). Према својим карактеристикама Н. Тасић (2002:177-178: 183-184) их опредељује у фазу Белегиш Ia и датира у Br C, што потврђују и бројни бронзани налази из истих целина (уп. Никитовић, Васић 2002; Vasić 2003; Vasić 2010), али има примера на основу којих се датирају и у нешто млађи хоризонт, означен као Белегиш Ib - Br C/D (Тасић 2002: 181-182; 184). Амфоре овог типа могу бити потпуно неукрашене (Дубац у Јанчићима) или са одређеном орнаментиком изведеном урезивањем геометријских мотива или плитким канеловањем (Бабињак, Равнине). Декорација је у основи немарнија, сумарно изведена под утицајем са матичног подручја белегишке културе (уп. Вранић 2002).

Релативно-хронолошки однос између амфора са две и четири тракасте дршке могуће је реконструисати на основу ситуације из хумке II на локалитету Дубац у Јанчићима, где је дно урне из гроба 3 (са две дршке) нађено уз отвор накнадно укопане урне из гроба 1 (са четири дршке). Ова ситуација би требало да укаже на чињеницу да је тип урне са две тракасте дршке између којих су већа брадавичаста испупчења (гроб 3) нешто старији од типа урни са четири тракасте дршке (гроб 1).

Посебну варијанту би чинила амфора из хумке I у Врањанима (прилог 95/11), која се разликује по издуженијем, блаже профилисаном трбуху од претходно наведених примера из околине Чачка. Датирање у касније фазе средњег бронзаног доба доказано је бронзаним накитом из њене непосредне близине, са којима је формирала исту гробну целину (Zotović 1985:40).

У оквиру групе посуђа облика амфоре присутне су и урне чија је форма у основи веома слична претходно описаној, са разликом у детаљима везаним за положај дршке, које су сада постављене испод најширег дела трбуха и повезане пластичним тракама, а у појединим случајевима су и на рамену суда (Мојсиње). На заобљеном рамену обично су наглашена брадавичаста испупчења. Овој групи припадају примерци из Криве Реке, Мојсиња и цисте А у Добрачи (прилог 95/9,10). Наведене особине упућују на јак утицај Културе гробних хумки, што поврћује врло слична форма из Хајдукова (Tasić 1974:235-240;sl.187), који се у Подрињу и околини Чачка према Н. Тасићу датира на крај средњег и почетак касног бронзаног доба (Тасић 2002:171). Близкост облика са претходно описаним амфорама говори у прилог утицаја Културе гробних хумки на Белегиш културу, преко које се шири и на облике материјалне културе у истовременим групама западне Србије (Тасић 2002:172). Аутори монографије о некрополи у Мојсињу налазе да форма и декорација ових урни припада хоризонту Мојсиње – Добрача, параћинској групи и Култури гробних хумки, док за мању урну из гроба 13 као директну аналогију наводе једну урну са некрополе Крна (Ćirna) у Румунији (Никитовић, Стојић, Васић 2002: 49; са наведеном литературом).

3.2.1.3. Лонци

Поред релативно честих примерака претходно обрађених типова посуђа, у погребној пракси на подручју Западног Поморавља релативно су ретке посуде које формално припадају огњишњој, односно складишној грнчарији, као што је карактеристично и за рано бронзано доба. Овој групи припада само урна 1 са локалитета Давидовића Чаир у Ариљу (прилог 95/12). Формалну аналогију представља урна из гроба 78 из некрополе Стојића Гумно у Белегишу (Вранић 2002: 175), која се разликује по остацима „крилаца“ карактеристичних за сацаке, која овде нису запажена, што се може разумети и као последица приличне фрагментованости и недовољне очуваности. Међутим, постојање калотастих пећи у оквиру хумке у Ариљу, слично са хумком у Крушевљу, отварају многа занимљива питања односа и

симболике у релацији са налазима огњишне керамике. Обичај коришћења ове керамичке врсте забележен је и на другим локалитетима у окружењу – у Пауљама код Лознице (Мадас 1990: 11; сл.3) или у Буковцу код Ваљева (Филиповић 2008: сл.44,45,66), али и у гробовима 12, 23, 78, 131 у Белегишу (Вранић 2002: 56, 175).

3.2.1.4. Зделе

Зделе не представљају чест облик керамичких посуда у гробовима Западног Поморавља и по правилу су коришћене као прилози у гробовима са спаљеним покојницима. Поред једног фрагмента који је омогућио реконструкцију целог суда са локалитета Гротница у Гучи и полулоптасте зделе из гроба 9 у Стапарима, ови судови претежно су пронађени још само у хумкама из Мојсиња и Добраче (прилог 95/13-15). Зделе су најчешће кратког заобљеног или коничног трбуха са високо постављеним заобљеним раменом, кратког левкастог врата и равног, благо издвојеног дна. Дршке су обично кратке, вертикално постављене на рамену суда, али су познати примери само са већим брадавичастим испупчењима на најширем делу трбуха. Сличне зделе познате су са подручја ватинске културе – Феудвар (Hänsel, Medović 1991), Гомолава (Петровић 1986), али и у инвентару насеља Милића Градина у Љуљацима (Богдановић 1986), што и у овом делу отвара нека занимљива питања односа ватинске и западносрпске групе средњег бронзаног доба. У оквиру белегишке културе релативно сличне зделе С. Вранић опредељује у тип 3б (Вранић 2002:101-104).

Од претходне групе формом се издваја полулоптаста здела из гроба 9 у Стапарима, која се аналогјама (Тасић 2001:Т.ІІІ; Вранић 2002: 100-104) датира у крај средњег бронзаног доба, што би се могло потврдити развијенијим облицима здела са канелованим или фасетираним ободима из касног бронзаног доба, На А1 – А2 (Булатовић 2009б: 101-102). Ову констатацију потврђују и метални налази из исте гробне целине (уп. Vasić 2010).

Међутим, генерално лошија израда, немарнија обрада површина, различито одступање од узора и шароликост облика, декорације и димензија дефинитивно показује локалну израду ових комада насталу, као и у претходним случајевима, под јаким утицајима из јужне Паноније.

3.2.1.5. Двојни судови

Чини се да двојни судови уопште не представљају правило, већ се пре може се рећи изузетак. За сада су заступљени целим примерцима у већем броју само у хумци VII у Добрачи и неколицином фрагмената из Мојсиња (прилог 95/16). Ради се о судовима који се састоје од два идентична реципијента мањих димензија, који у основи обично понављају облик здела или пехара, међусобно спојени и везани заједничком дршком која надвисује обод. Производња двојних посуда заступљена је у Поморављу још од почетка средњег бронзаног доба настављајући свој развој у континуитету и током почетних фаза гвозденог доба, где су присутне одређене промене у облику дршке (Стојић 1996: 20, 21). Према положају дршке М. Стојић (1996: 20) одељује бинокл посуде из Добраче у други тип, где је дршка постављена по уздужној оси. За Велико Поморавље је карактеристичан први тип, са дршком постављеним попречно у односу на подужну осу целог суда (Стојић 1996: 20). Познато је да су двојне посуде типичне за ватинску културу, као и другим културама бронзаног доба Карпатског басена – Жуто Брдо – Грла Маре (Crăciunescu 2007: 26-27, kat. 67-71; Крстић 2003:Т.ХХIII/1), као и у оквиру културе Теи у Олтенији (Morintz, Șerbănescu 1985: 14-15). По питању њихове функције није постигнут јединствен став, али се обично сматрају посудама за сервирање хране (уп. Ljuština 2012:136).

3.2.1.6. Шоље

Шоље су ретко заступљене, искључиво као прилози у гробовима са спаљеним покојницима у Јанчићима и Ариљу (прилог 95/17). За шољу из Ариља са једном дршком која прелази висину обода могло би се прихватити мишљење М. Зотовића, по коме припада типичним облицима касније фазе ватинске културе налазећи одређене паралеле у формама из хумке 7 у Белотићу и Добрачи (Zotović 1985: 43, 49). Потврду за ову тезу налазимо на Жидовару (Ljuština 2012: prilog 82/4), Омољици и Панчеву (Vulić, Grbić 1937), али и у Љуљацима (Богдановић 1986: сл186). Формално, веома сличан примерак потиче из неорнаментисане урне на локалитету Дубац у Јанчићима (гроб 1, хумка II), који је сличан са једним судом из Дубовца из старије фазе дубовачке културе (Тасић 1983: 82; Т. XVI, 8; Т. XVIII, 1).

3.2.2. Јужни део Западног Поморавља

За подручје јужног дела Западног Поморавља, карактеристична је керамика другачијих форми и фактуре од оне налажене у гробовима северног дела, културно опредељена у старију фазу параћинске групе (Тасић 1965:189-190; Garašanin M. 1983g: 728; Peković 2007:63-64). С обзиром на прилично мањи број налазишта у доњем току, аналогно томе је и мањи број познатих керамичких облика, који се генерално могу оделити, сходно форми, у неколико група. Општа карактеристика ове грнчарије је лоша, груба фактура и слабо печење, које имплицира слабију очуваност и грубе површине судова. Ретки су комади финије израде којима припада свега неколико примерака. Исто тако, декорација је врло ретка. Поред постојања пластичног ребра на урнама, украшавање је присутно још само на посућу финије израде (пехар и конична посуда са хоризонталним проширењем). М. Пековић сматра да старију развојну фазу параћинске групе карактеришу пластично ребро по средини трбуха амфора (урни), биконичне зделе са четири језичасте дршке, кантароси

декорисани стилизованим урезаним мотивом испуњеним белом инкрустацијом и коничне шоље са лучном дршком. За издвајање посуђа прелазне фазе Пековић предлага изостанак пластичног ребра са амфора (урни) (Peković 2007:63). Већ је приликом претходних анализа наглашено да се ове поделе не могу узети као релевантне будући да се базирају на стилско – типолошким особинама посуда, без егзактне потврде у стратиграфији или радиокарбонским мерењем.. Тиме би се наведене поделе морале занемарити и посматрати само као једна од могућности.

3.2.2.1. Амфоре

Амфоре заправо представљају најчешће коришћену форму за урне. Обично су већих димензија са четири симетрично распоређене дршке на трбуху или рамену суда, а поред углавном устаљених облика приметна су мања одступања у погледу положаја дршки и пластичне декорације. Према облику дршки могу се издвојити два типа:

- урне са већим језичастим, вертикално бушеним дршкама (Рутевац, Обреж, Сталаћ, Маћија) (прилог 96/2-4) и
- урне са мањим тракастим вертикално постављеним дршкама (Добрача, Обреж) (прилог 96/1,5).

Поједине урне обе групе (Маћија, Макрешани, Добрача, Обреж) имају пластичне траке које спајају дршке у висини доњег корена вертикално постављених дршки, за које паралеле, између осталог, постоје на параћинским некрополама Плажане и Рајкинац (Peković 2007:62). Већ је дефинисано да особине керамичких облика из мање некрополе у Милочају код Краљева носе прелазне (измешане) особине типичне керамике из оба дела Западног Поморавља. Иако су урне прилично фрагментоване, установљено је да су урне израђене како под утицајем Културе гробних хумки, док се пластична трака која спаја дршке сматра утицајем параћинске продукције (уп. Дмитровић 2010б).

3.2.2.2. Пехари

Пехаре представља један примерак са две лучне дршке из Обрежа (прилог 96/6) декорисан стилизованим урезаним мотивом у облику слова М који је испуњен белом инкрустацијом. Овај тип пехара, познат и из налазишта у Параћину, заузима посебно место у односу на већину неорнаментисаних комада и одређује се у тзв. „кантарос“ пехаре, чија је дистрибуција позната у карпатско – подунавским и егејским културама, где се посебно издваја налазиште Кастанас у околини Солуна из периода средњег бронзаног доба (Тасић 1990:23; са наведеном литературом). На територији развоја Черковна културе и вероватно комплекса Зимнича – Пловдив (Zimnicea – Plovdiv), поред наведених кантароса јављују се и судови већих димензија налик параћинским урнама, којима се потвђују везе са источним суседима током бронзаног доба (Рековић 2007:57; са наведеном литературом). У прилог овој констатацији говоре и паралеле у декорацији из хоризонта Зимнича – Пловдив и фазе Вербичоара (Verbicioara) IV (Тасић 1991:122 са напоменама 7 и 8).

3.2.2.3. Зделе

Зделе чине нешто чешће комаде керамичких посуда. У погребној пракси су коришћене за затварање (поклапање) урни (Маћија), док у осталим случајевима није децидно потврђено место њиховог налаза услед оштећености гроба, те је могуће претпоставити да су чиниле и део гробних прилога.

Зделе су биконичног или заобљеног трбуха са цилиндричним вратом и равним дном, док су на најширем делу трбуха симетрично распоређена четири брадавичаста испупчења (Маћија, Макрешани, Милочај, Обреж) (прилог 96/7,8). Једини примерак зделе са увученим ободом пронађен је у Обрежу и може се сматрати нешто млађим примерком у односу на претходни тип (Рековић 2007:61).

3.2.2.4. Шоље

Шоље су обично имале функцију гробних прилога. Могу се разврстати у две групе:

- шоље са лоптастим реципијентом и лучном дршком која прелази висину обода (Обреж) (прилог 96/10) и
- шоље коничног реципијента са лучном дршком која надвисује обод и завршава се дугмастим додатком (Мађија) (прилог 96/11).

Шоље наведених карактеристика обично су хронолошки неосетљиве, тако да се у старију фазу парафинске групе опредељују на основу осталих налаза из истих целина. Осим у Обрежу, потковичасте дршке су познате су између осталог из Глободера, Кончуља, Делимеђа, Доње Брњице, Валача, Кастанаса (Лазих 1996: Т.И/9-10, Т.Х/4; Срејовић 2002: 156, Sl.20/1; Hochstetter 1984: Taf. 65/3, Taf. 84/3-5, Taf. 111/3), што указује на правце утицаја и културне повезаности са басеном Јужног Поморавља.

3.2.2.5. Конична посуда из Обрежа

Посебну пажњу привлачи јединствен примерак коничне посуде са кружним отвором који је проширен неком врстом хоризонталних дршки, што ободу даје правилан четвороугаони облик, које Н. Тасић (1991) сматра ослонцима за постављање у другу посуду (прилог 96/9). Ови облици познати су, према овом аутору, у слојевима касног бронзаног и гвозденог доба на Кастанасу (Тасић 1991: са наведеном литературом), што поново говори о одређеним везама са културама на југу.

3.3. Касно бронзано доба

И поред малог броја гробова из касне фазе развоја бронзаног доба, седам керамичких посуда из Прељинске Балуге код Чачка пружа прилику да се оквирно сагледа слика развоја форми и декорације керамичке продукције и из овог раздобља. Иако за сада немамо директних показатеља о њиховом изгледу у јужном делу Западног Поморавља, са доста вероватноће се може претпоставити да су пратиле даљи развој керамике у оквиру млађе фазе параћинске групе.

Према облику, посуде из Балуге се могу разврстати у неколико типова: пехари, зделе и амфора.

3.3.1. Пехари

Пехари чине доминантну групу од укупно четири примерка (прилог 24/5-8). Три примерка карактерише нешто блажа профилација трбуха, равно дно, овално моделован обод и две наспрамно постављене дршке које га надвисују. Два пехара из ове групе без рожастог додатка на врху дршки имају директне аналогije са пехаром из гроба 1962-2 са некрополе Глождак у Параћину из млађе фазе параћинске групе (Garašanin M.1983g: 733; T.CI/5). М. Пековић ове пехаре разврстава у тип Ia (Peковић 2007:40; T.VIII/Ia). Примерци нешто заобљеније профилације са рожастим додацима на дршкама јављају се у некрополама западне Србије (Крстац, Мојсиње и др.) и датирани су у крај развијеног бронзаног доба. Уколико је у овом случају заиста у питању групни налаз, тада би се пехар са рожастим додацима датирао синхроно са осталим налазима, што говори о дужем трајању старијих керамичких форми. За пехар са оштећеном стопом оштре биконичне профилације и урезаним и канеловним орнаментом паралеле постоје у источној Славонији где представља релативно чест примерак, а кога С. Форенбахер сматра специфичном формом за тај простор и везује за Белегиш II групу (Forenbaher 1991:61).

3.3.2. Зделе

Конична здела са хоризонталним фасетама на заобљеном ободу (прилог 24/3) има паралеле на некрополи Војловица II (Bukvić 2000: T.13,2; T.32,2), док је на некрополи на Карабурми у Београду пронађен сличан комад у урни 108 (Todorović 1977: 22). А. Булатовић их разврстава у тип Ia (Булатовић 2009б: 90; Табела 1) и сматра да се на централни Балкан шире миграцијама са севера, као и да представљају једну од веома честих форми из периода На А1/НаА2 (Булатовић 2009б:104).

3.3.3. Амфоре

Већа посуда (могуће урна) из Балуге (прилог 24/1,2) по свој прилици представља локалну имитацију урни познатих са некропола белегишке културе, које су уврштене у тип 4 амфора украшених канелуром (Вранић 2002: 89; кат.133 и 173). Сличне форме познате су и са некрополе на Карабурми (Todorović 1977: 9-10,12,26). Према Н.Тасићу припадају најмлађој фази белегишке културе - фази Белегиш Пс, коју опредељује у На В (Тасић 2002:182-184).

На основу описаних особина керамичког посуђа се и даље може пратити јасна културна поларизација простора Западног Поморавља, што је важна карактеристика која је позната још од ране фазе развоја бронзног доба. У северном делу ове области, керамичке форме из некропола поново показују веома јаке везе са матичним подручјима култура северно од Саве, где се посебно доминира белегишка култура и преко ње Култура гробних хумки. Непознавање истовремених насеља ни сада не допушта компарацију везану за свакодневну употребу форми познатих само из некропола. На основу изразитих карактеристика локалне производње, али и већег броја примерака посебно урни у облику пехара и амфора, поново се стиче утисак да су постојала јасна правила коришћења одређених облика и врсте керамичких посуда. Приметне су и правилности везане за број прилога од керамике, на начин да је у

некрополама под хумкама у планинском делу присутан веома мали број посуда у функцији прилога у односу на хумке из чачанске котлине; исти несразмеран однос постоји и за врсте керамичких посуда, где је у долини примећена готово искључива концентрација здела, двојних судова, али и пехара малих димензија. Веома занимљив и релативно неуобичајен пример коришћења огњишне керамике чине лонци у функцији урне из Крушевља и Ариља, посебно у релацији са пећима из истих тумула, које отварају многа занимљива из сфере погребних обичаја и култа, магијских обреда, али и њиховог хронолошког положаја у односу на друге гробове.

Веома је тешко дати суд о паралелном трајању западносрпске и параћинске групе, али се на основу постојања појединих „прелазних“ карактеристика керамике из Милочаја може утврдити макар делимична истовременост. Керамика параћинске групе такође није довољно позната из истовремених насеља, тако да још увек није познато да ли форме из гробова имају одговарајуће еквиваленте и у свакодневном животу. Имајући у виду да се најчешће ради о судовима врло лошег квалитета, веома је могуће препоставити њихову наменску производњу за погребне сврхе. Неколико примерака фине керамике може се довести у везу са посебним третманом покојника, његовим статусом или имовним стањем.

4. Стилско-типолошка анализа предмета од бронзе и камена из некропола Западног Поморавља

4.1. Торквеси

Облици торквеса који се јављају у области Западног Поморавља у основи следе развој ове врсте огрлица у средњој Европи, одакле се ова форма проширила и на наше крајеве. Познато је да се у средњој Европи глатки неукрашени торквеси јављају у рано бронзано доба, током средњег бронзаног доба нестају из употребе и поново се појављују у касно бронзаног доба, када су познати глатки, украшени и тордирани примерци (Никитовић, Васић 2002: 29-30). Претпоставља се да се ова врста накита појавила на централном Балкану под утицајем са севера и то крајем раног или почетком ране фазе средњег бронзаног доба (Никитовић, Васић 2002: 29-30). Растко Васић сматра да су торквеси стигли на подручје Чачка и Ужица преко ватинске културе можда већ крајем раног и почетком средњег бронзаног доба (Vasić 2010: 6). Утицај Културе гробних хумки (Hügelgräber) посматра се као врло важан фактор у развоју средњег бронзаног доба на овом подручју, што се посебно односи на керамичку продукцију, али и на почетак примене декорације на торквесима (Vasić 2010: 6).

У области Западног Поморавља за сада нам је познато 27 торквеса из бронзаног доба, где највећи број примерака (17 комада) потиче из околине Чачка. Сви торквеси откривени на археолошким ископавањима чинили су део инвентара скелетних и спаљених гробова, док неколико примерака представљају случајне налазе и са великом сигурношћу се могу приписати инвентару растурених гробова. Сагледавајући број и врсте накита из бронзаног доба у чачанском крају, запажа се да торквеси чине релативно чест налаз. У скелетним гробовима су по правилу проналажени око врата покојника, што разјашњава начин њиховог коришћења. Према резултатима антрополошке анализе, коју имамо једино за гробове на

некрополи Дубац на Каблару, можемо са доста вероватноће претпоставити да су торквесе носиле припаднице женског пола (Ljuština, Dmitrović 2013).

На основу описаних карактеристика које се тичу облика и детаља израде, овде обрађени примерци су разврстани у следеће типове:

Тип I. Неукрашени торквеси кружног пресека са увијеним крајевима (Glatte unverzierte Halsringe – Ösenhalsringe) (прилог 97/1). Овај тип карактерише неукрашено, глатко тело од шипке кружног пресека, унутрашњег пречника од 7 до 16 cm и пресека између 0,3 и 1,2 cm, са увијеним крајевима. Код примерака са дебелим пресеком шипке крајеви су растањени и увијени, док код оних тањег пресека растањивање није било потребно, већ су слободно савијани (Vasić 2010: 9). Сматра се да на нашем подручју торквеси овог типа са снажнијим пресеком шипке (0,7 - 1,2cm) представљају старије примерке из раног и средњег бронзаног доба, док су они са тањим пресеком (0,2 - 0,5 cm) млађи и припадају касном бронзаном или раном гвозденом добу. И поред већине примерака који се уклапају у ово правило има и изузетака (Vasić 2010: 14).

Овој групи припадају примерци са следећих локалитета: Губин До - Бошковица, Пилатовићи - Равни Луг (хумка VI), Врањани - Велики Луг (хумка I), Стапари – Мала Градина (гроб 14) и један случајни налаз из Котраже на који је окачен делимично оштећен наочараста привесак. На основу масивности торквес из Котраже се датира у Br B или на почетак Br C (Vasić 2010:15). Торквеси из Пилатовића и Врањана откривени су заједно са дугмадима са петљицама испод калоте, које се са сигурношћу опредељују у Косидер (Koszider) хоризонт. Нешто каснији примерак представља торквес из гроба 14 у Стапарима који, за разлику од претходних примерака из обе групе, има танак пресек шипке (0,2 cm) и припада касном бронзаном добу. Нађен је заједно са тордираном наруквицом са повијеним крајевима, нопенрингом од двоструке жице и неукрашеном иглом са главом у облику главице ексера, која представља чест налаз у оставама хоризонта II (Vasić 2010:15).

Услед наталожене патине и механичких оштећења по површини торквеса, немогуће је утврдити постојање орнамента на примерцима са локалитета Ивково брдо у Крстацу (хумка III, гроб 1), Равнине у Јанчићима, Дубац у Јанчићима (хумка I, гробови 2 и 10 и из насипа хумке II). Ова група торквеса би се могла приписати како првом, тако и другом типу ових налаза, што имплицира и њихову хронолошку конотацију. Поред паралела са неукрашеним и украшеним примерцима, за одређивање њиховог хронолошког положаја важну улогу имају остали налази из истих целина (прилог 97/2).

Тип II. Украшени торквеси кружног пресека са увијеним крајевима (*Verzierte Ösenhalsringe mit rundem Querschnitt*) (прилог 97/3) у основи имају исте особине као и претходни тип, док важну разлику представља урезана орнаментика по слободним површинама, нарочито у централном делу. Унутрашњи пречник износи од 8 до 16 cm, а пресек шипке између 0,3 и 1,4 cm (Vasić 2010: 22). Украшени торквеси обично чинили су део инвентара женских гробова и често су налажени заједно са наруквицама и украсима за косу, али и срцоликим и наочарастим привесцима и перлама, што је највероватније све заједно чинило део украсне гарнитуре за груди (Vasić 2010: 26). Декоративна решења примењена на торквесима имају веома блиске паралеле са орнаментиком истовремених наруквица из исте регије, које су могле утицати на почетак украшавања торквеса (Vasić 2010:22). Поделе на основу различитих декоративних решења за сада није могуће, будући да су већином заступљени по једним или са два комада са истим орнаментом (Никитовић, Васић 2002:30; David 2002a; Vasić 2010:22). Украшени торквеси из гробова представљају карактеристику западне Србије и припадају средњем бронзаном добу (Vasić 2010: 27), а посебно се сматра да припадају каснијим фазама средњег бронзаног доба Br C1 - C2 (Vasić 2010: 28). Користе се различита орнаментална решења у виду комбинација тачкастих линија, троуглова углова од двоструких линија испуњених цртицама, гирланди, рибљег мехура, спиралне вितिце, настала у првим фазама средњег бронзаног доба, највероватније под утицајем са севера из средње Европе и

карпатског залеђа, са мотивима Хајдушамшон – Апа (Hajdúsámson-Apa) стила (Vasić 2010: 28).

Овом типу припадају торквеси са следећих локалитета: Лучани - Сува Чесма, Турица - Ошљевац (гроб 1), Крстац - Ивково Брдо (хумка VI, гроб 3), Гуча – Гротница (три комада из растурених хумки), Јанчићи - Равнине (хумка I, спалиште 2) и Јанчићи - Дубац (хумка III, гроб 5).

Као посебна варијанта издваја се торквес петостраног пресека у централном делу, откривен на спалишту 1 локалитета Равнине у Јанчићима (прилог 97/4). Врло је могуће да је петострани пресек начињен ради повећавања површине намењене за декорацију. Овај примерак може се сматрати нешто каснијом појавом у оквиру средњег бронзаног доба (Vasić 2010:27).

Торквес са спиралним орнаментом са спалишта 2 из Равнина нађен је заједно са отвореним наруквицама са проширеним крајевима, типичним за средње бронзано доба, што указује на њихову истовременост. Према мишљењу Р. Васића, торквеси из Равнина опредељују се у средину средње бронзе (Br B2 - C1), док се порекло орнамента налази у Хајдушамшон - Апа стилу, посебно када је у питању мотив спирале који представља један од омиљених елемената овог декоративног стила (Никитовић, Васић 2002: 29-31; David 2002a). На Гласинцу Б. Човић торквесе декорисане спиралом сматра локалном варијантом источне Босне и на основу орнаментике их опредељује у фазу IIIa, што одговара времену Br D (Čović 1981:115). Истог мишљења је и М. Гарашанин (Garašanin M.1983h:747-748). Торквесе из Гротнице, са нешто упрошћенијом орнаментиком, Васић сврстава у касније фазе средњег бронзаног доба (Никитовић, Васић 2005:135). Према стратиграфском положају гробова у оквиру хумке I у Дупцу, торквес из гроба 2 представљао би нешто старији примерак од торквеса из гроба 10.

Тип III. Торквесе од бронзане жице са издигнутим и спирално увијеним крајевима у облику дискова (Halsringe mit zurückgelegten Spiralenden) карактерише танак пресек

жице чији су крајеви спирално увијени и издигнути (прилог 97/5). Представљају ретке комаде, посебно особене за некрополе под хумкама Западног Поморавља, одакле потичу три примерка (Дубац у Јанчићима и Скаваци код Косјерића), док је један поломљен откривен у Медошевцу код Ниша (Vasić 2010:19). Према месту налаза накита овог типа у пределу врата у скелетним гробовима на локалитету Дубац у Јанчићима, као и урезаног приказа на Кличевачком идолу, може са сигурношћу сматрати огрлицом (Vasić 2010: 19), а не дијадемом, како је раније сматрао М. Зотовић (Zotović 1985:61-62). Веома су блиски наруквицама од једног комада жице са спирално увијеним крајевима распоређеним са једне или обе стране обруча, које се такође јављају у исто време у Западног Поморављу (Vasić 2010:19). Према Р. Васићу, торквеси са издигнутим и спирално увијеним крајевима били су дуже времена у употреби у периоду бронзаног доба. Примерци из Дупца припадају средњем бронзаном добу (Br C1 - C2), што потврђују и остали гробни прилози типични за ово раздобље (Vasić 2010:20-21).

Типу IV припадају торквеси кружног пресека шипке са истањеним или одсеченим крајевима, који се од претходно обрађених типова издвајају само по изгледу крајева. (прилог 97/6). Ова група није сигурно утврђена јер је могуће да се ради о старијим комадима чији су крајеви накнадно обрађени након оштећења. Са територије Западног Поморавља овом типу би припадали торквес из Ариља и два комада из Дубоког код Ужица, који су можда првобитно имали увијене крајеве. На основу мањег пресека бронзане жице сматра се да припадају касном бронзаном добу (Vasić 2010:17).

Анализом издвојених типова торквеса из налазишта Западног Поморавља може се закључити да се најраније, током ране фазе или средине средњег бронзаног доба, појављују неукрашени торквеси са раскуцаним и увијеним крајевима, где припада примерак са наочарастим привеском из Котраже. Декорисани торквеси са раскуцаним и увијеним крајевима, као и они од бронзане жице са спирално увијеним и издигнутим крајевима, припадају времену развијене и касне фазе средњег

бронзаног доба. Торквес са петостраним пресеком у централном делу за сада представља јединствен комад, као и врло редак тип од танке бронзане жице са спирално увијеним и издигнутим крајевима. Оба типа могу да укажу на значајан удео израде овог накита у домаћим радионицама. Потврђено је да торквеси са нешто упрошћенијом декорацијом остају у употреби и током каснијих фаза средњег бронзаног доба.

Посебну пажњу привлаче представе торквеса на бронанодобним антропоморфним фигуринама (налази из Кличевца, Дупљаје, Жутог Брда...). Хиперболисане представе торквеса са јако истакнутим спирално увијеним крајевима можда указују да је овај тип накита ношен у посебним приликама и да је био резервисан само за истакнуте личности. С друге стране, могуће је и да су саме занатлије пренаглашавале спирално увијене крајеве у циљу повећавања богатства декорације. Према томе, постоји и претпоставка се да су у церемонијалне сврхе употребљавани торквеси увијених крајева великих димензија (Vasić 2010: 50). Врло занимљивим се чини приказ веома ретког типа од бронзане жице са спиралним издигнутим крајевима на Кличевачком идолу, што указује на његову употребу на ширем простору и у оквиру различитих културних група (Vasić 2010:52), што не показује њихов број и места налаза.

Дистрибуција свих 27 торквеса из гробова бронзаног доба са подручја Западног Поморавља јасно показује њихову искључиву концентрацију у западном делу територије, у гробовима под хумкама у планинским деловима западне Србије (Дмитровић 2011). Низводно од Овчарско-кабларске клисуре торквеси још увек нису забележени, што важи и за многе друге облике материјалне културе и обичаје овог времена. Вредно је нагласити приличан број ових налаза из кабларских хумки (из Дупца шест и из Равнина три), што их може сврстати у важне предмете из сфере ритуала, али и претпоставити да су чинили део ношње или чак престижни комад накита у оквиру праисторијске заједнице која се сахрањивала на Каблару. Типична распрострањеност торквеса на простору западне Србије јасно указује на утицаје из средње Европе који су се највероватније ширили преко Подриња, о чему сведоче

значајне количине нешто млађих торквеса из Подриња и Гласинца (Benac, Čović 1956; Zotović 1985; Косорић, Крстић 1988).

4.2. Наруквице

Наруквице представљају један од веома честих гробних налаза у спаљеним и у скелетним гробовима. Налажене су најчешће заједно са другим комадима накита – торквесима, нопенринзима, иглама, различитим привесцима, што може да говори о одређеним комплетима накита. Слично огромној већини других предмета од бронзе, њихова готово искључива концентрација је у некрополама горњег тока Западне Мораве, узводно од Овчарско - кабларске клисуре. Изузетке чине наруквица од спирално савијене бронзане жице из Рутевца код Алексинца као једини примерак накита од метала у некрополама доњег тока и познат примерак шакасте гривне из Остре код Чачка, која није укључена у овај преглед будући да се ради о случајном налазу.

Из некропола Западног Поморавља обрађене су 52 наруквице међу којима је 13 парова. Овако велики број примерака може створити слику о наруквицама као веома омиљеном и популарном декоративном елементу, делу ношње или одређеном статусном обележју (Ljuština, Dmitrović 2013). Према досадашњим резултатима, наруквице су обично откривене на рукама (око ручног зглоба, подлактици, надлактици), али према примерима из Белотића (Гарашанин М., Гарашанин Д.1962: 62) или из средње Европе (Wels-Weyrauch 1994:63), поуздано се зна да су налажене и на ногама. Различите карактеристике допуштају њихово разврставање у више типова и њихових варијанти.

Тип I. Наруквице отворених и проширених крајева представљају најбројнију категорију на разматраном подручју. Најчешће су троугаоног, ређе сегментног пресека. Представљају један од типичних металуршких производа карактеристичних за средње бронзаног доба средње Европе (Willvonseder 1937), где се најраније

појављују на самом почетку средњег бронзаног доба Br B1, веома су честе током током његове средине развоја и остају у употреби и у Br C2 (Никитовић, Васић 2002: 28), или чак и дуже, током фазе Br D (Garašanin M. 1983h: 747). У великом броју случајева налажене су у пару што по свој прилици говори о уобичајеном начину њиховог коришћења. Скоро по правилу декорисане су урезивањем различитих декоративних мотива, где су најчешће гирланде, полукругови, тачкасти убоди, снопови паралелних линија, троуглови, ромбови, овали или тзв. мотив рибљег мехура (Fischblastenmustern) и спирални орнамент. Декорација је изведена на различите начине, придржавајући се основног принципа распоређивања различитих декоративних елемената у оквиру метопских поља раздвојених сноповима вертикално урезаних линија. На основу критеријума утемељеног на издвајању појединих врста декоративних решења и њиховом распореду, М. Гарашанин је начинио покушај дефинисања основних орнаменталних варијанти ових наруквица (Garašanin M. 1983h: 747). Међутим, према данашњем броју налаза и очуваних орнаменталних модела на њима, чини се да се најчешће ради о појединачним случајевима, чак и уникатним решењима, тако да су веома ретко присутне идентичне комбинације. Стога би се систем који је предложио М. Гарашанин могао кориговати на основу груписања важнијих карактеристичних декоративних решења уз допуштање мањих међусобних разлика.

Највећи број гривни овог типа откривен је у околини Ужица и Чачка, док су са простора северозападне Србије ретке. У доњем Подрињу нешто су чешће и припадају различитим декоративним варијантама, међу којима су примерци украшени геометријским орнаментом датирани у Br B2-C, док су они са мотивом спирале опредељене у фазу Br D (Косорић, Крстић 1988). Исти хронолошки оквир важи и за гривне које потичу са простора западне Србије (Никитовић, Васић 2002: 28; Garašanin M. 1983h: 747).

На основу врсте декоративних мотива, нарукvice овог типа подељене су у пет основних варијанти:

а) *Наруквице украшене орнаментом гирланди* распоређених дуж ивица између којих је, на гребену, обично низ тачкастих убода у правој линији или овалног облика, формирајући тзв. мотив рибљег мехура. Наруквице украшене на овај начин познате су с почетка средњег бронзаног доба у средњој Европи (Willvonseder 1937:124; Pittioni 1954: 359, Abb.256,2; Hänsel 1968: Taf.30,13; Taf.32,10). Код наших примерака метопа на централном делу наруквице оивичена сноповима вертикалних линија декорисана је на различите начине: шах-поље, шрафирани троуглови, полукружне линије и друго. Бочно од метопа са гирландама обично се налазе шрафирани или празни издужени троуглови или ромбови. Иако је један број наруквица овог типа прилично оштећен, те се не може са потпуном сигурношћу утврдити првобитни изглед њихове декорације, према садашњем стању можемо утврдити врло ретко постојање идентичних парова. Према том критеријуму слични су парови наруквица из Равнина (спалиште 2) у Јанчићима и Крушевља у Лучанима са мотивом рибљег мехура, а донекле и примерци из централног гроба хумке I у Врањанима, Пилатовића и Губин Дола (прилог 98/1). Аналогије налазимо у Рођевићима у Подрињу где су одређене у Br B2 - C (Косорић, Крстић 1988: 44-45; T.XI/2,3), а познат је и примерак из Штрбаца, хумка VIII из фазе Гласинац IIa (Benac, Čović 1956: 100-101; T.VII/9,11,11a). На Гласинцу, гривне са отвореним задебљаним крајевима декорисане урезаним мотивом гирланде и рибљег мехура изразит су представник фазе IIa, док у наредној фази IIb потпуно нестају (Benac, Čović 1956: 26-27). Приликом ревидирања гласиначке хронологије, Б.Човић отвара могућност да се одређени налази из фазе Гласинац IIa, где између осталог припадају и Штрпци, поред трајања током Br B са посебним акцентом на Br B2, могу продужити и у време Br C (Čović 1981:101).

Другу групу формирају комади из Равнина (спалиште 1), из хумке VI у Крстацу, а донекле и гривне из Дупца у Јанчићима. Веома блиске паралеле поново налазимо у Рођевићима, где су датиране у Br B2 - C (Косорић, Крстић 1988: 44-45; T.XII/4a-ц; T.XIV/1-2; T.XIV/6-7). Овако формиране мање групе могу указивати на неколико мустри украшавања, радионичарске манире или укус појединаца. Занимљиво је да

наведени локалитети припадају једној ужој географској зони, распоређени у радијусу од око 20 km између Пожеге и Чачка.

б) *Наруквице декорисане спиралним орнаментом* за сада више чине изузетак него правило, што потврђује усамљена гривна из оштећене хумке IV на Равнинама у Јанчићима (прилог 98/2). У ширем окружењу наруквице декорисане на овај начин нису честе као преходно издвојена варијанта, што потврђује само један примерак из Беле Цркве (Гарашанин М., Гарашанин Д.1967: 22-23, сл.14), док су у хумкама доњег Подриња нешто чешће (Косорић, Крстић 1988: 30-31,46; Т.II/2-4; Т.XV/5-6). За мотив текуће спирале (*Spiralrankmotiv*), сличан мотиву са торквеса нађеном на спалишту 2 на Равнинама, Р. Васић сматра се да се сигурно појавио пре краја средњег бронзаног доба под утицајем богатог Хајдушамшон - Апа стила (Никитовић, Васић 2002: 29; са наведеном литературом). Будући да још увек нема директних паралела на северу, исти аутор износи и претпоставку о њиховој локалној производњи на подручју Подриња (Никитовић, Васић 2002:29).

в) *Наруквице декорисане мотивом овала и полуовала* са тачкастим убодима, који је раздвојен сноповима вертикалних правих или изломљених линија, такође нису честе као прва варијанта украшавања. Заступљене су налазима из Стапара код Ужица и Криве Реке код Чајетине (прилог 98/3). За разлику од западне Србије, наруквице декорисане на овај начин чешће су на Гласинцу, што говори у прилог везе граничног подручја око Ужица са Гласиначком висоравни (Никитовић, Васић 2002:29).

г) *Наруквице декорисане шрафираним, издуженим троугловима или изломљеним тракама* раздвојени вертикалним сноповима правих линија поново не чине обимнију групу и за сада их представљају комади из Сврачкова и Гротнице (прилог 98/4). Примерак из Гротнице сматра се нешто старијим у односу на масивније наруквице са суженим крајевима, које су ближе касном бронзаном добу, а разуђеност орнаментике може указивати да се ради о нешто млађим варијантама у односу на богато декорисане комаде прве варијанте (Никитовић, Васић 2005:137). Последњу констатацију могу да потврде и наруквице из Сјеверског, које се, према

изнетим паралелама из средње Европе датирају од Br C до Ha A1 (Čović 1981:102; sa navedenom literaturom).

д) *Групу неорнаментисаних наруквица* треба посматрати са извесном дозом опреза, имајући у виду веома често присуство и разарајуће дејство дивље патине по површини, због које је некада готово немогуће утврдити првобитно стање. С друге стране, постојање неорнаментисаних торквеса сасвим извесно повлачи и могућност постојања истоветних наруквица. У ову групу би се могле издвојити наруквице из хумке III на Дупцу и из Трњака у Ариљу (прилог 98/5). Аналогије постоје у Белотићу (Гарашанин М., Гарашанин Д. 1958б: 21; сл.3а), Дренови код Прибоја (Zotović 1985: 41; Т.X/2), као и на Гласинцу (Benac, Čović 1956: Т.VI/11; Т.XV/1,2).

Тип II. Наруквице отворених и сужених или стањених крајева одликује кружни пресек тела и нешто разуђенија урезана декорација. На подручју Западног Поморавља су ређе у односу на тип са отвореним и проширеним крајевима. Познати су нам примерци из Ариља, Гротнице и Ђурђевића Брда у Пилатовићима (прилог 98/6). На подручју северозападне Србије налазимо их у Белотићу и Брезјаку (Гарашанин М., Гарашанин Д.1962: 57; 62-63; сл.17а-б; Цанић-Тешановић, Глигорић 2001: 14-15, 38-39; кат.бр.48, 49, 50), као и на локалитетима доњег Подриња (Косорић, Крстић 1988: Т.III/4; Т.V/1-3; Косорић 1992: 266, Т.II). На постојећим примерцима и поред оштећења површине, запажа се да је декорација сумарна и ретка, изведена равномерно распоређеним сноповима вертикалних линија између којих може бити низ тачкастих убода и кратких цртица. Судећи према усамљеним налазима, гривне са стањеним крајевима нису коришћене у пару већ појединачно. Положај гривни откривених у Белотићу, за које се наводи да су лежале на ногама скелета (Гарашанин М., Гарашанин Д.1962: 57, 62-63), могао би указивати да су ношене као наногице, чему говоре у прилог и њихове веће димензије. Гривна из Гротнице, нађена на подлактици скелета, сведочи да су једновременно служиле и за украшавање руку (Никитовић, Васић 2005: 127). Најраније је датирана једна слична наруквица из Горњег Катунa, Br B2 - C (Вукмановић, Радојчић 1995: кат. 38). У Подрињу се опредељују у крај Br C (Косорић, Крстић 1988: 34,49), слично примерку

Смрека код Соколца из фазе Гласинац IIb (Drechsler - Bižić 1983: 262; XXXIX/1) и налазима из Белотића, које М. Гарашанин опредељује у касну фазу западносрпске варијанте, Вг C-D (Garašanin M. 1983h: 738, 747). Још касније, у Вг D датирани су примерци из Брезјака (Глигорић, Цанић - Тешановић 2010: кат.38 - 40), а у На А - В две сличне гривне из Народног музеја у Београду (Вукмановић, Радојчић 1995: кат. 46, 50). На основу облика и декорације Р. Васић их сматра типовима ближим млађем бронзаном добу (Никитовић, Васић 2005:137) са чим се слаже већина наведених аутора.

Тип III. Наруквице од бронзане жице, према детаљима израде који се односе на обраду крајева, могу се оделити на две групе: прву чине наруквице од једног или више намотаја бронзане жице чији су крајеви спирално увијени формирајући равне или купасте дискове, док су у другој једноставнији комади од спирално увијене бронзане жице. Међу наруквицама прве групе, према облику и распореду дискова, можемо издвојити три варијанте:

a1) *најбројнију варијанту чине наруквице са наспрамно постављеним равним дисковима* које презентују примерци из Гротнице у Гучи, Пилатовића и Висибабе код Пожеге (прилог 98/7). Код нас не представљају честе примерке накита, тако да најближу аналогију налазимо у остави из Ловаса, где је, између осталог, присутан и већи број истоветног прстења (Vinski 1958: 8-9; T.II/2,3; T.III/1,2), које је нарочито често у гробовима Културе гробних хумки (Mozsolicz 1967:81). Донекле сличан комад пронађен је у Роћевићу (Косорић, Крстић 1988: 44-45; T.XIV/3). Овај облик је релативно присутан на налазиштима средње Европе и Закарпатја (Mozsolicz 1967: Taf.30/4,6; Lücke 1997:183; Blažer 2001:40-50; David 2002a: Taf.113/2,3;Taf.187/8c). Особене су за дужи временски период, од средњег до касног бронзаног доба, тако да се без другог, хронолошки осетљивијег материјала не могу самостално прецизније хронолошки дефинисати. Сматра се да наши комади припадају средини и каснијим фазама развоја средњег бронзаног доба (Zotović 1985: 50; Никитовић, Васић 2005:137).

а2) *Пар наруквица из Гротнице са два купаста диска постављена са исте стране обруча* од удвостручене бронзане жице за сада немају ближе аналогије у ширем окружењу (прилог 98/8). У недостатку директних аналогија са севера чини се да се и овде може размишљати о постојању локалних радионица за које је показано да су производиле оригиналне форме накита од бронзе, између осталог јединствене примерке торквеса са издигнутим спирално навијеним крајевима (Дубац у Јанчићима, Скакавци код Косјерића), са којима су, могуће, чиниле одређене комплете накита.

а3) *Наруквице од бронзане жице са купасто навијеним дисковима* из Горње Добриње (прилог 98/9) до сада су разматране као пар (Икодиновић 1985; Дмитривић 2009б), али се чини да је могуће претпоставити, на основу облика сумарно обрађених крајева жице, али и аналогија са материјалом из средње Европе, да су ове две наруквице првобитно представљале један предмет касније преломљен и преправљен. У прилог томе бисмо навели сличне наруквице од више намотаја бронзане жице (чак и до 20 у низу) чији су крајеви савијени у спиралне дискове, пронађене у оставама од западне Мађарске до западне Румуније - Dunaújváros – Kosziderpadlás, Ócsa, Mezöberény, Săpînța и друге (David 2002a: Taf.148/5; Taf.152/28; Taf.158/1; Taf.166/1,2) које припадају времену средњег бронзаног доба Br B (David 2002a:16, 412). Овде треба рачунати са одређеном временском дистанцом у односу на наведене депое, тако да би се наруквице из Горње Добриње могле одредити у време након Br B, највероватније од средине развоја средњег бронзаног доба. Веома слична форма позната је из Брезјака, датирана у фазу Br C-D (Глигорић, Цанић-Тешановић 2010: 9,24; кат.бр.54, 55). Будући да представљају ретке комаде накита код нас, врло је могуће да је у питању импорт.

б) *Наруквице од спирално увијене бронзане жице* заправо представљају знатно једноставнији облик од претходно описаних. Израђиване су од више намотаја бронзане жице или тање траке кружног или сегментног пресека. Примерак из Дупца у Јанчићима декорисан је низом кратких зареза. Наруквице од спирално увијене жице биле су веома раширене у средњој Европи, где су се појавиле већ у раном бронзаном добу и биле у употреби скоро током целокупног трајања бронзаног доба, све до

времена Културе поља са урнама (Vinski 1958: 8; David 2002a: Taf.233/1; Taf.262/6,7; Taf.289/12,13 i dr.). На подручју Западног Поморавља нису претерано честе и до сада је познато неколико комада из Јанчића, Гротнице, Ариља и Стапара (прилог 98/10), док један примерак из Рутевца код Алексинца представља изузетак у дистрибуцији металних налаза у оквиру некропола Западног Поморавља из бронзаног доба. Паралеле налазимо у Белотићу, Брезјаку и остави Ловас, датиране од Br B2 - C до Br D (Vinski 1958:8; Гарашанин М., Гарашанин Д.1967: 19, сл.4а-д; Глигорић, Цанић-Тешановић 2010: 9, 24; кат.бр.56). У појединим гробовима у Подрињу налажене су у пару (Kosorić, Krstić 1972: 15; Косорић, Крстић 1988: 42, 49; T.XI/4-5, T.XVIII/2). Будући да су дуго времена биле у употреби, не служе за прецизније хронолошко одређивање, већ се датирају на основу пратећих налаза, тако да се наши примерци опредељују од времена друге половине средњег бронзаног доба (Дубац и Гротница) до касног бронзаног доба (Стапари). Често су комбиноване са другим облицима наруквица, што потврђују налази из Гротнице и Брезјака, где су нађене заједно са гривнама са суженим крајевима.

Тип IV. Једини примерак наруквице од ширег бронзаног лима откривен је у централном гробу 1 у Скакавцима код Косијерића (прилог 98/11). Према Р.Васићу (2010: 20), наруквице овог типа, посебно декорацијом у виду паралелних ребара дуж ивица, више одговарају формама средњег бронзаног доба. Ову констатацију свакако поткрепљују торквес са спирално савијеним и издигнутим крајевима откривен на нешто нижем нивоу исте целине (Zotović 1985: 60-61), опредељен у Br C1 и C2 (Vasić 2010: 20), као и сличан примерак наруквице из Смрека код Сокоца (Benac, Čović 1956: 13-14; 27; T.XIII/1), који на основу ревидиране хронологије Б. Човић датира у Гласинац IIb, што би одговарало времену Br C (Čović 1981: 108). У средњој Европи представљају један од типичних форми Косидер хоризонта (Kovacs 1984: Tafel XCVIX/9) и познате су паралеле из Dunántul-a и Naumburg-a (David 2002a: Taf.160/15; Taf.191/12) или Rákospalote (Mozsolicz 1967: Taf.59/5,6). На истом подручју се јављају и торквеси сличног изгледа (Halskragen) (Gedl 2002; Novotná 1984), који су са овим наруквицама могли сачињавати комплете накита.

Врло ретка појава наруквица од бронзаног лима код нас указује да ова врста накита није доживела већу популарност међу домаћим становништвом и да је примерак из Скакаваца највероватније импорт са севера.

4.3. Игле

У односу на остале гробне налазе, игле у гробовима из Западног Поморавља нису претерано честе. До сада је познато 11 игала и један фрагмент, од којих два примерка представљају случајне налазе (игла са биконичном главом из Стапара и једна шиваћа игла из Котраже), које су сасвим извесно чиниле делове гробног инвентара, и тиме у потпуности заслужују да буду укључене у овај преглед.

На централном Балкану игле се појављују у већем броју тек од развијене фазе средњег бронзаног доба (Br B2 - C1) и то у првом реду игле са пробијеним вратом различитих варијанти и игле са главом у облику печата или клина (Васић 1997:45). Током овог раздобља нарочито су раширене у Војводини, западној Србији и Косову. Њихова појава током средњег бронзаног доба последица је утицаја Културе гробних хумки, посебно њеног продора дуж тока реке Дрине према унутрашњости Балкана (Vasić 2003:6). Према мишљењу Р. Васића, велики број игала у источнобосанским и западносрпским гробовима показује да су чиниле важан део ношње (Vasić 2003:134).

У некрополама Западног Поморавља игле се појављују у неколико типова; њихова концентрација је готово искључива на локалитетима северног дела (ужичка и чачанска регија), док је на југу забележен једино усамљен примерак бронзане шиваће игле из Мађије.

Игле са махунастом главом (Hülsenkopfnadeln) карактерише проширена глава савијена у чауру, најчешће тордирано тело четвороугаоног пресека. Овом типу припада једна игла са локалитета Лугови – Бент у Мојсињу (хумка I, гроб 13) (прилог 99/1), чије нетордирано тело представља локалну карактеристику. Сматра се да су игле овог типа у наше крајеве стигле са севера, са носиоцима културе инкрустиране керамике (Vasić 2003: 6). Представљају релативно чест налаз у Војводини, посебно

Банату, тако да постоји велика вероватноћа да се управо ту одвијала њихова производња током почетне и средње фазе развијеног бронзаног доба (Vasić 2003:6,16). Једине налазе јужно од Саве и Дунава за сада представљају игла из Мојсиња и један фрагментован примерак из околине Пожаревца. Игла са махунастом главом из Мојсиња се, на основу целокупног инвентара гроба 13, опредељује се у Br C1 (Vasić 2003:16).

Великој групи игала са пробушеним вратом (Lochhalsnadeln), у оквиру које постоји доста типова и варијанти, припадају четири примерка. Сматра се да се овај тип игала код нас појављује као последица јаког утицаја Културе гробних хумки, ако не и кроз директан продор њених носилаца (Vasić 2003:6). Главна карактеристика ових игала је хоризонтално пробушен врат. Према особинама главе, тела као и положаја рупе у врату, дозвољавају се поделе на више типова и варијанти. Игле из ове групе, откривене у некрополама Западног Поморавља, имају кружни пресек тела и декорацију насталу урезивањем, што представља локалне карактеристике (Васић 1997: 45; Vasić 2003: 29).

Типу игала са рупом на врату, биконичном главом и квадратним пресеком припада један примерак из Мојсиња (хумка V, гроб 2) (прилог 99/2). Декорисан је снопом од пет концентричних кругова постављених на врату непосредно испод главе. Према Р. Васићу, игла из Мојсиња, заједно са врло сличним примерцима из Феудвара и Падине припада типу Paarstadl које имају порекло у северозападном залеђу Карпата, док наши комади за сада представљају најјужније примерке (Vasić 2003: 30). Игла из Мојсиња се, према осталом гробном инвентару датира такође у Br C1 (Vasić 2003:29,30).

Варијанти са пробушеним вратом и главом у облику равне главице ексера (диска) припадају комади из Врањана (хумка II, гроб 2) и Пилатовића (хумка VI, гроб 1) (прилог 99/3,4) (Vasić 2003:33; Taf.11/163,166). Врло сличан примерак потиче из растурене хумке у Гротници у Гучи (прилог 99/5), који, за разлику од претходних, има благо конвексни облик главе. Испод и изнад проширења на врату урезан је орнамент. Игле из ове групе представљају чест налаз у западној и југозападној Србији, а појединачно у Бачкој. Примерци из наведених делова Србије украшени

урезаном декорацијом на врату сматрају се домаћим производом и датирају у средње бронзано доба, Br C1 (Vasić 2003:34). Иглу из Гротнице у Гучи, Р. Васић опредељује у касније фазе развијеног бронзаног доба (Никитовић, Васић 2005:137).

Групи игала са главом у облику ексера (Nagelkopfnadeln) припада значајан број типова и варијанти одређених у зависности од облика и детаља израде главе и врата. На подручју Западног Поморавља могу се издвојити два типа из ове велике породице – игле „чекић“ и игле са малом главом и неукрашеним телом.

Тип „Чекић“ (dem Typ Hammer nahestehende Nadeln) је заступљен једним примерком из хумке II у Врањанима (прилог 99/6). Овај тип карактерише снажно задебљан врат са попречним ребрима и врло мала глава. Поред примерка из Врањана, познат је још само један комад из Иланце у Банату. Нарочито је чест у Баварској и Чешкој, док се јужније јављају само појединачни комади. Из овог разлога се сматрају импортованим предметима и свакако нешто млађим у односу на матичну област. Примерак из Врањана се опредељује у касније фазе средњег бронзаног доба - Br C2 (Vasić 2003:39).

Типу игала са малом главом у облику ексера и неукрашеним телом припада једна игла из гроба 14 у Стапарима код Ужица (прилог 99/7). Познате су из различитих делова Европе и карпатског залеђа, а код нас су концентрисане у Срему, јужној Бачкој, Подрињу, долини Велике Мораве. Сматра се да су се локално производиле у области Срема, јужне Бачке и Славоније, у јужном Банату, око ушћа Мораве као и даље на југ, о чему сведочи један калуп из Медијане (Vasić 2003:46). Опредељују се на крај средњег и почетак касног бронзаног доба, што потврђују налази из Моравске, Мађарске, Славоније, Војводине и централног Балкана (Vasić 2003:45). Примерак из Стапара, нађен у гробу заједно са тордираном наруквицом, танким торквесом и прстеном за косу од двоструке жице, датира се у Ha A1 или још касније (Vasić 2003:45).

Значајној групи игала са профилисаном, биконичном или заобљеном главом у оквиру које су дефинисани бројни типови и варијанте, припада један случајни налаз из Стапара (прилог 99/8). Овај примерак припада типу игала са биконичном, хоризонтално наребреном главом које представљају чест налаз у средњој Европи, док

су код нас концентрисане у Срему, јужном Банату и посебно у Подунављу (Vasić 2003:70). Игле са мањим главама су познате из средњег Поморавља (околина Јагодине и Параћина). Налаз из Стапара, поред једног непубликованог примерка из околине Краљева, представља изолован комад, те се сматра да представља импорт из Срема. С обзиром да се ради о типу са мањом главом, може се одредити у фазу На А2 (Vasić 2003:74).

Шиваће игле (Nähnnadeln) представљају релативно чест налаз током бронзаног доба на широј територији. Карактеристике ових предмета, строго подређених функцији, остале су скоро непромењене до савременог доба. Током бронзаног доба израђиване су од кости и бронзе. Дебљина и дужина тела, форма и положај ушице су у директној зависности од врсте материјала који је њима шивен. Бројни налази игала ове врсте у женским гробовима говори о њиховом посебном месту у погребном култу, посебно када чине једини прилог израђен од метала. У појединим случајевима коришћене су и као одевни украс (Vasić 2003:130). Праисторијске игле за шивење не могу се само на основу форме јасно издвојити од каснијих комада, те се њихово хронолошко одређење образлаже осталим налазима из истих целина. Према положају ушице могу се разликовати две главне групе.

Групу I карактерише ушица на самом врху и овална или правоугаона глава, док је код групе II ушица у врату који је овално или ромбоидно задебљан (Vasić 2003:130). На територији Западног Поморавља шиваће игле као гробни налази потичу са три локалитета: Котража, Стапари и Маћија. Игла из Котраже (прилог 99/9) припада другој групи од којих се већина датира у млађе бронзано доба, На А1 (Васић 2001:174; Vasić 2003:130). И поред основног одређења у групу II, игла из гроба 9 у Стапарима се на основу отворених наруквица декорисаних мотивом рибљег мехура ипак одређује у средње бронзано доба (Васић 2001:174; Vasić 2003:133). Примећена је извесна концентрација игала ове групе у централној и западној Србији (Васић 2001:175), што би евентуално могло да укаже на трговачке путеве или места производње. Фрагментована игла из Маћије се на основу описаних критеријума не може јасно разврстати у овде предложене групе. Датира се у складу са осталим

предметима из исте целине (керамичким судовима типичним за параћинску групу) у касније фазе средњег бронзаног доба (Тасић 1965).

Слично другим предметима од метала (торквеси, наруквице, привесци и др.) и игле се готово искључиво појављују као део гробног инвентара у северним деловима Западног Поморавља, док су низводно од чачанске котлине заступљене само једним оштећеним комадом (Маћија). Овај распоред поново указује на веома значајне разлике у погледу погребног ритуала, односно погребног инвентара током развијених фаза средњег бронзаног доба које указују на везе, утицаје и путеве импорта. С обзиром на број и облике игала са пробушеним вратом које су углавном декорисане урезаним мотивима, слично истовременим торквесима и наруквицама, јасно дефинише уже, локалне типове, тако да се из тог разлога може са доста вероватноће размишљати о њиховој изради у домаћим радионицама на територији западне Србије.

4.4. Пинцета

Једина пинцета потиче из скелетног гроба из хумке XIII на локалитету Руја у Дучаловићима (прилог 100/1). Насупрот чињеници да код нас представљају веома ретке примерке, пинцете у гробовима Културе гробних хумки у средњој Европи чине врло чест прилог и обично се опредељују у Вг С (Гарашанин М., Гарашанин Д.:1962: са напоменом 16; Garašanin M.1983h: 748). Исто тако, познате су и на налазиштима карпатске котлине (Косорић, Крстић 1988: 36). Код нас се јављају ретко као појединачни комади и до сада су, поред пинцете из Дучаловића, познате из Живаљевића на Гласинцу (Венас, Ћовић 1956: Т.XXXII/2), Каравлашких кућа у Подрињу (Косорић, Крсић 1988: Т.VI/2) и Белотића у Рађевини (Гарашанин М., Гарашанин Д.1962: 60, сл.10). Најсличнији примерак потиче из Белотића, (хумка 14), датован у крај средње фазе западносрпске групе – Вг С (Гарашанин М., Гарашанин Д. 1962: 60; Garašanin M. 1983h:748) што би се могло прихватити и за нашу пинцету из Дучаловића.

4.5. Појас

Слично претходним примерима, декорисан појас од бронзаног лима из хумке I у Кривој Реци представља јединствен и веома редак примерак на ширем простору (прилог 100/2). Иако је раније оцењен као халштатски налаз (Гарашанин Д. 1967: 47), касније је увидом у нови материјал ова констатација измењена, тако да је М. Гарашанин овај појас одредио у тип Siedling- Szeged и датирао у развијену фазу средњег бронзаног доба, Br B2 – C (Garašanin M. 1983h: 748), са чим се начелно слаже и В. Давид и хронолошки га изједначио са развијеном фазом Културе гробних хумки (David 2002b). Појас из Криве Реке је још увек јединствен примерак код нас и истовремено најјужнији примерак појаса типа Siedling- Szeged, познатом са једне шире територије која се протеже у првој фази до Haidlfing-a kod Walleresdorfa у Доњој Баварској, док је у другом таласу стигао до околине Минхена у Горњој Баварској и Горње Франконије. У овом смислу В.Давид апострофира значај Дунава као комуникације, којом је континуирано постојала размена добара, идеја и технологија, као и мобилност људских заједница (David 2002b:86).

Овај појас, заједно са пинцетом и кружним привеском са трном, представљају појединачне и ретке комаде у ширем окружењу што може имплицирати неколико закључака. Малобројност и реткост могу указивати да наведене форме нису постигле довољну популарност међу локалним становништвом, чиме нису постали део ношње, као неки други облици (торквеси, наочарасте привесци, наруквице и др.) који иначе чине веома чест део гробног инвентара на истој територији. У неким случајевима може се помишљати и на комаде којима је обезбеђиван престиж, што би се најпре могло односити на бронзани појас (Ljuština, Dmitrović 2012a). Пинцете и кружне плочице са трном ипак представљају нешто чешће примерке, чија се првобитна функција изгубила, тако да су могућности њихове интерпретације појаве бројне. У сваком случају, имајући у виду позицију налазишта из којих потичу наведени предмети, можемо да доста сигурности сматрати Подриње као једну веома важну комуникацију у ширењу утицаја, али трговине током праисторије, у нашем случају конкретно током средњег бронзаног доба и продора Културе гробних хумки

(Hügelgräber), о чему су већ више пута дискутовали различити аутори (Тасић 2002: 171-172; Vasić 2003:6 и др.).

4.6. Кружни привесак са трном

Једини привесак са трном (Stachelscheibe) представља случајни налаз из Шиљковице у Горњој Добрињи на Каблару (прилог 100/3). Наш примерак припада другој фази развоја кружних плочица које одликује купасти трн у централном делу и 3-5 ребара (Vasić 2010:20). Међутим, међусобне хронолошке ралике између три до сада евидентирана типа ових плочица није прецизно дефинисан, тако да се углавном датирају на основу других налаза из истих целина.

Привесци овог типа прво се појављују на налазиштима средње Европе почетком средњег бронзаног доба у Lochham хоризонту - Br B1 и задржавају се и током наредних развојних фаза Göggenhofen и Asenhofen - Br B2 /C1-C2, што би представљало време њихове појаве и код нас (Васић 1997:39,40; Vasić 2010:20). Са налазишта из средње Европе (Mozsolicz 1967; David 2002a), слично остави из Ловаса (Vinski 1958), потиче већи број ових привесака, што може указати да су првобитно служили за формирање огрлица (Grömer, Rösel-Mautendorfer 2011: Abb.1,2) (прилог 100/4), док појединачни налази из уже Србије говоре о губитку примарне функције и по свој прилици представљају импорт (Васић 1997:39).

Кружна плочица из Горње Добриње представља једини налаз ове врсте у ширем окружењу. Кружни привесци са трном код нас су ретки и откривени су на неколико налазишта (Медошевац, Бела Црква, Винча, Јабука). Веома су редак налаз и у хумкама са Гласинца (Венас, Čović 1956:27), док су на подручју Срема и Славоније бројнији (Васић 1997:39; са напоменама 6-12).

4.7. Наочараста привесци

Наочараста привесци (Brillenspiralen) представљају релативно чест гробни налаз на подручју Западног Поморавља, чија је искључива концентрација установљена, истоветно осталим налазима од метала, у горњем току реке где почиње планински масив унутрашњих Динарида. Као и остале бронзане форме и наочараста привесци припадају средњоевропским металуршким остварењима која су се појавила почетком бронзаног доба (Benac, Čović 1956:30; Bóna 1975: 48,50), док се код нас њихова употреба везује, слично осталим металним предметима, за средину развоја средњег бронзаног доба - Вг В2- С (Васић 1997:45). У Србији се најраније јављују у оквиру моришке културе у Банату (Girić 1971), што јасно указује на врло блиске везе јужне панонске периферије са средњом Европом. Додуше, облик наочарастих привезака типичних за средњу Европу остаје дуже времена непромењен и разликује се од наших комада обликом издигнуте и лучно савијене спојнице. У некрополама Западног Поморавља овакви привесци за сада нису познати, али је јављају на Гласинцу почетком гвозденог доба (Benac, Čović 1956:35; T.XXXIX/15; XXXXVII/1,2 i dr.). На основу начина израде и димензија наочараста привесци са подручја Западног Поморавља могу се оделити у два типа:

Тип I. Наочараста привесци са спирално навијеном спојницом постављеном између дискова израђени су најчешће од тање бронзане жице кружног или ромбоидног пресека, дужине 4,3 – 17,1 cm. Откривени су на локалитетима: Дубац (хумка I, гробови 2, 5, 9 и 10) и Равнине у Јанчићима (гроб 2 и спалиште 1), Ивково Брдо у Крстацу (хумка III, гроб 1 и хумка 6, гроб 3), Ошљевац у Турици (гроб 1), Врањани (хумка II, централни гроб), Крива Река (гроб 5) и Стапари (гроб 14) (прилог 101/1-3). Наочараста привесци са цилиндричним завојем у средини припадају старијој верзији овог накита на Гласинцу и веома се често појављују у фази IIb (Вг С), као и током каснијег развоја, у фазама IIIa (крај Вг С и током периода Вг D) и IIIb1 (крај Вг D и На А), а познат је и из једног гроба из фазе IIIc (Benac, Čović 1956: 30; Čović 1981: 100; 108-109; 123). Аналогије налазимо на локалитетима Округло (Benac, Čović 1956:

Т.ХХ/4), Бандино Брдо (Benac, Čović 1956: Т.ХХ/17), Пљешивица (Benac, Čović 1956: Т.ХХII/1,4,5) и друго. Због релативно великог временског интервала у коме се јављају, А.Бенац и Б.Човић сматрају да овај облик накита не може бити изразит представник неке одређене фазе, али га генерално сматрају карактеристичан обликом касног бронзаног доба Гласинца (Benac, Čović 1956: 30). Гласиначки налази говоре да су најстарији налази мањих димензија (до 7 cm) о чему сведоче комади из Плања и Лубурић Поља (Benac, Čović 1956: Т.ХIII/7; Т.ХIV/10). Током даљег развоја, у фази IIIа постају знатно масивнији, дужине око 15 cm, што показују привесци из Брезја и Подлаза (Benac, Čović 1956: Т.ХХХХIII/1,2; Т.ХХIV/1,3). Кроз ревизију гласиначког материјала, Б. Човић неке налазе из фазе IIIб ипак уврстио у нешто старију фазу IIIа, што се у овом случају односи и на мање примерке наочарастих привесака, дужине између 6,5 и 7 cm из Боровског, Маравића, Млађа и др. (Benac, Čović 1956: Т.ХХVII/4; Т.ХХVIII/2; Т.ХХХ/7 i d.). Да ли су током млађих фаза бронзаног доба мањи и већи примерци били једновремени или ипак постоји нека мања хронолошка разлика, тешко је сада утврдити. Када су у питању димензије ових привесака, слична ситуација се може пратити и на некрополама Западног Поморавља. Старији привесци су такође мањи, што потврђују налази из Јанчића, Крстаца, Турице и Дупца (прилог 101/1). На каснији период указује пар ових привесака, дужине 17,1 cm из гроба 14 у Стапарима (прилог 101/3), који је на основу осталих гробних налаза, међу којима су хронолошки најосетљивије игла, торквес и наруквица, опредељен у На А1 или још касније време (Vasić 2003:43-45; Vasić 2010:9-16). Да је овај тип привесака представљао популарнији, али и дуготрајнији облик, сведоче многи налази са Јадрана и његовог залеђа (Batović 1983; Т. XLVII/9,10; Т. L/11; Т. LIII/7,8 i d.).

Тип II. Наочарасте привесци са вертикално издигнутом спирално навијеном спојницом, формираном од три или четири намотаја жице, масивнији су од претходних, израђени од дебље бронзане жице кружног или ромбоидног пресека, димензија 7,5 – 14,3 cm. Откривени су на локалитетима Дубац у Јанчићима (хумка I, гроб 1), Гротница у Гучи (случајни налази и из хумке IX, гроб 4), Ивково брдо у Крстацу (хумка III, урна 1), Врањани (хумка I, централни гроб), Крива Река (из

насипа хумке V) и случајни налази из тумула у Сврачкову и Ђурђевића Брду у Пилатовићима (прилог 101/4-6). Аналогије за ове комаде далеко су ређе у односу на први тип и налазимо их у хумкама Подриња. На локалитету Језеро у Рођевићима (хумка IV, гроб 4) овакав привесак опредељен је на основу хронолошки осетљивије украсне игле у Br C (Косорић, Крстић 1988: 46-47; T.XVI/2), док се налаз из хумке IX датира у Br D (Косорић, Крстић 1988: 49-50; T.XVIII/3,4). Пар привесака из Томања је такође датиран у средње бронзано доба - Br C (Стојић, Церовић 2011:185; 446/Ф.370), док налазе из Дренове код Прибоја М. Зотовић опредељује слично онима из Врањана у Br B2 – C (Zotović 1985: 40 -50; T.X/3).

На основу анализираних целина из гробова Западног Поморавља у којима је откривен овај тип привесака, можемо сматрати да представља типичан налаз за средину развоја, али и касније фазе средњег бронзаног доба, након чега се потпуно губи из употребе.

Појединачном анализом целина у којима су откривени привесци оба типа, може се претпоставити да се јављају истовремено, током средине развоја средњег бронзаног доба, што показују налази из Врањана. Међутим, дистрибуција и број привесака типа II указује на њихову мању популарност. Поред хронолошког, постоји и територијално ограничење, тако да се поред налазишта западно од Чачка, јављају на подручју Пожеге, Ужица и Подриња. Овако релативно јасно дефинисана територија наводи нас да је у питању локални изум и производ, што је већ препознато и за друге металуршке производе са исте територије (игле, торквеси, наруквице).

Наочараста привесци обично су налажени у пару, што би требало да укаже на начин њихове употребе: могу бити нанизани на торквес, као примерку из Котраже (прилог 101/6). Да су служили као украс за груди, потврђује и урезана декорација на антропоморфним статуетама из Крне (Cârna) (прилог 101/7) у Румунији (Pora 2010: 3-11; Pl.8). Према евиденцији налаза из скелетних гробова на Дупцу, може се претпоставити да су оба типа привесака могла декорисати део главе око ушију, нашивени на мараму, капу или траку. Место налаза привесака типа I око ногу вероватно говори да су истовремено украшавали и предео око струка или били

нашивени на сукњу. Наша запажања налазе потврду о начину коришћења наочарстих привесака на налазиштима из средње Европе (Wels-Weyrauch 1994:63-64).

Постојање специфичног типа са вертикално издигнутом спојницом, поред веома вероватне претпоставке о њиховој изради у домаћим радионицама, указује и на одређен укус и обичаје једне уско локалне заједнице која је живела на простору западне Србије и развијала се под јаким утицајима са севера који су првенствено допирали из Срема и Бачке, формирајући овде један лични, препознатљив стил.

4.8. Срцолики привесци

Срцолики (лунуласти) привесци (Herzförmige Anhänger) не чине чест облик накита у гробовима Западног Поморавља. До сада је познато свега неколико комада из хумки са локалитета Ђурђевића Брдо и Равни Луг (хумка VI, гроб 1) у Пилатовићима код Пожеге, Сврачково код Ариља, Равнине (спалиште 1) у Јанчићима на Каблару и Гротници у Гучи (прилог 102/1-5), што укупно чини групу од 11 целих и фрагментованих примерака. Сматра се да срцолики привесци, слично осталим облицима металног накита, имају порекло у средњој Европи, али истовремено постоје и размишљања о егејском утицају значајном за формирање овог облика (Васић 1997: 43; са напоменом 47). Тезу везану за могућност егејског утицаја на формирање срцоликих привесака поставља М. Гарашанин (1975), на основу орнамената веома сличних са овим привесцима, приказаним на једној фресци са острва Тера у Грчкој (Гарашанин 1975: Сл.1). Сматра их управо срцоликим привесцима окаченим о ланчиће, док их је С. Маринатос протумачио као египатски знак „Waz“ (Гарашанин 1975:39; са нап.10). И поред неспориве сличност средњоевропских облика срцоликих привесака и украса са фреске на Тери, Гарашанин налази тешкоће по питању путева којима су стизали утицаји из Егеје до средње Европе, али оставља и могућност њихове еволуције из полумесечастих привесака (Гарашанин 1975:40-41). Од питања порекла срцоликих привесака се није

одустало ни у новије време, о чему сведоче радови Ф. Фурманека (Furmánek 1997) и В. Клонца - Јаклова (Klontza – Jaklová 2012), где посебно последњи текст доноси бројне паралеле сличних декоративних решења са керамике, оружја, архитектуре и др. (Klontza – Janklová 2012: Tab.1). Став ове ауторке је да је мотив љиљана и бршљена, који чини основу форме срцоликих привесака, заправо имао одређену симболичку вредност везану за плодност и статус, првенствено намењену припадницима издвојене елите, тако да преузимање тог мотива у својству симбола не види као никакву случајност (Klontza – Jaklová 2012:195-196). Чини се да би овај став имао оправдање, с обзиром да је преузимање разних симбола, посебно оних којима је издајана елита, често примећено још раније на релативно широком простору (уп. Govedarica 2004).

Срцолики привесци представљају карактеристичну форму накита средњег бронзаног доба на простору средње Европе где се јављају у више варијанти (Furmánek 1980; Wels-Weyrauch 1991), док су код нас позната два основна типа са неколико варијанти (Васић 1997: 43-44). Примећено је да се привесци упрошћенијих варијанти појављују већ у раној фази средњег бронзаног доба, нарочито у Банату и Поморављу, док су на простору западне Србије знатно чешћи привесци са разгранатим срцоликим делом (Гарашанин М. 1975; Васић 1997: 43-44 са наведеном литературом).

Приликом разматрања шире територије западне Србије, запажа се да највећи број срцоликих привезака потиче из подручја Рађевине и доњег Подриња (Бела Црква, Белотић, Брезјак, Церовач, Пађине), док се на простору између Чачка, Пожеге и Ариља јављају прилично ређе. Поред појединачних, фрагментованих или ређе мањих група од по 2-3 комада, посебно се издвајају веће количине срцоликих привесака из централног гроба хумке К из Брезјака (13 комада) (Цанић-Тешановић, Глигорић 2001:14, 39-43, кат.бр.51-63) и из Каравлашких Кућа у Пађинама (11 комада) (Kosorić, Krstić 1972: 9,18; Т.IV/1; Косорић, Крстић 1988: 34; Т.IV/4-5) који су по свој прилици задржали своју првобитну функцију чинећи делове огрлице, или можда нашивани по рубовима одеће (Letica 1973:43), најчешће у низу састављаном од више појединачних комада (прилог 102/6). О овој функцији сведоче урезане представе

ношње на антропоморфним фигуринама из Бапске, Гардиноваца и Крне (Letica 1973:T.VI/2a, 3a; T.XIX/1,2), као и већи број ових привесака из више остава из Мађарске, Словачке и Румуније (Barca, Săpînța, Tiszakeszi, Dunaúváros-Kosziderpadlás, Hodejov i dr.) (David 2002a: Taf.141,148,153,156,173,174).

Фрагментован привесак из Равнина у Јанчићима (прилог 102/4) припада варијанти са вертикалном пречагом у средини који се чешће јављају у Банату, околини Београда и Поморављу. Код нас се појављују можда већ почетком средње фазе средњег бронзаног доба, и задржавају се у употреби доста дуго (Васић 1997:44). Остали примерци из некропола Западног Поморавља (прилог 102/1-3,5) припадају варијанти са тзв. разгранатим срцоликим делом, познатој са више локалитета у Бачкој, западној Србији и око Београда (Васић 1997:44). Јављају се нешто касније од једноставнијих примерака, вероватно током фаза Br C1 и Br C2 и остају у употреби и касније (Васић 1997:44). Дистрибуција срцоликих привесака у западној Србији изразитија је у њеном северозападном делу и доњем Подрињу у односу на регије Чачка и Пожеге, што може указивати на путеве којима је ова роба стизала. С обзиром на мали број срцоликих привесака код нас, сматрају се импортом (Никитовић, Васић 2002:31).

4.9. Салталеоне

Салталеоне представља део накита начињен густим спиралним савијањем бронзане траке троугаоног или сегментог пресека или жице у облику цевчице. Ни ови предмети не представљају чест налаз у гробовима Западног Поморавља, тако да се најпре ради о појединачним и ретким комадима. Откривени су на локалитетима Равнине (спалиште 2) и Дубац (хумка I, гробови 2 и 3) у Јанчићима, Руја у Дучаловићима (хумка IX), Врањани (хумка I, централни гроб), Стапари (прилог 103/5-8), док три огрлице од салталеона из Криве Реке (хумка I, гроб 5) овде чине јединствен пример.

Ова врста налаза позната је и из различитих фаза развоја на Гласинцу, где могу бити индикативни налази из Гучева из фазе Гласинац IIa (Benac, Čović 1956: 10,27; T. V/13,24), Врлазије из фазе Гласинац IIIc (Benac, Čović 1956: 10,23,35; T.IV/ 2; XXXXI/ 3-6), Осово и Сјеверско из фазе Гласинац IIIb-1 (Benac, Čović 1956:11,13; T.VI/6-9; T.IX/12) што указује на дужи временски интервал у коме су се појављивали, од почетка средњег бронзаног доба до времена халштата. Налази из Пађина и Роћевића у Подрињу датирани су у Br D (Косорић, Крстић 1988: 33-34;49-50; T.IV/6; T.XVIII/5). У Белотићу салталеони чине део инвентара гробова из средњег бронзаног доба, док је налаз из хумке 19 опредељен у Br C-D (Garašanin M. 1983h: 739,745). Већи број примерака салталеона нађених у затвореним целинама из Белотића (Гарашанин М., Гарашанин Д. 1958: 23-24, сл.5а-б), Брезјака (Филиповић 2008: 127; сл.101), Криве Реке (Zotović 1985: 44) или Јабуке код Пријепоља (Лазих 2007: 120; T.IV/6-7) указују да су првобитно чинили делове композитног накита, огрлица или наруквица, често у комбинацији са другим украсним облицима (срцоликим привесцима, привесцима у облику кружне плочице са трном или ћилибарских перли) (прилог 102/6). На Равнинама у Јанчићима примерци салталеона од уске траке благо сегментног пресека и од танке бронзане жице нађени су у оквиру исте целине, што указује на њихову истовременост током средње фазе развијеног бронзаног доба. Будући на дуже временско раздобље у коме су се појављивали, чињеница је да не представљају хронолошки осетљиве предмете, те се датирају на основу других налаза из истих целина погоднијих за ближе опредељење. Невелика популарност овог накита највероватније указује да нису локално израђивани, попут торквеса или наруквица, већ импортовани. Дистрибуција салталеона показује интензивније присуство већег броја комада на налазиштима ближе реци Дрини, која је већ више пута апострофирана као значајни комуникациони правац током бронзаног доба (Тасић 2002:172; Vasić 2003:6).

4.10. Нопенринг

Нопенринзи (Noppenringen) представљају накит прстенастог облика начињен од профилисане бронзане траке или ређе жице. На средњоевропском простору се јављају на самом почетку бронзаног доба и остају у употреби до краја овог периода (Zaharia 1959: 103). Код нас долазе, као и већина осталих предмета од бронзе, током средњег бронзаног доба – Вг В2-С (Васић 1997:45), о чему сведоче бројни налази из затворених целина најчешће у западној Србији. Међу њима потпуну већину чине комади формирани од уске бронзане траке сегментног или троугаоног пресека, понекад са истакнутим средишњим ребром, пречника између 1 и 1,2 cm. Чине релативно чест гробни налаз у хумкама из регије Чачка, док су у ужичком и пожешком крају ређе заступљени. Низводно од чачанске котлине није откривен ниједан примерак овог накита, што уште није зачуђујуће с обзиром на постојеће примере дистрибуције других облика бронзаних предмета.

Према изгледу и димензијама, примерци нопенринга из некропола Западног Поморавља се могу разврстати у три основна типа:

Тип I је формиран обично од три завоја бронзане траке троугаоног или сегментног пресека, пречника 1 - 1,2 cm (прилог 103/1). Према нешто већим димензијама, издвајају се само два примерка из Мојсиња и Криве Реке, чији пречник износи 1,7 cm. Нопенринзи првог типа потичу са локалитета: Марковица; Ошљевац у Турици (гроб 1), Руја у Дучаловићима (хумка IX), Ивково брдо у Крстацу (хумка III, гроб 1 и хумка VI, гроб 3), Гротница у Гучи (више случајних налаза из растурених тумула, хумка III гроб 1 и хумка IX гробови 4, 5), Равнине у Јанчићима (спалишта 1 и 2), Дубац у Јанчићима (хумка I, гробови 2, 5, 9 и 10, спалиште; хумка II, гроб 5 и хумка III гробови 1 и 5), Мојсиње, Лугови-Бент (хумка I, гроб 11), Врањани (хумка I гробови 1 и 2), Крива Река (урна 4 и гроб 5) и Пилатовићи (хумка VI, гроб 1). Чинили су део инвентара скелетних и спаљених гробова. Најчешће се јављају у мањем броју, до четири примерка, али је већа количина из истих гробних целина забележена у Јанчићима и Гротници у Гучи.

Запажа се да се у хумкама из околине Чачка нопенринзи првог типа јављају, слично осталим врстама предмета од бронзе, током средње фазе развијеног бронзаног доба – Вг В2 - С (Васић 1997:45), што потврђује анализа затворених целина из Турице, Равнина у Јаничићима, Врањана и др., док је трајање кроз касније фазе потврђено налазима из Гротнице, Дупца у Јанчићима, Мојсиња. Аналогије налазимо у хумкама западне Србије - у Јабуци код Пријепоља (Лазих 2007: 120, Т. IV/15), доњем Подрињу (Kosorić, Krstić 1972: 14, 21, Т.V/7; Косорић, Крстић 1988: 44, Т.XII/6; Косорић 1992: 265-266, Т.II/1), Церик у Белој Цркви (Гарашанин М., Гарашанин Д. 1958б:43). Налаз из хумке III са локалитета Језеро у Подрињу који има наглашено ребро по средини траке опредељен је у Вг В2 -С (Косорић, Крстић 1988: 44, Т.XII/6), док су нопенринзи из гроба 6 из хумке IX датирани према осталим налазима у Вг D (Косорић, Крстић 1988: 49, Т.XVIII/6). Према подели Е. Захарије наши примерци припадају типу В који представљају типичан налаз за средње бронзано доба (Zaharia 1959:107).

У сваком случају, значајно је нагласити концентрацију овог типа у регији Чачка, поготову што је у Јанчићима и Гротници заступљено и по десетак комада у оквиру истих целина, што указује на облик фризуре, ношњу и обичаје једне мање групације која је боравила на ограниченом простору током средњег бронзаног доба. На овим налазиштима потврђено је да су обе варијанте (троугаоног и сегментног пресека) истовремене, будући да су налажене заједно у затвореним целинама. У осталим гробновима ради се најчешће о појединачним налазима.

Тип II је начињен од 5-7 густо постављених навоја танке бронзане жице, пречника 2,2 – 2,7 cm. За сада се у ову групу може убројати само неколико случајних налаза из Сврачка код Ариља (прилог 103/2,3). Паралеле налазимо на некрополи Пауље код Лознице (хумка А) (Мадас 1990:26; Т.I/16,17; Цанић-Тешановић, Глигорић 2001: кат.19,20) датиране у Вг D (Мадас 1990:39; Цанић-Тешановић, Глигорић 2001:29). Врло је могуће да овде припадају и случајни налази из Белотића, које су Д. и М. Гарашанин идентификовали као наруквице, што нам се због малих димензија (пречник 3,1 – 4,7 cm) чини недовољно упечатљивим (Гарашанин М., Гарашанин Д.

1967:19; Сл.5а-с). Веома сличан комад потиче из оставе хоризонта II из Новог Бечеја (Гарашанин М. 1973: 428; Т.806), што свеукупно указује на њихов каснији датум од претходног типа. Д. Мадас овај комад накита назива салталеоне и идентификује га као украс за косу (Мадас 1990:27). Исто тако, у гробовима из средње Европе спирале су, такође третиране као накит за косу (Wels-Weyrauch 1994:63), али постоје индикације да су чиниле део украса за груди (Grömer, Rösel-Mautendorfer 2011:3).

Тип III је заступљен само једним оштећеним примерком V пресека из једног спаљеног гроба у чачанском насељу Бељина (прилог 103/4). Првобитни облик овог украса није могуће сасвим прецизно одредити због његове фрагментованости, али се може са доста вероватноће идентификовати са типом B1-B2 по Захарији (Zaharia 1959:119; Abb.7/5,11). Овај тип је истовремен са првим типом нопенринга, што потврђено налазима из исте гробне целине из Бељине.

На основу места налаза у пределу лобање и горњег дела грудног коша покојника у скелетним гробовима из некропола средње Европе (Wels-Weyrauch 1994: 63), као и код нас (Дубац у Јанчићима, Гротница у Гучи и др.) нопенринзи се сматрају украсима за косу. Будући да највећи број овог накита потиче из гробова покојника женског пола, може се са доста вероватноће претпоставити да представљају елемент женске ношње (Ljuština, Dmitrović 2013: Fig.4), док према броју налаза можемо издвојити тип I као посебно прихваћен и популаран у западној Србији, посебно у околини Чачка, што поново може бити показатељ постојања локалне израде на овом простору.

4.11. Тутули и дугмад

Пре него се започне са обрадом посебних облика тутула и дугмади од бронзе, желели бисмо утврдити принцип по коме смо извршили разврставање наших комада у ове две групе. Калотасте и купасте тутуле поједини аутори дефинишу као дугмад (Mozsolicz 1967:93-94; Васић 1997:40), док други, према месту налаза у скелетним

гробовима из средње и северне Европе, ове предмете одређују као декоративне апликације (Vinski 1958:12; Wels-Weyrauch 1994:63). Тутули су обично налажени у великом броју, а место налаза у скелетним гробовима (глава, торзо) омогућило је и одређене покушаје реконструкције њихове улоге на ношњи покојника (Wels-Weyrauch 1994:63; Abb.56A,B; Abb.57A; Bergebrant 2007: Figure 77:2,3) (прилог 104/1,4). У смислу декоративне улоге калотастих и купастих тутула по свој прилици сведоче често велики бројеви ових комада из разних остава – Ловас, Вуковар (Vinski 1958), Včelínec- „Lászlófala“, Ócsa и др. (David 2002a: Taf.158/11-40; Taf.178/26-48). Чини се да су мањи, калотаста комада, због својих малих димензија и слабе конституције тешко могли служити за међусобно причвршћивање платна. Према томе, на основу посведочене декоративне функције калотастих и купастих комада, као и оних са уском купастом основом и дугим трном, у даљој обради смо их означили као тутуле. Са друге стране, као дугмад у функционалном смислу те речи, имајући у виду паралеле из гвозденог доба и каснијих периода, одредили смо примерке са петљом на доњој страни, иако код нас та функција није директно посведочена.

Тутули не представљају превише чест налаз у гробовима Западног Поморавља. У средњој Европи се појављују током раног, а посебну популарност доживљавају у средње бронзано доба (Benac, Čović 1956: 27; sa navedenom literaturom). Код нас највећи број потиче из Дупца у Јанчићима, где је налажено по више примерака у неколико гробова ове некрополе. У осталим гробовима познати су појединачни комади или мање групе, али треба имати у виду њихову често слабу очуваност којој је разлог материјал (танак лим) склон лакшој и бржој корозији. Из тог разлога немогуће је са потпуном сигурношћу одредити њихов првобитни број у већ познатим целинама. На подручју Западног Поморавља познати су налази из: Суве Чесме у Лучанима, Марковице, Дупца и Равнина у Јанчићима, Пилатовићима и Врањанима код Пожеге и из Криве Реке код Чајетине.

О њиховој функцији, како је већ речено, сведоче бројни налази ове врсте предмета у појединим оставама или гробовима, посебно у пределу главе или торза

скелета. Према наводима С. Тројановића, тутули из једне хумке у Марковици били су нанизани један у други, а будући да су откривени у пределу врата, сматра их украсима за груди (Тројановић 1890:102). Према резултатима антрополошке анализе, коју за сада имамо само из Дупца, може се претпоставити да су тутули били намењени женској популацији (Никитовић 1999: 16-17, 20). Паралеле постоје у Буковачком Пољу (Јовановић 1892: Т.VIII), у мањем броју у гробовима доњег Подриња (Kosorić 1976: 16, Т.II/2,7), док је у оставама из Ловаса и Вуковара пронађено више од 500 примерака тутула различитих облика, величина и украса (Vinski 1958: 3, 5; Т.I; Т.IV/1-13; Т.VII/3-10). На Гласинцу су нађени у тумулима у Гучеву, Штрпцима и Живаљевићима (Benac, Čović 1956: 10-12; Т.V/17; Т.VII/10; Т.VIII/2,3). Тутули се на гласиначким налазиштима јављају у фази Гласинац IIa, које одговара Br B, са тежиштем на фази Br B2 (Benac, Čović 1956:37; Čović 1981:100-101), али се јављају и као пратећи елемент током фазе Гласинац IIIa, што би се односило на време од краја Br C до друге половине развоја Br D (Čović 1981:114,116). Тутул са спалишта 1 из Равнина припада истој целини са наруквицама са отвореним и задебљаним крајевима и торквесом датованим у средње бронзано доба (Никитовић, Васић 2002: 30-31), док тутули из гроба 10 у хумци I на Дупцу, према стратиграфским запажањима припадају каснијим фазама средњег бронзаног доба.

На основу облика, тутули се могу издвојити у четири основне групе:

1. Тутули калотастог облика обично су мањих димензија (0,8 – 1,6 cm), са две наспрамно постављене рупице (прилог 104/2). Појавили су се почетком средњег бронзаног доба у средњој Европи и остали у употреби до краја овог периода (Vinski 1958:13; Vasić 2010:9). Код нас су се проширили са севера, због чега се налази са наше територије сматрају нешто млађим у односу на северне узорне и обично се одређују у Br B2 - C (Васић 1997:40). Најчешће се јављају у већем броју и познати су из хумки на локалитету Дубац у Јанчићима, као и неколико случајних налаза из Сврачкова. У Јанчићима су нађени у скелетним и спаљеним гробовима. У гробу 10 из хумке I гробни инвентар чине купасти тутули, наочарасте привесци, нопенринзи, међу којима комаде погодније за датирање чине неукрашен торквес са увијеним

крајевима који се према Р.Васићу датира у средње бронзано доба (Vasić 2010:15), док је керамичка урна локалне продукције настала под утицајем Белегиш културе, на основу аналогија опредељена у Br C (Тасић 2002:177-178: 183-184). Налази из Сврачкова немају потпуно поуздан контекст, тако да се могу синхронизовати са сличним примерцима из Јанчића. Већи број ових тутула познат је из Ловаса (Vinski 1958.12-13; T.VII/1), али и из неких остава из средње Мађарске (Ócsa, Budapest-Remetebartlang)(David 2002a:Taf.155/12: Taf.158/11-40).

2. Тутули купастог облика, пречника 1,1-1,7 cm, заступљени су врло малим бројем примерака. Карактерише их једноставан купаст облик са две наспрамне рупице за причвршћивање (прилог 104/3). У Западном Поморављу потичу из тумула у Кривој Реци, Дупца у Јанчићима и Суве Чесме у Лучанима, док су из ширег окружења познати примерци из Беле Цркве, Јабукe код Пријепоља и из остава Ловас и Вуковар, што их такође сврстава у типичне налазе од средине развоја средњег бронзаног доба.

3.Тутули купастог облика са проширеном основом се од претходно издвојене групе разликују по хоризонтално проширеној основи и већим димензијама (3,5 – 5 cm) (прилог 104/5). На неким примерцима присутна је декорација, тако да се према овом критеријуму могу издвојити три варијанте:

2а) Неукрашени тутули са проширеном основом су најређи, слично и у другим областима.

2б) Тутули чија је проширена основа декорисана једним или дуплим редом искуцаних бобица.

2ц) Тутул купастог облика са звездастим орнаментом по доњој површини купастог дела (проширена основа није очувана) из гроба 1 у хумци III на Дупцу, има директну паралелу са веома сличним комадом из Очимера код Калиманића на Гласинцу (Венас, Ћовић 1956:12; T.VIII/15), са истим орнаментом по површини конуса. Звездасти орнамент аутори монографије о Гласинцу, на основу више паралела, сматрају да представља симбол сунца (Венас, Ћовић 1956: 27; са напоменом 33), чији је култ широко практикован током бронзаног доба (Palinkas 2013).

Купасти тутули са проширеном основом, као млађа појава, опредељују се у период Br B-C (Vinski 1958: 13), што потврђују већ наведени налази из гроба 10 у хумци I на Дупцу. Истовремену употребу различитих типова тутула показују поједини гробови са Дупца, као и оставе из Ловаса и Вуковара (уп. Vinski 1958). Слично наведеним примерима употребе купастих тутула из средње Европе, Л. Никитовић такође претпоставља да су представљали украс за главу, према налазу више купастих тутула са проширеном основом око главе покојнице из гроба I у хумци III на Дупцу (Никитовић 1999:17). Осим некрополе Дубац у Јанчићима, тутули на осталим налазиштима чине појединачне или ретке комаде, што највероватније говори о невеликој популарности украшавања на овај начин на ширем простору западне Србије и источне Босне.

4. Тутули звоноликог облика (звонолики привесци) (Fransenbesatzstücke) овалне основе и уског и издуженог централног дела у средњој Европи припадају једном од карактеристичних облика Косидер хоризонта (Kovács 1984:Tafel XCVIII/11) и чести су током средњег и касног бронзаног доба (прилог 104/6). Према изгледу доњег коничног дела који је мање развучен, могу се уврстити у варијанту А према подели В. Фурманека (Furmánek 1980: 33-34). Р.Васић сматра да су тутули ове врсте служили за формирање огрлице нанизани један у други, на шта указује њихов велики број на неким оставама у Словачкој (Васић 1997: 41). Примера ради, треба навести аналогне комаде из остава Nagyhangos (Mozsolicz 1967:Taf.31/5-7), Rákospalota (Mozsolicz 1967: Taf.59/11-13) или Hodejov (David 2002a:Taf.176). Код нас се ова првобитна функција изгубила и најчешће представљају појединачне или малобројне комаде накита који највероватније представљају импорт. Поред Пилатовића и Врањана откривени су још само на Карабурми у Београду (Todorović 1977: 42) и Медошевцу код Ниша (Гарашанин М. 1971: 43; кат.бр. 247-267). Датирају се у последње фазе развијеног бронзаног доба, Br C2, на основу других налаза из истих целина (Васић 1997: 41). Да су служиле као привесак може да сведочи шупљина у горњем, уском делу, кроз који се могла провлачити нит.

Дугмад не чине чест налаз у некрополама Западног Поморавља. Одликује их калотасти или потпуно равни облик кружне плочице негде вертикално профилисаних ивица, са петљом на задњој страни и веће димензије (од 3 до 5,6 cm) (прилог 104/7-9). Дугмад је откривена у Пилатовићима (Ђурђевића брдо и хумка VI на лок. Равни Луг), Сврачкову и Врањанима (централни гроб у хумци I). Иако је дугмад из Сврачкова различитих димензија и облика пронађена заједно са калотастим тутулима, не може се са сигурношћу доказати њихова истовременост будући да се ради о налазима несигурног археолошког контекста. Према А. Можолит, петља за пришивање на задњој страни дугмади указује на даљи технолошки развој, за разлику од старијих калотастих комада са две наспрамне рупице, тако да њихову појаву ставља не пре средине развоја средњег бронзаног доба (Mozsolicz 1967:93-94; Vasić 2010:9). Овакво датирање за наше примерке представља сигурни *terminus ante quem non*, а најчешће би их требало датирати у касније фазе средњег бронзаног доба.

Налазишта на којима су откривени тутули и дугмад припадају планинским пределима горњег дела тока Западне Мораве и чине део инвентара искључиво у гробовима под хумкама. Ови налази и даље потврђују јаке утицаје са севера на западне делове Србије, доприносећи допуни слике о могућем изгледу ношње становништва ових крајева током друге половине развоја средњег бронзаног доба.

4.12. Ножеви, мачеви и стреле

За разлику од накита, предмети од бронзе који се могу уврстити у оружје или оруђе веома ретко чине део гробног инвентара у некрополама Западног Поморавља. До извесне мере се издвајају налази ножева, за сада концентрисани на ужу област око Чачка и Гуче, од којих се четири комада према облику могу уврстити у тзв. „егејски тип“. Највећи број ових ножева сумирали су Б. Хенсл и Б. Тержан и према облику сечива разврстали их у три групе. За најстарији тип (тип III), датиран у рано бронзано доба, сматрају примерке полумесечастог облика (Hänsel, Teržan 2000: 177), где сврставају налазе из Велике Хумске Чуке и хумке I у Мојсињу (прилог 105/1).

Међутим, нож из Мојсиња ипак сматрају нешто каснијим и опредељују га у средње бронзано доба (Hänsel, Teržan 2000: 174). У тип II, дефинисан на основу благо закривљене оштрице, убрајају између осталог ножеве из Турице (прилог 105/2), Грачана код Новог Пазара, Игларева, Гуче (прилог 105/3) и Бителића и датирају их на почетак средњег бронзаног доба (Hänsel, Teržan 2000: 174, 177; Abb.18/4-7). У ову групу треба уврстити и нож из хумке V у Мојсињу (прилог 105/4). На основу осталих гробних налаза (торквес, наочараста привесак), нож из Турице опредељују на почетак средњег бронзаног доба, што сматрају да може да потврде аналогije везане за други нож са дршком из гроба 2 у истој хумци (Hänsel, Teržan 2000: 177). Посебно истичу велику блискост комбинације гробних налаза из Мојсиња, Игларева и Бителића које чине веома слични брусеви и ножеви (Hänsel, Teržan 2000: 176).

Ножеви егејског типа са простора Балкана сматрају се комадима направљеним под егејским узорима, док неки од њих можда представљају импорт са југа (Паровић-Пешикан 1995; Hänsel, Teržan 2000: 178). Распрострањени су на источном Јадрану и централном Балкану, а појављују се током периода МН II, што би било паралелно са Br A2 према Рајнекеу (Hänsel, Teržan 2000: 178). Према датирању осталих налаза их гробних целина из којих потичу наведени ножеви, посебно према особинама метала и керамике која има карактеристике Културе гробних хумки и Белегиш I керамичког стила, могу се определити у другу половину развоја средњег бронзаног доба (Никитовић, Стојић, Васић 2002:50; Vasić 2010: 27, 28).

Нож из гроба 2 из Ошљевца у Турици (прилог 105/5) представља доста редак налаз код нас. Блиске аналогije налазимо на некрополи Трњане, где је један сличан примерак откривен у урни типа Гава, опредељен у Br D - Ha A1 (Никитовић 1994: 36 са напоменом 40). У северној Хрватској познати су развијенији типови из хоризонта II Културе поља са урнама на подручју северне Хрватске, такође датовани у Br D – Ha A1 (Vinski-Gasparini 1973: 82,91; T.XXX/20; T.LV/10), што потврђује новија студија о ножевима на тој територији (Glogović 2002: T.2/12, 20, 22; 213, 214). Веома сличан нож из Игларева на Косову представља тип познат у Грчкој још од каснохеладског доба IIIA (LH IIIA), али остаје у употреби и до почетка гвозденог

доба, што потврђују поједини налази из Пилоса и Атине (Паровић-Пешикан 1995: 15).

Слично ножевима, мачеви такође чине веома ретке налазе и за сада су пронађени у централним гробовима у хумкама на локалитетима Давидовића Чаир у Ариљу и у Душковцима код Пожеге.

Кратки мач из Ариља (прилог 105/8) представља јединствен примерак на ширем простору, за који најближе паралеле постоје из Јошеве и околине Лашве у Босни (Harding 1995:26; Zotović 1985: 51). А.Хардинг овај налаз сврстава у тип рани Griffzungenschwerter mit breiten Schultern (Harding 1995: 26). У односу на сличан примерак из Јошеве који датира у средње бронзано доба, односно у ступањ Guggenhofen, MD III по Б. Хенслу, мач из Ариља представља развијенији облик на основу високих ивица дршке и профилисаног ребра на сечиву. Међутим, без ближих примерака за компарацију прецизније хронолошко опредељење за сада није могуће (Harding 1995:27), тако да се може и даље сматрати примерком из каснијих фаза средњег бронзаног доба (Zotović 1985: 52).

Сумирајући мачеве са простора бивше Југославије, А.Хардинг је мач из Душковаца (прилог 105/9) одредио у групу мачева са плочастим рукохватом типа Вуковар (Griffplattenschwerter vom typ Vukovar) који представљају прилично раширену форму (Harding 1995: 13-14; Kilian-Dirlmeier 1993: Tafel 28,161,165,172,174; Zotović 1985: 52). Овалну капу са врха рукохвата декорисану урезаним геометријским орнаментом опредељује у старију фазу Културе гробних хумки, што одговара фази MD II према периодизацији Б. Хенсла (Harding 1995:14; Harding 2003:23). На простору јужно од Саве и Дунава мачеви овог типа представљају ретке примерке и углавном су чинили део гробног инвентара. Међутим, мач из Душковаца се посебно издваја на основу гвозденог клина којим је причвршћивана овална каза за рукохват, што представља врло редак пример употребе гвозђа током бронзаног доба на простору централног Балкана па и шире. На основу овог детаља могу се претпоставити везе централног Балкана и развијених цивилизација на југоистоку Европе и Мале Азије, будући да већина научника сматра

да је гвожђе прво стигло из Анадолије, као и да није постојала металургија гвожђа у Европи тако рано као што је период бронзаног доба (Harding 2003:23-24).

Будући да мачеви чине веома ретке налазе током бронзаног доба, не само на простору Западног Поморавља већ и на шире, могу се сматрати веома луксузном и цењеном робом. Њихова набавка, ношење, а посебно прилагање у гроб имало је посебно значење, у циљу издвајања појединаца, обично мушкараца (Kubach–Richter 1994) и његове класе, што ове предмете дефинише као престижне комаде (Kilian-Dirlmeier 1993:148; Ljuština, Dmitrović 2012). О привилегованом положају покојника из тумула у Ариљу и Душковцима сведоче и централни положај гробова и њихове гробне конструкције.

Врхови стрела у гробовима Западног Поморавља, према слици коју пружа данашњи ниво истражености на овом простору, такође чине веома ретке гробне налазе. Једна стрелица са тулцем из гроба у Добрачи (прилог 105/6), нађена је у пршљену спаљеног покојника највероватније не представља део погребног ритуала и правила по којима су предмети издвајани и прилагани заједно са покојником, судећи по веома малом броју налаза. Примерак стрелице од бронзе са тулцем из Добраче опредељен је у касну фазу западносрпске варијанте, заједно са осталим налазима из централног гроба (Garašanin M.1983h:749). Поред тога, познато нам је још само пет стрелица троугаоног облика трном или по две рупице за причвршћивање из гроба 1 на локалитету Школска Градина у Рутевцу (прилог 105/7). Врхови стрела не представљају хронолошки осетљиве предмете, што се посебно односи на комаде без трна за које се сматра да су настали према узорима израђеним од камена. Паралеле за врхове стрела са трном постоје у Доњој Брњици, Земуну и Сарајеву (Паровић-Пешикан 1995: Сл.6/2,4,7-8), а М. Паровић-Пешикан их опредељује од средњег бронзаног доба до прелазног периода у гвоздено доба (Паровић-Пешикан 1995:17-21). Врхови стрела без трна познати су из Доње Брњице, Мађилке, Осијека и Пажока у Албанији (Паровић-Пешикан 1995: Сл.6/1,2а-б,6). Сумирајући налазе врхова стрела код нас, исти аутор запажа њихово изузетно ретко присуство за западу Балкана, а налазе из централне и јужне Србије везује за микенске утицаје или импорт (Паровић-Пешикан 1995: 20, 24).

4.13. Предмети од камена

Предмети од камена су врло ретко чинили део гробног инвентара. Откривена је мала количина скоро потпуно разнородних камених предмета који су, поново, концентрисани само у тумулима из горњег тока Западне Мораве. У овом смислу пажњу привлачи некропола под хумкама у Мојсињу, где су откривена чак четири предмета од камена, од којих три комада (амулет, стрелица и брус) долазе из гроба 13 хумке I (прилог 106/1-3,10). Аналогије за ове комаде нису честе и налазимо их на ширем простору. Њихово проналажење отежава чињеница да предмети од камена нису често ни објављивани, иако се повремено помињу у различитим извештајима са ископавања.

Стрелице троугаоног облика са конкавном базом карактеристичне су за време бронзаног доба (Šarić 2005:18; Fig.2). Мали број ових налаза уопште може указати на смањену литичку продукцију коју све више замењује нова сировина – бронза, тако да најстарији бронзани одливци врло често имитирају облике окресаних прототипова (Šarić 2005). Стрелице овог типа код нас се јављају у временом распону од раног до друге половине средњег бронзаног доба на шта указује стрелица из Крстаца пронађена је у каменој цисти из хумке I (прилог 106/5), која би требало да припада раном бронзаном добу, док је налаз из Мојсиња (прилог 106/4) из каснијих фаза развоја средњег бронзаног доба. На ширем простору слични комади који припадају средњем бронзаном добу познати су из Бијелог Брда у Славонији (Majnarić-Pandžić 2003: 42; Fig.2) и из неколико остава из средње Европе (David 2002a: Taf.336/5-10; Taf.337/7-23; Taf.338/4). Стрелица троугаоног облика са трном из гроба 1 у хумци II у Врањанима (прилог 106/6) према осталом гробном инвентару (декорисан торквес, отворена наруквица са проширеним крајевима декорисана мотивом рибљег мехура), припада средини развоја бронзаног доба. Међутим, стрелица са трном типолошки се уклапа у примерке касног неолита (Šarić 2005:14; Fig.2), те се у овом контексту највероватније може сматрати старијим предметом који је овде имао одређену ритуалну улогу.

Секира - чекић из хумке у Марковици (прилог 106/8), коју је још крајем XIX века објавио А.Станојевић (1890) има све карактеристике неолитског оруђа (Антоновић 1992; Јоановић 2003:56; Perišić 1984:66-68). Може се претпоставити да је у питању заиста оригинални, неолитски комад, али не треба искључити могућност да је продукција раног бронзаног доба на овом простору задржала старије традиције у изради оруђа. Присуство каменог алата, посебно старијих комада, може се објаснити одређеним ритуалним правилима и нормама становништа бронзаног доба на овом простору (Човић 1979:81), а ову претпоставку би можда могли да потврде и налази окресаних комада из Дупца, као и калупасте секире и три камене стругалице из хумке II у Врањанима код Пожеге (Zotović 1985:41). Предмети од камена најчешће су чинили део инвентара у гробовима раног бронзаног доба, о чему сведоче и један брус од смеђег пешчара из централног гроба хумке IV у Крстацу (прилог 106/9) (Nikitović 2003:19), као и један глачани бат из хумке из Лучана (прилог 106/7) (Дмитровић 2005). Нешто више паралела налазимо за брус издужено овалног облика са кружним отворима на супротним крајевима из Мојсиња (прилог 106/10), какви су познати из Игларева и Бителића, поготову што је овде веома упадљива и велика блискост комбинације гробних налаза коју чине веома слични брусев и троугаони ножеви (Hänsel, Teržan 2000: 176).

5. Погребни обичаји и обреди

Погребни обичаји још од најдубље праисторије представљају један од можда најчвршћих дистинктивних обележја људских заједница, што је врло често од пресудног значаја за јасно и прилично прецизно разграничење појединих културних група. Они су у директној зависности од традиција, друштвено - економског уређења или религиозно - идеолошких норми, док су облици гробова најчешће одређени како истим факторима тако и индивидуалним могућностима појединаца, статуса или постојећих стандарда. Њима се исказују локалне особености појединачних група и заједница, интеракције са суседним културама, положај, богатство и сталеж (Срејовић 1979:79). Погребни обичаји становништва бронзаног доба које је настањивало подручје Западног Поморавља разликују се у приличној мери, првенствено према изгледу, тј. врсти некропола. Међутим, пре свега треба посебно нагласити прилично неуједначену слику броја познатих и истражених некропола и гробова, према којој су обичаји и форме сахрањивања у северном делу Западног Поморавља неупоредиво боље испитани него они у јужном током целог раздобља развоја бронзаног доба. У првом реду, најзначајнију разлику чини постојање, односно одсуство тумула, који у северном делу представљају основни и једини облик некропола, док је у јужном сахрањивање на овакав начин у потпуности непознато. Досадашње познавање грађе пружило је и могућност одређивања граничног појаса на простору између Чачка, Краљева и Крагујевца, где су уочене тзв. прелазне карактеристике између различитих погребних феномена током целокупног развоја бронзаног доба (Dmitrović, Ljuština 2013).

Иако је развој културних група бронзаног доба у западној Србији поглавито везан за подунавске културе, примарну разлику и веома важну локалну одлику представља управо коришћење тумула у погребне сврхе, који су у истовременим подунавским културама ретко заступљени. Ова врло уочљива и значајна разлика превасходно би требало да укаже да потпуно различите културне, а тиме култне и религијске норме особене за више заједница које су овде живеле током бронзаног доба.

Садашњи ниво истражености пружа могућност прецизнијег дефинисања различитих културних образаца и њиховог разграничења на простору централне и западне Србије, тако да се унутар ових јасно разграничених културних зона могу пратити и различити третмани покојника, више врста гробних конструкција и комбинација прилога, чијим се груписањем и анализирањем могу одредити нека од правила из сфере погребног култа. У сваком случају, приликом доношења одређених закључака обавезно треба задржати одређену дозу резерве, будући да се сваким новим ископавањем ова слика непрестано мења и допуњује. С друге стране, начињен је и покушај реконструкције ритуалних обреда обављених приликом сахрањивања анализирањем њихових материјалних остатака и поређењима са истовременим културама, описима античких писаца и етнографском грађом са шире територије (уп. Kubach 1994). У том смислу култ мртвих је погодан за детерминисање културних група, јер је по правилу врло конзервативан, док се поједине промене најчешће образлажу етничким променама или јаким утицајима. Према опште прихваћеном мишљењу, све радње које се практикују у култу мртвих, чине се из страха од покојника, ради умирења и везивања његове душе, због чега се и изврашава низ тачно одређених обреда (Чајкановић 1985а; Garašanin M.1983e:715).

Карактеристичним калотастим изгледом хумка је с јасном намером издвојена од околног терена и представља свето место, сакрализован простор. Заснована је на два главна принципа – центар и круг, при чему се симболичким тумачењем значења круга достиже симболика апсолутног, неба, душе или бога, што уједно има и важну апотропејску снагу коју гарантује у оквиру својих граница (Chevalier, Gheerbrant 1987: 320), док се центар доживљава као комуникациони канал, микрокосмос, пут између небеских и подземних нивоа (Chevalier, Gheerbrant 1987:624). Одабир позиције и потом изградња тумула није представљала случајност и имала је одређено значење, што потврђује чињеница да су најчешће формиране дуж планинских греда или безбедних речних тераса, где је прилично могуће истовремено постојање путних праваца (Ljuština, Dmitrović 2009: 97). Сâм изглед избочених калоти могао би се сматрати намером њених градитеља у циљу означавања „надгробног“ обележја, која

су с обзиром на количину употребљеног грађевинског материјала (у нашем случају земље и камена) без сумње трајнија од обичних камених рипа или дрвених талпи.

Хумке бронзаног и касније током гвозденог доба имају корене у хумкама бакарног доба на овом делу Балкана, које су се као ритуални и сепулкрални образац одржале и током каснијих праисторијских фаза, задржавајући споменичку и статусну функцију у контексту социјалног и политичког развоја заједница на том подручју (Harding 2000:103). Својом запаженом позицијом и улогом у крајолику у коме је настала, чинећи својеврсну „ознаку или споменик“ у односу на околни терен, вероватно је имала за циљ означавање места сахране посебних, истакнутих личности (Bergebrant 2007:10 sa navedenom literaturom), док се у споменичком смислу постојање тумула може сагледати и у смислу одржавања идентитета и припадности (Goldhahn 2008:57; Thomas 2001:181). Гробови заправо имају симболички карактер који се тешко може разумети и тумачити у односу на различит друштвени или какав други контекст (Harding 2000:122). Према досада уоченом принципу, постављање централног гробног места или макар неке култне замене потпуно је неизбежно. Притом су секундарне гробне целине укопане на одређеној удаљености од централног гроба, најчешће у концентричном распореду.

По питању настанка и порекла тумула на ширем простору централног и западног Балкана у савременој науци не постоји јединствен став. Овде се, пре свега могу издвојити два опречна мишљења: с једне стране, степско порекло тумула заступа више аутора (Gimbutas 1973:137; Srejović 1987:49; Machnik 1978:21 i d.). С друге, Колс и Хардинг подвлаче чињеницу да није документовано да су степски тумули старији од европских и тиме одбацију њихово степско порекло (Coles, Harding 1979: 6-8). Тумуле с јадранског подручја Б. Говедарица сврстава у две групе: у једној су тумули са јасним степским елементима које сматра продуктом домаће популације, а не насталим директним продором степског становништа (Govedarica 1989:217), док порекло тумула са циста гробовима, какви су посебно особени за јадрански простор али и унутрашњост што потврђују налази из источне Босне (Бараковац), западне Србије (Драгачево, Рибашевина и др.), посматра у оквиру развоја источномедитеранског и анадолског комплекса (Govedarica 1989: 217). Ово мишљење

изражавају и И. Бона (Bóna 1965: 58-61), И. Ечеде (I. Ecsedy 1979: 57), док Ј. Махник (Machnik 1978: 21-26) и М. Гарашанин (Garašanin M.1983e: 717-718) за матичну област тумула са циста гробовима сматрају подручје Кавказа, чије је ширење било могуће из правца југоистока, преко Анадолије. Одређена карактерна својства тумула из Западног Поморавља могу се подвести у обе категорије које дефинише Б. Говедарица и које по свој прилици одражавају и различит временски контекст.

У циљу јаснијег класификовања некропола, поред хронолошке детерминанте, њихов изглед представљаће основни критеријум према коме ће познате некрополе бити груписане и разматране. Остале карактеристике (облик гробова и гробних конструкција, особине гробног инвентара, њихове позиције, међусобни односи и др.) послужиће за финије одређивање мањих група уз покушај дефинисања одређених правилности у том смислу. Пре тога, биће представљен преглед основних појмова везаних за веровања и тумачења погребних обичаја у циљу покушаја разумевања разних ритуалних радњи бронзанодопског човека на основу више различитих материјалних остатака.

Одлике и тумачења погребних обичаја

Када је у питању тумачење одређених ритуалних радњи, треба имати у виду да за период бронзаног доба не постоје писани извори, тако да њихово постојање могу потврдити само материјални остаци извршења. То се у првом реду односи на камен којим су често формиран архитектонски делови тумула, гробне или ритуалне конструкције или појединачни комади чије је место у релацији са осталим налазима указивало на одређену ритуално-магијску функцију; трагови дрвета су врло ретко очувани, најчешће је угљенисано горењем, док се деловање ватре запажа у тврдо печеној земљи или површинама интензивне гарежи. Поред тога, на обреде указују и бројни други чиниоци: облик некрополе, третман, место, положај и број покојника, врсте, количина и начин полагања гробних прилога као и њихови међусобни односи. Степен очуваности материјалних остатака ритуала је у директној зависности од много фактора и скоро је сасвим извесно да су одређене огранске материје временом у потпуности ишчезле, што умањује могућност што потпуније интерпретације. Исто

тако, остаје отворено питање и нашег поимања њиховог примарног значења у тим заједницама с обзиром на различите норме и стандарде присутне кроз различите временске интервале и културне групе, о чему је говорила и Л. Николова приликом расправе о значењу богатства (Nikolova 2010).

Култ мртвих је по правилу најконзервативнији култ чије се одредбе врло детаљно поштују и извршавају. Промене које се прате у начину сахрањивања и обредима знак су етничких промена и утицаја из других културних центара (Harding 2000: 122). Према опште прихваћеном мишљењу, све радње које се практикују у култу мртвих чине се из страха од покојника, ради умирења и везивања његове душе која не би могла шкодити живима. У циљу осигурања од покојника, а тиме умирења и одобровољења његове душе, треба извршити низ стриктно одређених обреда.

Веровања о души

Као полазна тачка за развој религије обично се узима развој веровања о души која се сматра за духовни дупликат, *alter ego*, психа (Чајкановић 1985а: 72). Верује се да душа по напуштању тела продужава засебну егзистенцију и има слободу кретања, која је до извесне мере и неограничена. Према веровању примитивних људи, број душа је огроман (Чајкановић 1985а: 76). У циљу бољег разумевања односа живих према мртвима и култа који им чине, потребно је познавати одређена веровања о особинама душе, њиховим боравиштима, материјализацији, инкарнацији и функцији, која су се одржала у балканским народима и по свој прилици имају веома дубоке корене.

Веровање у душе покојника значи да смрћу не престаје постојање, већ се егзистенција одвија у неком другом, за живе невидљивом облику. Примитиван човек је настојао да победи смрт претварајући је у обред преласка, што имплицира невелику важност профаног живота. Смрт је врховна иницијација, почетак нове духовне егзистенције, тако да се сматра да не постоји прекид у циклусу рађања, смрти и обнављања (поновног рођења) (Eliade 1980:83-84). Душе умрлих имају извесне особине које им дају велику, супранормалну моћ. Оне су невидљиве, свезнајуће, крећу се огромном брзином и свуда су присутне. Могу бити добре и зле,

али су најчешће врло рђаво расположење, јер их превелика туга за овоземаљским животом чини пакосним и завидним, што је пресудно за односе са живима, које одликује вечита стрепња и неповерење (уп. Чајкановић 1985а). Заједница мртвих треба да призна и прихвати душу умрлог, што се постиже обављањем разних обреда.

Погребне церемоније

Ради продужења живота душа на ономе свету постоји низ правила којих се треба строго придржавати. Оноземаљски живот је услован јер траје само онолико колико се покојнику даје што му је потребно - редовно доношење хране и пића, одела, огрева и других потреба. Одређеним обредима умрлом се обезбеђују слава и помен, али и врши осигурање од утицаја злих демона (Чајкановић 1985а). У старим цивилизацијама се веровало да човек у гробу живи, тако да никад није пропуштено да се обављају одређени ритуали у циљу његовог одржавања (де Куланж 1956: 8).

Први чин у култу мртвих је сахрана која се извршава према веома строгим и ригорозним прописима. Погреб се не ускраћује ни непријатељу. Зато су погребне дужности схватане веома озбиљно и преношене су с колена на колено (Чајкановић 1985б: 106). Да би се казнила душа покојника, у античком свету је постојао закон по коме су се велики кривци кажњавали управо ускраћивањем погребља, чиме су душу предавали вечитом мучењу (де Куланж 1956: 10).

Култне и магичне радње почињу од оног тренутка када је покојник издахнуо или кратко време пред смрт. Индоевропски народи у овом случају практикују низ сукцесивних радњи - облигатно купање, нарицање, стављање на одар, пратња, сахрана, гозба, игре. Паљење свеће се сматра за апотропајон, усмерено против злих душа које се, као и демони, плаше ватре. Обавезно је затварање очију и уста да не би ушла каква зла душа. Прописи везани за прекрштање, везивање руку и ногу и постављање покрива су веома стари и карактеристични за Индоевропљане (Чајкановић 1985б: 106-110).

Обичај да се тело покојника засече каквим оштрим предметом, чело разбије дрветом, или у потиљак забада велики ексер представљају супституцију древног обичаја потпуног уништења леша које је вршено из бојазни од повампирења

(Чајкановић 1985а:113; Чајкановић 1985б: 252-254). Након полагања умрлог у гроб обичај је да се уз њега оставе дарови - прилози, у првом реду јело и пиће, што је чинило део посебних студија нарочито са подручја Егеје (Hamilakis 1998 са наведеном литературом). Често се дарују и лични предмети, накит, алат занимања покојника. Разлози за остављање прилога су с једне стране сентименталне природе, док с друге влада тежња да се мртвоме дају лични карактеристични предмети. Постоје примери где се намењени предмети пре полагања у гроб уништавају или обредно ломе на самом гробу. Древни обичај је и давање новца умрломе (Чајкановић 1985а: 117-119).

Завршни обред у погребном култу је гозба која заправо представља обредну жртву (Тројановић 1983:78-89; Чајкановић 1985а: 115), након чега су обично у старим друштвима организоване игре и такмичења, што се генерално сматра особеним за индоевропске народе (Хер.ист.II; Чајкановић 1985а: 115). Исто тако, уломци керамичких судова из саме калоте или са њене површине такође се повезују са сличним ритуалним радњама (даће, ритуално ломљење грнчарије...) практикованим у одређеним временским размацима у циљу одржавања култа предака (Motzoi-Chicideanu 2011: 52). У прилог тој констатацији говори и дефиниција гроба као станишта, куће преминулог, где се одређене ритуалне радње спроводе у циљу његовог одржавања (де Куланж 1956: 8).

Станишта и инкарнација душа

У народној традици постоји велики број места која се узимају као станишта душа. Ту су у првом реду кућа, огњиште, оцак, довратници, праг, таван, кров, простор испод стрехе, сметлиште, рашкршћа, па чак и Месец. Као једно најстаријих су свакако кости, затим нокти и коса, о чему заправо говоре многи народни изрази и изреке (Чајкановић 1985а: 72-74; Чајкановић 1985б: 201-202). Исто тако, честа инкарнација је у дивљим и домаћим животињама. Најчешћи примери су змија, али и вук, пас, муве, ваши, буве, мрави (Чајкановић 1985а: 80-82). Посебно место у могућностима инкарнације покојника заузима странац (Чајкановић 1985а: 94-101; Чајкановић 1985б: 199-200).

Вода је нарочито је привлачна, јер се сматра да су душе умрлих непрестано жедне, што је присутно код индоевропских и семитских народа. Зато највећу бригу живима представља обезбеђивање довољних количина воде и то на време. У прилог овоме говори и чињеница да су стари Грци своје умрле називали жеднима (Чајкановић 1985а: 81-82). Будући да вода има велику привлачну моћ, сматра се врло значајним стаништем великог броја душа, тако да се извесни обреди обављају управо над водом (Чајкановић 1994: 66).

Врло старо и примитивно веровање представља везивање душе за камен. Као што је познато, употреба камена у гробној архитектури је веома раширена појава која се може тумачити како конструктивним, тако и магијским деловањем. Камен је коришћен и приликом изградње хумке (камени плашт и венац), гробних конструкција и као пратећи садржај многих гробова. Везивањем за камен душама покојника је онемогућено кретање како би шкодили живима (Чајкановић 1985а: 89-91). Душа може ући и у дрво, о чему сведочи и садња дрвећа на самом гробу са истим разлогом – спречавање кретања душе умрлих. Даљим развојем религије створена је идеја о организованом «Доњем свету» са утврђеним унутрашњим уређењем, чије је постојање замишљано испод земље (Чајкановић 1985а: 84-85). Потврду налазимо код старих Грка и Италика који су сматрали да душа не иде у неки други свет, већ остаје у близини људи и наставља свој живот под земљом (де Куланж 1956:7).

Функције душа

Пошто душе умрлих уђу у доњи свет, узимају учешћа у свим дешавањима код живих на начин што утичу на сва збивања, одлуке, доносе болести, суше, кишу. Деловање душа може бити и благородно и нарочито се односи на доношење плодности, што је заједничко свим индоевропским народима. С обзиром на различита расположења душа мртвих, као и њихове намере, разни обреди требало би да осигурају њихову наклоност или да их онемогуће у злим намерама (Чајкановић 1985а: 102-104).

Ватра у погребном култу

Приликом анализирања материјалних остатака обављених ритуала, може се с правом нагласити да су ватра и њено дејство незаобилазни пратиоци погребног култа, употребљавана како у лустративне сврхе тако и за декомпозицију тела покојника у циљу магијског елиминисања могућности повратка умрлог. Жива ватра се сматра најјачом чистилишном силом од које нешто мању снагу има текућа вода (Тројановић 1930:159). Паљење ватре се могло вршити пре и након обављеног погребња (Тројановић 1930: 48). Док друге магијске радње могу да користе да се душа покојника веже за одређено место, ватра има за циљ потпуно уништење свих делова тела на којима је могла да се задржи душа и неутралисање могућности повратка умрлог (Чајкановић 1985б: 255-262). Уколико је спаљивање синхронно са инхумирањем, постоји могућност да су спаљивани само сумњиви покојници. Познато је доста начина на које се умрли може повампити (прескакање умрлог од стране неке животиње, умро без свеће, кога је убио гром...), а посебно се опасним сматрао самоубица (Чајкановић 1985б:250). Проучавајући обреде везане за употребу и значење ватре у сепулкралном култу, Сима Тројановић (1930: 48) дефинише две категорије паљења ватре:

1. Паљење ватре у празном ковчегу пре спуштања умрлог и
2. Паљење ватре око гроба након завршене сахране.

Оба примера упућују на апотропејску моћ ватре ради заштите. Паљење ватре око умрлог у ствари представља реликт инцинерације и чувања живих од умрлог. Познато је да се спаљивање задржало веома дуго, све до потпуног примања хришћанства, али има и података да се понегде практиковало чак и током XVIII и XIX века (Тројановић 1930: 46-47,52).

Празан гроб – кенотаф

Више празних гробова – кенотафа, уколико не представљају последицу биохемијских деградирајућих процеса материјалних остатака покојника, указују на обичај обредног сахрањивања. Обичај формирања празног гроба имао је за циљ да се

покојник, чија је смрт наступила далеко од своје родбине, сахрани на симболичан начин. Такав гроб, био то само камен или надгробни белег, имао је функцију одређеног, материјализованог места за везивање душе на коме су сродници могли обављати обредне радње неопходне за одржавање везе са прецима (Барјактаревић 1960: 363). За извесне народе само обредни укуп потврђује смрт. Онај ко није укопан према одређеним ритуалима не сматра се мртвим. Другде се смрт сматра пуноважном само након извршених прописаних погребних правила или пошто је душа покојника обредно одведена до њеног станишта на други свет и тамо прихваћена у заједницу мртвих (Eliade 1980: 79). Приликом симболичне сахране, практиковани су сви обичаји који прате и прави погреб. Често су у гробу остављане поједине личне ствари покојника као симболична замена умрлог, јер су примитивни народи веровали да су лични предмети део саме особе (Барјактаревић 1960: 364).

Код старих Грка где се називао *kenotafia*, а код Римљана *cenotaphium* или *cenotaphilum*. Овај несумњиво древни обичај одржао се и до данашњих дана (Барјактаревић 1960: 356-365). Постојање кенотафа прати се и током целокупног развоја бронзаног доба, док различити облици гробних конструкција представљају израз култних образаца раздобља у коме су настали (Никитовић 2001).

Култ предака

У култу мртвих јасно се издваја разлика између нових покојника и давно преминулих. Након извесног периода од смрти, покојник постаје хероизиран и увршћен у свете божанске претке, а жалост ни страх више нису акутни. И даље се врше извесне култне радње које се састоје у давању јела и пића, огрева и одеће, заштите од утицаја злих демона и у чувању њихове успомене, али не више засебно, већ у заједници са осталим прецима. Као накнаду за све то се очекује заштита и помоћ, сагласност за фамилијарне промене, материјално благостање, плодност. Тако покојник постаје свети заштитник потомака (Чајкановић 1985а: 104-105; 123).

Дуги низ векова се хумке фигурирале међу локалним становништвом као света места предака, о чему сведоче врло чести случајеви накнадних, посебно хришћанских сахрана у оквиру или у непосредној околини тумула. Најчешће су појединачне

сахране (Бабињак, Ражана), постоје и примери формирања великих средњевековних некропола (Мрчајевци) (Веселичић 2008) или чак рецентна гробља сеоске популације (Рајац, Гојна Гора, Пријевор и др.). Овај феномен вероватно се може разумети кроз премису о одржању континуитета са староседелачким становништвом у времену кризе идентитета, угрожености староседелаца ратним сукобом или притиском нове популације.

И поред веома дугог временског интервала кроз који се са сигурношћу прате ове култне и обредне радње, веома је извесно претпоставити да се процес сахране током бронзаног доба обављао на сличан начин, иако није могуће документовати све фазе доказама потврђеним археолошким методом. Обично је најлакше дефинисати употребу камена, ватре, грнчарије и веома ретко дрвета, док су органске материје након дугог низа векова скоро у потпуности непрепознатљиве. Међутим, у циљу разумевања поступака везаних за погребне обреде, њихов култ и магијско значење очуваних остатака ритуала, у великој мери помаже описана етнографска грађа, која говори у прилог континуитету и очувању ритуално - магијског концепта разних фаза и улога у њиховом извршавању.

Често присуство више различитих предмета у већини описаних гробова у овом тексту могу се разумети на предложен начин, у смислу својства гробних прилога. Прилози се јављају током свих фаза развоја бронзаног доба, у различитим гробним конструкцијама и приликом оба начина третмана покојника (инхумација и инцинерација) што свеукупно говори о гробним даровима као једној веома важној категорији погребног култа, веома поштованој и извршаваној према одређеним правилима. Иако још увек немамо квалитативне анализе садржаја керамичких судова који су налажени као прилози у гробовима, с доста поузданости може се претпоставити да су у њима доношене храна и вода и остављане крај покојника. На различите култне норме заједница из планинског и равничарског поднебља говоре количина и врста гробних прилога: планинске области карактерише доминација бронзаних предмета, првенствено накита у односу на керамичке прилоге, док је њихова сразмера потпуно обрнута у гробовима из моравске долине. Поједине мање

површине у оквиру тумула са доста фрагмената керамике (Пријевор, Мојсиње) највероватније су имале везе са даћама, односно служењем хране након извршених погреб, што такође показује одређену релацију са једном од фаза које су пратиле погреб – гозба или повремени доласци у циљу одржања култа предака. Слична функција би се могла приписати и честим фрагментима керамике остављаним приликом наспипања калоте хумке или на самој њеној површини.

Познавајући веома стабилна квалитативна својства камена, све целине и обреди у којима је коришћен су се у потпуности одржали, а магијско својство у циљу везивања душе покојника нам је омогућило боље разумевање разлога његове употребе. Поред конструктивне улоге приликом изградње тумула (обимни прстен, језгро, плашт), камен је најчешће коришћен приликом формирања гробних конструкција: врло често су њиме ограђивани и прекривани покојници, што је поред функције обележавања места погреб уједно је имало за циљ и предузимање наведених магијских радњи. Магијску функцију везивања и онемогућавања кретања душе покојника могу да предоче камене плоче којима је често покриван отвор урне са спаљеним костима покојника (Крстац, Д.Краварица, Мојсиње, Добрача), док је у неким другим случајевима (Макрешани, Рутевац, Милочај) урна затварана керамичком посудом. На тај начин можемо увидети, поред очигледних културних разлика, и различите ритуално-магијске концепте заједница из северног и јужног дела Западног Поморавља.

Веома су чести примери коришћења ватре, који се могу разумети и тумачити на предложене начине, првенствено у смислу пурификације простора. Пре осталог, најзначајнија ритуално-магијска функција ватре огледа су обреду спаљивања покојника. С обзиром да је потврђено истовремено практиковање оба начина (инцинерација и инхумација), може по помишљати да је спаљивање обављано само у одређеним случајевима, које на свој начин објашњава етнографска пракса. Ритуално очишћење места погреб познато је како пре полагања покојника (Рајића брдо, Ошљевац, Крстац, Врањани), али и након завршене сахране (Крстац, Д. Краварица). Исто тако, има примера где је директно над спалиштем обављено подизање хумке (Дрежник, Крстац, Д.Краварица, Јанчићи), а често је и присуство површина са

интензивним слојем гаражи и печене земље. Спорадична гараж у земљи којом је насут гроб говори у прилог одређеним ритуалним обредима пурификације целог простора некрополе након обављених сахрана.

Ако се изузме да су гробне целине без остатака покојника последица њихове потпуне дезинтеграције, тада би постојање кенотафа из бронзаног доба имало потпуно оправдање прихватањем примера из новије праксе и религиозно-магијских разлога. Кенотафи су дефинисани на више локалитета – Д. Краварица, Крстац, Турица - и у потпуности су имали све пратеће аспекте сахране као и да је обављено и полагање умрлог (гробна конструкција, дарови, трагови обављеног ритуала ватром и др.). У овом смислу посебно место заузима хумка са локалитета Равнине у Јанчићима на Каблару, где су гробове са спаљеним покојницима у керамичким урнама пратиле и одређене конструкције од камена без покојника, које би се према димензијама могле сматрати местима инхумације, што отвара важна питања доноса и хронологије оба вида третмана покојника, али и улоге кенотафа у погребним церемонијама.

У даљем тексту биће описани појединачни облици сахрањивања разврстани према хронолошким фазама бронзаног доба, у оквиру чега су посебно издвојене групе гробова према начину третмана покојника (инхумација и инцинерација), као и њихова релација са појединим гробним конструкцијама и месту у оквиру некрополе/тумула. Претходни подаци ће свакако додатно допринети лакшем разумевању разлога за употребу и избор различитих концепција и поступака обављаних приликом сахрањивања.

5.1. Рано бронзано доба

Рано бронзано доба непобитно карактерише чињеница да је готово искључива концентрација сахрањивања под хумкама забележена само у северном делу Западног Поморавља, чију јужну границу чини предео око краљевачког сужења. Међутим, на осталом делу ове области облици сахрањивања представљају готово непознату

категорију, осим евентуално несигурног налаза из околине Алексинца са скелетно сахрањеним покојником (Булатовић 2009а:128).

Према доступној грађи, утврђена је 31 гробна целина из раног бронзаног доба, док укупан број сахрањених индивидуа није познат услед некомплетне биоантрополошке анализе остеолошког материјала. Запажено је да је током целог периода паралелно практикован двојак ритуал – скелетно сахрањивање и спаљивање покојника.

Камене цисте

Међу истраженим гробовима раног бронзаног доба веома карактеристичну појаву представљају камене цисте са или без остатака покојника, којих је до сада познато 10 примерака (прилог 107, 108). Њихова доминантна концентрација запажена је на подручју Драгачева коме су цисте из Јанчића и Рибашевине географски веома блиске. У пет цисти откривен је скелет, у две највероватније кремиран покојник, док се три сматрају за кенотафе (Dmitrović 2013а: 68). Све цисте су постављене у центру хумке и током накнадних укопавања праисторијских гробова нису оштећене, што може да указује и на постојање неког надземног обележја. Оријентације камених цисти не показују посебно одређено правило. Запажено је да су три оријентисане правцем исток - запад и југозапад - североисток, једна северозапад - југоисток, а у два случаја није познато.

Према начину третмана покојника, цисте се могу оделити у три групе:

- Цисте са скелетно сахрањеним покојником откривене су на локалитетима: Марковица – Негришори (хумка VI), Руја у Дучаловићима (хумка XII, гроб I), Рајића Брдо код Гуче у Драгачеву, Велико Поље у Јанчићима на Каблару и у Рибашевини код Косијерића. Сви скелети покојника лежали су на десном боку у јако згченом положају.
- Цисте у којима су откривени спаљени остаци покојника потичу са локалитета Ивково Брдо у Крстацу (хумка I), док се оштећена циста из хумке II са локалитета Бабињак у Доњој Краварици, на основу налаза мање количине недовољно горелих костију и накнадног оштећења, може само условно одредити у ову групу.

- Цисте – кенотафи евидентирани су на локалитетима Руја у Дучаловићима (хумка X, гроб 1), Ошљевац у Турици (гроб 3) и Бабињак у Доњој Краварици (хумка I, гроб 1).

Камене цисте са или без налаза покојника из времена раног бронзаног доба представљају једну од специфичности регије Драгачева и његове блиске околине у односу на шире окружење. Обичај коришћења камених цисти у западној Србији током раног бронзаног доба, а како ћемо видети и касније, М. Гарашанин сматра типичним за групу Белотић – Бела Црква и везује их за сродне појаве у оквиру група Глина III – Шнекенберг (Glina III – Schneckenberg) и Шомођвар (Somogyvár), где у последњој такође налази блиске аналогije за инвентар (Garašanin M.1983e: 716). У Румунији је сахрањивање на овај начин познато у југоисточној Трансилванији, у оквиру тзв. Зимница – Батин (Zimnicea – Batin) хоризонта, где су камене цисте полагане у равним некрополама, покојници у згрченом положају, а прилоге су најчешће чинили керамички пехари (Ciugudean 2011:21-22). Ове гробове, према мишљењу Х. Чугудеана, не би требало датирати раније од прве четвртине трећег миленијума пре н.е. (Ciugudean 2011:22). Даље на исток, у Молдавији, исти облик сахрањивања забележен је у оквирима источне варијанте Kugelamphoren групе (Ciugudean 2011:21-22; са наведеном старијом литературом). Познати су и у Шнекенберг култури, где се практиковало спаљивање и скелетно сахрањивање (Ciugudean 2011:22), где се притом спаљивање сматра последицом утицаја Глина културе, која се развијала јужно од карпатског лука током раног бронзаног доба I (Schuster et al.2005; Ciugudean 2011:22). Блиске везе у погледу гробних форми и погребних ритуала са Шнекенберг групом показује и Мушћел (Muscel) група, која је егзистирала у субкарпатској Влашкој (Вăjеnаrи 2014:317). Погребни обичаји у западним деловима Трансилваније доста су ближи нашим примерима. Одликује их сахрањивање под хумкама мањих димензија распоређеним најчешће у линераном низу по планинским гредама и косама, што има доста сличности са хумкама групе Белотић- Бела Црква (Ciugudean 2011:23-24). Важну одредницу за датирање ових тумула представља чињеница да су често формирани изнад насеља Коцофени III

групе, што је већ запажено и код тумула Јамне културе (Ciugudean 2011:24). Тумуле западне Србије и Трансилваније везује и начин полагања покојника у згрченом ставу, покривање каменом, формирање оквира од камена унутар кога је присут ситнији камен – постеља (Ciugudean 2011:24), као и формирање плашта након обављених сахрана. Овде су поред хумки са остацима покојника, постојале и празне хумке са евидентним остацима ритуала (керамика и др.) (Ciugudean 2011:25). Слично Гарашанину, Чугудеан сматра да су ови тумули настали на јакој Коцофени основи, са утицајима Вучедола у мешавини са елементима Забала (Zăbala) и Шнекенберг А групе (Ciugudean 1997:45).

Према расположивим чињеницама, које у првом реду подразумевају позицију гроба, положај покојника и врсту и број гробних прилога, може се претпоставити могућност да су у каменим цистама сахрањиване привилеговане личности. М.Моцои-Кичидеану, расправљајући о Шнекенберг циста гробовима, чини се с правом указује на чињеницу да број откривених гробова у цистама не одражава демографску слику Шнекенберг заједнице, тако да је могуће да су овде заиста сахрањене личности од одређеног значаја. Групне сахране у цистама могу се сагледати као место сахрањивања припадника одређених група унутар једне заједнице (клана или фамилије), с тим да се облик цисте ипак усваја као стандардна погребна форма Шнекенберг заједница (Motzoi-Chicideanu 2011:48-49).

Поред велике сличности, како је показано, са облицима сахрањивања у Трансилванији, с друге стране налазимо веома блиске везе и са јадранским залеђем. Врло сличне камене цисте у којима је забележено готово искључиво скелетно сахрањивање, познате су из тумула раног бронзано доба на Јадрану и његовом залеђу, које је у исто време обележено развојем цетинске културе (Marović, Čović 1983: 203-204; Govedarica 1989: 116-117; 134; 153). Поред веома значајних паралела које у првом реду подразумевају употребу тумула и третман покојника, о ближим везама са цетинском културом говоре и појединачни гробни налази (Govedarica 1989: 248). Генеза ове културе је, према досадашњим мишљењима, сагледана као симбиоза старијег неолитског језгра (које је проистекло на тековинама неолитског супстрата на Јадрану) и нових, индоевропских заједница (Marović, Čović 1983: 230). Међутим, о

дубљим везама јадранског залеђа и његове унутрашњости говори све више чињеница, међу којима погребни обичаји представљају један од важнијих чинилаца њихове припадности једном сличном културном комплексу.

Инхумација

Поред скелетних сахрана познатих из камених цисти, други облици полагања покојника на овај начин су малобројни. Овде припадају следећи примери (прилог 107):

- Покојник положен у блаже згрчени положај на десном боку у центру хумке без нарочите гробне конструкције (Дубац у Јанчићима - хумка I, гроб 6 и хумка II, гроб 4, оријентације северозапад - југоисток.
- Покојник положен у опруженом положају без одређене конструкције са прилогом керамичког суда изнад главе (Утрине у Рутевцу у доњем току Западне Мораве).

Према наводима аутора истраживања запажена употреба окера у Дупцу (Никитовић 1999) упућује на енеолитске традиције познате из степских гробова, чија је ритуално-магијска концепција више пута разматрана (Garašanin M. 1983e: 715; Harding 2000:120). Прилога није било што отежава хронолошко опредељење, али се према централном месту у оквиру хумке може сматрати за примарну сахрану. На локалитету Церик-Бандера у Белотићу, у хумци 4 из раног бронзаног доба, откривен је покојник такође постављен у блаже згрчен став (Гарашанин M.1973:258), што указује да овакав положај није само својствен средњем бронзаном добу, већ се повремено јавља и раније. Ипак, најчешће је правило да су старији скелети у јако згрченом ставу, како показује највећи број гробова из раног бронзаног доба, што се обично објашњава ритуалним и магијским нормама (Garašanin M.1983e:711,715; Чајкановић 1985b: 106-110). Згрчени положај је такође типичан и за истовремене гробове из средње и источне Европе, док је одређено очување традиционалних

погребних норми током каснијих фаза бронзаног доба запажено на подручју карпатског басена (Häusler 2012:384).

Случајни налаз са локалитета Утрине у Алексинцу представља за сада јединствен пример сахрањивања током раног бронзаног доба на простору централне Србије. Поред публикованих података, приликом разматрања ове целине ипак треба задржати приличан опрез будући да је у питању случајни налаз, а комплетни подаци су преузети од мештана. Поред свега, остаје само могућност да се овде заиста и ради о гробној целини са скелетно сахрањеним покојником, где је керамички суд, прилог у овоме гробу, послужио за ближе хронолошко опредељење (Булатовић 2009а). Будући да и даље не постоје блиске аналогије за ову област, али и недовољно јасне везе са суседним подручјима, сахрањивање током раног бронзаног доба у јужном делу Западног Поморавља остаће и даље прилична непознаница.

Спаљивање

Спаљивање покојника током раног бронзаног доба забележено је у 17 гробова. Регији Чачка овде припадају гробови са локалитета Сува Чесма и Крушевље у Лучанима, Руја у Дучаловићима (хумка X, гроб 2), Ивково Брдо у Крстацу, (хумке II и IV), Аде у Пријевору, највероватније гроб 3 из хумке IX из Гротнице у Гучи и Дубац у Јанчићима (хумка VII) (Dmitrović 2013a: 69-70), док су из пожешке и ужичке области истражени на локалитетима у Врањанима (хумка III), До у Дрежнику, Пилатовићима (хумка I), Ражани (хумке I и V) и Мала Градина у Стапарима.

Спаљивање је обављано на ломачи која је чешће била ван граница тумула. Према облику конструкције и начину полагања спаљених антрополошких остатака, могу се разликовати следећи начини сахрањивања (прилог 108):

- Ломача са остеолошким материјалом прекривена земљаном хумком (Крстац - хумка II, Пилатовићи – хумка I);
- Ломача са остеолошким материјалом прекривена конструкцијом од камена купастог или овалног облика (Крстац - хумка IV, Добрача – хумка истраживана 1995.године);

- Ломача фундирана камењем на којој је положена урна са калцинисаним костима и прилози (Крушевље у Лучанима);
- Формирање оквира од камена и опасивање двојним каменим венцем над ломачом са спаљеним покојником (гроб 3 из хумке IX у Гротници у Гучи);
- Формирање конструкције од камена која је потпуно обавијала спаљене кости покојника и ритуално разбијене керамичке судове (Сува Чесма у Лучанима);
- Формирање конструкције од камена купастог облика над спаљеним костима у центру хумке (Дрежник, Ражана – хумке I и V, можда оштећен гроб 2 из хумке X на Руји у Дучаловићима);
- Полагање спаљених костију у керамичке урне (Крушевље у Лучанима, Врањани - хумка III, Пилатовићи - хумка I, Ражана - хумке I и V и Стапари).
- Полагање спаљених остеолошких остатака директно на земљу (Стапари, Дубац у Јанчићима - хумка VII);
- Полагање спаљених покојника у јаму на периферији хумке, док је у центру ритуална замена коју чине керамички судови (Аде у Пријевору).
- Ограђивање и прекривање отвора урне каменом (Стапари, Ражана, Врањани).

Већ се на први поглед запажа да су наведени облици погребног обреда најчешће појединачни примери или се понављају у малом броју случајева, тако да је тешко утврдити неко чвршће правило. Ова неуједначеност може, с једне стране, бити последица недовољне истражености, али се свакако треба узети у обзир могућност хронолошке, културне или регионалне разлике. Генерално, опште одлике различитих варијанти спаљених гробова највише везе показују са сличним гробовима из хумки 11, 12 и 15 у Белотић - Шумару (Гарашанин М.1973: 259; Garašanin M. 1983e: 709-710). За облик камене конструкције унутар које су положене спаљене кости и ритуално разбијене керамичке посуде из Суве Чесме у Лучанима сличности налазимо у Вишесави код Бајине Баште, где аутор истраживања сматра је било похрањено више спаљених индивидуа, као и у Дрежнику код Ужица (Zotović 1985:33). Ритуална пракса забележена у Адама у Пријевору, где је на уобичајеном централном месту лежала ритуална замена коју је чинио низ керамичких судова док су спаљене кости

положене на периферији, представља за сада јединствен пример. Можда се овде ради о погребној пракси особеној за становништво моравске долине, али се на основу усамљеног случаја описан ритуал не може сматрати правилом.

Познато је да се у источној Трансилванији спаљивање покојника практикује паралелно са инхумирањем, док је у њеном западном делу (Апушени) спаљивање почело касније, током касне развојне фазе раног бронзаног доба (Ciugudean 1995:29; Ciugudean 2011: 26). Сматра се да су културне групе раног бронзаног доба које су настањивале Трансилванију и градиле тумуле са каменим прекривачем биле прилично конзервативне, чувајући касноенеолитске културне традиције и делећи заједничке елементе са пост-вучедолским групама из централне Европе и Балкана. Ове хумке доминирају западним делом Трансилваније (Апушенске планине), док се у источном делу развијала Шнекенберг култура са карактеристичним циста гробовима (Ciugudean 2011: 30). Спаљивање је током целог бронзаног доба представљало доминантни погребни ритуал у Олтенији, осим код група које су дошле са истока, док је у суседној Мунтенији доминирала скелетна сахрана, тако да се сматра да је река Олт чинила границу ових двеју различитих културних манифестација (Schuster 2003). Са Шнекенберг групом постоје блискости, поред употребе камених цисти и у погледу биритуалног сахрањивања; обред спаљивања је ређе заступљен, а према покретним налазима и ритуалу опредељен у тзв. прелазни период (Motzoi-Chicideanu 2011:48). С друге стране, на подручју средњег Подунавља, у културама Мако и Њиршег (Nyirseg) спаљивање је представљало доминантни погребни ритуал (Kulcsár 2009:75-89), као и у оквиру ране фазе Нађрев културе (Schrieber-Kalicz 1984: 142; Machnik 1991:108). Керамички инвентар из гробова раног бронзаног доба Западног Поморавља у највећој мери има паралеле са групама средњег Подунавља, посебно суседне групе Винковци-Шомођвар (Tasić 1984:25; Machnik 1991:134). Припадност Белотић - Бела Црква групи, која укључује и територију северног дела Западног Поморавља, односно Винковци-Шомођвар - Бела Црква комплекса, како је назива Н. Тасић (Тасић 1983:48), овај аутор дефинише карактеристичним керамичким формама из гробова 24 и 25 са скелетно сахрањеним покојницима у згрченом положају из хумке I на лок. Церик - Бандера у Белој Цркви, које повезује са винковачким

гробовима из некрополе Градац у Белегишу (Тасић 1983: 48-49), што М. Гарашанина асоцира и на њихову истовременост (Garašanin M.1983b: 472).

По питању погребних обичаја, јединствену појаву на овом подручју чини укуп (јама) испод нивоа основе тумула на локалитету Ошљевац у Турици у којој није било остатака покојника. У хумкама у долини реке Поблаћнице, хумке III и IV са локалитета Доње Поље и хумка X из Горњих Крајчиновића, откривене су идентичне целине без налаза покојника, опредељене као кенотафи (Зотовић 1991: 81-82). Сличне целине проналазимо у монументалној хумци 37 на локалитету Доканова главица у Купрешком пољу које А. Бенац такође сматра кенотафима насталим у оквиру погребног ритуала особеног за степске номаде. Опредељује их у средину раног бронзаног доба и сматра их млађим од одговарајућих степских гробова у курганима- тумулима у Панонији, источном Балкану и у степским крајевима даље на Истоку. За хумке са Купрешког поља Бенац наводи да су настале током последњег миграционог таласа степских номада према северозападном Балкану, али не оставља по страни и могућност да се ради само о степској традицији (Венас 1986: 81-83). Истог мишљења је и М.Зотовић. Порекло укопа-јама из хумки у долини реке Поблаћнице доводи у везу са продором и утицајем „Култура гробова јама“ из понтско-степских области и сматра их последицом завршног индоевропског миграционог таласа, а рекама Дрини и Лиму приписује посредничку улогу у ширењу ових утицаја (Зотовић 1991: 83,85). Према запаженој стратиграфији, настанак укопа у хумци из Турице је везан за одређене ритуалне радње ради постављања каменог саркофага, датованог типичним пехаром Винковци - Шомођвар културне групе.

У сваком случају, евидентно је да су главни културни утицаји на обичаје сахрањивања у северне делове Западног Поморавља долазили са севера, са простора средњег Подунавља и карпатске котлине. На тај начин могу се претпоставити и њихови међусобни контакти и везе, као и миграциони правци током раног бронзаног доба.

Прилози у гробовима раног бронзаног доба у Западном Поморављу по правилу су малобројни и своде се на карактеристичне облике керамичких посуда и врло ретко камени алат и оружје (кремене стрелице и камени батови). Овај обичај

може се повезати са одређеним правилима и ритуалним нормама (уп. Чајкановић 1985 а; 1985 б), али и са оскудицом која је владала у овим заједницама (Човић 1979:81). По овом питању као једина правилност која се могла утврдити је да је најчешћи гробни прилог у каменим цистама керамички пехар са ниским лоптастим трбухом, високим цилиндричним вратом и две тракасте дршке (Dmitrović 2013a: 68). У осталим сегментима, који се тичу начина полагања, броја и врсте керамичких судова или предмета од камена, нека посебна регуларност није запажена. Недостатак резултата антролошких испитивања остеолошких остатака умањује могућност интерпретације везане за одређена правила према полу и узрасту преминулих и одређивања неких општих правилности у том смислу.

Пошто су сагледани сви аспекти погребних обичаја у горњем току Западне Мораве, које првенствено одликује искључива употреба тумула, обрађени гробови могу се у определити у групу Белотић - Бела Црква на начин како је својевремено ову културну манифестацију дефинисао М. Гарашанин (Гарашанин М.1973; Garašanin М.1983е). Уклапање се може дефинисати на основу биритуалне погребне праксе, аналогија у облицима гробова и начина полагања покојника, као и материјалним остацима изведених ритуалних радњи (окер, употреба ватре, ритуално ломљење предмета, употреба камена). Честе аналогије које препознајемо у оквиру групе Белотић - Бела Црква са многим културним манифестација из окружења - најпре из Румуније и Мађарске, али повремено и из правца истока и југоистока, где се развијала културна група Бубањ - Хум III, М. Гарашанин објашњава трансхумантном економиком и бројним контактима са наведеним подручјима (Garašanin М.1983е: 715). Из тог разлога нам је од велике важности што потпуније познавање развоја култура раног бронзаног доба на ширем подручју, чијим се анализирањем могу донети одређени закључци о пореклу и везама током развоја заједница које су је настањивале.

5.2. Средње бронзано доба

У средње бронзано доба територија Западног Поморавља и даље не чини јединствену етнокултурну целину, што је примарно уочљиво по изгледу погребне праксе и облика материјалне културе. У првом реду, главну дистинктивну разлику чини употреба тумула, који су и даље присутни само у северном делу. Из тог, али и других разлика везаних за погребне обичаје, Западно Поморавље остаје раздвојено на две целине - северни и јужни део - са дефинисаним појасом између Чачка, Краљева и Крагујевца у коме је документовано „мешање“ карактеристика из оба подручја (Dmitrović, Ljuština 2013). Према томе, ради прецизнијег сагледавања чињеница везаних за погребни култ, сви релевантни фактори биће поново разматрани у зависности од територијалне компоненте.

У северном делу Западног Поморавља током средњег бронзаног доба сахрањивање се и даље обавља под тумулима, чак неретко накнадним укопавањима у старијим хумкама из претходног раздобља. Сахрањивање покојника је двојако. У односу на рано бронзано доба запажају се одређене промене које се односе на начин полагања покојника, врсту и број гробних прилога као и облик гробних конструкција. Значајно је истаћи да је знатно већи број испитаних гробова из средњег у односу на рано бронзано доба.

Спаљивање

Спаљивање покојника преовлађује, о чему говори и број од најмање 64 гроба овог типа, док укупан број индивидуа није познат услед некомплетираности биоархеолошке анализе остеолошке грађе. Најчешће је практиковано полагање спаљених костију у урне заједно са прилозима. С обзиром на количину расположивих података о свим детаљима који су пратили погребни култ, за сада се не може конципирати неко одређено правило о начину прикупљања костију са ломаче, што подразумева њихову количину, претходно чишћење или брижљиво издвајање од делова ломаче.

Највећи број покојника похрањен је у керамичке урне (прилог 109). Према нивоу досадашње истражености може се запазити да, поред могућности да су положене директно на земљу, урне могу имати и одређене конструкције од камена, дрвета или су постављене на површине на којима је видно деловање ватре и којима је обезбеђиван одређен магијско - ритуални концепт (уп. Чајкановић 1985а; 1985б; Тројановић 1932). Облици и начин формирања камених конструкција послужили су као основа за издвајање неколико варијанти (уп. Dmitrović 2010a).

Поред употребе конструкција од чврстог материјала, познато је и полагање спаљених антрополошких остатака директно на земљу, без нама данас уочљивог реципијента (нпр. Турица, гроб 1; Дубац, хумка II, гроб 5). Сматрамо да овде треба оставити отворено питање евентуалног постојања реципијента од органске материје, који се временом у потпуности дезинтегрисао и приликом археолошких испитивања био у потпуности неуочљив.

Инхумација

Скелетно сахрањивање је прилично ређе у односу на спаљивање. Веома је могуће да је у питању и одређен временски хијатус, односно да постоји предност скелетне сахране у односу на спаљивање, што показује стратиграфија из тумула на Дупцу у Јанчићима. Њихову истовременост током каснијих фаза средњег бронзаног доба потврђује анализа покретне грађе из већег броја хумки северозападне Србије (Филиповић 2013: 65) и Западног Поморавља. Када је у питању њихова дистрибуција запажа се да је скелетно укопавање покојника практиковано само у планинским деловима Западног Поморавља, док у долини Западне Мораве за сада није забележен ниједан гроб ове врсте. Највише скелетних сахрана испитано је у хумкама на локалитету Дубац у Јанчићима на Каблару - укупно 15 гробова и 8 у хумкама Драгачева, док је у некрополама пожешке и ужичке регије до сада откривено 9 гробова, од којих један заправо чини двојну сахрану.

Уобичајено је да су покојници полагани у благо згрченом положају са рукама савијеним у лактовима и шакама принетим ка лицу, док су ноге савијене у коленима (прилог 110). Од података које поседујемо може се утврдити да су претежно

полагани на десни бок (укупно 10 је на десном и 6 на левом боку). Посебан облик сахрањивања забележен је на Дупцу (хумка I, гроб 9 и хумка III, гроб 5), где су оба скелета откривена у опруженом ставу положена на трбух, за које је утврђено да припадају индивидуама женског пола (Никитовић 1999: 11,18). У овом смислу издвајају се и три скелета у опруженом положају из некрополе у Стапарима, као и двојни гроб из камене цисте у Губин Долу, чији је положај вероватно диктиран и практичним разлозима (Zotović 1985:34). Покојници су полагани или директно на земљу или у различите конструкције од камена које су посебно анализирале у одељку везаном за погребну архитектуру.

Оријентација скелетних гробова показује знатне различитости, али се може истакнути извесно поштовање оријентације правцем северозапад - југоисток, која је запажена у 11 случајева, оријентација запад - исток у пет, север - југ у четири и североисток - југозапад у четири случаја.

Посебну пажњу требало би усмерити на конструкције назване спалиштима из хумке на локалитету Равнине у Јанчићима, које се евентуално могу сматрати кенотафима или својеврсним ритуалним целинама везаним за полагање гробова са урнама (уп. Барјактаревих 1960; Чајкановић 1985а; Никитовић, Васић 2002). Иако су у оквирима ове хумке откривени само гробови са спаљеним покојницима, на основу аналогија са сличним формама гробних конструкција у којима се налазио скелет покојника, ове целине се могу сагледати и као кенотафи који имитирају скелетно сахрањивање у смислу одређене ритуалне супституције таквог начина третмана покојника. Слични примери међусобног сажимања различитих форми типичних за обе врсте третмана покојника познате са више локалитета у средњој (Únětice) и западној Европи (Harding 2000:113). Тиме се отварају занимљива питања односа инхумације и инцинерације током средњег бронзаног доба.

Наведене карактеристике сахрањивања на простору северног дела Западног Поморавља се у потпуности уклапају са осталим некрополама из северозападне и западне Србије које припадају истом културном феномену, чији је назив западносрпска варијанта ватинске групе дефинисао М. Гарашанин (1973:359 и д.; 1983h:739 и д.). Према Гарашанину, скелетно сахрањивање у опруженом ставу

особено је за све три развојне фазе ове културне групе, док згачени положај сматра нарочито карактеристичним у гробовима са цистом средње и касне фазе. Сахрањивање без конструкције заступљено је такође у свим фазама, док су камене конструкције нарочито честе у гробовима Подриња (Garašanin M.1983h:742-743). Из до сада познатих аналогија, примећује се да је на некрополама Подриња и Гласинца нарочито често, можда је исправније рећи доминантно скелетно сахрањивање током каснијих фаза средњег бронзаног доба са инвентаром металних предмета веома сличним налазима из гробова из Западног Поморавља (наруквице, дугмад, игле и др.) (Garašanin M.1983h: 741; Kosorić 1976: 42,43; Benac, Čović 1956), док се у хумкама ваљевског краја, а тиме деловима који су ближа Посавини и панонској равници, чешће практиковало спаљивање (Јовановић 1892; Валтровић 1893; Филиповић 2006;2009).

Инцинерацију покојника М. Гарашанин (1983h: 744) такође сматра типичном за западносрпску варијанту, документујући је примерима из Шумара, Церика из средње и Добраче из касне фазе развоја. Паралелно су практикована током целокупног развоја ове групе, аналогно ритуалу примењиваном током трајања групе Белотић - Бела Црква која се развијала на идентичном простору (Garašanin M.1983h:741). Слична ситуација је позната из некропола у средњој Европи – Dolný Peter, Streda nad Bodrogom, Pitten - где су према стратиграфији и материјалу гробови прилично временски унифицирани, док се разлози избора начина третмана покојника покушавају разумети као посебан статус покојника или неуобичајен разлог смрти (Harding 2000:111-112 са цитираном литературом). Стратиграфска слика у хумкама I, II и VII на Дупцу указује на накнадно укопавање гробова са спаљеним покојницима, што указује на одређен временски приоритет скелетног сахрањивања на овој некрополи. Међутим, гробови Западног Поморавља не могу се уклопити у три фазе сахрањивања које је дефинисао М. Гарашанин, првенствено у смислу прве фазе која се везује за време одмах након Белотић - Бела Црква групе, како ће показати хронолошка анализа у даљим поглављима. Исто тако, неизвесно је јасно разврставање материјала и у наредне две фазе, иако је приметно дуже временско трајање сахрањивања током каснијих фаза развоја средњег бронзаног доба.

Према досадашњим резултатима, врло је ретко забележено оштећивање старијих целина приликом накнадних укопавања, што може да говори како о малом временском размаку, али и о постојању одређених надгробних обележја. За најстарији гроб на локалитету Давидовића Чаир сматра се централни, скелетни гроб, положен у камену конструкцију, док су периферни спаљени са или без урни млађи. У наведеним случајевима мишљења смо да спаљивање протумачимо као регионалну одлику насталу под јаким утицајима подунавских култура, а скелетно сахрањивање као традиционални, аутохтони облик сахране, примењиван од почетака развоја бронзаног доба. Ову чињеницу потврђује изразита доминација скелетног укопавања у Подрињу и источној Босни (под чијим утицајем је највероватније и популација која се сахрањивала у Стапарима), с краја бронзаног и почетка прелазног периода у гвоздено доба и потпуно обрнута сразмера у корист спаљивања у северозападној Србији (Филиповић 2013). Имајући у виду да се сахрањивање током средње фазе развоја бронзаног доба и даље одвијало на истим местима као и током раног, а неретко су коришћене старије хумке за секундарне укопе, М. Гарашанин износи став о генетској вези са претходном групом Белотић - Бела Црква која се најочитије огледа баш у веома сличним принципима конзервативног погребног култа, који се на сличан начин одржао и до гвозденог доба (Garašanin M. 1983h: 752,753). Ипак, како ће показати хронолошка анализа кроз аналогije са подручјима где постоји низ конзистентних датума, хронолошка разлика између групе Белотић-Бела Црква и сахрањивања средњег бронзаног доба је прилично велика и на тај начин би било веома неизвесно постојање генетских веза међу њима. И поред тога, сматрамо да се не сме безусловно применити датирање из окружења, већ је потребно сагледати и шире чиниоце културног израза као и специфичности локалног развоја. Према томе, на основу резултата хронолошке анализе и односа са суседним културама, погребни култ ће се показати као једна од веома јаких карика у идентификацији континуитета становништва на једном простору.

Обичаји сахрањивања у савременим културама у Панонији такође су биритуални. Тако је примећено да је кремирање покојника заступљено на подручјима егзистенције култура Хатван (Hatvan), Ваћа (Vatya) и културе трансданубијске

инкрустоване керамике, што подразумева северне и западне делове Паноније, док се у њеним североисточним и југоисточним деловима, где су се развијале културе Физешабон (Fűzesabony (Otomani II)) и Мориш (Maros) доминирало скелетно сахрањивање покојника. Током Косидер периода биритуално сахрањивање је све чешћа појава (Fischl et al.2013: 362). Ширењем Културе гробних хумки долази до појаве тумула, који сада чине нов елемент на ширем подручју централне Европе. Значајну смерницу за разумевање развоја култура средњег и касног бронзаног доба на овом подручју чине резултати антрополошке анализе остеолошког материјала, који се уклапају у констатације добијене проучавањем материјалне културе. Обе анализе потврђују одређен континуитет људских заједница и значајан удео суседних истовремених култура у настанку и развоју група касног бронзаног доба (Fischl et al.2013:363). У јужној Румунији се наставља, као и током претходне фазе, примењивање обичаја скелетног сахрањивања у Мунтенији и спаљивања покојника у Олтенији, где је гранични појас ових потпуно различитих погребних обичаја чинила река Олт (Schuster 2003: 132).

Према наведеним чињеницама порекло погребног ритуала средњег бронзаног доба у северном делу Западног Поморавља требало би тражити како у аутохтоној основи, тако и кроз утицаје савремених суседних култура, у нашем случају из правца средњег Подунавља и јужне Паноније.

На простору јужног дела Западне Мораве познате су ретке некрополе које се културно опредељују у групу Параћин I (уп. Peković 2007). На овом простору искључиво је заступљен обичај спаљивања покојника и полагања спаљених костију у типичне керамичке реципијенте. Будући да се ради о малом броју гробова међу којима има и случајних налаза са недовољно података, може се створити само оквирна слика правила везаних за погребне обичаје (прилог 111). Досадашњи подаци говоре да су прилози малобројни, поглавито типичне керамичке посуде, често лоше израде, док су метални предмети веома ретки. Познато је и повремено коришћене камена у погребној архитектури (Рутевац, Милочај). Иако М. Гарашанин (1983g: 734) погребне обичаје ове културе везује за развој ватинске групе, чини се да је ипак

потребно више опрезности приликом покушаја одређивања порекла и утицаја на формирање овог обичаја. Према дефиницији М. Гарашанина (1983g: 734) параћинска група припада карпатско-подунавском комплексу развијеног бронзаног доба, коме поред ватинске припадају и Вербичоара, Теи (Tei), Зимнич-Пловдив, Кослођени (Coslogeni). Обичај спаљивања и полагања калцинисаних костију у урне нема корене на овом простору у старијим налазима из раног бронзаног доба. У ширем окружењу, у средње бронзано доба аналогije у овом смислу налазимо у некрополама западне Србије, док се у наведеним културама на истоку спаљивање поглавито практиковало у Вербичоара култури (Schuster 2003: 123), али и у оквиру јужнопанонске културе инкрустоване керамике, Серемле (Szeremle), Дубовац – Жуто Брдо – Грла Маре (Gîrla Mare) (Крстић 2003:89). Овакав обичај се стога може посматрати као последица утицаја једног ширег тренда средњег бронзаног доба са простора јужне Паноније и њој суседних области, која се манифестује у прилично сличном основном погребном концепту, док су пратећи облици материјалне културе, у нашем случају керамички судови, условљени локалним развојем и карактеристикама културе.

Покретни налази у гробовима средњег бронзаног доба су бројнији и разноврснији за разлику од претходне развојне фазе, што се у првом реду односи на појаву типичног бронзаног накита, док је оружје ретко чинило део гробног инвентара (Ћовић 1963: 47; Чајкановић 1985a). Најчешћи су комади накита од бронзе откривени су како у скелетним, тако и у гробовима са спаљеним покојницима. За решавање питања о начину коришћења и уобичајеном броју појединих комада накита (наочарасти привесци, торквеси, нопенринзи), скелетни гробови пружају највише информација, посебно са локалитета Дубац у Јанчићима. На основу броја и врсте гробних налаза у гробовима под хумкама Западног Поморавља уочене су и врло значајне разлике. Док је у хумкама из планинских делова типично да гробни инвентар у спаљеним и у скелетним гробовима заступљен скоро у потпуности предметима од бронзе, у долини Западне Мораве, у периферним хумкама из Мојсиња, Пријевора и Добраче наилазимо на скоро искључиво прилагање керамичких судова. Метални налази овде су прилично ретки што је покушано да се

објасни утицајима из области око доњег тока реке, где је у то време егзистирала параћинска група (Dmitrović, Ljuština 2010:59). Слично овој разлици, већ смо навели да у хумкама из долине Мораве није забележено ни скелетно сахрањивање.

5.3. Касно бронзано доба

Из времена касног бронзаног доба потиче неупоредиво мањи број познатих гробова, што отежава њихово класификовање и одређивање општих карактеристика. Према особинама покретних налаза, овом раздобљу припадају гроб 2 из хумке на локалитету Ошљевац у Турици (Никитовић 1994), који у суштини представља кенотаф, случајни налаз из Прелјинске Балуге (Dmitrović 2014) и неколико скелетних гробова из Стапара (Zotović 1985; Ђурић 2013).

Према наведеним чињеницама, током касног бронзаног доба и даље се практикује биритуално сахрањивање, док су њихови међусобни односи (хронолошки, културни и др.) још увек недовољно јасни. Може се издвојити да је скелетно сахрањивање и даље доминантно у западним, планинским деловима (Стапари) који гравитирају Подрињу и Гласинцу, где је овај вид погребне праксе остао непромењен у односу на претходну фазу развоја. Један број скелетних гробова из Стапара је без икаквих налаза, што је може бити последица оштећења праисторијских гробова каснијим укопавањима, или можда чак представљају једну посебну фазу у оквиру разматраних хронолошких етапа (Ђурић 2013).

Обичај скелетног сахрањивања у Стапарима могао би се везати за аутохтону, традиционалну компоненту, чије је језгро присутно управо на подручјима везаним за ток реке Дрине, о чему сведоче и бројни гробови из истог раздобља на Гласинцу и некрополама Подриња (уп. Benac, Čović 1956; Kosorić 1976). Међутим, касно бронзано доба је генерално време ширења и продора великог комплекса поља са урнама (Urnenfelder), чији се одређен одјек осетио и на нашем поднебљу (Garašanin M. 1983i). Стога би се порекло обичаја спаљивања требало тражити управо на

простору северно од Саве и Дунава, где налазимо и главну инспирацију за већину керамичких облика (Dmitrović 2014: 264).

По питању врсте и броја гробних налаза чак и са овако малим бројем гробова може се уобличити слична слика као за претходне фазе развоја бронзаног доба. Пример из Прељинске Балуге говори у прилог интензивног присуства керамичких судова у гробовима из моравске долине. Осим усамљене керамичке зделе са благо увученим ободом из Стапара, остале налазе у скелетним гробовима из планинских делова Западног Поморавља и даље поглавито чине предмети од бронзе, најчешће разноврсни комади накита, што се може евентуално објаснити аутохтоном традицијом.

6. Гробна архитектура

Одређене форме гробова представљају врло честе пратиоце сахрањивања, а њихови облици, материјал од кога су начињени, оријентација и друге особине вероватно су имали одређен друштвено – економско - магијски значај у старим људским заједницама са овог простора. Поред магијске функције, облик гробова представља и израз опште прихваћених норми једног времена или материјалних могућности појединаца. Групишући различите облике гробних конструкција кроз развојне фазе бронзаног доба, могуће је начинити опште одреднице и правила у овом погледу. И по овом питању приметна је јасна дистинкција између северног и јужног дела Западног Поморавља, тако да ће се одлике сепукралних архитектонских образаца примарно разматрати кроз хронолошку и територијалну компоненту и на тај начин сагледати унутрашња правила и евентуално међусобне везе.

6.1. Рано бронзано доба

Већ је више пута констатована чињеница да северни део Западног Поморавља карактерише подизање тумула, док је у јужном делу сахрањивање током овог раздобља и даље непознато.

Тумули заправо представљају конструкције од земље и/или камена подигнуте над површином кружног облика у форми лоптиног одсечка. На подручју Западног Поморавља хумке раног бронзаног доба најчешће представљају објекте средњих димензија, пречника између 10 и 20 m висине најчешће између 1 до 2 m. Нешто већим пречником издвајају се хумке на локалитету Гушавац Мрчајевцима, чији пречник мери од 23 – 28 m, а радијус већи од 20 m имају и хумке из Ражане и Криве Реке. Данашње димензије на основи најчешће су последица разних деструктивних и ерозивних процеса који обично резултирају заравњивањем калоте, посебно оних формираних искључиво од земље. Као што је већ наведено, калоте су најчешће од чисте земље, док је камен коришћен посебно у планинским пределима који обилују

овим материјалом (нпр. Дубац у Јанчићима, Ражана, Драгачево, Крива Река). Поред слободно набацаног камења у калоти хумке, камен је употребљаван приликом формирања одређених конструктивних целина - венац који опасује обод хумке или плашт којим је прекривана цела површина калоте.

Према доступним подацима, камени венац је откривен на седам локалитета: Руја у Дучаловићима (хумка XI, од кога је очувано свега неколико белутака по периферији), Велико Поље у Јанчићима, Аде у Пријевору, До у Дрежнику и хумка истраживана 1995.године у Добрачи, док су у Гротници у Гучи (хумка IX) и Дупцу у Јанчићима (хумка I), постојала два концентрична венца постављена око примарних сахрана. Настанак ових конструкција обично се сматра једновременим са централним гробовима који су опредељени у рано бронзано доба.

Употреба камена у циљу формирања компактног језгра истражена је у три тумула – Дубац у Јанчићима (хумка VII) и у Ражани (хумке I и V), које су такође приликом претходних разматрања опредељене у период раног бронзаног доба. Чињеница је да је камен овде коришћен за обликовање већих, чвршћих целина, чија је једна од главних функција заштита централног гроба, често имао облике већих стена и громада (пр. Јанчићи), које су послужиле да се калота тумула очува у веома изражајном облику дуги низ миленијума.

Камени плашт је познат из пет тумула: хумке VI и VII са потеса Марковица – Негришори, Сува Чесма у Лучанима и из Дупца у Јанчићима (хумке III и VII). Постављање каменог плашта се опредељује према наведеним примерима у рано бронзано доба осим хумке III у Дупцу, где је камен на западној половини постављен тако да одаје утисак прстена, док на источној половини има облик плашта. Његово хронолошко опредељење се синхронизује са централним гробом из средњег бронзаног доба (Никитовић 1999).

Постављање централног гроба или макар неке ритуалне замене представља један од основних принципа погребног ритуала. Секундарне гробне целине постављају се на извесној удаљености од центра, најчешће у концентричном распореду. Покојници су биритуално сахрањивани и том приликом су повремено формиране и одређене гробне конструкције од камена. Дрвене нису запажене, али се

не би смело искључити и њихово првобитно постојање, јер је веома могуће да су у потпуности нестале деловањем разних био-хемијских процеса.

Камене цисте

Подизање камених цисти представља веома чест и може се слободно рећи обичај који представља ужу регионалну специфичност у оквиру западне Србије. Ове конструкције начињене су од камених плоча, најчешће пешчара, услед чије порозности су поједини примерци делимично оштећени. Представљају специфичност раног бронзаног доба, мада је посведочено кроз неколико примера да су веома сличне форме коришћене и током друге половине и с краја развоја средњег бронзаног доба (Губин, До, Душковци, Добрача) (Zotović 1985: 34,43). О пореклу и аналогијама ове специфичне форме детаљно је расправљано у одељку о погребним обичајима. Чињеница је да су све камене цисте чиниле примарне гробове, постављене у центру хумке, неретко и једине гробне целине; након њиховог постављања насипана је калота. Имајући у виду количину енергије и времена потребне за формирање овакве гробне конструкције, као и масу земље потребне за подизање калоте, веома су веродостојна мишљења да је овакав вид сахрањивања покојника био резервисан само за истакнуте, значајне личности (Motzoi-Chicideanu 2011:48-49). Занимљиво је да се осим скелетних сахрана у каменим цистама, за рано бронзано доба (највероватније његову поодмаклу фазу) везује једино још централни гроб из хумке I из Дупца у Јанчићима, али и један случајно откривен гроб на локалитету Утрине у Рутевцу код Алексинца, оба без посебно формираних конструкција.

Спаљивање

Познато је нешто више конструкција везаних за обред спаљивања покојника. Међутим, најчешће се ради о појединачним облицима због чега није могуће дефинисати неко чвршће правило везано за ово раздобље. Ове се могу убројати следеће форме:

- Конструкција од камена купастог облика формирана над спаљеним костима (Крстац - хумка IV, Дучаловићи - могуће оштећен гроб 2 из хумке X, Дрежник, Ражана - хумка I);
- Површина фундирана каменом (платформа?) на којој је формирана ломача и након извршеног обреда постављена урна са спаљеним костима и прилози (Крушевље у Лучанима).
- Оквир од камена начињен око спаљених костију покојника (гроб 3 из хумке IX у Гротници у Гучи).
- Конструкција од камена која је у потпуности обавијала спаљене кости покојника и ритуално разбијене керамичке судове (Сува Чесма у Лучанима);
- Ограђивање и прекривање отвора урне каменом (Стапари, Ражана, Врањани).
- Формирање мање површине од камена овалног облика над спалиштем са калцинисаним костима покојника (Добрача, хумка истраживана 1995.године).

6.2. Средње бронзано доба

У северном делу Западног Поморавља, окарактерисаном подизањем тумула, током средњег бронзаног доба, сахрањивање се и даље обавља биритуално. Оба вида сахране обично су пратиле и одређене гробне конструкције. Хумке су и даље сличних димензија као из претходне фазе, али је неретко присутан обичај уповања у старије тумуле, најчешће по периферним деловима. Камени плашт и венац ретко су коришћени, тако да су према садашњим подацима познати само примери из хумке у Скакавцима (плашт) и венац из хумке X у Ражани. Познато је и формирање језгра од чврсто набијене земље, преко које је насипана остала земља калоте (Врањани, Скакавци, Добрача, Дучаловићи).

Инхумација

Скелетно сахрањени покојници полагани су или директно на земљу или у конструкције од камена, које се на основу изгледа могу оделити у неколико типова:

- Оквир од камена (Дучаловићи - хумка XIII, гробови 1 и 2);
- Оквир од камена са прекривком од набацаног камења (Дучаловићи - хумка XIII, гроб 1; Јанчићи, Дубац - хумка I, гробови 1, 2, 3, 4, 5, 7; хумка II, гроб 6 и хумка III гробови 1, 3, 4). Сличне конструкције из Равнина, Крушевља и могуће из Гротнице дефинисане су као кенотафи.
- Солиднија конструкција облика цисте (ковчега) од шкриљастих плоча или крупнијег камена правоугаоног облика са поплочаним дном и оквиром (кенотаф Крстацу - хумка VI, гроб 3 и централни гробови на Давидовића Чаиру и Ражани - хумка X).
- Подлога од четири веће плоче правилно сложене у облику правоугаоника са делимично очуваним оквиром (Јанчићи, Дубац - хумка III, гроб 3).
- Подлога правоугаоног облика од ситнијег камена и шљунка (Гротница - хумка IV, гроб 1). Слична конструкција из хумке III сматра се кенотафом.
- Јаме испуњене шљунком (Скакавци).
- Цисте од каменних плоча (Душковци, Губин До).

Камене цисте формиране од већих каменних плоча познате су још од раног бронзаног доба на истом подручју. Међутим, њихова употреба у погребном култу несумњиво је настављена и даље, о чему сведоче типични метални налази. За овај феномен за сада не налазимо јасно образложење, будући да се, према анализи покретних налаза, ради о приличној временској дистанци. Овде би могли би само да претпоставимо, с обзиром на велику сличност цисти из раног и средњег бронзаног доба, да су оне старије поново коришћене с одређеном намером, можда у циљу остваривања „права“ континуитета са старијим становништвом и обезбеђивања истакнутог статуса покојника. Будући да за сада имамо јасно издвојена само два гроба из средњег бронзаног доба у цистама, овај обичај се не може издвојити као правило.

Спаљивање

Третман спаљивања покојника је доста чешћи од скелетног сахрањивања. Најчешће су калцинисане кости покојника полагане у реципијент од керамике - урне, док је мањи број директно постављен на земљу. Урне могу бити постављене директно на земљу или у одређене конструкције, чији је облик и начин формирања послужио као основ за издвајање неколико варијанти (уп. Dmitrović 2010a:190-191):

1. Кости положене без икакве конструкције (Д. Краварица, Бабињак - хумка III, гробови 1-3); Јанчићи, Дубац - хумка I, гроб 10 и хумка II гроб 1); Јанчићи, Велико Поље - гроб 3); гробови хоризонта I из Мојсиња; Ариље, Давидовића Чаир - гробови 1 и 2 и Врањани - хумке I и II;
2. Камене гробне конструкције у оквиру којих су лежале урне могу имати више различитих изгледа:
 - Површина са слојем печене земље и гаром уоквирена каменом (Крстац - хумка III, урне 1-4);
 - Конструкција од камених плоча налик минијатурним цистама (Јанчићи, Равнине - урна 2; Крстац - хумка III, гроб 3);
 - Насатично постављене камене плоче око урни са белутком изнад њих (Крстац - хумка III, урне 1 и 2; хумка VI, урне 1 и 2; Равнине - урна 2);
 - Обод урни прекривен плочастим каменом (Крстац - хумке III, гробови 2, 3 и 4; Јанчићи, Дубац - хумка I, гроб 10 и хумка II, гробови 1, 2);
 - Кружна или овална површина од камена формирана изнад обода урне (Крстац - хумка III, урне 1 и 4; Д. Краварица, Бабињак - хумка III, гроб 1; Дубац - хумка II, гроб 2);
 - Урна постављена на површину фундирану ситнијим каменом и шљунком (Гротница у Гучи, хумка III, гроб 3).

3. Дрвене конструкције:

- Конструкција начињена од дрвених облица формирана изнад отвора урне (Мојсиње - хумка I, гроб 13);

4. Ритуално гореле површине

- Урне положене на спалиште (Мојсиње - хумка I, гробови 11 и 13);
- Урне положене на слој ритуално нагореле земље (Крстац - хумка III, урне 1 и 2).

Погребни ритуал средњег бронзаног доба у јужном делу Западног Поморавља карактерише сахрањивање у равним некрополама, искључиво спаљивање покојника и полагање спаљених костију у керамичке урне. С обзиром да је број познатих гробова у овом делу Поморавља знатно мањи, конструкције начињене у погребне сврхе су малобројне и релативно неуједначене. Познате су следеће форме:

- Урна положена у јаму изнад које је формирана површина од облутака (Макрешани);
- Веће камене плоче формирајући конструкцију налик цисти постављене око урне (Рутевац);
- Урне положене на већи плочаст камен (Милочај).

6.3. Касно бронзано доба

Будући да још увек постоји веома мали број гробова из касног бронзаног доба и недовољно података о свим аспектима обреда, јасна правила везане за обликовање гробних конструкција нису могућа. Познато је да су у скелетним гробовима на некрополи у Стапарима постојале одређене конструкције од камена у облику оквира (венца), а у гробу 2 из Турице је мања количина спаљених костију заједно са прилозима откривена у танком слоју тамномрке земље, која највероватније представља остатке неке органске материје (кожа, дрво).

Наведене карактеристике облика погребне архитектуре из северног дела Западног Поморавља из раног бронзаног доба могу се уклопити у форме сахрањивања групе Белотић – Бела Црква према дефиницији М. Гарашанина (1983e). Исто подручје током средњег бронзаног доба се обликом гробних конструкција може повезати са типичним примерима западносрпске варијанте по М. Гарашанину (1983h), документовану примерима из Шумара, Церика, Добраче као и из осталих налазишта западне Србије и Подриња (уп. Kosorić 1976; Филиповић 2008). С друге стране, иако малобројне, форме сахрањивања из јужног дела културно се уклапају у параћинску групу (Garašanin M.1983g; Peković 2007). Према формама материјалне културе и облицима сахрањивања, уочена је граница ових двеју културних манифестација на простору између Чачка и Краљева, која се може дефинисати и као зона „прелазних“ карактеристика, где су се међусобно прожимали културни утицаји са запада и истока (Dmitrović, Ljuština 2013). За касно бронзано доба не постоји довољно грађе за одређивање јасније културне припадности, али се основним концептом сахрањивања запажа континуитет са становништвом из средњег бронзаног доба.

7. Однос културног развоја бронзаног доба у Западном Поморављу са суседним подручјима

Још приликом појединачног анализирања грађе запажено је да територија Западног Поморавља током целокупног развоја бронзаног доба не представља јединствену етно-културну целину, о чему јасно сведоче првенствено погребни обичаји као основни критеријум за распознавање и дефинисање одређених културних заједница. С тим у вези, приликом наставка даљих анализа, Западно Поморавље биће разматрано према својим саставним деловима - северном и јужном - њиховим међусобним и појединачним односима са суседним подручјима.

Рано бронзано доба

Када је у питању сахрањивање, већ је запажено да главну особину фунерарних обичаја током раног бронзаног доба представља готово искључива концентрација сахрањивања под хумкама на подручју северног дела Западног Поморавља, које је М. Гарашанин (1973: 359 и д.) културно одредио у културни круг групе Белотић-Бела Црква. Према дистрибуцији налаза М. Гарашанин је јужну границу групе Белотић – Бела Црква одредио према некрополама Драгачева и околине Пожеге и Ужица, док је ширење према југозападној Србији тада могао само претпоставити на основу два пехара из околине Прибоја (Garašanin 1983e: 706). Карактеристике групе Белотић – Бела Црква одредио је према резултатима истраживања епонимних налазишта у Рађевини, док је истовремено располагао мањом количином грађе из чачанске и ужичке регије. Сумирање резултата истраживања само из некропола Западног Поморавља које припадају овом културном феномену могу послужити да се одреди шири спектар правилности у погледу погребних обичаја и пратеће материјалне културе, али и чвршће издвојити поједине регионалне целине, посебно Драгачево са ближим окружењем, где је практиковано сахрањивање у каменим цистама најчешће праћено налазима специфичних пехара кугластог трбуха и високог цилиндричног врата. Претпостављено ширење на југ потврђују резултати

истраживања хумки из долине реке Поблаћнице чинећи поново једну посебну, регионалну варијанту са издвојеним специфичностима архитектуре и обреда. Сада видимо да је простор обележен развојем групе Белотић - Бела Црква заправо прилично шири, те би се у оквир који је предложио М. Гарашанин морао укључити и простор чачанске котлине до краљевачког сужења (хумке у Пријевору, Мрчајевцима), али и делови западне периферије Шумадије, о чему сведочи хумка из Добраче (прилог 112). Још увек није потврђено постојање групе Белотић – Бела Црква јужно од Драгачева; основа постоји да се јужна граница одреди линијом Прибој – Троглав – Мрчајевци на југу и западни обод Шумадије на истоку.

Истовремено, на простору јужног дела Западног Поморавља сахрањивање готово у потпуности није ни познато, ако изузмемо недовољно сигуран налаз из околине Алексинца који индицира на скелетну сахрану у опруженом положају (Булатовић 2009а: 128).

Према претходно презентованим резултатима анализе покретне грађе и погребних обичаја закључује се да је током раног бронзаног доба главни културни утицај долазио са севера, из подручја преко Саве и Дунава, где се простор јужне Паноније у неким случајевима може посматрати не само као матична територија одређене културе, већ и као посредник у оквиру културне интеракције на ширем простору. Међутим, северни део Западног Поморавља се по питању погребних обичаја оштро издваја од својих северних суседа по искључивој употреби гробних хумки, док о међусобно блиским односима, с друге стране, директно говоре облици третмана покојника и материјална култура. Тако скелетно сахрањивање Н. Тасић повезује са винковачким гробовима из некрополе Градац у Белегишу (Тасић 1983: 48-49), док се спаљивање може сагледати и као последица утицаја култура Мако и Њиршег (Kulcsár 2009: 75-89), али и ране фазе Нађрев (Schrieber-Kalicz 1984: 142; Machnik 1991: 108). Ову тезу потврђује и један део керамичког корпуса (Градина у Стапарима, Мрчајевци, Велико Поље у Јанчићима и др.), чији се облици, а нарочито декорација поистовећују са културама са севера које су непосредно претходиле или бар мањим делом паралелно егзистирале са винковачком културом, што се најпре односи на позно или поствучедолске културе - Мако, Нађрев, Њиршег и Косихи –

Чака (Makó, Nagyrév, Nyírség, Kosihy Čaka) (уп. Garašanin D.1997). Керамички инвентар у највећем броју примерака (пехари са две дршке из Дучаловића, Лучана, Суве Чесме, Пилатовића, Ражане) показује директне паралеле са групама средњег Подунавља, посебно суседне групе Винковци - Шомођвар (Tasić 1984:25; Machnik 1991:134). Близкост Белотић - Бела Црква групе, односно Винковци – Шомођвар - Бела Црква комплекса како је назива Н. Тасић (1983: 48,49), овај аутор налази управо у облицима керамичких пехара из Беле Цркве (гробови 24 и 25 из хумке 1 на лок. Церик-Бандера) и скелетном начину сахрањивања. Налазе из западне Србије, који имају одлике Шомођвар - Винковци културе, И. Бона дефинише као „зону Б“ Шомођвар комплекса (Bóna 1965: 61-62).

Поред јаког утицаја са севера, одређен културни импетус са југоистока можемо испратити кроз постојање типичних пехара са две дршке које не прелазе висину обода из Ражане, Пилатовића, Пријевора, Врањана и др., који се повезују са типичним формама групе Бубањ- Хум III (Garašanin M.1983f: 721). У случају да се форма биконичног пехара са две дршке прихвати за један од водећих производа групе Бубањ - Хум III, која се истовремено јавља на прилично широј територији и у оквирима више култура (Булатовић, Станковски 2012:323-325), у групу налаза којима се може одредити порекло у културама које су се развијале југоисточно од наше територије припадају и пехари на звонастој стопи из Ражане, који имају недвосмислене узорне на локалитетима Јужног Поморавља (Булатовић, Станковски 2012: 241; Таб.3). На основу пехара са две дршке, М. Стојић групу Бубањ-Хум III назива културом двоухих пехара и сматра је раширеном у целом Поморављу до јужног Баната (Стојић, Чађеновић 2006:29; таб.на страни 31).

Међутим, да се и у случају појаве наведених облика из централне Србије пре ради о јаким културним утицајима, а не о директном продору становништва, говоре устаљени, непромењени погребни обичаји, као и примесе других утицаја (нпр. цетинска култура), запажени такође на судовима из Ражане или одређеним облицима гробне конструкције, што говори у прилог развоју специфичног локалног стила. Из тог разлога чини се да везе са културама раног бронзаног доба које су се развијале западно од реке Дрине, у источној Босни и на источном Јадрану нису довољно

наглашене као један од важнијих чинилаца у формирању културног израза на простору западне Србије које припада и северно део Западног Поморавља. Главну заједничку карактеристику са областима преко Дрине представља употреба тумула у погребном ритуалу, што свакако чини једну од најзначајних карика културног јединства, о чему је детаљније расправљао А. Бенац (Benac 1979:22) кроз анализирање налаза из Ковачевог Дола и Врлазија са скелетно сахрањеним покојницима. Дужи низ година након истраживања у Ражани дефинисане су одређене везе са цетинском керамиком (Čović 1970; Garašanin M.1983b: 474-475; Govedarica 2006:104), које се у првом реду односе на декоративна решења. Притом везе са цетинском културом овде не престају, већ су заправо много дубље и разноврсније. Оне се огледају како у погребном ритуалу полагања покојника у камене цисте у згрченом ставу (Marović, Čović 1983:203-204; Govedarica 1989: 116-117;133-135), којима посебно обилује Драгачево, тако и кроз доминантну употребу камена у формирању погребне архитектуре, што је недавно примећено на некрополи под тумулима на локалитету Дубац у Јанчићима (Дмитровић 2014).

По питању погребних ритуалних форми, за сада јединствену појаву на овом подручју чини укуп (јама) испод нивоа основе тумула на локалитету Ошљевац у Турици без икаквих трагова покојника. Сличне целине из хумки у долини реке Поблаћнице сматрају се кенотафима (Зотовић 1991: 81-82), као и оне са локалитета Доканова главица у Купрешком пољу, које А. Бенац повезује са погребним ритуалом особеним за степске номаде, насталим током последњег миграционог таласа степских номада према северозападном Балкану, али не занемарује ни могућност само степске традиције (Benac 1986: 81-83). Истог мишљења је и М.Зотовић, који порекло укопа-јама из хумки у долини Поблаћнице доводи у везу са продором и утицајем „Култура гробова јама“ из понтско-степских области из времена завршног индоевропског миграционог таласа који се ширио токовима Дрине и Лима (Зотовић 1991:83,85), о чему могу да сведоче веома сличне погребне форме из тумула на локалитетима Piscova и Razhok са подручја данашње Албаније (Korkuti 2006:43-44). Сличне правце ширења степских утицаја дефинише и Д.Срејовић (Sreјović 1987:49), док Б. Говедарица тумуле и јамна гробове сматра степским елементима које је на

јадранском залеђу преузело аутохтоно становништво настало као резултат ширења нове идеологије условљене друштвене раслојавањем и издвајањем елите (Govedarica 1989:217; Govedarica 2004). Порекло тумула у оквиру групе Белотић – Бела Црква исти аутор доводи у везу са простором источног Медитерана, што образлаже најстаријим тумулима са циста гробовима из Мале Груде, Ораха и др. и потврђује ставовима К. Бранигана и И.Ечедија који сматрају да је подручје источног Јадрана имало везе са Критом и Кикладима односно да се тумули типа Леукада морају разумети као претходница тумула типа Verbitza и Белотић – Бела Црква (Govedarica 1989:217 sa navedenom literaturom).

Према наведеним паралелама, али и појединачном анализом грађе из тумула раног бронзаног доба из Западног Поморавља, може се закључити да је карактеристичан културни израз са овог простора познат под називом Белотић – Бела Црква настао као последица прожимања утицаја различитих културних група, највише са простора северно од Саве, а притом је врло јак печат оставио и утицај са југоистока, са простора развоја групе Бубањ – Хум III. Поред сигурних и већ дефинисаних утицаја са севера и југоистока, мишљења смо да је до сада улога четинске компоненте била недовољно изражена, у смислу да је њен утицај много већи и значајнији него што се то до скора чинило. То се се најпре читује у веома блиским особинама погребних обичаја - првенствено кроз заједничку употребу тумула, облике и положај гробних конструкција, изглед архитектуре тумула, ређе у репертоару керамичког посуђа - што би требало да представља полазну основу у циљу проналажења даљих заједничких карактеристика и међусобних веза. Поред могуће интерпретације о заједничком пореклу о чему је већ расправљано у старијој литератури, наведене заједничке особине упућују на веома јаке везе и контакте међу становништвом западне Србије и јадранског залеђа, које би се најпре могле објаснити веома сличном економиком првенствено условљеној блиским геоморфолошким особинама оба поднебља.

Средње бронзано доба

Веома слично претходној етапи, анализа погребних обичаја и припадајуће грађе из средњег бронзаног доба указује да је Западно Поморавље поново раздвојено на два културна ентитета где је зона раздвајања, односно мешања различитих културних утицаја из централне и западне Србије, опет запажена између Чачка и Краљева, одакле се у лучном појасу пружа ка простору северозападно од Крагујевца (Дмитровић 2010б; Dmitrović, Ljuština 2013). Наведену поделу јасно осликава дистрибуција различитих типова некропола (тумули и равне некрополе), као и значајне разлике у облицима материјалне културе. Према томе, некрополе Западног Поморавља се деле на некрополе под хумкама у северном делу и равне некрополе које су типичне за територију јужног дела.

У северном делу, где је заступљено искључиво сахрањивање под хумкама, анализом грађе потврђено је уклапање у културну манифестацију „западносрпска варијанта ватинске групе“ према М. Гарашанину (Гарашанин М. 1973: 359). Међутим, имајући у виду назив ове културе типичне за средње бронзано доба у западној Србији, у првом реду потребно је прецизирати њен однос са ватинском културом на основу компарације грађе са матичних подручја обе културе.

Још самим именовањем ове културе у западној Србији, М. Гарашанин (1973) истакао је и базичне разлике између западносрпске и ватинске културе *sensu stricto* (уп. Ljuština 2012), називајући је управо варијантом. Том приликом наводи сличности које се огледају у керамичком инвентару, док главну разлику види у доминирајућим некрополама у западној Србији са сахранама под тумулима. Слично Гарашанину, корене у ватинској култури налази и М. Стојић (1998), који културни израз типичан за средишњи део Западног Поморавља назива хоризонтом Мојсиње - Добрача из последње (четврте) фазе развоја ватинске културе у централној Србији. Стојић овај хоризонт дефинише према налазима керамике са епонимних локалитета Мојсиње и Добрача, посебно на основу изгледа пехара (Стојић 1998:138). С друге стране, К.Иде (Ihde 2001:362-366), издваја посебну моравску групу ватинске културе на основу неорнаментисаних пехара здепасте форме међу којима поједини комади имају ободе засечене код дршки, док у западној Србији бележи западносрпску,

односно групу Мојсиње - Добрача издвајајући барокне форме пехара и амфора. Сличног мишљења је и F. Gogâltan (2004: 133-134). Исте пехаре који су послужили К. Идеу да формира своју моравску групу А. Булатовић и Ј. Станковски (2012: 241, 260, 343, Т. 14) сврставају у свој тип VI којима дефинишу групу Бубањ Хум IV-Љуљаци и сматрају их једином везом ватинске културе са подручја северно од Саве и Дунава са јужноморавским басеном. А.Булатовић и Ј. Становски (2012: 343) наводе да се ови пехари јављају на периферији ватинске културе пре ватинске керамике или у њеном најстаријем хоризонту, док их више уопште нема у развијеној или познијој фази. На основу ретких налаза ватинске културе у Поморављу, чија је релативна концентрација запажена у његовом северном делу, као и изостанак специфичног орнаменталног стила, ови аутори резимирају да нема довољно разлога за прихватање ватинске културе у Поморављу.

О потреби ревидирања удела ватинске традиције у култури средњег бронзаног доба западне Србије је пре више деценија скренуо пажњу Н. Тасић (1983: 97), повезујући покретни инвентар из Љуљака, Добраче и појединих гробова из Белотића са постватинским културама које су се развиле на основама ватинског стила (Тасић 1983:60). О хронолошкој и културној удаљености ватинске и западносрпске варијанте дискутује и В. Филиповић (2013:57 и даље), образложивши њихову временску дистанцираност на основу апсолутних датума чисто ватинских налаза из окружења и детаљне анализе металних предмета из некропола северозападне Србије. С друге стране, Р. Васић сматра богато декорисане пехаре са две дршке типичним представницима ватинског стила који су били посебно омиљени током средњег бронзаног доба на ширем простору централног Балкана, прихваћеним у више мањих културних група (Vasić 2006:452; Fig.I).

Детаљно разматрајући све аспекте развоја ватинске културе М. Љуштина (2012: 154) не сматра културне манифестације у централној и западној Србији делом ватинског културног феномена, већ увиђа да је овде постојао само осетан културни утицај са матичног подручја њеног распрострањавања, што смо у претходним поглављима и прихватили и потврдили на основу неколико керамичких облика (шоље, зделе, двојни судови).

Удаљавање од ватинске културе, као главне инспирације за керамичке производе, која се реално очитује малим бројем примерака откривеним на ограниченом простору (Мојсиње и Добрача), потврђује да је култура средњег бронзаног доба у западној Србији конципирана на другим основама, чију базичну компоненту изражавају погребни обичаји са карактеристичним сахрањивањем под хумкама, у чијем је материјалу доминантан утицај Културе гробних хумки и Белегишке културе, што је детаљно документовано приликом појединачне анализе грнчарских и металних производа.

Према томе, у циљу јаснијег позиционирања и разумевања културног феномена који се развијао у западној Србији, чини се да постоји потреба и за изменом назива који је поставио М. Гарашанин у смислу анулирања удела ватинске традиције као кључног момента за његово формирање како би се избегле будуће расправе и могуће недоумице. Стога овде предлажемо да се назив преиначи у западносрпска група средњег бронзаног доба чиме би се делом одржао континуитет са старијим називом, а географски и временски јасно одредила.

Као што је више пута наведено, тумули и даље представљају основну облик сахрањивања у северном делу Западног Поморавља, на основу чега је М. Гарашанин дао претпоставку о одређеном културном континуитету још од претходне развојне етапе. Међутим, новији радиокарбонски датуми из окружења указују на могућност постојања приличног хијатуса између западносрпске и Белотић – Бела Црква групе, који би у потпуности демантовао било какве генетске релације. Ако прихватимо њихову временску дистанцу, која може да представља период дуг и више векова, тада делује помало зачуђујуће континуитет коришћења хумки, па чак обављање секундарних укопа у тумулима Белотић – Бела Црква групе и формирање заједничких некропола. Ова чињеница говори у прилог да не треба безрезервно прихватити и применити датуме из земаља у окружењу, већ треба сабрати све локалне чиниоце и посматрати их кроз интерни развој једне културе. Веома је могуће трајање групе Белотић – Бела Црква и у почетним фазама II миленијума, а да је постепеним променама дошло развоја новог израза типичног за развијено бронзано доба. Овој констатацији иде у прилог и употреба тумула из бронзаног током

Калакача фазе и времена халштата у Мојсињу, Стапарима, Добрачи. Посебан куриозитет представља уклањање хришћанских гробова у праисторијске тумуле, што представља феномен не само на подручју Западног Поморавља већ и шире, што се може разумети у смислу потврђивања идентитета са старијим становништвом са истог простора, која се огледа у временима великих криза (нпр. време турске окупације). Поред могућности постојања једне аутохтоне базе која је континуирано чувала основни и најпрепознатљивији погребни облик својих предака – тумуле, различити облици сахрањивања представљају одраз општих трендова једног времена преузетим кроз интензивне контакте. Миграције се не могу у потпуности искључити, али сигурно не представљају кључни фактор у њиховом формирању.

Грађа из тумула говори о веома јаком утицају који је и даље присутан из култура које су се развијале у јужној Панонији. Керамичка продукција показује најтешње везе са старијом фазом Белегиш културе и Културом гробних хумки. Утицај на керамичке облике и декорацију указао је Н. Тасић (1983: 97; 2002: 172), сматрајући да су поменуте форме последица утицаја, а не директног продора њихових носилаца. У ову групу треба убројати пехаре и амфоре из Доње Краварице, Дупца, Ариља, Мојсиња, Крстаца, Добраче. Међутим, лошија израда и печење требало би да ове посуде повежу са локалном израдом где се не би смела искључити и тендециозна, сепулкрална производња и намена.

Исто тако, везе са наведеним културама могу се дефинисати и на основу обичаја спаљивања покојника, који је чинио основни вид третмана покојника током развоја белегишке културе (уп. Тасић 2002). Скелетно сахрањивање је практиковано паралелно, што је доказано идентичним гробним налазима, примарно предметима од метала у гробовима из Јанчића, Скакаваца, Врањана, Крстаца, као и на неколико локалитета из северозападне Србије (Филиповић 2013:65). Истовремено се у некрополама источне Босне у највећем броју случајева сачувала традиција скелетног уклањања покојника (уп. Benac, Čović 1956; Kosorić 1976), а о сличном културном ентитету са некрополама Западног Поморавља и западне Србије сведоче блиски обичаји и покретна грађа. Притом, чини се да су заједнице западно од Дрине имале

конзервативнији приступ према променама у погребном култу и да су мање примале утицаје те врсте са севера.

Поред директних паралела на које указује керамички корпус, средња Европа и карпатско залеђе поново представљају простор одакле долазе главни везани за израду и импорт предмета од бронзе (уп. Vasić 2003; Vasić 2010). Најчешће примерке у гробовима Западног Поморавља чине торквеси, наруквице са отвореним и проширеним крајевима, наочарасте привесци, тутули, нопенринзи, који представљају форме настале под узорима Културе гробних хумки, односно Косидер хоризонта, где се наши комади могу тумачити као својеврсни рефлекс догађаја из средње Паноније и припадају нешто каснијем времену од матичног подручја. Поред импорта који се може поуздано утврдити само за поједине комаде (нпр. плочица са трном, појас и др.), у производњи металног инвентара значај имају домаће радионице које су развиле понекад и сасвим јединствене производе, попут торквеса са извијеним и издигнутим крајевима или декоративне схеме на торквесима и наруквицама, које су у основи имале узор на северу (Васић 1997). У том смислу, више аутора се слаже да Дунав представља један од главних праваца културне размене (David 2002b:86; Kiss 2007; Kulcsár 2011). У западној Србији ову улогу преузима река Дрина и њене притоке, што подржава више домаћих аутора (Тасић 2002: 171-172; Vasić 2003:6; Зотовић 1989:68).

Нешто слабија истраженост југозападне Србије није умањила познавање обичаја сахрањивања и материјалне културе и у овој области, тако да се на основу резултата истраживања у Дренови код Прибоја (Zotović 1985:41) или у Јабуци на граници са Црном Гором (Лазих 2007), као и генерално великим бројем регистрованих тумула може са сигурношћу уврстити у истоветни културни развој. Налази са југа, са Пештери (Летица 1982) и са Косова (Љуци 1998а; Љуци 1998б) показују не баш занемарљиве разлике, тако да се овде може говорити пре о делимичним везама него о припадности истом културном концепту.

Што се тиче односа са источним и југоисточним суседима, може се одмах опазити знатна разлика у погледу врсте погребних обичаја и облика материјалне културе. У централној Србији је у исто време, или бар делимично трајао развој

параћинске групе, коју одликује искључиво спаљивање и полагање покојника у керамичке урне, у појединим случајевима са одређеним прилозима које су најчешће чиниле керамичке посуде (Garašanin M.1983g). Делу територије на којој се развијала параћинска култура припада и јужни део Западног Поморавља, а већ је запажена и прелазна зона између ова два јасно поларизована културна круга која се пружала у линији Чачак – Краљево – Топола, у оквиру које су познати локалитети са „прелазним“ карактеристикама грађе (Дмитровић 2010б; Dmitrović, Ljuština 2013). Ова констатација указује да је између западносрпске групе особене за северни део Западног Поморавља и њеног јужног дела, на коме се развијала параћинска група, постојала одређена интеракција, коју најјасније осликавају локалитети чија грађа показује утицаје са обе стране, што у ствари имплицира да су обе наведене културне групе једно време коегзистирале и граничиле се у појасу западног обода Шумадије. Керамичке форме старије фазе параћинске културе имају највише паралела у карпатско – подунавским и егејским културама из периода средњег бронзаног доба (Тасић 1990:23; са наведеном литературом). На територији развоја Черковна културе и вероватно комплекса Зимнич - Пловдив, поред кантароса јављују се и судови већих димензија налик параћинским урнама, којима се потврђују везе са источним суседима током бронзаног доба (Рекović 2007:57; са наведеном литературом). У прилог овој констатацији говоре и паралеле у декорацији из хоризонта и фазе Вербичора IV (Тасић 1991:122 са нап.7 и 8).

Границе западносрпске групе које је М. Гарашанин дефинисао на основу анализе гробова из Западног Поморавља нису се битно измениле на југоисточном и источном делу (прилог 113). Сада можемо са доста вероватноће да утврдимо да је линија раздвајања између западносрпске и параћинске групе налазила на простору између Мрчајеваца и Краљева, о чему сведочи некропола у Милочају, коју карактерише параћински погребни ритуал, док керамика показује значајне утицаје из северног дела Поморавља. Иста констатација би ишла у прилог и њихове бар делимичне истовремености. Поред тога дефинисана је и читава зона, која се у лучној линији протезала на линији Краљево – Топола, где су препознати јаки утицаји обе културне сфере, чији су погребни обичаји чвршће везани за западносрпски круг, док

је покретна грађа пружила основа за издвајање регионалне варијанте, која у литератури фигурира под именом Мојсиње – Добрача. Територија западносрпске групе је највише измењена у погледу проширења њене југозападне границе, јужно од златиборске површи, до области Пријепоља и црногорске границе, што се поклапа и са простором где је раније постојала група Белотић – Бела Црква. Највеће измене у односу на раније ставове односе се на хронологију и периодизацију, културне утицаје на материјалну културу и погребне обичаје, као и одбацивање значајног утицаја ватинске културе на керамичке форме.

Касно бронзано доба

Прилично ограничена количина грађе из касног бронзаног доба, где припадају налаз из Балуге код Чачка, део скелетних гробова из Стапара код Ужица и неколицина појединачних налаза из неколико хумки у Драгачеву, ипак омогућава претпоставку да је Западно Поморавље и даље нејединствена етнокултурна целина, где се поново издваја иста прелазна зона дефинисана и током претходних развојних етапа.

У јужном делу ове територије још увек није откривен ниједан гроб из млађе фазе параћинске културе, што би било сасвим реално очекивати аналогно развоју осталог дела њене територије (Доње Штипље, Рајкинац, Параћин) (Peković 2007: 19-20; 23-24). Познавајући керамичке облике и врсте погребних обичаја из касне фазе параћинске културе, било је могуће да се налази из Прељинске Балуге код Чачка доведу у везу са претходно дефинисаним хоризонтом „прелазних“ облика, који су и даље концентрисани у истој зони, а који се овом приликом огледају у симбиози одлика млађих фаза параћинске и млађе фазе белегишке културе (Dmitrović, Ljuština 2013; Dmitrović 2014) (прилог 114).

У време када Европу преплављује Urnenfelder комплекс, чији се одједи делом осећају и код нас, посебно кроз доминацију ритуала спаљивања покојника и полагања спаљених костију у керамичке урне, скелетне сахране из Стапара до извесне мере изазивају посебну пажњу. На тој основи могу се дефинисати веома јаке

везе северног дела Западног Поморавља са истовременим хоризонтом сахрањивања у некрополама Подриња и Гласинца (Тегаре, Рођевићи, Гучево, Осово, Пађине и др.) (Kosorić 1976: 43; Benac, Čović 1956: 10; T.V/1; T.VI,3), али и са подручја Рађевине (Шумар) (Garašanin M.1983h: 741-742), што имплицира постојање једне затворене групе у оквиру које се у потпуности чува традиционални облик сахрањивања. Поред блиских форми погребног ритуала, везе ових подручја у културном смислу огледају се и кроз директне аналогije покретног материјала, посебно предмета од бронзе (наруквице, игле, наочарасте привесци) (Vasić 2010: 9-16, 43-45; Vasić 2003:133).

У сваком случају, чињеница је да је и даље задржан посебан однос са културама које су егзистирале на простору северно од Саве и Дунава, чије је деловање на развој локалне културе у западној Србији оставило изразит печат, док се истовремено задржала и јака аутохтона база која се огледа најпре у континуитету основних одлика погребних обичаја.

Недоумицу оставља питање односа броја гробова из средње и касне фазе бронзаног доба, према којој је присутна значајна превага гробова из раног и средњег бронзаног доба у односу на касне. С тим у вези мишљења смо да је и овде постојало продужено трајање западносрпске групе, која постепено и мирно прелази у касно бронзано доба, али свакако и недовољна истраженост. Запажа се одржање јаког аутохтоног језгра у областима ближим Подрињу, док је на осталом простору, чини се, присутно спаљивање које се може посматрати као последица утицаја комплекса поља са урnama. Остаје отворена питања трајања појединих етапа у односу на новије датуме из окружења до коначне провере егзактним методама и поређењем са грађом из некропола Западног Поморавља.

8. Однос некропола и насеља на подручју Западног Поморавља

Као што је већ у уводном излагању наведено, насеља са простора Западног Поморавља неупоредиво су мање истраживана од некропола, што ствара прилично неуједначену слику начина живота овдашњег становништва из времена бронзаног доба. Један од узрока лежи у чињеници да је насеља прилично теже идентификовати приликом површинске проспекције терена, али није неважна ни знатнија мотивисаност истраживача ка сигурним и атрактивнијим налазима из околних тумула, што је резултирало да су сада позната насеља углавном откривена сасвим случајно или током археолошких ископавања која су имала потпуно друге циљеве.

Често се ради о краткотрајним стаништима без формираног културног слоја, што отежава јасније одређивање релативно - хронолошких односа и посебно односа са некрополама. И поред тога, на два локалитета (Соколица у Остри и Милића брдо у Љуљацима) живот се одвијао кроз дужи временски интервал што је пружило и приличну количину грађе за дефинисање јаснијих међусобних веза, културне атрибуције, хронологије, а истовремено отворила бројна питања њихове релације са суседним културним феноменима.

Посматрајући Западно Поморавље почевши од горњег тока реке ка њеном ушћу, запажа се неуједначена дистрибуција насеља (прилог 115), како у територијалном смислу, тако и у хронолошкој равни.

У регији Ужица познато је више градинских насеља из времена енеолита или гвозденог доба, за које постоје само основни археолошки подаци. Занимљиво је да су она често позиционирана близу места где су осниване некрополе под хумкама током бронзаног доба, обично на тешко приступачним доминантним врховима (Гарашанин Д. 1967:41-43; Zotović 1985:22). За рано бронзано доба једино се може везати градинско насеље на локалитету Кулине у селу Роге у кањону Великог Рзава код Ариља, на основу неколико фрагмената керамике и посебно једног двоухог пехара карактеристичног за групу Бубањ – Хум III (Zotović 1985:22; Т.II; Т.III/7; Мандић 2013:40-41). Следеће насеље откривено је на локалитету Слатина у Горњој Горевници недалеко од Чачка, у уској долини Чемернице, одмах након места где река

излази из стеновите клисуре. Налазиште у Горевници карактерише скривена позиција, краткотрајност, недостатак развијене хоризонталне стратиграфије, а вероватно и изненадно напуштање. Керамичке форме из једне јаме говоре у прилог истовремености развоја са фазом Љуљаци I дефинисаној на насељу Милића брдо у Љуљацима (Дмитровић 2009а: 106-113; са наведеном литературом) (прилог 116/1-3). Наредна два насеља на локалитетима Соколица у Остри и Милића брдо у Љуљацима генерално су веома сличног типа: оба су вишеслојна, градинска и формирана на малом међусобном растојању на западним ободима Шумадије. Део грађе из Остре који потиче из бронзаног доба припада дужем временском интервалу: керамика је пронађена у великој количини у јединственом слоју нивелације без очуване вертикалне стратиграфије, тако да је културна и хронолошка атрибуција одређена искључиво стилско - типолошким анализом (Стојић 2000; Дмитровић, Љуштина 2007). На тај начин је керамика уклопљена у трипартитни културни развој ватинске културе који подразумева протоватинску, панчевачко-омољичку и класичну фазу ватинске културе (Дмитровић, Љуштина 2007:19; са напоменом 46). Керамика из Остре је најсличнија грнчарији са локалитета Милића брдо у Љуљацима, где се запажају три наведене сукцесивне фазе развоја издвојене према стратиграфским односима и стилско-типолошким особинама грађе (Богдановић 1986:15,59) (прилог 116/4-8). Притом, Љуљаци остају и даље једино археолошки испитано насеље из бронзаног доба на ширем простору централне Србије, где су дефинисане стратиграфија, археолошке целине, а грађа разврстана по фазама.

Имајући у виду недостатак стратиграфије и недовољно јасну слику постојања паралелних збивања на целокупном простору Западног Поморавља, културни и хронолошки однос некропола и насеља би се могао евентуално проценити на основу стилско-типолошке и културне идентификације грађе. Керамичке форме из централних гробова из хумки I и V у Ражани потврђују бар делимичну истовременост винковачке, цетинске и групе Бубањ – Хум III у горњем току Западне Мораве. Међутим, уколико и прихватимо њихову истовременост, остаје отворено питање односа гробова из раног бронзаног доба под тумулима (група Белотић – Бела Црква) са наведеним насељима. Из тог разлога је веома важно да се првенствено

утврди хронолошки положај грађе из насеља, њихова културна атрибуција, као и присуство идентичних форми у насељима и некрополама.

У смислу културне атрибуције, веома је индикативно да насеља у Љуљацима, Остри и Горевници повезује постојање биконичних пехара са две дршке, некад са пластичним додацима на њиховим врховима и лепезасто моделованим ободом, који представљају основну детерминанту моравске групе ватинске по К. Идеу (Ihde 2001), односно групе Бубањ Хум IV - Љуљаци, како је називају А. Булатовић и Ј. Станковски (2012: 241, 260, Т.14). Највећа концентрација ових пехара, који су притом разврстани у тип VI односно тип Љуљаци, запажена је на подручју на коме се претходно развијала култура Бубањ – Хум III. Јављају се на периферији ватинске културе и то само у слојевима који претходе појави ватинске керамике или у њеној најстаријој фази, што чини готово једину везу централне Србије са подручјем северно од Саве и Дунава почетком средњег бронзаног доба (Булатовић, Станковски 2012: 343). У Љуљацима су присутни у свим хоризонтима насеља, где се у најмлађем слоју њихова појава подудара са налазима развијене ватинске културе (Богдановић 1986: 61; Булатовић, Станковски 2012: 337-339). Поред Љуљака, керамика развијене фазе ватинске културе заступљена је и у Остри (Стојић 2000; Дмитровић, Љуштина 2007).

М. Богдановић сматра да се најстарија фаза на локалитету у Љуљацима развија након винковачке и Бубањ - Хум III групе и да траје до панчевачко-омољичке фазе (Љуљаци II) (Богдановић 1986:70). Веома слични хронолошки положај наведених култура одређују и А.Булатовић и Ј.Станковски (2012: 327; Табела 18). Ову констатацију би до извесне мере могао да потврди и један апсолутни датум из хоризонта Љуљаци I који указује на време око 1950. године пре н.е., што се може везати за крај развоја винковачке културе према новијим Ц-14 датумима (Teržan, Črešnar 2014: slika 8,10,11). Међутим, овде би ипак би требало задржати и прилично опреза будући да располажемо само једним датираним узорком од пре скоро 30 година, добијеним мимо стандарда савремене праксе радиокарбонског датирања, те би овај и друге објављене датуме требало преконтролисати ипак и поновити.

Отворено је питање порекла становништва које је боравило на наведеним насељима. Поредећи водеће форме керамике из насеља (прилог 116) и некропола (прилози 94 - 95), уочава се прилична различитост форми, што може да говори о њиховим међусобним потпуно другачијим културним и хронолошким основама и развоју. Уколико се придржавамо тог принципа, може се утврдити да за сада не познајемо некрополе и погребне обреде групе Бубањ Хум IV – Љуљаци, што доводи до претпоставке да је у питању нова популација која формира одбрамбени систем дуж западних рубова Шумадије, односно до линије до које допире распрострањеност старије културне групе чије главно обележје представљају некрополе под хумкама. За идентификацију популације настањене у насељима у Љуљацима, Остри и Горевници примарно се морамо ослонити на особине керамичке продукције, а посебно описаних пехара типа Љуљаци као основне детерминанте културе Бубањ Хум IV – Љуљаци. Раније су наведене форме разврстане у протоватински хоризонт (Богдановић 1986; Bogdanović 1996; Стојић 1986; 1992; 1998), из чега се директно генерисала ватинска култура. Међутим, новија истраживања показују да се широки простор окарактерисан појавим пехара типа Љуљаци ипак треба посматрати као подрује на коме се развијала посебна култура, различита од развоја ватинске културе северно од Саве и Дунава (уп. Ljuština 2012).

Насеља у Љуљацима, Остри и Горевници припадају западној периферији територије распорастрањености ових пехара (уп. Булатовић, Станковски 2012:337). Можда би се рубни делови западне Шумадије и Чачанске котлине стога могли разумети и као део граничне територије, коју су у једном тренутку запосели носиоци групе Бубањ - Хум IV – Љуљаци, вероватно ширећи се из централне Шумадије и басена Велике Мораве на запад или узводно Западном Моравом. Пuteви ширења би могли бити и вишеструки и истовремени; дистрибуција грађе карактеристичне за културу Бубањ IV – Љуљаци указује на северозападну границу на линији Јелица – Овчар – Каблар – Рудник, што би се у приличној мери поклапало са већ примећеним постојањем „прелазне зоне“ распрострањености сахрањивања под хумкама раног бронзаног доба (Dmitrović, Ljuština 2013).

Ако се прихвати да су становници Остре, Љуљака и Горевнице мигрирали и запосели ову територију, може се размишљати и о њиховом доласку као узроку сузбијања носилаца групе Белотић-Бела Црква из околине Чачка и њиховог повлачења западно од венца планине Јелице. Оправдано је и претпоставити и делимичну истовременост ових двеју групација, али тачну дужину трајања групе Белотић – Бела Црква у западним деловима Србије без апсолутних датума или релативне стратиграфије за сада не можемо са сигурношћу да утврдимо.

Градински тип насеља у Остри и Љуљацима, као и скровита позиција налазишта у Горевници указују на несигурно време и потребу за оснивањем заштићених станишта. Веома логичном се чини и претпоставка да су ова насеља могла чинити део одређеног одбрамбено – стамбено - рефугијалног система насталог почетком II миленијума пре н.е., на граничном подручју са становништвом чију основну идентификацију чине јединствени погребни обичаји оличени сахрањивањем под тумулима.

Нешто другачију слику пружају насеља из каснијих фаза развоја бронзаног доба. Наставак егзистенције насеља у Остри и Љуљацима дефинише се аналогизама са ватинском групом, али и Ц - 14 датумима из фазе Љуљаци II, који се односе на време око 1730-1690 године пре н.е. (Богдановић 1986), за које уједно немамо јасне паралеле у некрополама Западног Поморавља. Део керамике из Соколице у Остри има аналогизе са параћинском продукцијом, тако да се Соколица може посматрати и као део параћинског комплекса у неком тренутку, али о његовом релативно-хронолошком положају немамо адекватну потврду у уништеним културним слојевима. Узводно од Овчарско – кабларске клисуре насеља још увек нису позната, мада не би требало изгубити из вида градинска насеља која су често идентификована на доминантним узвишицама изнад некропола под хумкама (Zotović 1985:22). У јужном делу Западног Поморавља истражено је неколико насеља: Конопљара у Читлуку, Гологлава у Сталаћу и Лазарев Град у Крушевцу. Њихову заједничку особину представља краткотрајност и сезонска насељеност, на шта упућује веома танки, често уништен културни слој. Насеља су обично малих димензија, подизана

на речним терасама које су често уништаване и приликом повремених изливања реке, на благим брдским терасама, уздигнутим платоима, неретко и на старијим насељима. Поред недовољно очуваног културног слоја, истражене су и јаме и оштећени остаци стамбених објеката. Керамика је најчешће лоше фактуре, мада је постоји и нешто финије грнчарије. И поред тога, керамика из насеља и даље представља недовољно познату категорију, где се још увек само претпостављају разлике између профаних и погребних форми (Рекović 2007:33-34). Чињеница да су некрополе осниване у истом природном амбијенту као и насеља, може да сугерише да су носиоци параћинске групе живели у претежно мирном времену. Насеља су оснивали на отвореном, равничарском простору по свој прилици погодном за обављање основне економике њихових становника (земљорадња, лов, риболов), а некрополе су настајале на местима њиховог привременог боравка, о чему сведочи и обично мањи број гробова. С обзиром на мали број примера, мале некрополе би се евентуално могле тумачити као издвојене, породичне некрополе, које су можда настајале у оквирима неких већих, родовских гробаља, што би се квалитативно морало потврдити теренским истраживања. С друге стране, мали број гробова је могуће тумачити и одређеним тзв. "правом" на сахрањивање неких посебних, истакнутих личности, али из одређених ритуално-магијских разлога. У сваком случају, у циљу испитивања даљих односа унутар параћинских заједница потребно је имати више истражених и насеља и некропола; садашњи ниво истражености пружа само основне контуре за изнете претпоставке.

9. Културна и хронолошка оцена некропола бронзаног доба Западног Поморавља

На основу дистрибуције некропола и релевантне грађе са територије Западног Поморавља стиче се утисак неуједначнеог културног развоја током целокупног развоја бронзаног доба. Појединачни закључци из претходних поглавља до којих смо дошли анализом материјала послужиће као основа за утврђивање ставова о културној и хронолошкој припадности појединих некропола и гробова са ове територије. Наредна разматрања биће приказана по издвојеним културним целинама, међу којима је дефинисана готово иста граница током целог трајања бронзаног доба.

Дефиниције културних појава у западној и централној Србији, којима припада и Западно Поморавље, израдио је М. Гарашанин (1973; 1983) и у основи се и даље традиционално примењују. У циљу бољег разумевања хронолошких, материјалних и других одредница културног развоја у области рада, утврђивања проблема и отварања нових питања, потребно је направити кратак осврт на ставове неколико релевантних аутора.

На подручју западне Србије, коме припада северни део Западног Поморавља, М. Гарашанин је одредио развој групе Белотић – Бела Црква током целокупног трајања раног бронзаног доба (Br A) (Garašanin M. 1983e: 705-706). За централну Србију, која делом обухвата и јужни део Западног Поморавља, карактеристично је да се током старије фазе раног бронзаног доба Br A1, развија група Бубањ – Хум III (Garašanin M.1983f: 719). Средње бронзано доба на истом простору карактерише појава и развој параћинске групе, где старија фаза – Параћин I - припада бронзаном добу II по Д. Гарашанин, односно Br B2-C, док се наредна фаза, Параћин II везује са некрополама типа Белегиш II и припада почетку прелазног периода, гвозденог доба I по М. Гарашанину (Garašanin M.1983g: 728). У западној Србији је карактеристичан развој западносрпске варијанте ватинске групе, коју М. Гарашанин у потпуности синхронизује са ватинском групом и одређује је у период развијеног бронзаног доба по Д. Гарашанин - Br A2/B1 – C/D (1983h: 737-738). Доњу хронолошку границу чини група Белотић-Бела Црква, а горњу налаз из Коњуше, који се већ датира у период поља са урнама (Br D – Ha A1), односно гвоздено доба I по М. Гарашанину

(Garašanin M.1983h: 737-738). Прелазни период из бронзаног у гвоздено доба у западној Србији овај аутор дефинише развојем културне групе под називом Период поља са урнама у западној Србији и хронолошки га издваја у гвоздено доба I, који је, према расположивом материјалу одредио у крај Br D – Ha B (Garašanin M.1983i: 779-780).

Поред културно-хронолошке поделе М. Гарашанина која је наишла на широку и дуготрајну примену, веома важно место заузима хронолошка схема Д. Гарашанин (Garašanin D. 1966a: 203-208) која предвиђа трипартитну поделу бронзаног доба: рано (бронзано доба I које одговара Br A), развијено (бронзано доба II - A2 - C по Рајнекеу) и касно бронзано доба (бронзано доба III - Br C-D).

Наведену поделу усваја и Р.Васић (Vasić 2010: 3-7; Abb.2) (прилог 118), с тим што трајање касног бронзаног доба продужава и кроз Рајнекеове фазе Ha A-B, које, према неким ауторима (М. Гарашанин, М. Стојић) већ припадају гвозденом добу. У свом хронолошком систему Р. Васић примењује класичну поделу П. Рајнекеа и његових следбеника, према чему се рано бронзано доба означава ступњевима Br A1 – 2, средње бронзано доба или Hügelgräberzeit - Br B и Br C, док је касно бронзано доба или Urnenfelderzeit одређено у Br D – Ha B. Васић дозвољава да се, услед великих промена почетком ступња Ha B насталих почетком употребе гвожђа, овај период назове и раним гвозденим добом (Vasić 2010: 3). У рано бронзано доба, Br A1, у централној Србији одређује развој групе Бубањ Хум III (култура двоухих пехара) коју доводи у исту хронолошку раван са моришком и винковачком на северу. Развој ватинске културе у централној Србији ставља у другу половину ране бронзе – Br A2 и њено трајање продужава до друге половине средњег бронзаног доба – Br C1 – C2. Појаву Културе гробних хумки у Бачкој опредељује у Br C1. Параћинску групу у централној Србији синхронизује са појавом старије фазе белегишке културе и њихову појаву датира у Br C2/Br D, док млађу фазу Белегиша (Белегиш II – Гава) у време Ha A1/A2 до Ha B2/B3, тј. до појаве Калакача хоризонта.

У новијим радовима Н.Тасић (2004) развој бронзаног доба опредељује у време од краја вучедолске културе и њених варијанти до краја развоја млађе белегишке културе и хоризонта остава из Ha A1 – A2, што подразумева трајање кроз цео II

миленијум пре н.е. (Tasić 2004: 30). Рано бронзано доба датира у време од 2000/1900 – 1600. године пре н.е.. Настанак култура раног бронзаног доба одређује на основама финалне фазе вучедолске културе, док ватинску културу сматра дуготрајном појавом која је сменила винковачку и трајала до појаве инкрустоване трансданубијске керамике (табла 117/2). Према Тасићу, ватинска култура се ширила са матичног подручја у јужном Банату према Румунији и јужно ка Шумадији, где носи назив „западносрпска варијанта ватинске културе“ према М. Гарашанину, и траје до 1400. г.пре н.е. (Тасић 2004: 31). Средње бронзано доба одређује у време 1600/1500 - 1200.године пре н.е. и дели на две фазе. Старијој припадају позна ватинска култура и ране културе са инкрустованом керамиком, а у другој се развијају старија фаза белегишке културе у Срему, Hügelgräber на северу Војводине и Дубовац и Жуто Брдо. У касно (позно) бронзано доба (1200 - 900. године пре н.е.) појављују се велике некрополе из млађе фазе Белегиш културе са Гава утицајем, док је на северозападном делу Бачке и у западном Срему присутан продор носилаца Urnenfelder културе.

Да не би дошло до терминолошких неусаглашености везаних за поједине називе културних појава, а будући да је у литератури у последње време присутан и назив културне манифестације Мојсиње - Добрача, важно је навести и мишљење М. Стојића. Стојић сматра да је развој ватинске групе јужно од Саве и Дунава обухватао шест фаза, где су прве две означене као протоватинске из друге половине развоја раног бронзаног доба (протоватин I - II), док се током целокупног трајања средњег бронзаног доба (1850 - 1450 г.пре н.е.), одвијао развој ватинске групе одељене у четири фазе (I – IV). Последњу, IV фазу означава као културну манифестацију Мојсиње - Добрача, коју одликује мешавина елемената више култура: Културе гробних хумки, Вербичоара, Ватин и групе Крна – Грла Маре – Жуто Брдо (Стојић, Чађеновић 2006: 28-31; табела на стр.31) (прилог 119/2). На почетак касног бронзаног доба ставља старију фазу параћинске групе, чије трајање одређује приближно у XIV пре н.е. (Стојић, Чађеновић 2006: 28).

На веома различите и прилично неусаглашене хронолошке поделе и ставове разних аутора око периодизације бронзаног доба, поготово усаглашавања са Рајнекеовом поделом, указују и А. Булатовић и Ј. Станковски (Булатовић,

Станковски 2012: 327-329; 341-347; 359-375; Табеле 18 и 19) (прилог 119/1). Према овим ауторима, бронзано доба на простору јужног Поморавља траје у распону од половине II миленијума до самог краја I миленијума пре н.е., раздвојено у рано, средње и позно бронзано доба. У прву половину средњег бронзаног доба у Западном Поморављу стављају развој регионалне варијанте Бубањ - Хум IV – Љуљаци групе, чија је керамика позната са насеља у Љуљацима, Остри, Пољни и др., док је крајем овог периода присутан јак утицај постватинских култура са простора северно од Саве и Дунава (Булатовић, Станковски 2012: 363).

Западно Поморавље, као и цела западна Србија, приличну блискост остварује са подручјем источне Босне, посебно Гласинца, где је формирана посебна хронологија често цитирана у релеватној литератури (Венас, Ћовић 1956). Ревидирана хронолошка схема за бронзано доба Гласинца и даље прати троделну поделу развоја бронзаног доба (I – III). Рано бронзано доба (фаза Гласинац I) синхронизовано је са Br A по Рајнекеу, средње бронзано доба је подељено на две фазе, где је фаза IIa изједначена са Br B, претежно Br B2, а Гласинац IIb са Br C у средњој Европи (Ћовић 1981:100-101). Касно бронзано доба - Гласинац III подељен је у три фазе: Гласинац IIIa је изједначен са крајем Br C и већим делом Br D по Рајнекеу, односно са млађим елементима Културе гробних хумки у Бачкој, старијом фазом белегишке културе односно бронзано доба III по Д. Гарашанин. Следећа фаза, Гласинац IIIb се опредељује у време с краја XIII и у XII век пре н.е., односно касно Br D и Ha A1, а последња фаза бронзаног доба, Гласинац IIIc одговара времену Ha B по Рајнекеу, односно у апсолутним датумима око 1000 – 800. године пре н.е. (Ћовић 1981:119-126).

У циљу јаснијег разумевања и позиционирања ставова у односу на суседна подручја, неопходно је предочити новије радове из окружења, одакле су долазили јаки културни утицаји на овај део Балкана, са чијим културним развојем се обично усаглашава развој домаћих култура. Исто тако, новији резултати радиокарбонских мерења чине полазну основу у циљу редифинисања претходно наведених датума и постизања консензуса у културном и хронолошком смислу са суседним подручјима.

Поред прве озбиљније хронологије коју је крајем XIX века израдио О. Монтелијус за Скандинавију у северну Немачку, у земљама средње Европе, па и код нас, обично се примењује Рајнекеова (Reinecke) хронолошка подела, која обухвата четири фазе (A, B, C i D) (prema Harding 2000:10-12). Ману овакве поделе представља чињеница да је није могуће једнако примењивати у свим подручјима као на средњоевропском услед специфичности развоја и природних одлика појединих области, тако да трајање бронзаног доба у Европи А.Хардинг (Harding 2000:14-21; Fig.1.4) оквирно одређује између 2500. и 800. године пре н.е.. Користећи серије калибрираних C14 датума, скандинавски истраживачи Кристиансен и Ларсон (Kristiansen, Larsson 2005: 116-130) закључили су да се на простору централне Европе бронзано доба развија у оквиру три сукцесивне фазе између 2300. и 1300.године. Прву фазу одређују у време од 2300. до 1900. године (пре Br A1), друга је опредељена између 1900.и 1600. године (приближно Br A1 и Br B1), при чему се трећа фаза развија између 1600/1500. до 1300. године (Br B1/B2, Br C и Br D). Ови аутори наглашавају да су серије C14 датума примарно из централне, западне и северне Европе и западног Медитерана, док је у погледу њихове количине стразмера потпуно обрнута у земљама источне Европе и источног Медитерана (Kristiansen, Larsson 2005: 116).

Трипартитну поделу бронзаног доба у Мађарској подржава већина аутора (Kovács 1977:82-83; Schreiber-Kalicz 1984: 168). Почетак раног бронзаног доба у Мађарској се према новијим радовима датира од 2800/2700-2600/2500 пре н.е.и означен је развојем култура Мако – Косихи – Чака и касновучедолским керамичким стилем типа Шомођвар – Винковци (Fischl et al.2013:355-356; Kulcár, Szeverényi 2013: 82). Током друге фазе ране бронзе (2500/2400-2000/1900) развијају се контакти са балканским, централноевропским и са културама са северозапада Европе, све до почетка средњег бронзаног доба које се према апсолутној хронологији одређује у време од 2000/1900 године пре н.е., односно у Br A2 према Рајнекеовој подели (Fischl et al.2013:356), обележено развојем култура Хатван, Ватин, Физешабоњ (Fűzesabony), Ђулаваршанд (Gyulavarsánd). Према радикарбонским датумима средње бронзано доба је датирано између 2000. и 1500.године (прилог 121/1). У оквиру ове фазе тачан

развој Косидер хоризонта остаје прилично нејасан, будући да су најбројније серије радиокарбонских датума везане за Косидер материјал крећу у распону од 1800 – 1400.године са концентрацијом између 1700-1500.године (Raczky et al.1992). Новија мерења материјала Косидер хоризонта датирају га у дуг временски распод, од 2030-1630 cal BC до 1500-1210 cal BC (Görsdorf, Marková, Furmánek 2004: 90), односно показују концентрацију ранијих датума (од 1800. до 1600. године пре н.е.) (Fischl et al.2013:357 са цитираном литературом), док је класично хронолошко опредељење металургије типа Косидер из западних и централних зона карпатског басена смешта у финалну фазу средњег бронзаног доба (приближно XV-XIV век пре н.е.. (Kovács 1994a: 51).

Новији подаци везани за радиокарбонске датуме из средње Европе долазе са локалитета Вчелинце из јужног дела централне Словачке (прилог 121/2). Поред тога, аутори указују на чињеницу да је заступљеност радиокарбонских датума у разним деловима карпатског басена потпуно неравномерна, како у погледу територијалне заступљености, тако и у односу на поједине културе и локалитете (Görsdorf, Marková, Furmánek 2004: 80, Fig. 1).

Недавно публикована радиокарбонска мерења са више локалитета културе Винковци – Шомођвар из Словеније и Хрватске указују на концентрацију датума из друге половине III миленијума (Teržan, Črešnar 2014: slika 8,10,11) (прилог 120/1,2), док се почетак Културе гробних хумки на подручју Словеније одређује у време Br B1, односно у 16. век пре н.е. (Teržan, Črešnar 681).

У карпатско-дунавском подручју суседне Румуније хронологију и терминологију раног бронзаног доба осликава знатна неуједначеност, поготову око њених почетака и хронолошког следа (Băjenaru 2010:203). Крај ране бронзе је јасно дефинисан појавом типичних култура Монтеору, Теи, Вербичоара, Отомани и др. чија је појава различито детерминисана. Исто тако, присутна је и знатна неуједначеност ставова око апсолутне и релативне хронологије овог периода, тако да је након неуспешне примене централноевропског хронолошког система на културе са подручја данашње Румуније, Ј. Нестор дошао до закључка да свака периодизација мора исказивати интерни и локални развој одређеног подручја (Nestor 1960:95-96). У

новијим радовима А. Вулпе (Vulpe 2001:214) је, користећи нове методе датирања, променио раније ставове и продужио трајање раног бронзаног доба у карпатско-дунавском простору за око 1500 година, на начин да је почетак Коцофени (Coțofeni) културе одредио у половину IV миленијума, а почетак средњег бронзаног доба на крај III миленијума, што одговара развоју етапе ЕН егејске хронологије.

Према калибрираним датумима радиокарбонских мерења материјала ватинске културе (Богдановић 1986: 70; Hänsel, Medović 1992) С. Форенбахер (Forenbaher 1993: 236) закључује се да се ватинска култура развијала почев од око 2000. године пре н.е. (Br A2), док је је у појединим областима током своје финалне фазе дочекала и културни комплекс поља са урнама (почетак Br D). Са оваквом констатацијом се слаже и преузима је Ф. Гогалтан (Gogâltan 1999). Исти аутор (Gogâltan 2004) ватинску културу сврстава у културе средњег бронзаног доба која пролази кроз три развојне фазе, са чиме је сагласна и ауторка скорашње синтетичке студије о ватинској култури М. Љуштина (Ljuština 2012: 180), док наводи да се број апсолутних датума везаних за ватинску културу није увећао у односу на преглед који даје Гогалтан у публикацији из 1999. године (Ljuština 2012: 174).

На основу наведених чињеница, хронолошко детерминисање некропола Западног Поморавља не представља нимало лак нити захвалан задатак, будући да су сви досадашњи закључци о хронолошкој и културној оријентацији ове грађе добијени готово искључиво стилско-типолошким анализом и компарацијама са познатим и сигурно утврђеним налазима из ширег окружења, са којим је тиме начињена прилично јасна релативна веза. Велики недостатак представља чињеница да са нашег подручја као ни из ближег суседства, немамо ниједан апсолутни датум, да не постоје локалитети са диференцираном стратиграфијом, док релативно-хронолошки односи у оквирима истих некропола представљају изнимно ретке случајеве (Дубац у Јанчићима, Крстац).

Из тих разлога решење везано за хронолошку процену целина бронзаног доба налазимо у највећем проценту северно од Саве и Дунава, са подручја где је развој култура бронзаног доба релативно добро истражен и где постоји одређена серија

апсолутних датума. Притом требало би задржати и одређену дозу резерве, будући да се ради о културним утицајима, а не о директним продорима, о чему сведочи неизмењен основни концепт погребних обичаја, тако да се овде ипак мора рачунати са извесним хронолошким приоритетом култура на северу. Исто тако, веома важан задатак представља и усаглашавање хронологије примењиване код нас и у окружењу, ради стварања јединствене слике развоја бронзаног доба на овом делу Балкана.

У вези са донетим закључцима о водећим културним утицајима значајним за развој средњег бронзаног доба у Западном Поморављу, оправдано је потражити решење за промену назива културе „западносрпска варијанта ватинске групе“, посебно у циљу измене њене одреднице којом се дефинише блиска веза са класичном ватинском културом. Озбиљнији покушај преименовања овог назива начинио је В. Филиповић са предлогом „Брезјачка култура“, према пионирским радовима М. Валтровића на некрополи у Брезјаку, која је данас у стручној литератури познатија под називом Пауље (Филиповић 2008; Филиповић 2013). Међутим, иако је овим називом заиста у потпуности издвојена култура која се развијала на подручју дефинисаном развојем западносрпске варијанте, пре смо мишљења да није неопходно у потпуности изменити име нечега што више од пола века егзистира и постало синуиномом за једну одређену културну појаву, што једним делом признаје и сам аутор (Филиповић 2013: 68-69). Према томе, чини се да би било адекватније једноставно избацити одредницу ватинска и преименовати у западносрпска група средњег бронзаног доба, чиме би се достигао одређен консензус и континуитет са мноштвом литературе из претходног раздобља.

Према изнетим поделама и карактеристикама обрађене грађе из некропола Западног Поморавља може се применити трипартитна подела развоја бронзаног доба, где се разликују рана, средња и касна фаза развоја, које би се према новијим датумима требало кориговати у временски распон у трајању од средине III миленијума пре н.е. до краја II миленијума пре н.е.. Услед специфичности развоја у оквиру шире регије и продуженог трајања појединих форми, укључени су налази из времена На А и На В у циљу сагледавања целовитије слике развоја на датом простору.

На основу резултата претходних излагања и нових датума добијених радиокарбонским мерењима у суседним регијама, чини се да би било добро редефинисати хронолошки положај култура раног бронзаног доба на овом подручју. На тај начин би се развој култура Белотић – Бела Црква и Бубањ – Хум III могао одредити у другу половину III миленијума, прецизније у време између 2500. и 2000. године пре н.е., синхронизујући их са поствучедолским културама Винковци – Шомођвар, Глокенбехер – Чепел (Glockenbecher-Csepel), Нађрев, са којима су јасно дефинисане везе које се односе на особине керамичког корпуса.

Прву половину II миленијума обухвата развој ватинске културе у јужном Банату, чије синхроне суседне културе немају директног утицаја на развој локалних култура на простору Западног Поморавља, што ипак делује изненађујуће. Будући да из овог периода за сада немамо директне аналогije са културама северно од Саве и Дунава, остаје отворено питање изгледа културног развитка током овог раздобља. Иако постоје одређене аналогije са керамичким облицима ватинске групе, оне су с друге стране ретке и по свој прилици из времена касног развоја и постепене дезинтеграције Ватина, што се хронолошки приближава постватинским културама, где припада и старија фаза белегишке културе. Веома је изненађујуће и непостојање хоризонта инкрустоване керамике, који у ово време доминира у области средњег Подунавља, што би се, аналогно дуготрајним везама западне Србије са овим простором могло очекивати са пуно вероватноће. Чини се да ову празнину могу делимично попунити ретка насеља, посебно она са периферних делова чачанске котлине, која је културно уклапају у хоризонт Бубањ – Хум IV - Љуљаци, који је у хронолошком смислу управо одређен на почетак II миленијума пре н.е.. Ширење ове групе је за сада дефинисано до линије којим се пружају венци планина Рудник и Вујан, што би чинило њену границу распрострања на северозападу и западу. Изостанак с једне стране инкрустоване керамике, а с друге ширење групе Бубањ - Хум IV – Љуљаци можда указује на продужено трајање групе Белотић – Бела Црква, где још увек нисмо у могућности да фино издвојимо разне фазе, осим најстаријих са поствучедолским утицајима на посуђу (Стапари, гробови 13 и 14; Велико Поље у Јанчићима; Мрчајевци). Да ли се у време на прелазу из III у II миленијум пре н.е.

уклапају гробови са типичним двоухим пехарима из Пријевора, Врањана, Крушевља у Лучанима, могуће и Ражане, или централни скелетни гробови из Дупца или Гуче, показује нова истраживања и прецизна радиокарбонска мерења. О одређеном континуитету који се запажа са западносрпском групом средњег бронзаног доба говори непромењен основни концепт погребних обичаја, што даје основа за могућност непрекинутог трајања, а прелаз у западносрпску групу представљао би последицу интерног развоја. За сада је важно препознати овакву могућност и потражити додатне резултате за њено потврђивање.

Како највећи део грађе из некропола Западног Поморавља припада времену од средине другог миленијума, овде би се могла повући јасна хронолошка паралела са културним развојем северозападне Србије, чије је трајање одређено у време од 1500 – 1200. године пре н.е. која је сагледана као затворена културна целина/група (Филиповић 2013). С друге стране, веома важну разлику чини прилично мањи број налаза из касне фазе којом релативно обилује северозапад, као и потпун недостатак појединих облика, међу којима се посебно издвајају дугачке игле или шупље ливене наруквице кружног пресека. Наведене чињенице указују да се приликом разматрања културног развоја у оквиру већих географских целина мора обратити пажња на уско регионалне специфичности, које отварају могућност постојања затворених заједница, производних центара или директних веза са већим културним центрима, што у највећој мери дефинише природу њихове економске позадине. Из тих разлога би се северни део Западног Поморавља могао сматрати посебним интегралним делом, слично северозападној Србији, у оквиру развоја западносрпске групе средњег бронзаног доба.

Обрађен материјал не пружа довољно могућности за финију релативно – хронолошку поделу, али се ипак могу раздвојити поједине фазе. У старији хоризонт сахрањивања могу се издвојити гробови из Дупца у Јанчићима, Мојсиња, Врањана (хумке I и II), централни гроб из Ариља, Криве Реке. Нешто млађу појаву чине налази из Сврачкова, Ђурђевића Брда у Пилатовићима, спаљени гробови из Ариља, периферни гробови из Гротнице у Гучи, гроб 7 из Стапара, хумка III из Бабињака у Д. Крварици.

Током друге половне средњег бронзаног доба материјална култура из гробова из северног и јужног дела Западног Поморавља, где се развијала старија фаза параћинске групе (Обреж, Макрешани, Сталаћ), показује знатне различитости које указују на потпуно неједнак културни развој ових области. Дефинисање прелазне зоне и специфичних облика материјалне културе, о чему сведоче некрополе у Добрачи и Милочају, у којима је препознато мешање културних утицаја из оба дела Западног Поморавља, потврђује делимичну истовременост њиховог развоја.

Касном развоју бронзаног доба не припада велики број налаза. Поред неколицине налаза из ближе околине Чачка (Балуга, Котража, Турица), у овај период се може уврстити и један број скелетних гробова из Стапара, посебно гроб бр.14. Ритуал инхумације се уклапа у традиционалне форме сахрањивања са овог простора, док покретни материјал показује јаке везе са северним производним центрима, што говори о чврстој и непромењеној аутохтоној основи. Наведена је могућност продуженог трајања старијих облика сахрањивања, који би били у складу са спорим и постепеним културним променама особеним за западне делове Србије.

У сваком случају, будућим истраживачима остаје јасан задатак: наставак истраживања некропола и стална надоградња досадашње слике развоја, чиме би се употпунило непознавање културног и хронолошког континуитета, али и тенденциозно откривање и истраживање насеља која би нам пружила сигурнији хронолошки оквир.

10. Закључак

Познавање погребних обичаја, базирано на проучавању и анализи њихових материјалних остатака, заправо представља основни и готово једини начин за дефинисање егзистенције различитих културних група на простору Западног Поморавља, будући да поред бројних и континуираних напора истраживача, насеља и даље представљају недовољно познату категорију налазишта. Међутим, иако је сахрањивање неупоредиво боље познато, неједнако је заступљено на читавом овом простору.

Главна дистинктивно обележје погребних обичаја у оквиру културних група Западног Поморавља чини основни начин формирања некропола, које могу бити под тумулима или равне, без препознатљивих надземних обележја која су можда примарно и постојала. Врста некропола је, како потврђују и друге одлике погребних обичаја, први и основни показатељ културне припадности заједница које су се овде сахрањивале и континуирано чувале и преносиле обичаје предака и тиме потврђивале свој идентитет.

У рано бронзано доба запажена је искључива концентрација сахрањивања под тумулима у северном делу Западног Поморавља, док у јужном за сада није позната ниједна археолошки истражена сахрана осим једног несигурног налаза око околине Алексинца. Према карактеристикама третмана покојника, облика гробне архитектуре, покретних налаза и реконструкције обреда који су пратили сахрану, гробови под хумкама из северног дела се највећим делом уклапају у културну слику групе Белотић – Бела Црква коју је дефинисао М. Гарашанин. Притом је од велике важности нагласити да је највећа концентрација гробова ове групе, након дугогодишњих истраживања, запажена управо на овом делу Западног Поморавља. М. Гарашанин је, приликом издвајања групе Белотић – Бела Црква, располагао налазима са епонимних налазишта и мањом количином грађе из околине Чачка, Пожеге и Ужица, што је сада у потпуно обрнутој сразмери. Стога се резултати појединачне анализе различитих аспеката из домена сахрањивања, што подразумева

анализу облика и архитектуре тумула, гробних конструкција, материјалних остатака обављених обреда (деловање ватре, употреба камена, број и распоред гробних дарова и др.), у релацији са већ познатим гробовима из северозападне и југозападне Србије, имају кључну улогу у прецизнијем дефинисању карактеристика ове групе, као и јасном издвајању регионалних специфичности (Драгачево, чачанска котлина, долина Поблаћнице). На тај начин се област распрострања групе Белотић – Бела Црква проширује у источном, југоисточном, али и јужном делу, што потврђују хумке из Добраче, Мрчајеваца, Пријевора или долине реке Поблаћнице код Прибоја. Издвајањем појединих карактеристика сахрањивања начињен је покушај одређивања правилности које се односе на облик гробне конструкције и њихове релације са третманом покојника, облицима и врстом и бројем гробних прилога, њиховом позицијом у оквиру тумула; међутим, осим вишеструке употребе камених цисти са инхумираним, спаљеним или без покојника у центру хумке, који је обично праћен карактеристичним пехаром, друге особености су потврђене са највише два примера, што може да указује, ако изузмемо недовољну истраженост, на међусобне хронолошке разлике или статус покојника. Неуједначеност погребних обичаја очитује се и међу гробовима из различитих хронолошких фаза, почевши од најстарије са керамиком украшеном у поствучедолском маниру, до хоризонта винковачке, цетинске или керамике са карактеристикама групе Бубањ – Хум III. Имајући у виду одлике погребних обичаја, међу којима се посебно издваја инвентар од керамике, сматрамо да је група Белотић – Бела Црква са подручја Западног Поморавља заправо настала интеракцијом одређене аутохтоне базе са суседним културама, посебно онима из Средњег Подунавља, јадранског залеђа, али и из правца југоистока, са територије групе Бубањ – Хум III. Осим цетинске културе, Белотић – Бела Црква се од осталих значајно разликује по основном изгледу некропола - тумулима. По том питању потребно је посебно нагласити везе са јадранским залеђем, где поред тумула остале незаобилазне сличности постоје у обредима, облицима гробних конструкција (камене цисте) и камене архитектуре тумула (камено језгро, венац, плашт). Наведене релације са суседним културама требало би тумачити јаким економским контактима и

културним утицајима, а могле су постојати и миграције мањег обима којима није угрожавана аутохтона база.

Одређивање релативних односа и апсолутна хронологија нису нимало лак задатак који стоји пред истраживачима бронзаног доба, будући да осим стилско-типолошке анализе грађе и њеног односа са суседним подручјима, други егзактни показатељи још увек нису доступни. Поред традиционалног датирања у прве векове II миленијума, новији резултати радиокарбонских мерења на налазиштима северне Хрватске и јужне Мађарске недвосмислено указују да се група Винковци – Шомођвар на том простору датира у другу половину III миленијума пре н.е., што би се, уз одређене корекције, могло прихватити и за некрополе северног дела Западног Поморавља. Чини се да би требало евентуално претпоставити продужено трајање групе Белотић – Бела Црква у односу на области северно од Саве, које би на простору Западног Поморавља трајало и током почетних фаза II миленијума пре н.е..

Појаву нове културне групе на подручју Западног Поморавља с почетка прве половине II миленијума пре н.е. дефинишу насеља групе Бубањ – Хум IV - Љуљаци (Остра, Љуљаци и Г.Горевница), која су откривена на западној периферији Шумадије и ободу чачанске котлине. С друге стране, иста насеља чине крајњу северозападну периферију ове културе, чија је матична област дефинисана на простору Јужног Поморавља и делом централне Србије. Положај ових насеља може да укаже на ширење културе Бубањ – Хум IV - Љуљаци према северозападу, што би могло да утиче на повлачење старијег становништва Белотић – Бела Црква групе из чачанске котлине даље на запад. На тај начин би постојала могућност њихове макар делимичне истовремености, а избор градинских и скривених локација групе Бубањ – Хум - Љуљаци IV сугерисао би на несигурно време и сукобе. Будући да гробови групе Бубањ – Хум IV - Љуљаци из области централне и јужне Србије још увек нису познати, не може се са сигурношћу утврдити њихов однос са облицима сахрањивања западно од венца Јелице, што би могло делимично да разреши природу њихових међусобних веза и утицаја.

Ако се поведемо логиком сталне културне интеракције Западног Поморавља са басеном Средњег Подунавља, остаје нејасно зашто се у ово време не појављује карактеристична инкрустована керамика. Односно, која је култура онемогућила продор култура инкрустоване керамике дуж Дрине даље на југ, као што је примећено за многе утицаје како пре, тако и после овог хоризонта? Исто тако, веома мали проценат ватинске керамике, углавном из касних фаза њеног развоја, поново указује да је постојао добар разлог за неодржавање веза Западног Поморавља овим значајним културама средњег бронзаног доба јужне Паноније. Одговор на питање шта не препознајемо у културном развоју западне Србије у време развоја ватинске, моришке и хоризонта инкрустоване керамике, тражиће убудуће одговарајућа решења. Једно од њих би управо могло бити продужено трајање групе Белотић – Бела Црква и почетком средњег бронзаног доба.

Друга половина II миленијума пре н.е. доноси значајне промене, које се огледају првенствено у наставку сахрањивања под хумкама, али и у броју истражених гробова и облицима материјалне културе. Као константа се и даље задржава основна концепција сахрањивања, што се примарно односи на наставак коришћења тумула за сахрањивање покојника у северном делу Западног Поморавља, где је неретко забележено укопавање покојника у старије тумуле из претходне фазе. Паралелно се оснивају и нове хумке, често у оквиру старијих некропола, формирајући на тај начин јединствене целине. Запажено је да је инцинерација далеко чешће практикована од инхумације покојника, где се посебно издваја коришћење керамичких посуда - урни у функцији реципијента калцинисаних костију. Сагледавајући број и дистрибуцију гробова из овог периода запажа се превага сахрањивања под хумкама у северном делу Западног Поморавља, док је њен јужни део, низводно од околине Краљева, окарактерисан сахрањивањем спаљених покојника у уранама које су полагане у некрополама искључиво равног типа. Ова базична разлика је, између осталог, послужила као основа дефинисању различитог културног идентитета заједница Западног Поморавља, који је у њеном северном делу изједначен са западносрпском групом, док је у јужном чинио део ареала развоја

старије фазе параћинске групе. С тим у вези, мишљења смо да се назив културног развоја у западној Србији, чији интегрални део чини северни део Западног Поморавља, познатог по дефиницији М. Гарашанина „западносрпска варијанта ватинске групе“ треба изменити и предлажемо, у циљу очувања континуитета са већ увелико прихваћеном терминологијом и старијом литературом, његово преименовање у западносрпска група средњег бронзаног доба.

Слично развоју раног бронзаног доба, у северном делу Западног Поморавља јасно су дефинисане веома живе везе са истовременим културама Средњег Подунавља, које се првенствено огледају у облицима материјалне културе. За керамичко посуђе из некропола Западног Поморавља директне паралеле налазимо међу грнчаријом Белегиш и Културе гробних хумки, које у односу на северне узорке имају одлике локалне израде, можда искључиво сепулкралне намене, о чему сведочи лошија фактура и немарна декорација. Интензивна појава металних предмета, највише разних облика накита такође говори у прилог веома јаким везама са културама северно од Саве; у овом корпусу запажа се један део који се може сматрати импортом, а издвојени су и поједини облици и декоративна решења (торквеси са спиралним дисковима, наруквице, наочарасте привесци са вертикално издигнутом спирално навијеном спојницом и орнаментални мотиви на торквесима и наруквицама) који су настали у домаћим радионицама под утицајем металуршке производње карпатског басена, посебно богатог Хајдушамшон – Апа стила. Велика количина накита од бронзе из гробова могла би да послужи за реконструкцију начина на који је ношен; с друге стране треба оставити и отворено питање њихове улоге у погребном култу у смислу прецизиране употребе одређене према старости, полу и статусу покојника. Из тих разлога потребно је посматрати поједине промене погребних обичаја и као резултат усвајања нових обичаја резервисаних за нову, издвојену елиту, насталу кроз процес друштвеног раслојавања и нове социјалне идеологије. На тај начин би се могли разумети и појединачни налази из неколико гробова (појас из Криве Реке, мачеви из Ариља и Душковаца, а вероватно и већа количина накита у појединим гробовима из Дупца). Веома је занимљив однос са керамичким фигуринама дубовачко - жутобрдске групе на којима су у доста

појединости приказани комади накита често заступљени и у гробовима Западног Поморавља. Приказан накит је притом релативно редак на подручју жутобрдске групе, што пружа основа за претпоставку да су били извезени или исцртани на комадима тканине.

У погледу на раније ставове о западносрпској групи, новија истраживања северозападне и западне Србије доносе нова квалитативна решења, која се првенствено односе на облике гробних конструкција, покретних налаза, третмана покојника. Тако можемо дефинисати често коришћење камена за сачињавање оквира и/или прекривање инхумираних покојника; инцинерација значајно претеже над инхумацијом која се може сматрати традиционалним начином сахрањивања у областима ближе Дрини и Босни. Територија распрострањености би се могла проширити и на југозападну Србију, што се скоро у потпуности поклапа са ранијом групом Белотић – Бела Црква.

Чини се да новији резултати хронолошке анализе демантују тезу о постојању генетске везе између носилаца западносрпске групе средњег бронзаног доба и Белотић – Бела Црква групе. Ипак, временски хијатус од пола миленијума чини се мало вероватним, првенствено имајући у виду упорно коришћење тумула, па чак и постојање гробова из средњег бронзаног доба у хумкама основаним у рано бронзано доба. Хронолошку празнину евентуално би могли да употпуне гробови са спаљеним покојницима из Крушевља у Лучанима, Ада у Пријевору, Пилатовића или централни гробови са инхумираним покојницима из Дупца у Јанчићима или Гротнице у Гучи. Јаку аутохтону основу, где су промене настале као последица интерне еволуције кроз интеракцију са суседним културним центрима, потврђују дуготрајни облици традиционалних надгробних форми као веома важног културног маркера, што могу да потврде чак и каснији гробови из Калакача фазе раног гвозденог доба или из времена халштата у некрополама бронзаног доба у Мојсињу, Стапарима или Добрачи.

У релативно-хронолошком сислу, трајање западносрпске групе средњег бронзаног доба у северном делу Западног Поморавља би се требало бар делимично синхронизовати са развојем старије фазе параћинске групе у њеном јужном делу, о

чему сведоче и прелазне карактеристике на појединим „пограничним“ локалитетима (Добрача, Милочај), али и са средњеевропским културама са којима је постојала јака културна интеракција – Култура гробних хумки, старија фаза белегишке културе, Косидер хоризонт. Послуживши се резултатима радиокарбонских мерења из суседних области, дошли смо до закључка да се наведене културе које су се паралелно развијале у Западном Поморављу требало одредити у другу половину II миленијума пре н.е..

Насупрот прилично великом броју гробова из средње фазе развоја бронзаног доба, касно бронзано доба је прилично слабо заступљено, што се сматра последицом недовољне истражености. Поред неколицине гробних налаза на основу којих се могу сагледати основне особине и везе материјалне културе, погребни обичаји су скоро потпуно непознати и неке чвршће правилности се у том смислу за сада не могу јасније дефинисати. Чини се да се у западном делу Поморавља (Стапари) и даље традиционално задржава скелетно сахрањивање, слично обичајима забележеним у источној Босни, док је спаљивање покојника присутније у средњем делу, што би се могло разумети као последица утицаја великог комплекса поља са урнама који је у то време доминирао средњом Европом. Тиме би се простор на коме је забележен одређен рефлекс из јужне Паноније могао проширити и на подручја јужно од Ваљевских планина и Рудника, у односу на ранија запажања ограничена само на северозападну Србију. Истовремено, у јужном делу Западног Поморавља није забележена ниједна некропола, али би се могао претпоставити културни континуитет са даљим развојем параћинске културе, идентично басену Велике Мораве. Покретни налази поново су везани за утицаје култура из средњег Подунавља (Белегиш II – Гава култура), али су забележене и форме особене за млађу фазу параћинске групе, чије је међусобно прожимање забележено на локалитету у Прељинској Балузи.

Слично претходним разматрањима о трајању групе Белотић – Бела Црква, чини се да се и у овом случају може размишљати о продуженом трајању западносрпске групе средњег бронзаног доба, могуће и до завршних фаза II миленијума. Ова претпоставка би била образложена истим принципом као и пре, тј. о мало вероватном наглом

престанку сахрањивања почетком касног бронзаног доба и поновног хијатуса са врло ретким и неуједначеним сахранама.

Разматрајући различите аспекте сахрањивања на простору Западног Поморавља током бронзаног доба, као један од кључних момената намеће се различит и нејединствен културни развој северног и јужног дела током целокупног трајања бронзаног доба. Зону раздвајања различитих културних група током свих фаза бронзаног доба чини исто подручје на западним рубовима Шумадије, пресецајући ток Западне Мораве северно од Краљева. Притом, не ради се о јасно дефинисаној линији, већ је у питању шири појас у коме су уочене „прелазне,, карактеристике материјалне културе.

Настанак и дуготрајно одржање исте граничне регије може се тумачити деловањем различитих геоморфолошких особина простора на развој различитих култура, где је северни део Западног Поморавља, који уједно чини и источни, периферни део динарског система, оличен у брдско-планинским пејсажима испресецањем уским водотоковима, док је јужни део окарактерисан благим долињским пејсажом уоквирен фино заталасаним брежуљкастим и потом нижим планинским венцима. Будући да Западно Поморавље ни у културном смислу није представљало јединствену целину, чини се да ни као природна комуникација није дала значајних резултата у културној интеракцији њених саставних делова.

11. Литература

- Антоновић, Д. 1992. *Предмети од глачаног камена из Винче*. Београд.
- Băjenaru, R. 2010. About the terminology and periodization of the Early Bronze Age in the Carpathian – Danube area, in: *Signa praehistorica*. Studia in honorem magistri Attila László septuagesimo anno (eds. N.Bolohan, F.Măţău et F.A.Tencariu). Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza” Iaşi, 203-212.
- Băjenaru, R. 2014. *Sfârşitul bronzului timpuriu în regiunea dintre Carpaţi şi Dunăre*. Institutul de Arheologie „Vasile Părvan”, Bucureşti.
- Bankoff, H.A., Palavestra, A. 1986. Prehistoric Settlements in the Ribarska Reka Microregion near Kruševac. *Balkanica* XVI- XVII, 17-41.
- Барјактаревић, М. 1960. Празан гроб. *Зборник Филозофског факултета V-1*, Београд, 355-365.
- Batović, Š. 1983. Kasno bronzano doba u Istri, u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV - Bronzano doba* (ur. A. Benac). Sarajevo, 271 – 373.
- Benac, A., Čović, B. 1956. *Glasinac I*, Sarajevo.
- Benac, A. 1979. Neki aspekti istraživanja tumula u našoj zemlji, у: *Сахрањивање код Илира*. Зборник радова приказаних на научном скупу Српске академије наука и уметности и Балканолошког института САНУ. Златибор, мај 1976 (ур. М. Гарашанин). Београд, 15-29.
- Benac, A. 1986. *Praistorijski tumuli na Kupreškom polju*. Centar za balkanološka ispitivanja, Djela, knjiga LXIV, Sarajevo.
- Bergebrant, S. 2007. *Bronze Age Identities: Costume, Conflict and Contact in Northern Europe 1600-1300*. Stockholm Studies in Archaeology no. 43. Stockholm.
- Blajer, W. 2001. *Skarby przedmiotów metalowych z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza na ziemiach polskich*. Uniwersytet Jagielloński. Instytut Archeologii. Kraków.
- Богдановић, М. 1985. Централна Србија у бакарно доба. *Станишта* (ур. М.Богдановић). Историјски архив Шумадије и др., Крагујевац, 9-32.

- Богдановић, М. 1986. *Љуљаци, насеље протоватинске и ватинске културе*. Крагујевац.
- Богдановић, М. 1996. Добрача, Умка, некропола бронзаног доба и насеље старијег гвозденог доба. *Гласник Српског археолошког друштва* 12. Београд, 77-88.
- Bóna, I. 1965. The Peoples of Southern Origin in the Early Bronze Age in Hungaria. *Alba Regia* 4-5 (1963-1964). Szekesfehervar, 17-63.
- Bóna, I. 1975. *Die Mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Bukvić, Lj. 2000. *Kanelovana keramika Gava kompleksa u Banatu*. Srpska akademija nauka i umetnostu, ogranak u Novom Sadu, Novi Sad.
- Булатовић, А. 2009а. Нови праисторијски налази из Рутевца код Алексинца. *Крушевачки зборник* 13. Крушевац, 125-135.
- Булатовић, А. 2009б. Порекло и дистрибуција благобиконичних здела фасетираног или канелованог обода са краја бронзаног и почетка гвозденог доба на Балканском полуострву. *Старинар Н.С. LIX*. Београд, 89-108.
- Булатовић, А. 2009ц. Праисторијски хоризонти на локалитету Градина на Јелици код Чачка. *Гласник Српског археолошког друштва* 25. Београд, 115-140.
- Булатовић, А., Станковски, Ј. 2012. *Бронзано доба у басену Јужне Мораве и у долини Пчиње*. Археолошки институт Београд и Н.У. Куманово. Београд – Куманово.
- Валтровић, М. 1890. Бакрене и бронзане старине из Србије. *Старинар* 7. Београд, 65-96.
- Валтровић, М. 1893. Преисторијске старине у ваљевском и подрињском округу. *Старинар* 10. Београд, 75-97.
- Васић, Р. 1997. Белешке о бронзаном добу у Србији. *Зборник радова Народног музеја XXVII*. Чачак, 37-47.
- Васић, Р. 2001. Шиваће игле бронзаног доба у Србији. У: *Археолошка налазишта Крушевца и околине* (ур. Е.Радуловић, М. Васић). Крушевац - Београд, 173 – 175.
- Vasić, R. 2003. *Die Nadeln im Zentralbalkan*. Prähistorische Bronzefunde. Abteilung XII. Band 11. Franz Steiner Verlag. Stuttgart.

- Vasić, R. 2006. Notes on the Bronze Age Vatin Culture in Serbia. U: *Homage to Milutin Garašanin* (ur. N. Tasić, C. Grozdanov). Serbian Academy of Sciences and Arts, Macedonian Academy of Sciences and Arts. Belgrade, 449-453.
- Vasić, R. 2010. *Halsringe im Zentralbalkan*. Prähistorische Bronzefunde. Abteilung XI, Band 7. Franz Steiner Verlag. Stuttgart.
- Васић, Р., Дмитровић, К. 2008. Неколико случајних налаза из гвозденог доба са локалитета Гротница у Гучи. *Зборник радова Народног музеја XXXVIII*. Чачак, 11 - 22.
- Васовић, М. 2003. *Подрињско - ваљевске планине*. Агенција Ваљевац, Ваљевска гимназија, Петница, Истраживачка станица. Ваљево.
- Веселичић, М. 2008. Сахрањивање током средњег века и новијег доба у праисторијским хумкама у чачанском крају. *Зборник радова Народног музеја XXXVIII*. Чачак, 83-120.
- Вранић, С. 2002. *Белегиш, Стојућа гумно – некропола спаљених покојника*. Музеј Града Београда, посебна издања X (ур. С. Тодоровић). Београд.
- Vinski, Z. 1958. Brončanodobne ostave Lovas i Vukovar. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, treća serija, I. Zagreb, 1-34.
- Vinski-Gasparini, K. 1973. *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*. Zadar.
- Vinski-Gasparini, K. 1983. Kultura polja sa žarama sa svojim grupama. U: *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV - Bronzano doba* (ur. A. Benac). Sarajevo, 547-646.
- Vulić, N., Grbić, M. 1937. *Corpus vasorum antiquorum, Yugoslavie, fasc. 3*. Beograd.
- Vulpe, A. 1995. Epoca bronzului în spațiul Carpato-dunărean – privire general. The Bronze Age in the Carpato-Danubian Region – General View. In: *Comori ale epocii bronzului din România - Treasures of the Bronze Age in Romania* (ur. C. Stoica, M. Rotea, N. Boroffka). București, 17-30
- Vulpe, A. 2001. Epoca metalelor, in: *Istoria Românilor I*, Moștenirea timpurilor îndepărtate. (eds. M. Petrescu-Dîmbovița, A. Vulpe). București, 211-294.
- Вукмановић, М., Радојчић, Н. 1995. *Каталог метала II*. Народни музеј. Београд.
- Гавриловић, Љ. 2006. Морава и њене притоке. У: *Морава*. Завод за уџбенике и наставна средства. Београд, 47-117.

- Гарашанин, Д. 1954. *Каталог метала I*. Београд, 14, Т. VI, 6-8.
- Garašanin, D. 1966a. Skica periodizacije bronzanog doba Srbije. *Materijali Arheološkog Društva Jugoslavije IV*. Herceg Novi, 203-208.
- Garašanin, D. 1966b. La Serbie a l'époque de Hallstatt. In: *Atti di VI Congresso Internazionale delle Scienze Preistoriche e Protostoriche* (29 agosto- 3 settembre 1962). Roma, 120 -125.
- Гарашанин, Д. 1967. Miscellanea Illyrica III - Ражана, Крива Река и гласиначки комплекс. *Зборник радова Народног музеја V*. Београд, 41 – 50.
- Гарашанин, Д. 1983. Један нови облик сахрањивања у Поморављу. *Зборник радова Народног музеја XI/1*. Београд, 10-13.
- Garašanin, D. 1997. Belotić – Bela Crkva und Makó. У: *Уздарје Драгославу Срејовићу*. Београд, 247-250.
- Гарашанин, М. 1971. *Праисторијске културе Поморавља и источне Србије*. Каталог изложбе. Ниш.
- Гарашанин, М. 1973. *Праисторија на тлу СР Србије*. Српска књижевна задруга. Београд.
- Гарашанин, М. 1975. Још један прилог проблему веза Егеје и средње Европе у бронзано доба. *Зборник Народног музеја VIII* (посвећен Ђорђу Мано-Зисију). Београд, 37-41.
- Garašanin, M. 1983a. Podunavsko-balkanski kompleks ranog bronzanog doba. U: *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV - Bronzano doba* (ur.A. Benac). Sarajevo, 463-470.
- Garašanin, M. 1983b. Vinkovačka grupa. U: *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV - Bronzano doba* (ur.A. Benac). Sarajevo, 471-475.
- Garašanin, M. 1983c. Moriška (mokrinska) grupa. U: *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV - Bronzano doba* (ur.A. Benac). Sarajevo, 476-483.
- Garašanin, M. 1983 d. Period polja sa urnama Vojvodine. U: *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV - Bronzano doba* (ur.A. Benac). Sarajevo, 668-684.
- Garašanin, M. 1983 e. Grupa Belotić – Bela Crkva. U: *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV - Bronzano doba* (ur.A Benac). Sarajevo 1983, 705 – 718.

- Garašanin, M. 1983 f. Grupa Bujanj-Hum III. U: *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV - Bronzano doba* (ur.A Benac). Sarajevo, 719-722.
- Garašanin, M. 1983 g. Paraćinska grupa. U: *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV - Bronzano doba* (ur.A Benac). Sarajevo, 727-735.
- Garašanin, M. 1983 h. Zapadnosrpska varijanta vatinske grupe. U: *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV - Bronzano doba* (ur.A Benac). Sarajevo, 736-753.
- Garašanin, M. 1983 i. Period polja sa urnama u zapadnoj Srbiji. U: *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV - Bronzano doba* (ur.A Benac). Sarajevo, 779-785.
- Гарашанин, М., Гарашанин, Д. 1950. Археолошка ископавања у Добрачи код Крагујевца. *Историјски гласник* 1-2. Научна књига. Београд, 182-186.
- Гарашанин, М., Гарашанин, Д. 1951. *Археолошка налазишта у Србији*. Београд.
- Garašanin, M., Garašanin, D. 1956. Neue Hügelgräberforschung in Westserbien. *Archaeologia Iugoslavica II*. Beograd, 11-18.
- Garašanin, M., Garašanin, D. 1958a. Sépultures de l'âge des métaux en Serbie. *Inventaria Archaeologica*. Yugoslavie, Fasc.2. Bonn.
- Гарашанин, М., Гарашанин, Д. 1958б. Ископавање тумула у Белотићу и Белој Цркви. *Зборник радова Народног музеја I*. Београд, 17-46.
- Гарашанин, М., Гарашанин, Д. 1962. Ископавања тумула у комплексу Белотић Бела Црква 1959. и 1960.године. *Зборник радова Народног музеја III*. Београд, 47-68.
- Гарашанин, М., Гарашанин, Д. 1967. Ископавања у комплексу Белотић – Бела Црква 1961.године. *Зборник радова Народног музеја V*. Београд, 5-27.
- Гарашанин, М., Ђурић, Н. 1983. *Археолошки локалитети Бубањ и Велика Хумска Чука*. Каталог изложбе. Ниш.
- Gedl, M. 2002. *Die Halsringe und Halskragen in Polen I*. Abteilung XI. Band 6. Franz Steiner Verlag. Stuttgart.
- Георгиев, Г. Ил.1979. Характеристика и основни данни за глинените съдове. У: *Езеро, раннобронзовото селище* (Ур. М. Чакърова). Българската Академия на науките. София.
- Gimbutas, M. 1973. The destruction of Aegean and East Mediterranean urban civilization around 2300 B.C.. In: *Bronze Age Migrations in the Aegean*. London.

- Girić, M. 1971. *Mokrin, nekropola ranog bronzanog dob*. Beograd.
- Girić, M. 1984. Die Maros-Kultur. In: *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans* (Hrg. N. Tasić). Beograd, 33 – 58.
- Глигорић, Р., Цанић-Тешановић, Ј. 2010. *Пауље, некропола бронзаног и гвозденог доба код Лознице*. Каталог изложбе одржане у Г. Милановцу 2010. Музеј Јадра и Музеј Рудничко таковског краја. Горњи Милановац.
- Glogović, D. 2002. Noževi kulture polja sa žarama iz Hrvatske. *Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu* 19. Zagreb, 213 – 220.
- Gogâltan, F. 1999. *Bronzul timpuriu și mijlociu în Banatul românesc și pe cursul inferior al Mureșului*. Timișoara.
- Gogâltan, F. 2004. Bronzul mijlociu în Banat. Opinii privind grupul Cornești-Crvenka. u: *Festschrift für Florin Medeleț zum 60. Geburtstag. Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica XXXII* (Hrgs. P. Rogozea, V. Cedica). Timisoara, 79-153.
- Gogâltan, F. 2008. Fortified Bronze Age Tell Settlements in the Carpathian Basin. A General Overview. In: *Defensive Structures from Central Europe to the Aegean in the 3rd and 2nd millennia BC. Stud. Arch. Ostmitteleuropa* 5 (ur. J. Czebreszuk, S. Kadrow, J. Müller). Bonn, 39-56.
- Goldhahn, J. 2008. From Monuments in Landscape to Landscape in Monuments: Monuments , Death and Landscape in Early Bronze Age Scandinavia. In: *Prehistoric Europe: Theory and Practice* (ed. A. Jones). Wiley-Blackwell. Chichester, 56-85.
- Görsdorf, J., Marková, K., Furmánek, V. 2004. Some New C-14 Data to the Bronze Age in the Slovakia. *Geochronometria* 23. Gliwice, 79-91.
- Govedarica, B. 1989. *Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana*. Djela, knjiga LXVII. Centar za balkanološka ispitivanja knjiga 7 (ur. A.Benac). Sarajevo.
- Govedarica, B. 2004. *Zepterträger - Herrscher der Steppen. Die frühen Ockergräber des älteren Äneolithikums im karpatenbalkanischen Gebiet und in Steppenraum Südost- und Osteuropas*. Balkankommission der Heidelberger Akademie der Wissenschaften 6. Mainz.
- Govedarica, B. 2006. Keramika cetinskog tipa u unutrašnjosti zapadnog Balkana i problem kulturno-istorijske interpretacije praistorijskih nalaza. *Godišnjak, knjiga XXXV*. Centar za balkanološka ispitivanja knjiga 33 (ur. B.Govedarica). Sarajevo, 95-114.

- Грбић, М. 1956. Прекласична грнчарија средњег Балкана. *Старинар, н. с., V - VI/1954-1955*. Београд, 1-27.
- Grömer, K., Rösel-Mautendorfer, H. 2011. Rekonstruktion des Ensembles von Winklarn, Grab 12. Gedanken zu mittelbronzezeitlichen Kleidungsformen. *Archäologie Österreichs* 22/2, 2.Halbjahr. Wien, 2-11.
- David, W. 2002a. *Studien zu Ornamentik und Datierung der bronzezeitlichen Depotfundgruppe Hajdúsámson-Apa-Ighiel-Zajta*. Alba Iulia (Karlsburg/Weissenburg).
- David, W. 2002b. Die ältesten verzierten Bronzegürtelhaken der donauländischen Bronzezeit. *Anodos. Studies of the Ancient World 2/2002, in Honour Mária Novotná*. Trnavská univerzita v Trnave, 67-90.
- Dimitrijević, S. 1979. Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks. U: *Praistorija jugoslavenskih zemalja III - Eneolit* (ur. A Benac). Sarajevo, 267-341.
- Дмитровић, К. 2002. Резултати археолошких истраживања праисторијске некрополе под хумкама на локалитету Руја у Дучаловићима. *Зборник радова Народног музеја XXXII*, Чачак, 5-22.
- Дмитровић, К. 2003. Хумка из раног бронзаног доба на локалитету Рајића брдо код Гуче. *Зборник радова Народног музеја XXXIII*. Чачак, 5-9.
- Дмитровић, К., 2004. Праисторијска некропола под хумкама на локалитету Бабињак у Доњој Краварици. *Зборник радова Народног музеја XXXIV*. Чачак, 9-20.
- Дмитровић, К. 2005. Резултати истраживања хумке на локалитету Сува Чесма у Лучанима. *Зборник радова Народног музеја XXXV*. Чачак, 35-49.
- Дмитровић, К. 2006. Погребни обичаји становништва бронзаног доба у Драгачеву. *Зборник радова Народног музеја XXXVI*. Чачак, 11-30.
- Дмитровић, К. 2009а. Насеље раног бронзаног доба на налазишту Слатина у Горњој Гореvници. *Зборник Народног музеја XIX /-1 - археологија*. Београд, 103 – 117.
- Дмитровић, К. 2009б. Наруквице бронзаног доба из региона Чачка, *Зборник радова Народног музеја XXXIX*. Чачак, 11-32.
- Dmitrović, K. 2010a. Burial Customs during the Middle Bronze Age in the Northern Part of West Morava Valley, Serbia. In: *Tracians and Their Neighbours in Antiquity. Studia in Honorem Valerii Sîrbu* (Ed. Ionel Căndea). Muzeul Brailei, editura Istros. Braila, 187-196.

- Дмитровић, К. 2010б. Некропола из бронзаног доба на локалитету Горело поље у селу Милочај код Краљево. *Наша прошлост 11*. Народни музеј Краљево, Историјски архив Краљево. 31- 40.
- Дмитровић, К. 2011. Торквеси из бронзаног доба из околине Чачка. *Зборник радова Народног музеја XLI*. Чачак, 21-38.
- Dmitrović, K. 2013a. Burial customs during the Early Bronze Age in the Čačak region, West Serbia. *Istros XIX*. Muzeul Brăilei, Editura Istros. Brăila, 61-83.
- Дмитровић, К. 2013б. Резултати истраживања хумке VII на локалитету Дубац у Јанчићима на Каблару. *Зборник радова Народног музеја XLIII*. Чачак, 7-17.
- Дмитровић, К. 2013ц. Одељење за археологију. У: *Споменица Народног музеја у Чачку 1952-2012*. Народни музеј. Чачак, 113-128.
- Dmitrović, K. 2014. Notes on the Urnfield Period in the Čačak Region, Serbia. In: *The Beginning of the Late Bronze Age between the Eastern Alps and the Danube*. Proceedings of the International conference in Osijek, October 20-22, 2011 (Eds.D.Ložnjak-Dizdar, M. Dizdar), Zagreb, 262-271.
- Дмитровић, К., Љуштина, М. 2007. Керамика из бронзаног доба на локалитету Соколица у Остри код Чачка. *Зборник радова Народног музеја XXXVII*. Чачак, 11-34.
- Dmitrović, K., Ljuština, M. 2010. Notes on grave goods from the Bronze and Iron Age tombs in the West Morava valley (Serbia). *Istros XVI. The weaponry and the combat or parade gear – marks of prestige and social status in the tombs of the Bronze and Iron Age*. Proceedings of the 12th International Colloquium of Funerary Archaeology (ed. Valeriu Sîrbu). Brăila, 55-79.
- Dmitrović, K., Ljuština, M. 2013. Some observations on the Borders between the Bronze Age Cultural Groups in the Region of the West Morava Valley, Central Serbia. In: *The Tracians and their Neighbors in the Bronze and Iron Ages*. Proceedings of the 12th International Congress of Thracology - Tărgoviște (10th-14th September 2013) - „Necropolises, Cult places, Religion, Mythology“. Volume II (Eds.V.Sîrbu, R. Ștefănescu). Editura Istros. Brașov, 153-171.
- Drechsler – Bižić, R. 1983. Srednje brončano doba u Lici i Bosni. U: *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV – Bronzano doba* (ur. A. Benac). Sarajevo, 242- 270.

- Ђурић, Ј., Кековић, М. 1989. *Накит и кићење*. Из збирки Завичајног музеја Титово Ужице. Каталог изложбе. Титово Ужице.
- Ђурић, Ј. 1993. *Облик и орнаменат керамике*. Каталог изложбе. Народни музеј. Ужице.
- Ђурић, Ј. 2001. Случајан налаз праисторијског накита из Горобиља код Пожеге. *Пожешки годишњак 1*. Народна библиотека Пожега, 43 – 46.
- Ђурић, Ј. 2011. Бронзано доба. У: *Археологија пожешког краја*. Каталог изложбе. Пожега, 18-22.
- Ђурић, Ј. 2013. Гробови раног бронзаног и старијег гвозденог доба на биритуалној некрополи у Стапарима код Ужица (истраживања у 1958.години). *Ужички зборник* 36. Ужице, 73-106.
- Elijade, M. 1980. *Sveto i profano*. Zamak kulture. Vrnjačka Banja. 1980.
- Ecsedy, I. 1979. The People of the Pit-Grave Kurgans in Eastern Hungary. Budapest.
- Ecsedy, I. 1994. *The Emergence of the Bronze Age in Hungary*. In: *Treasures of the Hungarian Bronze Age: Catalogue to the Temporary Exhibition of the Hungarian National Museum, September 20–December 31, 1994* (Ed. T. Kovács). Hungarian National Museum. Budapest, 17-21.
- Ердељановић, Ј. 1902. Доње Драгачево. *Насеља и порекло становништва 1. Српски етнографски зборник*. Београд.
- Zaharia, E. 1959. Die Lockenringe von Sărata – Monteoru und ihre typologischen Beziehungen. *Dacia III*. Bucarest, 103-134.
- Zotović, M. 1959. Iskopavanja na Maloj Gradini u Staparima. *Arheološki pregled 1*. Arheološko društvo Jugoslavije. Beograd, 74-77.
- Зотовић, М. 1976. Метално доба југозападне Србије. Каталог изложбе. Титово Ужице.
- Зотовић, М. 1978. Геолошка и археолошка прошлост Пожеге. У: *Пожега и околина*. Књига I (ур. М. Ристовић). ОО Савеза удружења бораца НОР-а Пожеге и Народна библиотека Пожеге). Пожега, 11-146.
- Zotović, M. 1985. *Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvođenog doba Zapadne Srbije*. Titovo Užice – Beograd.

- Зотовић, М. 1989. Најстарија прошлост. У: *Историја Титовог Ужица I*. Историјски институт из Београда и Народни музеј из Титовог Ужица. Титово Ужице, 37-116.
- Зотовић, М. 1991. Истраживања праисторијских хумки у долини Поблаћнице. *Старинар XL-XLI*. Београд 1989-1990, 77-88.
- Икодиновић, М. 1969. Заштитно ископавање хумке у Лучанима. *Зборник радова Народног музеја I*. Чачак, 3-15.
- Икодиновић, М. 1985. *Сахрањивање под хумкама бронзаног доба у чачанском крају*. Каталог изложбе. Народни музеј, Чачак.
- Ihde, C. 2001. *Die früh- und mittelbronzezeitliche Keramik von Feudvar, Gem. Mošorin, Vojvodina (Serbien)* – nepublikovana doktorska disertacija odbranjena na Freie Universität Berlin.
- Јевтић, М. 1990. Праисторијска некропола у Пироту – прилог проучавању брњичке групе. *Гласник Српског археолошког друштва* 6. Београд, 92-103.
- Jevtić, M. 1997. Prehistoric barrows at Gračani near Novi Pazar. У: *Уздање драгославу Срејовићу*. Универзитет у Београду, Филозофски факултет. Београд, 303-314.
- Joanović, Š. 2003. *Tipološka analiza glačanog kamenog materijala iz Potpornja*. Gradski muzej. Vršac.
- Jovanović, B. 1979. Stepska kultura u eneolitskom period Jugoslavije. У: *Praistorija jugoslavenskih zemalja - Eneolit* (ur.A.Benac). Sarajevo, 381-395.
- Јовановић, Ђ. 1892. Табље, тумули, гомиле буковачког поља и ћелиска пећина. *Старинар* 9 (књ.2). Београд, 46-55.
- Јовић, В. 1995. Геолошка прошлост Чачка и околине. У: *Вишевековна историја Чачка и околине*. Београд, 351-354.
- Kanitz, F. 1889. Die prähistorischen Funde in Serbien bis 1889, Altere und neue Grabdenkmalformen in Königsreiche Serbien. *M.A.G. XIX*. Wien, sep.3.
- Каниц, Ф. 1985. *Србија, земља и становништво*. Београд.
- Карић, В. 1887. *Србија, опис земље, народа и државе*. Краљевско-српска државна штампарија. Београд.

- Kilian - Dirmeier, I. 1993. *Die Schwerter in Griechenland (ausserhalb der Peloponnes), Bulgarien und Albanien*, Prähistorische Bronzefunde. Abteilung IV. Band 12. Franz Steiner Verlag. Stuttgart.
- Kiss, V. 2007. Contacts along the Danube: A boat model from the Early Bronze Age. In: *Aegaeum 27: Between the Aegean and Baltic seas - Prehistory across borders*. Proceedings of the International Conference Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe. University of Zagreb, April 2005 (Eds. I. Galanaki, H. Tomas, R. Laffineur). Liège, 119-129.
- Kiss, V. 2012. Contribution to the relative and absolute chronology of the Hungarian Early and Middle Bronze Age. *ΜΩΜΟΣ IV. Őskoros kutarók IV. Összejövetelének konferenciakötete*, Debrecen 2005 (szerv. E. G. Nagy, J. Dani, Z. Hajdú). Debrecen, 215 - 250.
- Kovacs, T. 1977. *The Bronze Age in Hungary*. Budapest.
- Klonza – Janková, V. 2012. Aegean Paralels to Carpathian Bronze Age Pendants. In: *Vacláv Furmánek a Doba Bronzová. Zborník k sedemdesiatym narodeninám*. Nitra. 189-198.
- Kovacs, T. 1984. Die Koszider-Metallkunst und einige kulturelle und chronologische Frage der Koszider-Periode. In: *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans* (Hrg. N. Tasić). Beograd, 377-385.
- Korošec, J. 1942. Dvije vaze slavonske kulture nađene u Priboju. *Glasnik Zemaljskog muzeja LIV*. Sarajevo.
- Korkuti, M. 2006. Early Bronze Age: Milutin Garašanin's important work and the research of Albanian archaeology. In: *Homage to Milutin Garašanin* (Eds. N. Tasić, C. Grozdanov). Serbian Academy of Sciences and Arts, Macedonian Academy of Sciences and Arts. Belgrade, 31-57.
- Kosorić, M. 1976. *Kulturni, etnički i hronološki problemi nekropola Podrinja*. Tuzla.
- Kosorić, M., Krstić, D. 1972. Iskopavanje praistorijskih humki u Pađinama i Roćeviću 1970-1971. godine. *Članci i građa* 11. Tuzla, 9-27.

- Косорић, М. и Крстић, Д. 1988. Хронолошка детерминација гробова из хумки са потеса Трновице – Пађине – Роћевићи. *Зборник Народног музеја XIII/1*. Београд, 29-54.
- Косорић, М. 1992. Прилог проучавању хумки Доњег Подриња. *Зборник Народног музеја 14-1*. Београд, 265–268.
- Kristiansen, K., Larsson, T. B. 2005. *The rise of Bronze Age society*. Cambridge.
- Крстић, Д. 2003. *Гламија, некропола бронзаног доба у Корбову*. Народни музеј. Археолошке монографије 15. Београд.
- Kubach-Richter, I. 1994. Nadel, Schwert und Lanze – Tracht und Bewaffnung des Mannes. In: *Bronzezeit in Deutschland* (Hrgs. A. Jockenhövel und W. Kubach). Hamburg, 54-58.
- Kubach, W. 1994. Der Weg ins Totenreich – Bestattungs und Beigabensitten. In: *Bronzezeit in Deutschland* (Hrgs. A. Jockenhövel und W. Kubach). Hamburg, 48-53.
- Куланж де, Ф. 1956. *Античка држава*, Београд.
- Kulcsár, G. 2009. *The Beginning of the Bronze Age in the Carpathian Basin. The Makó-Kosihy Čaka and the Somogyvár-Vinkovci Culture*. *Varia Archaeologica Hungarica* 23. Budapest.
- Kulcsár, G. 2011. Untangling the Early Bronze Age in the Middle Danube Valley. *Varia Archaeologica Hungarica* XXVI. Ten Thousand Years along the Middle Danube. Life and Early Communities from Prehistory to History (eds. G. Kovács, G. Kulcsár). Budapest, 179-210.
- Kulcsár, G., Szeverényi, V. 2013. Transition to the Bronze Age: Issues of Continuity and Discontinuity in the First Half of the Third Millennium BC in the Carpathian Basin. In: *Transition to the Bronze Age. Interregional Interaction and Socio-Cultural Change in the Third Millennium B.C. Carpathian Basin and Neighboring regions* (eds. V. Heyd, G. Kulcsár, V. Szeverényi). Budapest, 67-92.
- Кулишић, Ш., Петровић, П.Ж., Пантелић, Н. 1970. *Српски митолошки речник*. Нолит. Београд.
- Лазић, М. 1996. *Култура Доња Брњица – генеза, развој и хронологија*. Докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету. Београд.

- Лазих, М. 2007. Хумка из бронзаног доба на локалитету Савин Лакат код Пријепоља. *Археика* 1. Београд, 109-132.
- Letica, Z. 1973. *Antropomorfne figurine bronzanog doba u Jugoslaviji*. Disertationes et Monographiae, Tome XVI. Filozofski fakultet Beograd, Savez Arheoloških društava Jugoslavije. Beograd.
- Летица, З. 1982. Пештер у бронзано и гвоздено доба. *Старинар* XXXII. Београд, 9-16.
- Љуци, К. 1998а. Хронолошки положај некрополе Доња Брњица на основу металних налаза. У: *Рад Драгослава Срејовића на истраживању праисторије централног Балкана*. Крагујевац, 165-175.
- Љуци, К. 1998б. Бронзано доба. У: *Археолошко благо Косова и Метохије* (ур. Н. Тасић). Српска Академија наука и уметности, Музеј у Приштини. Београд, 116-146.
- Ljuština, M. 2012. *Stratigrafija naselja i periodizacija vatinske culture u Vojvodini*, nepublikovana doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu u Beogradu.
- Ljuština, M., Dmitrović, K. 2009. Landmarks of memory – Notes on Iron Age tumuli topography in Čačak region, Serbia. *Mousaios XIV*. The Necropolises and the Environment (1st mill.BC). Proceedings of the 11th International Colloquium of Funerary Archaeology Buzău -Romania, 22nd-24th 2009. Buzău – Brăila, 91-101.
- Ljuština, M., Dmitrović, K. 2012. In search for prestige: Bronze Age tumular graves in West Serbia. In: *Tumuli Graves – Status Symbol of the Dead in the Bronze and Iron Age in Europe*. Proceedings of the XVI World Congress (Florinópolis, 4-10 September 2011), Vol.2, proceedings of session 47 (Ed.V. Sîrbu and C. Schuster). BAR International Series 2396. Oxford, 35-42.
- Ljuština, M., Dmitrović, K. 2013. Middle Bronze Age Tumular Graves in the Kablar Range, West Serbia – Gender Perceived as Physical condition and Social Construct. *Musaios XVIII* (Proceedings of the 13th International Colloquium of Funerary Archaeology). Buzău – Romania October 2012.)(ed. V. Sîrbu, S. Matei). Buzău, 105-129.
- Lücke, J. 1997. Riesdorf, Kr. Köthen, Prov.Sachsen. In: Hänsel A. und B. *Gaben und die Götter. Schätze der Bronzezeit Europas*. Freie Universität Berlin und Museum für Vor- und Frühgeschichte Staatliche Museen Berlin. Bestandskataloge, Band 4. Berlin, 183-185.

- Мадас, Д. 1990. *Пауље, бронзанодопска некропола*. Музеј Јадра. Лозница.
- Majnarić-Pandžić, N. 2003. The Burial Rites of the Bronze Age and the Iron Age in Croatia. In: *Sahranjivanje u bronzano i gvozdeno doba*. Simpozijum, Čačak 2002 (ur. N.Bojović, M.Vasić). Čačak, 41-60.
- Мандић, Љ.2013. Археолошко благо пожешког и ариљског краја – неолит, енеолит и рана бронза. *Ужички зборник* 36. Ужице, 15-72.
- Марковић, Ђ. Ј. 1980. *Регионална географија СФР Југославије*. Грађевинска књига. Београд.
- Marović, I., Čović, B. 1983. Cetinska kultura. U: *Praistorija jugoslavensih zemalja IV - Bronzano doba* (ur. A. Benac). Sarajevo, 191-231.
- Machnik, J. 1978. *Praistoria ziem polskich III – Wczesna epoka brazu*. Wroclaw.
- Machnik, J. 1991. *The Earliest Bronze Age in the Carpathian Basin*, (Ed. J. H. Ottaway), University of Bradford.
- Милићевић, Ђ.М. 1876. *Кнежевина Србија*. Београд.
- Morintz, S., Șerbănescu, D. 1985. Rezultatele cercetărilor de la Radovanu, punctul „Gorgana a doua“ (jud. Călărași). I. Așezarea din epoca bronzului. II. Așezarea geto-dacică – Studii preliminare. *Thraco-dacica VI*, 1-2. București, 5-30.
- Motzoi-Chicideanu I., 2011. *Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară*, Bucuresti, Editura Academiei.
- Mozsolics, A. 1967. *Bronzefunde des Karpatenbeckens - Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Mozsolics, A. 1973. *Bronze und Goldfunde des Karpatenbeckens – Depotfundhorizonte von Fórró und Opalyi*. Budapest.
- Müller-Karpe, H. 1980. *Handbuch der Vorgeschichte - Bronzezeit*. Verter Band. München.
- Nestor, I. 1960. Începuturile societăți gentilice patriarhale și ale destrămării orânduirii comunei primitive. Epoca bronzului. In: *Istoria României I*. București, 90-113.
- Никитовић, Л. 1994. Праисторијска хумка у селу Турици код Гуче и њен значај у раном бронзаном добу Драгачева. *Зборник радова Народног музеја XXIV*. Чачак, 29-39.

- Никитовић, Л.1996. Праисторијска хумка на Великом Пољу у Јанчићима код Чачка. *Зборник радова Народног музеја XXVI*. Чачак, 25-30.
- Никитовић, Л. 1999. Резултати ископавања праисторијске некрополе на локалитету Дубац у Јанчићима на Каблару. *Зборник радова Народног музеја XXIX*. Чачак, 5-21.
- Никитовић, Л. 2000. Праисторијска хумка на локалитету Аде у селу Пријевору. *Зборник радова Народног музеја XXX*. Чачак, 5-11.
- Никитовић, Л. 2001. Прилог проучавању празних гробова у бронзаном добу Драгачева. *Зборник радова Народног музеја XXXI*. Чачак, 6-11.
- Nikitović, L. 2003. Krstac- Ivkovo Brdo, nekropola sa humkama iz bronzanog doba. U: *Sahranjivanje u bronzano i gvozdeno doba*. Simpozijum, Čačak 2002 (ur. N.Bojović, M.Vasić). Čačak, 11-21.
- Никитовић, Л., Васић, Р. 2002. Хумка из бронзаног доба на локалитету Равнине у селу Јанчићи код Чачка, *Зборник радова Народног музеја XXXII*, Чачак, 23-32.
- Никитовић, Л., Васић, Р. 2005. Гротница у Гучи – некропола под хумкама из бронзаног доба. *Зборник Народног музеја XVIII-1*. Београд, 123-139.
- Nikitović, L., Vasić, R., Stojić, M. 1997. The Mound Necropolis Lugovi-Bent in Mojsinje, Excavations in 1997. *Старинар* НС 48. Београд, 123-132.
- Никитовић, Л., Стојић, М., Васић, Р. 2002. *Мојсиње, некропола под хумкама бронзаног и гвозденог доба*. Народни музеј Чачак, Археолошки институт Београд (ур. Н. Бојовић, М. Васић). Чачак.
- Nikolić D. 2000. *Kostolačka kultura na teritoriji Srbije*. Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Centar za arheološka istraživanja, Knjiga 19. Beograd.
- Nikolova, L.2010. Towards the Accumulation of Wealth and Social Complexity in Prehistory, *Acta Terrae Septemcastrensis IX*. Sibiu, 57-64.
- Novotná, M. 1984. *Halsringe und Diademe in der Slowakei*. Prähistorische Bronzefunde. Abteilung XI, Band 4. Verlag C.H. Beck. München.
- Palinkaš, N. 2013. Notes on sun cult and burials in the Romanian Middle and Late Bronze Age (ca 2000-1200). In: *The Thracians and their Neighbors in the Bronze and Iron Age*. Proceedings of the 12th International Congress of Thracology. Tâgoviște September 2013 (Eds.V.Sîrbu, V.Ştefănescu). Editura Istros. Braşov, 311-322.

- Паровић – Пешикан, М. 1995. Запажања о микенском утицају на подручју централног Балкана. *Старинар н.с. XLV-XLVI*. Београд, 3 – 26.
- Рековић, М. 2007. Paraćinska kulturna grupa. Zadužbina Andrejević. Београд.
- Перишић, С. 1984. *Predmeti od kosti, roga i kamena* - iz Odseka za praistoriju Muzeja grada Beograda. Београд.
- Петровић, Ј. 1986. Bronzano doba. U: *Gomolava od praistorije do srednjeg veka* (ur. М. Далмација). Нови Сад, 31-36.
- Петровић, Б. 2006. *Калуђерске ливаде, некропола бронзаног доба*. Музеј града Београда. Монографије 12. Београд.
- Риттони, Р. 1954. *Urgeschichte des Österreichischen Raumes*. Wien.
- Рора, С. I. 2010. Între podoabe, statut social simbolică. Pandantivele –ochelari din Bronzul transilvănean. *Apulum XLVII*. Alba Iulia, 1-22.
- Поповић, И. В. 1996. *Општина Чачак, географска проучавања*. Чачак.
- Поповић, И. В. 2006. *Општина Лучани*. Лучани.
- Радичевић, Д. 2000. Средњовековно српско гробље на локалитету Гушевац у Мрчајевцима. *Зборник радова Народног музеја XXX*. Чачак, 61-109.
- Радовић, П. 2013. Биоархеолошка анализа људских скелетних остатака са бронзанодопског локалитета Дубац у Јанчићима, *Зборник радова Народног музеја XLIII*, Чачак, 19-34.
- Ранковић, Д., Икодиновић, М. 1973. Извештај систематских истраживања Доњег Драгачева. *Зборник радова Народног музеја IV*. Чачак, 155-181.
- Ранковић, Д., Икодиновић, М. 1974. Извештај систематских истраживања Горњег Драгачева. *Зборник радова Народног музеја V*. Чачак, 177-195.
- Raczky, P., Hertelendi, E., Horváth, F. 1992. Zur absoluten Datierung der bronzzeitlichen Tell-Kulturen in Ungarn. In: W. Meier-Arendt (ed.), *Bronzezeit in Ungarn*. Forschungen in Tell - Siedlungen an Donau und Theiß. Ausstellungskat. Frankfurt am Main, 42–47.
- Ршумовић, Р. 2002. Географске особине пожешке котлине. *Пожешки годишњак 2*. Народна библиотека Пожега. Пожега, 5-11.

- Савић, О. 1989. Географске одлике ужичког подручја. У: *Историја Титовог Ужица I*. Историјски институт из Београда, Народни музеј из Београда. Титово Ужице, 13-36.
- Schreiber – Kalitz, R. 1984. Komplex der Nagrév Kultur, in: *Kulturen der frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans* (Hrg. N. Tasić). Beograd, 133-190.
- Schuster, C. 2003. Zur Bestattungsweise in Südrumänien in der Bronzezeit. In: *Sahranjivanje u bronzano i gvozdeno doba*. Simpozijum, Čačak 2002. Čačak, 109-138.
- Schuster, C., Comşa, A., Semuc, C. 2005. Zu den Bestattungen der frühbronzezeitlichen Glină-Kultur. *Studia Antiqua et Archaeologica* 10–11. Iaşi, 41–60.
- Sreјović, D. 1976. Humke stepskih odlika na teritoriji Srbije. *Glasnik Centra za balkanološka ispitivanja*, knjiga XIII. Sarajevo, 117-130.
- Срејовић, Д. 1979. Покушај етничког и територијалног разграничења старобалканских племена на основу начина сахрањивања. У: *Сахрањивање код Илира*. Зборник радова приказаних на научном скупу српске академије наука и уметности и Балканолошког института САНУ. Златибор, мај 1976 (ур. М. Гарашанин). Београд, 79-87.
- Sreјović, D. 1987. Die Hauptwege des Vorstösses der Steppenulturen auf den Balkan. In: *Hügelbestattung in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone während der Äneolithischen Periode*. Internationales symposium Donji Milanovac 1985 (Hrsg. D. Sreјović, N. Tasić). Beograd, 45-49.
- Срејовић, Д. 2002. *Илири и Трачани* (приредио В. Јовић). Београд.
- Станојевић, А. 1890. Бат из Марковице. *Старинар* 7. Београд, 108-110.
- Степић, М. 2006. Морава и Поморавље – геополитички положај и геополитички значај. У: *Морава*. Завод за уџбенике и наставна средства. Београд, 13-41.
- Стојић, М. 1980. *Старе културе и народи на тлу средњег Поморавља*. Каталог изложбе. Светозарево.
- Стојић, М. 1986. *Гвоздено доба у басену Велике Мораве*. Докторска дисертација. Београд-Светозарево.
- Стојић, М. 1996. Једна врста двојног суда у Поморављу. *Зборник радова Народног музеја XXVI*. Чачак, 17-23.

- Стојић, М. 1997. Локалитет Гушавац у Мрчајевцима -результати истраживања гробова из праисторије. *Зборник радова Народног музеја XXVII*. Чачак, 27-36.
- Стојић, М. 1998. Културни хоризонт ватинске културне групе у Србији јужно од Саве и Дунава: Мојсиње – Добрача. У: *Рад Драгослава Срејовића на истраживању праисторије централног Балкана*. Меморијал Драгослава Срејовића. Зборник радова I. Крагујевац, 133-146.
- Стојић, М. 2000. Праисторијска керамика са локалитета Соколица у Остри. *Зборник радова Народног музеја XXX*. Чачак, 15-20.
- Стојић, М., Чађеновић, Г. 2006. *Крушевац*. Археолошка грађа Србије II. Културна стратиграфија праисторијских локалитета у зони става Западне Мораве и Јужне Мораве. Београд – Крушевац.
- Stojić, M., Nikitović, L. 1996. Ada in Prijedor bei Čačak – Beitrag zur der Bronzezeit im Moravagebiet und im serbischen Donaugebiet. *Старинар Н.С. XLVII*. Београд, 205-212.
- Стојић, М., Церовић, М. 2011. *Шабач*. Археолошка грађа Србије VII. Културна стратиграфија праисторијских локалитета у Подрињу. Београд - Шабач.
- Тасић, Н. 1961. Ђурђевачка Главица – прилог проучавању вучедолске групе јужно од Саве и Дунава. *Старинар Н.С. XI/ 1960*. Београд, 143-156.
- Тасић, Н. 1965. Остаци некрополе параћинске групе код Мађије, *Старинар Н.С. XII-XIV/1962-1963*. Београд, 189-192.
- Tasić, N. 1968. Die Vinkovci – Gruppe – eine neue Kultur der Frühbronzezeit in Syrmien und Slawonien. *Archaeologia Jugoslavica IX*. Beograd, 19-29.
- Tasić, N. 1974. Bronzано doba. У: В. Брукнер, В. Јовановић, Н. Тасић. *Praistorija Vojvodine*. Novi Sad, 185-256.
- Тасић, Н. 1983. *Југословенско Подунавље од индоевропске сеобе до продора Скита*. Нови Сад - Београд.
- Tasić, N. 1984. Die Vinkovci-Kultur. In: *Kulturen der frühbronzenzeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans* (Hrg. N. Tasić). Beograd, 15-32.
- Tasić, N. 1995. *Eneolithic Cultures of Central and West Balkans*. Institute for Balkan studies. Belgrade.

- Тасић, Н. 1990. Крушевац и околина у праисторијском добу. У: Павле Васић, *Уметничка топографија Крушевца* (ур. М. Јовановић, Љ. Ђидић). Нови Сад – Крушевац, 11-28.
- Тасић, Н. 1991. Значај Параћин културе у развоју бронзаног доба и старијег гвозденог доба централне и јужне Србије. *Старинар* Н.С. XL-XLI (1989/1990). Београд, 121-126.
- Тасић, Н. 2001. Праисторијске културе и налазишта на подручју Крушевца. У: *Археолошка налазишта Крушевца и околине* (ур. Н. Тасић и Е. Радловић). Зборник радова са научног скупа Археолошка налазишта Крушевца и суседних области, одржаног 15-18 маја 1997. године у Крушевцу. Крушевац – Београд, 7-19.
- Тасић, Н. 2002. Некропола у Белегишу и проблем белегишке културе. У: С. Вранић, *Белегиш, Стојића Гумно - некропола сапљених покојника*. Београд, 168-184.
- Tasić, N. 2004. Historical Picture of Development of Bronze Age Cultures in Vojvodina. *Старинар* Н.С. LIII-LIV (2003-2004). Београд, 23-34.
- Teržan, B., Črešnar, M. 2014. *Absolutno datiranje bronaste in železne dobe na Slovenskem*, Katalogi in Monografije 40. Narodni muzej Slovenije, Filozofska fakulteta. Ljubljana.
- Thomas, J. 2001. Archaeology of Place and Landscape. *Archaeological Theory Today* (ed. I. Hodder). Polity, Blackwell. Cambridge, Oxford, 165-186.
- Todorović, J. 1977. *Praistorijska Karaburma II*. Београд.
- Тодоровић, А. 2007. Физичко-географске карактеристике Врњачке Бање. *Глобус* 38. Српско географско друштво. Београд, 231-240.
- Тодоровић, Ј., Симовић, А. 1959. Праисторијска некропола у селу Рутевац код Алексинца. *Старинар* Н.С. IX – X/1958-1959. Београд, 267-271.
- Тројановић, С. 1890. Преисторијске старине из рудничког округа, *Старинар* 7. Београд, 101-107.
- Тројановић, С. 1892. Преисторијске старине из рудничког округа. *Старинар* 9. Београд, 1-23.
- Тројановић, С. 1930. *Ватра у обичајима и животу српског народа*. Београд.
- Тројановић, С. 1983. *Главни српски жртвени обичаји*. Београд.

- Филиповић, В. 2006. Локалитет Илирско гробље у Буковачком пољу. *Гласник Друштва конзерватора Србије* 30. Београд, 47- 49.
- Филиповић, В. 2008. *Некрополе развијеног бронзаног доба Подгорине и доњег Подриња - нова истраживања у западној Србији*. Непубликована магистарска теза одбрањена на Филозофски факултету у Београду.
- Филиповић, В. 2009. Две хумке са Илирског гробља у Буковачком пољу. *Архаика* 2/2008. Београд, 39–51.
- Филиповић, В. 2013. Нова истраживања некропола развијеног бронзаног доба у северозападној Србији, хронолошка и терминолошка питања, *Гласник Српског археолошког друштва* 29. Београд, 51-84.
- Fischl, K., Kiss, V., Kulcár, G., Szeverényi, V. 2013. Transformation in the Carpathian Basin around 1600 B.C.. In: *1600 – Cultural change in the shadow of the Thera-Eruption*. Forth Archaeological Conference of Central Germany, October 14-16, 2011 in Halle (Salle) (Hrgs.H. Meller, F. Bertemes, H. R. Borf, R.Risch). Halle (Salle), 355-366.
- Forenbaher, S. 1991. Nalazišta grupe “Belegiš II” u istočnoj Slavoniji. *Opuscula Archaeologica* 15. Zagreb, 47-69.
- Forenbaher, S. 1993. Radiocarbon Dates and Absolute Chronology of the Central European Early Bronze Age. *Antiquity* vol. 62, num. 254. Oxford, 218-256.
- Furmánek, V. 1980. *Die Anhänger in der Slowakei*. Prähistorische Bronzefunde. Abteilung XI, Band 3. München.
- Hamilakis, Y. 1998. Eating the dead: mortuary feasting and the politics of memory in the Aegean bronze age societies. In: *Cemetery and society in the Aegean bronze age* (ed.K.Branigan). Sheffield: Sheffield Academic Press, 115-132.
- Hänsel, B. 1968. *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*, Bonn.
- Hänsel, B., Medović, P. 1991. *Vorbericht über die jugoslawisch-deutschen Ausgrabungen in der Siedlung von Feudvar bei Mošorin (Gem. Titel, Vojvodina) von 1986-1990*. Sonderdruck aus der Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 72. Mainz.
- Hänsel, B., Medović, P. 1992. C-14-Datierung aus den früh- und mittelbronzezeitlichen Schichten der Siedlung von Feudvar bei Mošorin in der Vojvodina. *Germania* 70 (Anzeiger

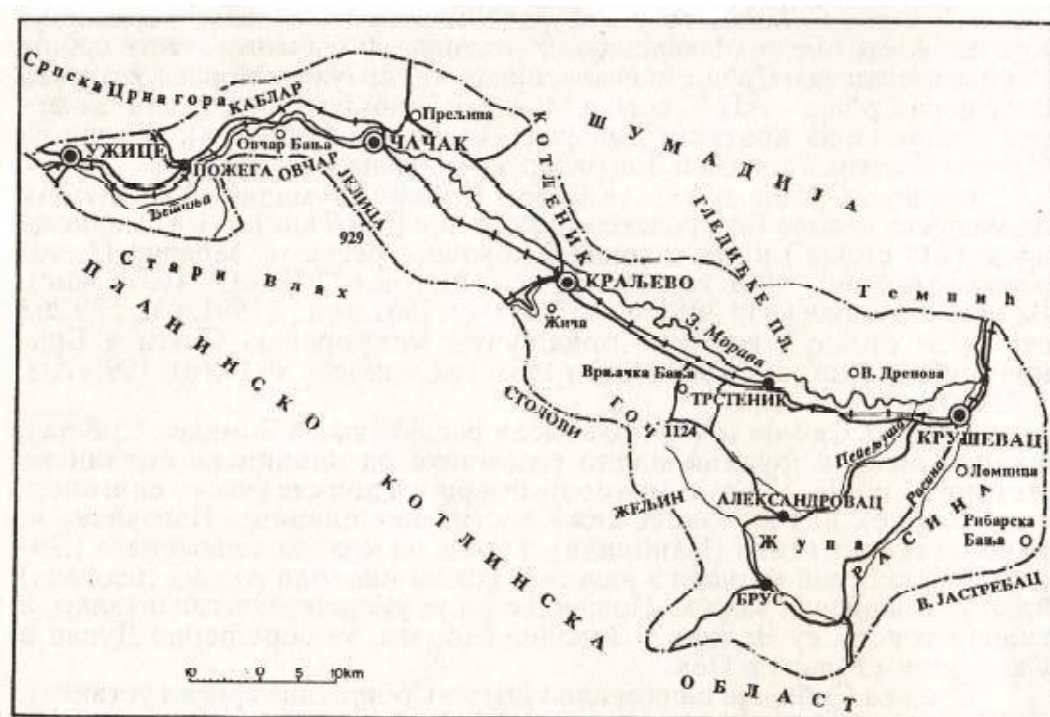
- der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts). Mainz am Rhein, 251-257.
- Hänsel, B., Teržan, B. 2000. Ein bronzzeitliche Kuppelgrab ausserhalb der mykenischen Welt im Norden der Adria. *Praehistorische Zeitschrift* 75. Berlin, 161-183.
- Harding, A. 1995. *Die Schwerter im ehemaligen Jugoslawien*. Prähistorische Bronzefunde. Abteilung IV, Band 14. Franz Steiner Verlag. Stuttgart.
- Harding, A. 2000. *European Societies in the Bronze Age*. Cambridge University Press.
- Harding, A. 2003. The Morava valley and the Aegean in the Bronze Age. In: *Sahranjivanje u bronzano i gvozdeno doba*. Simpozijum, Čačak 2002 (ur. N.Bojovć, M.Vasić). Čačak, 23-29.
- Häusler, A. 2012. Vergleichende Untersuchungen zu den Bestattungssitten Mittel- und Osteuropas seit der frühen Bronzezeit. *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte*. Band 93. Landesmuseum für Vorgeschichte (Hrg.H.Meller). Halle (Salle) 2009, 291-400.
- Херодотова историја II, (ур. Бранко Гавела). Нови Сад 1980.
- Hochstetter, A. 1984. *Kastanas, die Handgemachte Keramik*, Prähistorische Archaeologie in Südosteuropa. Band 3. Berlin.
- Цанић-Тешановић Ј., Глигорић Р. 2001. *Праисторијска некропола Пауље код Лознице*. Музеј Јадра. Лозница.
- Ciugudean, H. 1995. The later Eneolithic/Early Bronze Age tumulus-burials in central and south-western Transilvania (I). *Apulum* XXXII. Alba Iulia, 13-32.
- Ciugudean, H. 1997. The later Eneolithic/Early Bronze Age tumulus-burials in central and south-western Transilvania (II). *Apulum* XXXIV. Alba Iulia, 43-47.
- Ciugudean, H. 2011. Mounds and mountains: burials rituals in Early Bronze Age Transilvania. In: *Bronze Age rites and rituals in the Carpathian Basin*. Proceedings of the international colloquium from Târgu Mureş, October 2010 (Eds. S.Berecki, R.Németh, B.Rezi). Editura Mega. Târgu Mureş, 21-57.
- Coles, J. M., Harding, A. F. 1979. *The Bronze Age in Europe*. London.
- Cofman, Ž. 2003. Antropološki nalazi sa lokaliteta Lugovi-Bent u Mojsinju kod Čačka. U: *Sahranjivanje u bronzano i gvozdeno doba*. Simpozijum, Čačak 2002 (ur. N.Bojovć, M.Vasić). Čačak, 211-217.

- Crăciunescu, G. 2007. *Sfârșitul epocii bronzului în sud-vestul României. Cultura Gârla Mare*. Craiova.
- Chevalier, J., Gheerbrant, A. 1987. *Rječnik simbola*. Mitovi, sni, običaji, geste, običaji, likovi, boje, brojevi. Nakladni zavod Matice hrvatske. Zagreb.
- Чайкановић, В. 1985а. *Стара српска религија и митологија*. Београд.
- Чайкановић, В. 1985б. *О магији и религији*. Београд.
- Чайкановић, В. 1994. *Студије из српске религије и фолклора 1925-1942*. Београд.
- Čović, B. 1963. Pogrebni običaji praistorijskih stanovnika glasinackog područja, *Glasnik Zemaljskog muzeja XVIII*. Sarajevo, 41-59.
- Човић, Б. 1979. *Од Бутмира до Илира*. Свјетлост. Сарајево.
- Čović, B. 1970. Ornamentisana keramika ranog bronzanog doba u tumulima zapadne Srbije i istočne Bosne. *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* 7. Tuzla, 15-21.
- Čović, B. 1981. Neka pitanja hronologije bronzanog doba glasinackog područja. *Glasnik Zemaljskog Muzeja* n.s. 35/36. Sarajevo, 99-132.
- Čović, B. 1991. Vrpčasto ukrašena keramika na istočnoj jadranskoj obali i u njenom zaleđu. *Старинар Н.С.* XL - XLI. Београд 1989/1990, 51-59.
- Šarić, J. 2005. Chipped stone projectiles in the territory of Serbia in prehistory. *Старинар Н.С.* LV. Београд, 9-33.
- Willvonseder, K. 1937. *Die mittlere Bronzezeit in Österreich*. Wien.
- Wels-Weyrauch, U. 1991. *Die Anhänger in Südbayern*. Prähistorische Bronzefunde, Abteilung XI, Band 5. Stuttgart.
- Wels-Weyrauch, U. 1994. Im Grab erhalten, im Leben getragen – Tracht und Schmuck der Frau, in: *Bronzezeit in Deutschland* (Hrgs. A. Jockenhövel, W. Kubach). Hamburg, 59-64.

12. Прилози

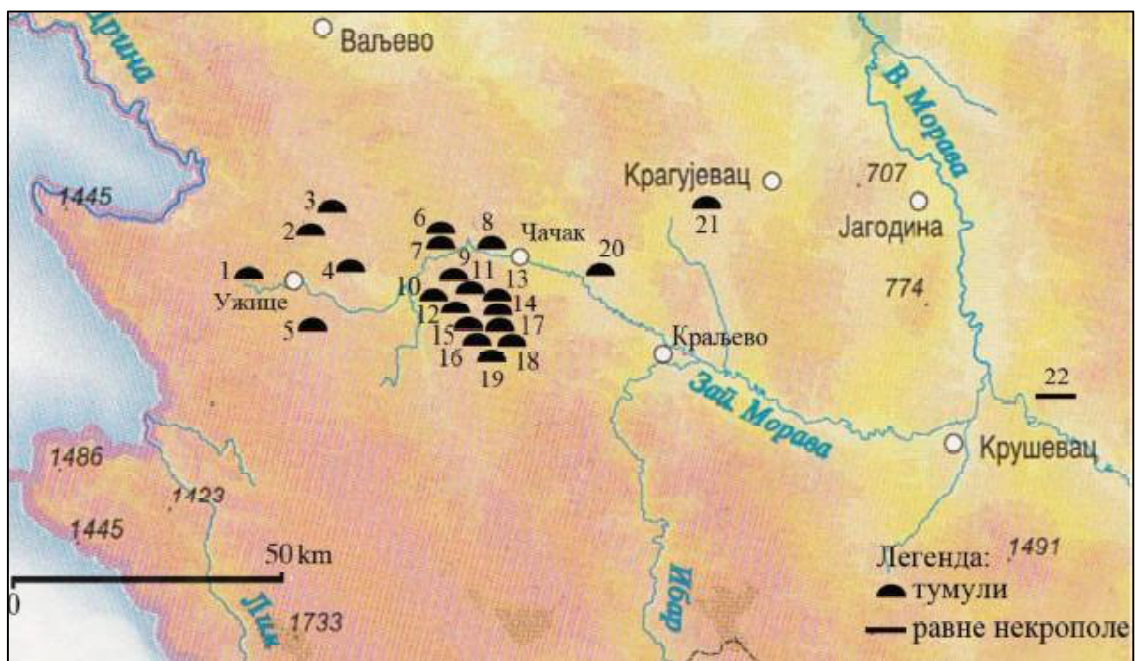

1

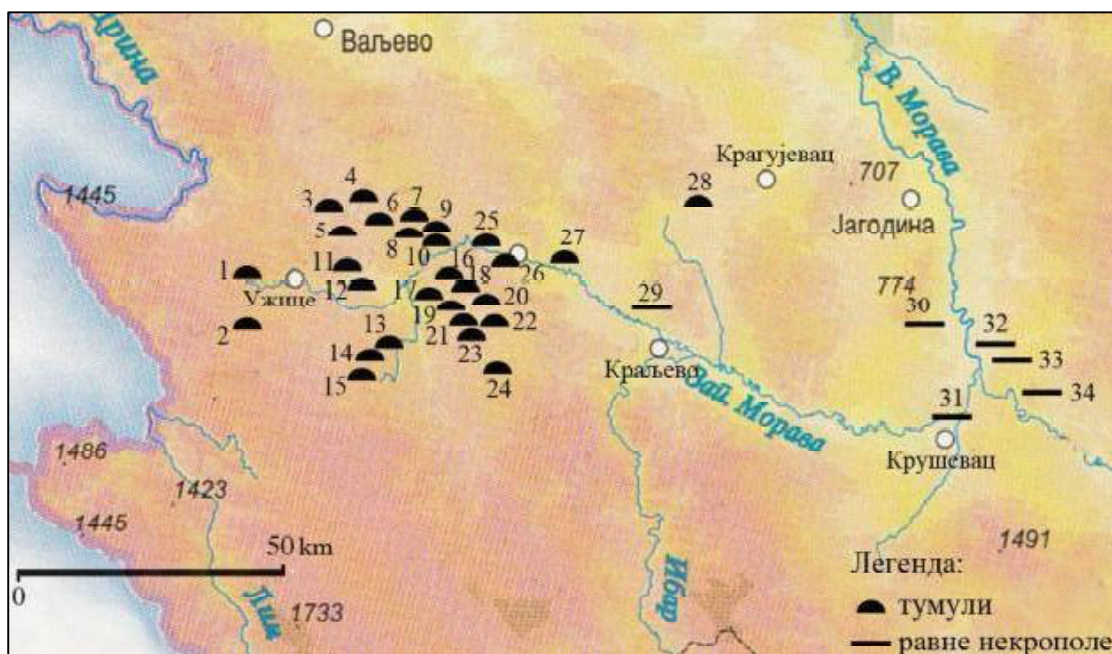

2

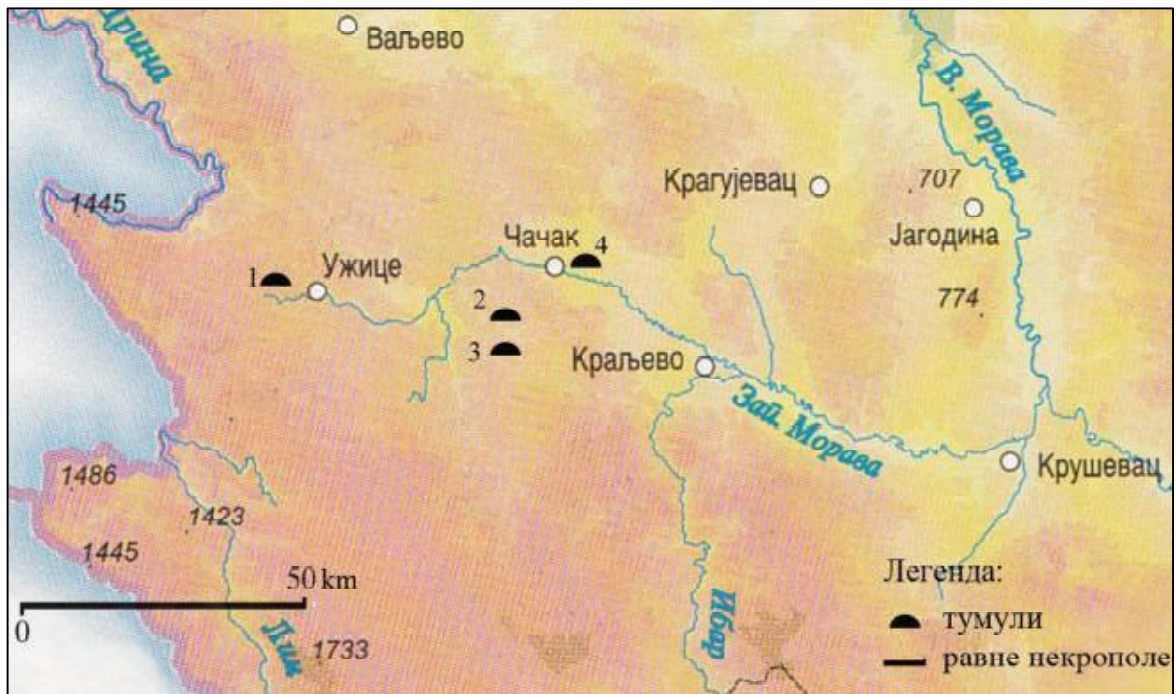
Прилог 1: Карта Западног Поморавља: 1 – положај Западног Поморавља у оквиру Србије; 2 - границе Западног Поморавља (Марковић 1980).

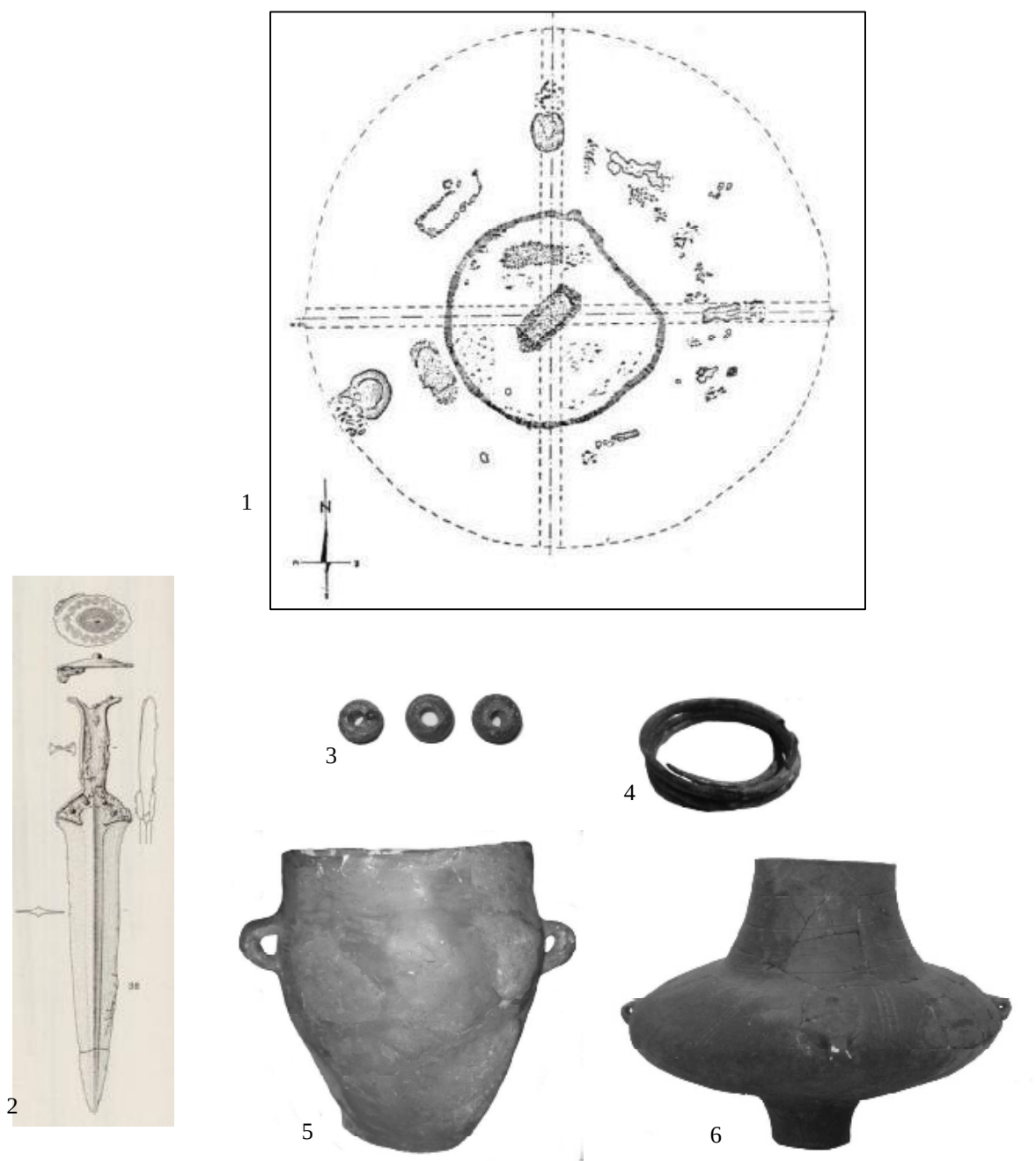
Прилог 2: Карта са локалитетима раног бронзаног доба: 1. Стапари, Мала Градина; 2. Рибашевина; 3. Ражана, Аниште; 4. Врњаци, Велики Луг; 5. Дрежник, До; 6. Јанчићи, Дубац; 7. Јанчићи, Велико Поље; 8. Пријевор, Аде; 9. Лучани, Крушевље; 10. Пилатовићи, Равни Луг; 11. Лучани, Сува Чесма; 12. Крстац, Ивково Брдо; 13. Дучаловићи, Руја; 14. Марковица - Негришори; 15. Доња Краварица, Бабињак; 16. Гуча, Ошљевац; 17. Гуча, Гротница; 18. Гуча, Рајића Брдо; 19. Гуча, Орнице; 20. Мрчајевци, Гушавац; 21. Добрача, Умке; 22. Рутевац, Утрине.

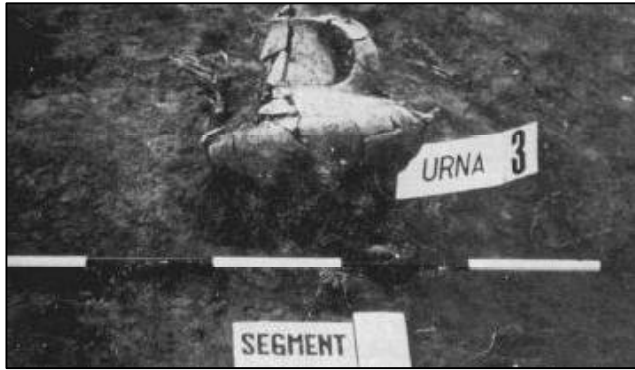
Прилог 3: Карта са локалитетима средњег бронзаног доба: 1. Стапари, Мала Градина; 2. Крива Река, Вишовина; 3. Ражана, Аниште; 4. Скаавци, Барице; 5. Губин До, Бошковица; 6. Душковци, Локве; 7. Јанчићи, Шилковица; 8. Јанчићи, Равнине; 9. Јанчићи, Дубац; 10. Јанчићи, Велико Поље; 11. Врањани, Велики Луг; 12. Висибаба; 13. Ариље, Давидовића Чаир; 14. Ариље, Трњаци; 15. Сврачково, Кулине; 16. Лучани, Крушевље; 17. Пилатовићи, Равни Луг и Ђурђевића Брдо; 18. Лучани, Сува Чесма; 19. Крстац, Ивково Брдо; 20. Дучаловићи, Руја; 21. Доња Краварица, Бабињак; 22. Гуча, Гротница; 23. Турица, Ошљевац; 24. Котража; 25. Пријевор, Аде; 26. Чачак, Бељина; 27. Мојсиње, Лугови-Бент; 28. Добрача, Умке; 29. Милочај, Горело Поље; 30. Обреж; 31. Макрешани; 32. Сталаћ, Град; 33. Маћија; 34. Рутевац, Школска Градина.

Прилог 4: Карта са локалитетима касног бронзаног доба: 1. Стапари, Мала Градина;
2. Турица, Ошљевац; 3. Котража; 4. Балуга, Катовац.

Прилог 5 : Ариље, Давидовића Чаир: 1 - основа хумке (Zotović 1985); 2 - централни гроб (Harding 1995); 3,4 - гроб 2; 5 - урна 1 (фото К.Дмитровић, непубликовано, Народни музеј Ужице); 6 - урна 2 (Zotović 1985; фото К.Дмитровић).

1

2

3

4

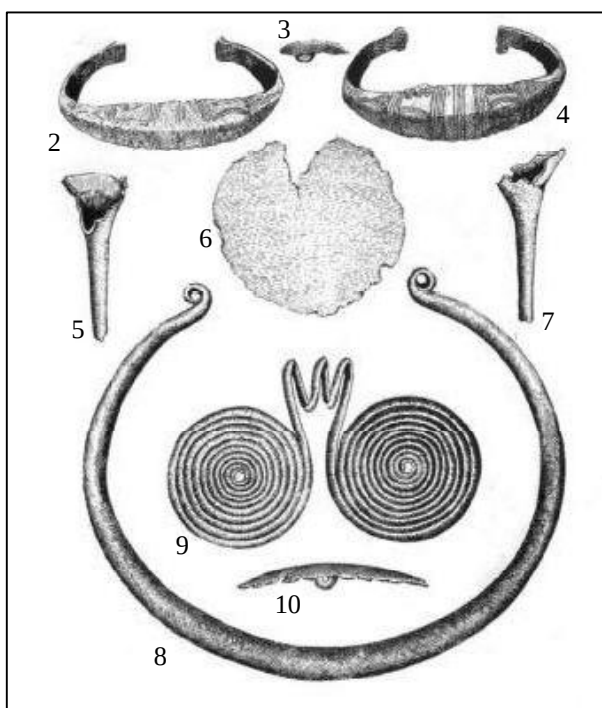

5

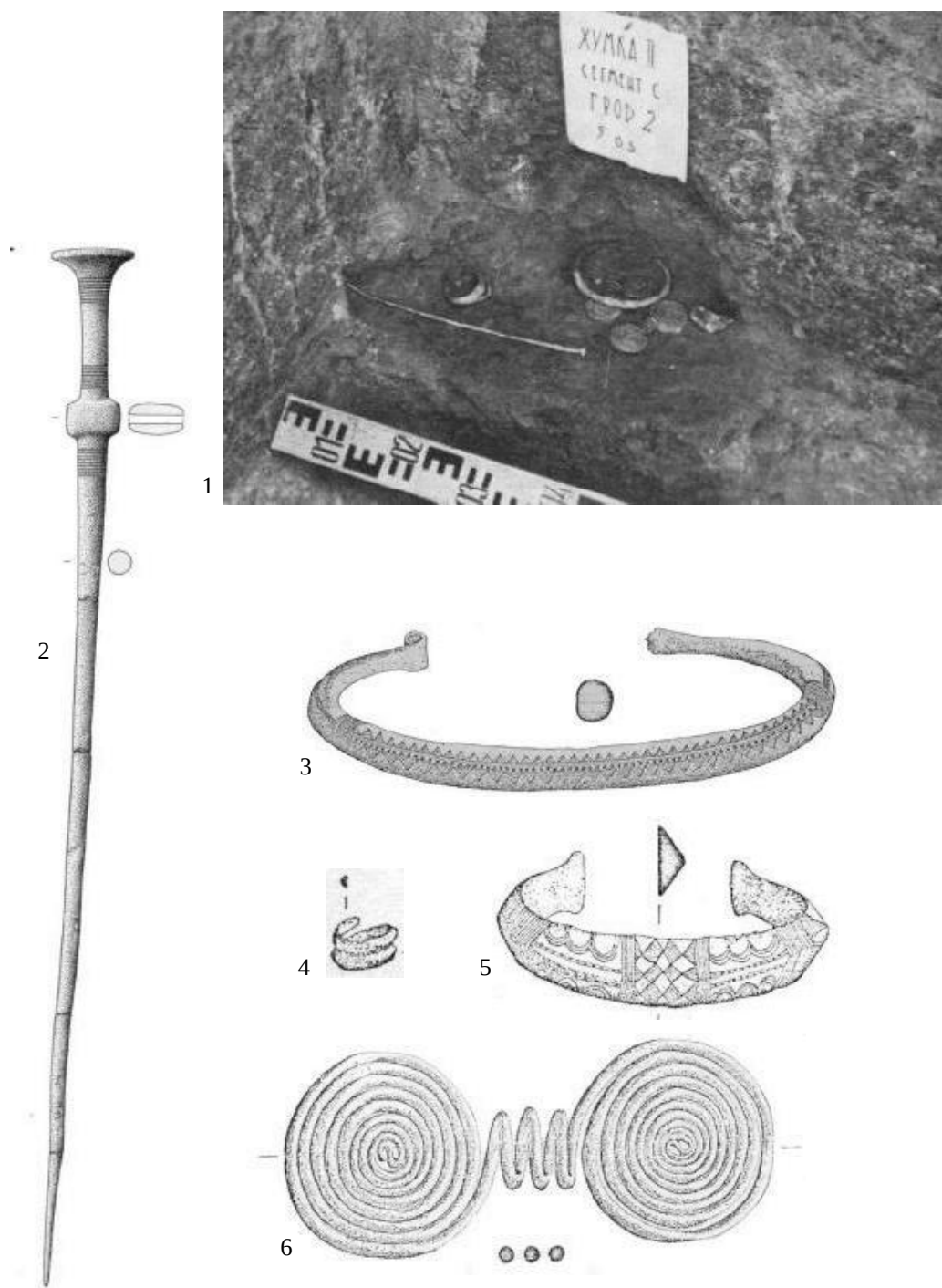
Прилог 6: Ариље, Давидовића Чаир: 1 – урна 3; 5 - пећ (Zotović 1985); 2 - урна 3; 3 - наруквица (фото К. Дмитривић; непубликовано, документација Народног музеја у Ужицу); 4 – шоља (Ђурић, Кековић 1989; фото К.Дмитровић).

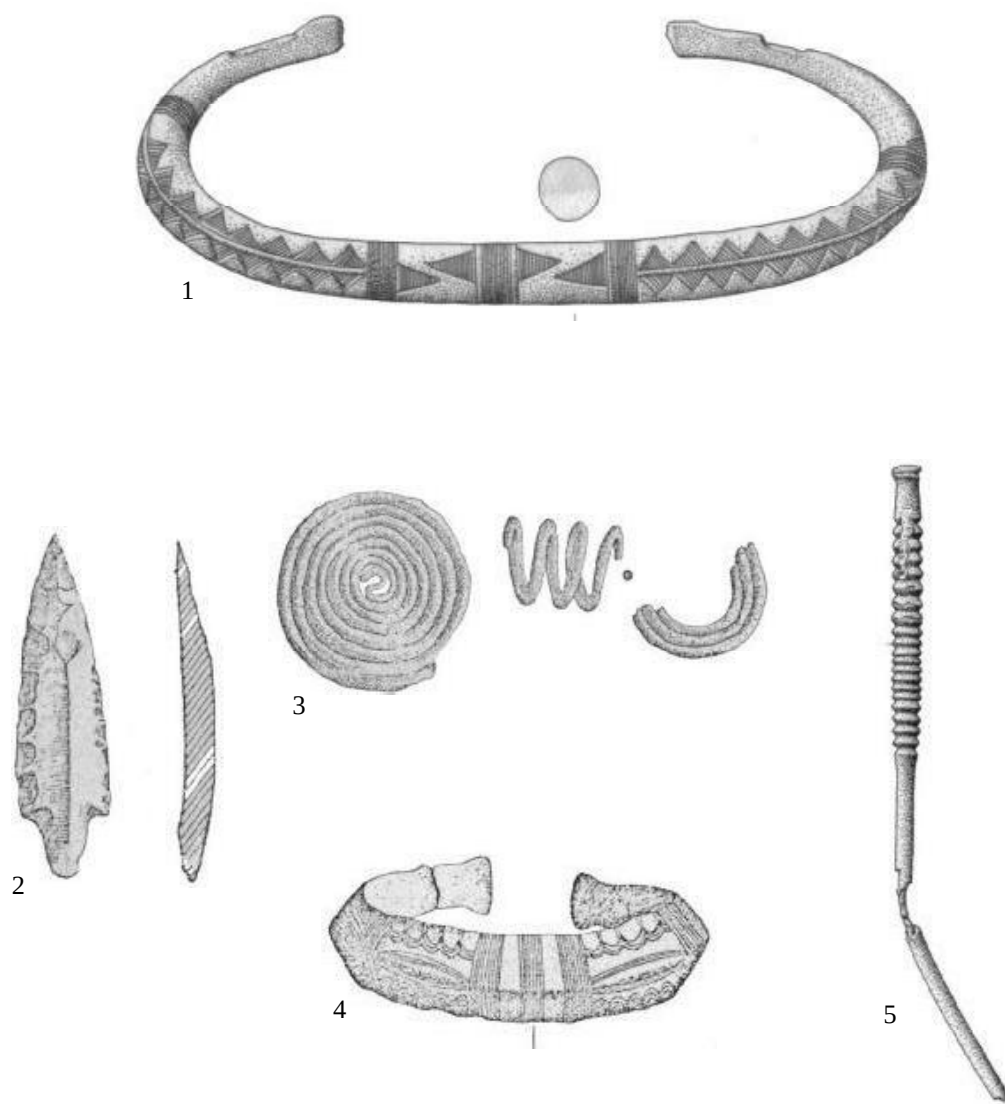
Прилог 7 : Ариље, Трњаци: 1 (Vasić 2010); 2-5 (документација Народног музеја у Ужицу); Висибаба: 6 (Ђурић, Кековић 1989; фото К.Дмитровић).

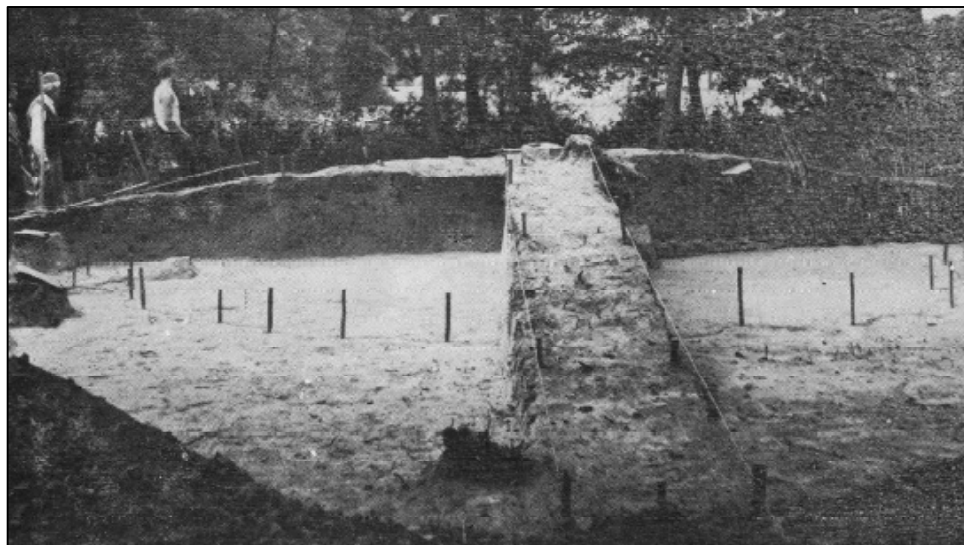
Прилог 8: Врањани, Велики Луг: хумка I: централни гроб: 1 -10 (Zotović 1985); 11 – урна (Zotović 1985; фото К. Дмитривић).

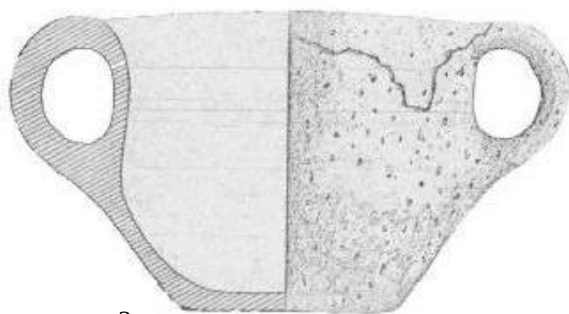
Прилог 9: Врањани, Велики Луг: хумка II: централни гроб: 1 (Zotović 1985); 2 (Vasić 2003); 3-6 (непубликовано, документација Народног музеја у Ужицу).

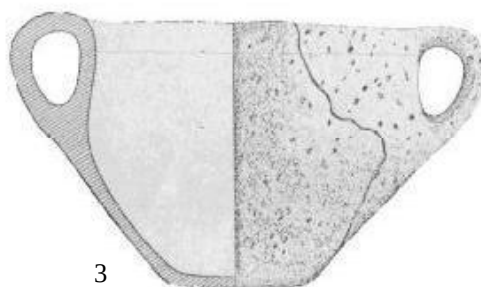
Прилог 10: Врањани, Велики Луг: хумка II: периферни гроб: 1 (Vasić 2010); 2 – 4 (непубликовано, документација Народног музеја у Ужицу); 5 (Vasić 2003).

1

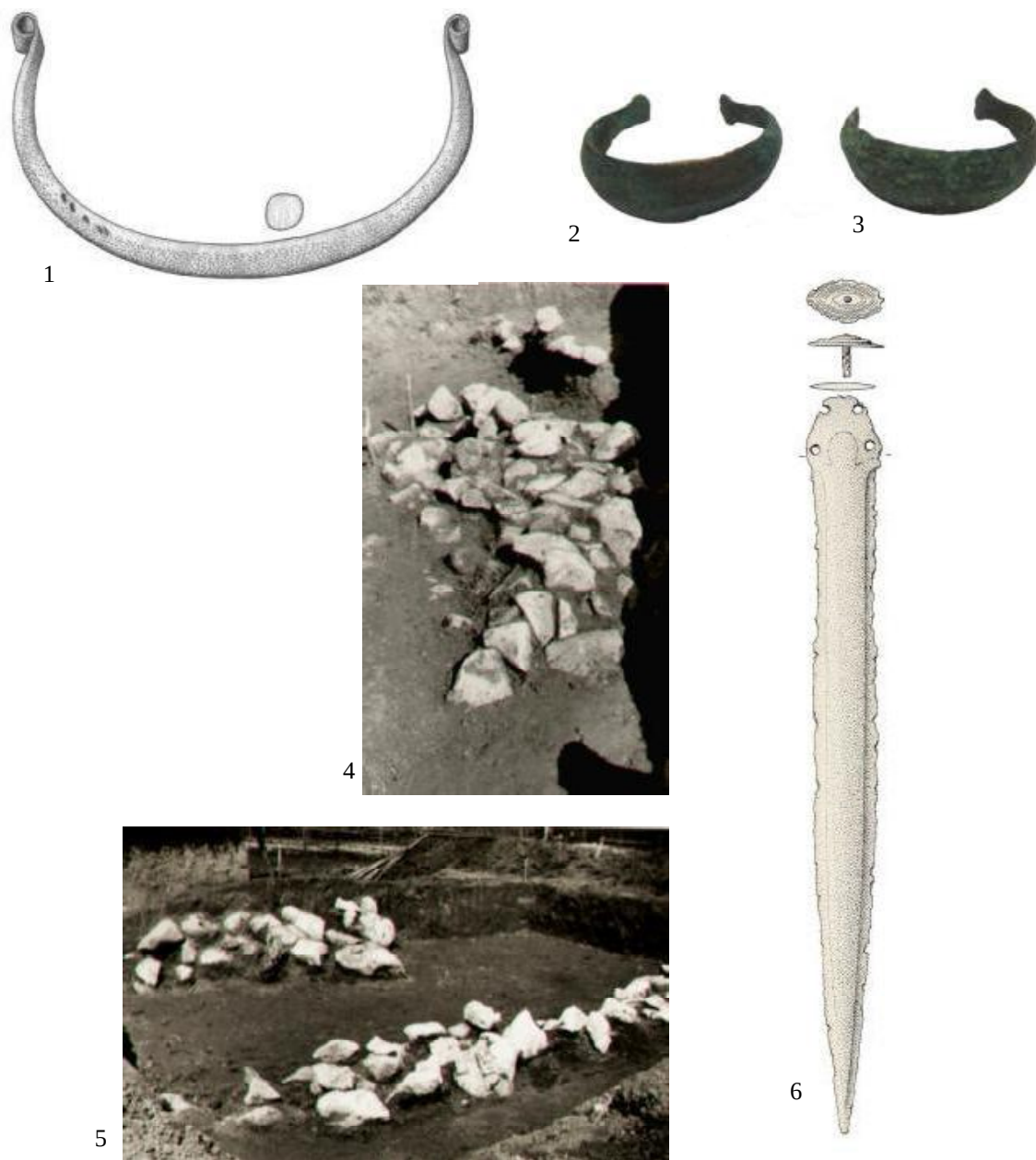

2

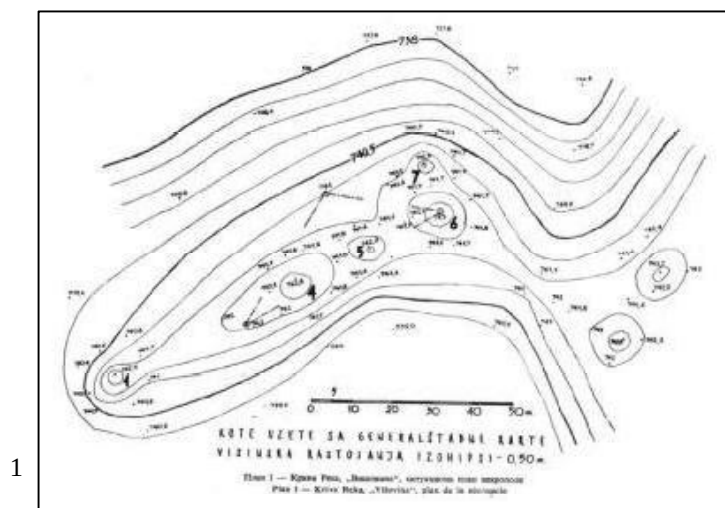

3

Прилог 11: Врањани, Велики Луг: хумка III: 1 (Zotović 1985); 2 - 3 (Zotović 1985; документација Народног музеја у Ужицу).

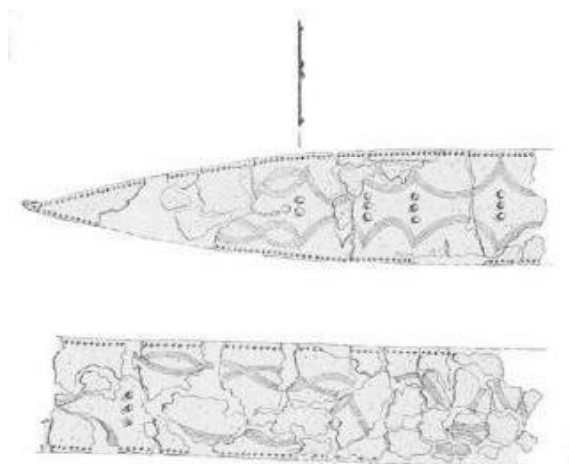
Прилог 12: Губин До, Бошковина: 1 (Vasić 2010); 2, 3 (непубликовано, Народни музеј Ужице; фото: К.Дмитровић); Дрежник, До: 4, 5 (непубликовано, документација Народног музеја у Ужицу); Душковци: 6 (Harding 1995).

Прилог 13: Крива Река, Вишовина: 1 — ситуациони план некрополе (Гарашанин Д.1967);
2 — урна 1; 3 — урна 2; 5 — урна 4; 6-10 — метални налази из урне 4 (документација
Народног музеја у Ужицу); 4 — урна 3 (Zotović 1985; фото К. Дмитривић).

1

2

3

4

5

6

7

8

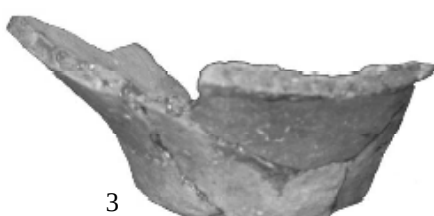
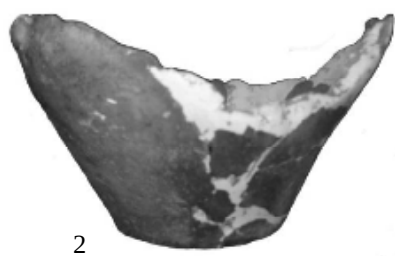
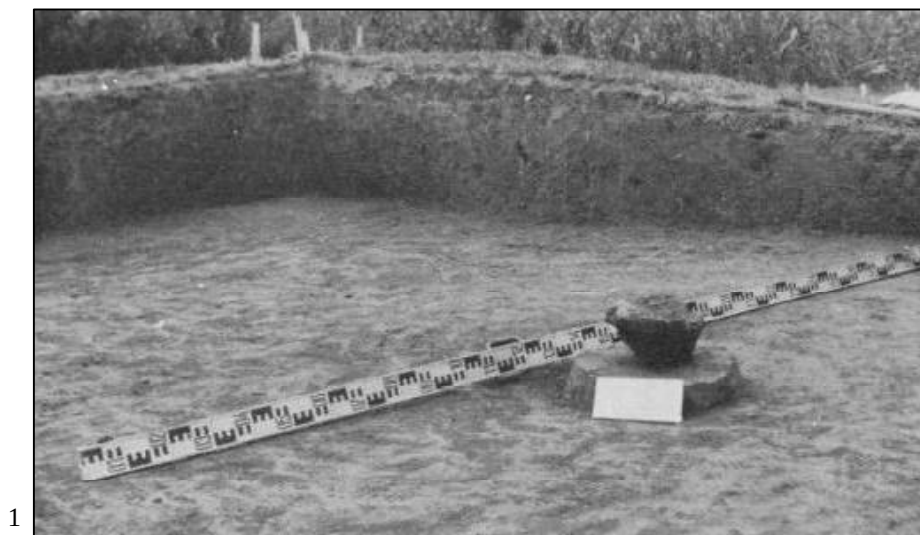

9

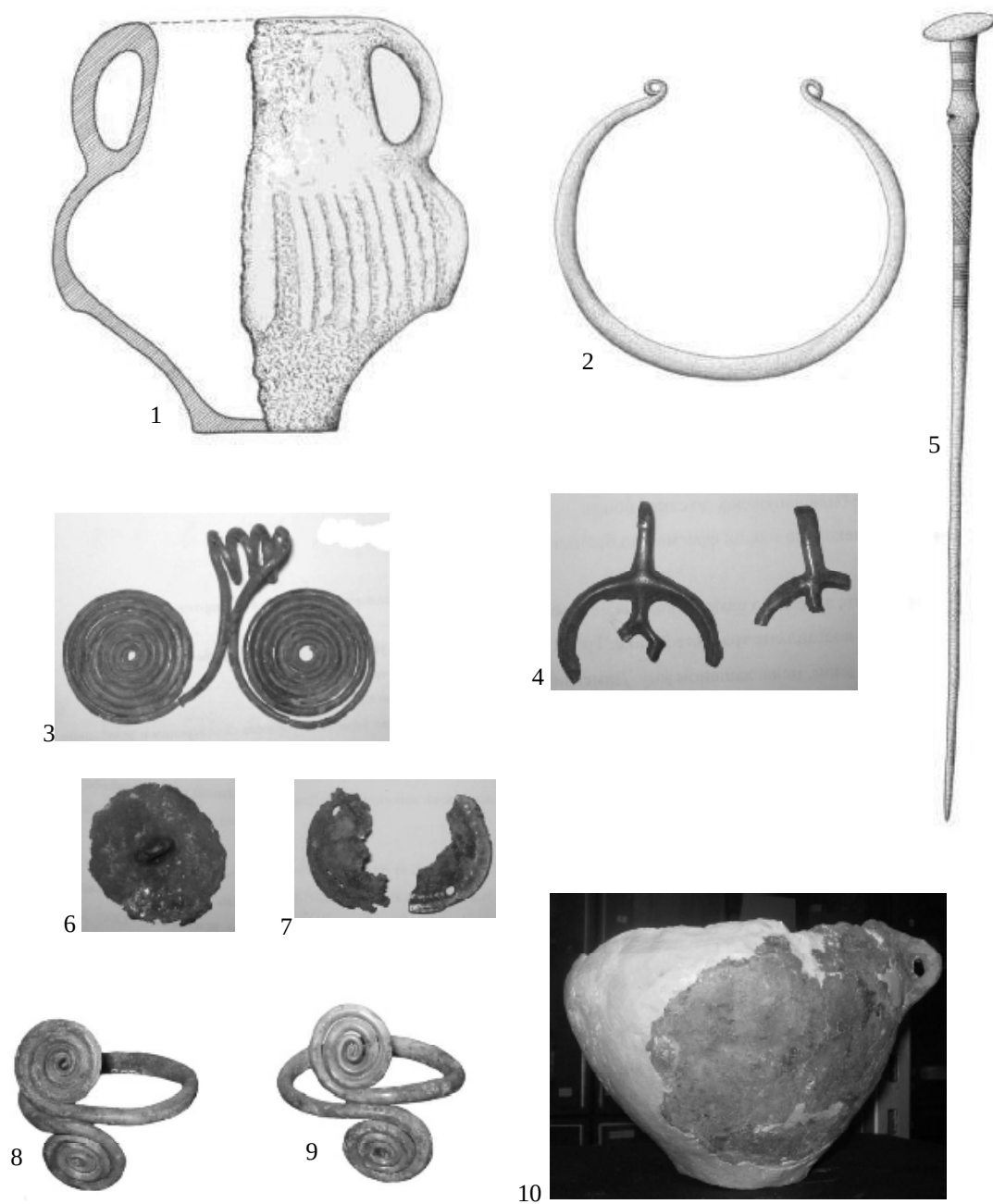
Прилог 14: Крива Река, Вишовина: 1 – урна 5 (Зотовић 1976; фото К. Дмитривић);
2 – појас из скелетног гроба 4 (Гарашанин Д.1967; документација Народног музеја у
Ужицу); 3-5 - скелетни гроб 5 (Зотовић 1976; документација Народног музеја у Ужицу);
6, 8, 9 – хумка V; 7 – хумка I (документација Народног музеја у Ужицу).

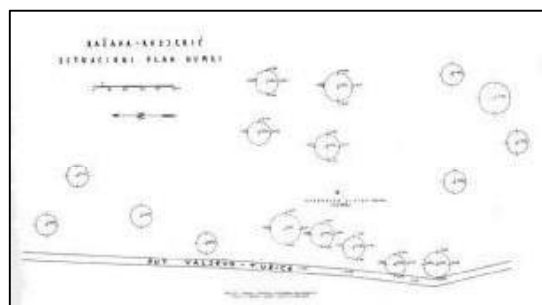
Прилог 15: Пилатовићи, Ђурђевића Брдо: 1-15 (непубликовано, Народни музеј Ужице; фото: К. Дмитривић).

Прилог 16: Пилатовићи, Равни Луг: хумка I: 1 (Zotović 1985); 2 - 4 (непубликовано, Народни музеј Ужице; фото: К. Дмитривић); хумка II: 5 (Ђурић 1993; фото: К.Дмитровић).

Прилог 17: Пилатовићи, Равни Луг: хумка IV: 1 (Zotović 1985); хумка VI: 2 (Vasić 2010); 3,4,6,7,10 (непубликовано, Народни музеј Ужице; фото: К. Дмитровић); 5 (Vasić 2003); 8, 9 - случајни налаз (Зотовић 1976; фото: К.Дмитровић).

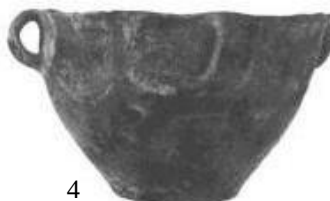
1

2

3

4

5

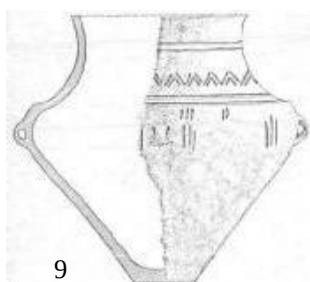
6

7

8

9

Прилог 18: Ражана, Аниште: хумка I: 1,2 (Гарашанин Д.1967); 3,5 (Zotović 1985); 4 (Ђурић 1993); 6-8 (Zotović 1985; Гарашанин Д.1967; фото: К.Дмитровић); хумка III: 9 (Ђурић 1993; документација Народног музеја у Ужицу).

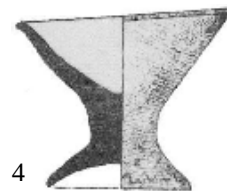
1

2

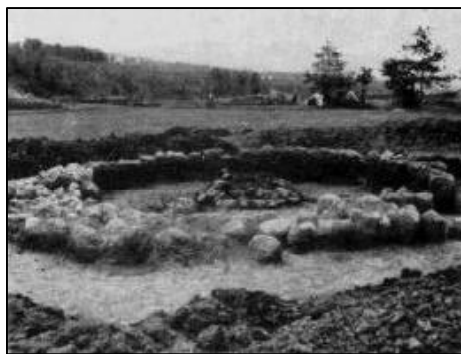
3

4

5

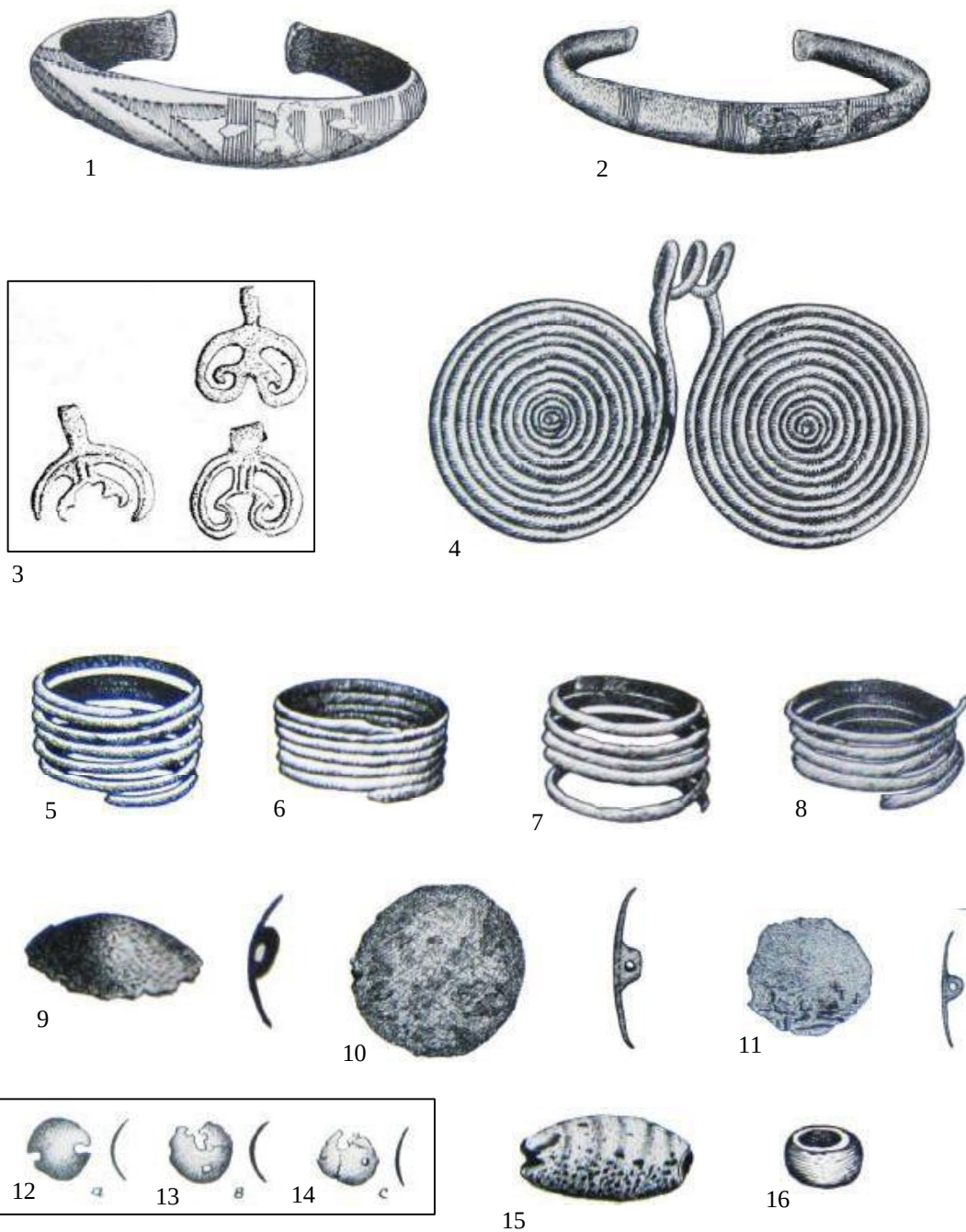

6

7

Прилог 19: Ражана, Аниште: хумка V: централни гроб: 1,2 (Гарашанин Д. 1967); 3-5 (Garašanin M., Garašanin D.1958); хумка X: 6 (Гарашанин Д.1967); 7 (Vasić 2010).

Прилог 20: Сврачково, Кулине: 1 - 4 (Zotović 1985); 5-16 (непубликовано, документација Народног музеја у Ужицу).

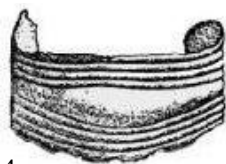
1

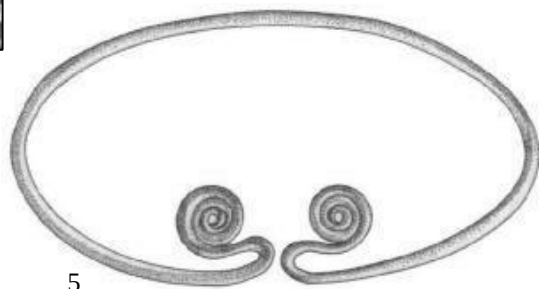
2

3

4

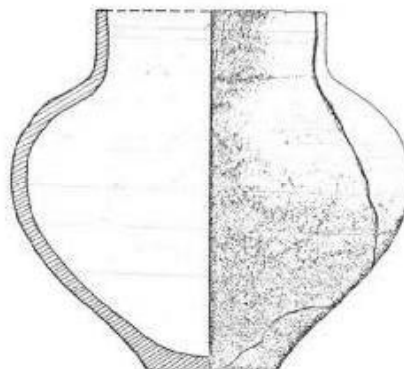

5

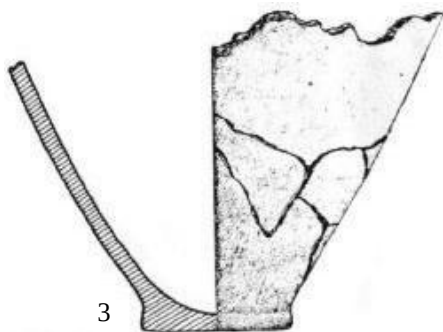
Прилог 21: Скаавци, Барице: 1- 5 (Zotović 1985).

1

2

4

3

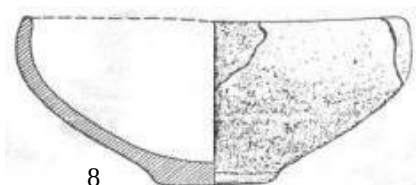
5

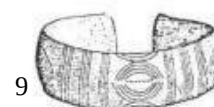
6

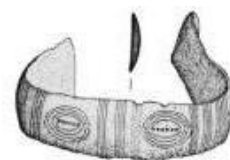
7

8

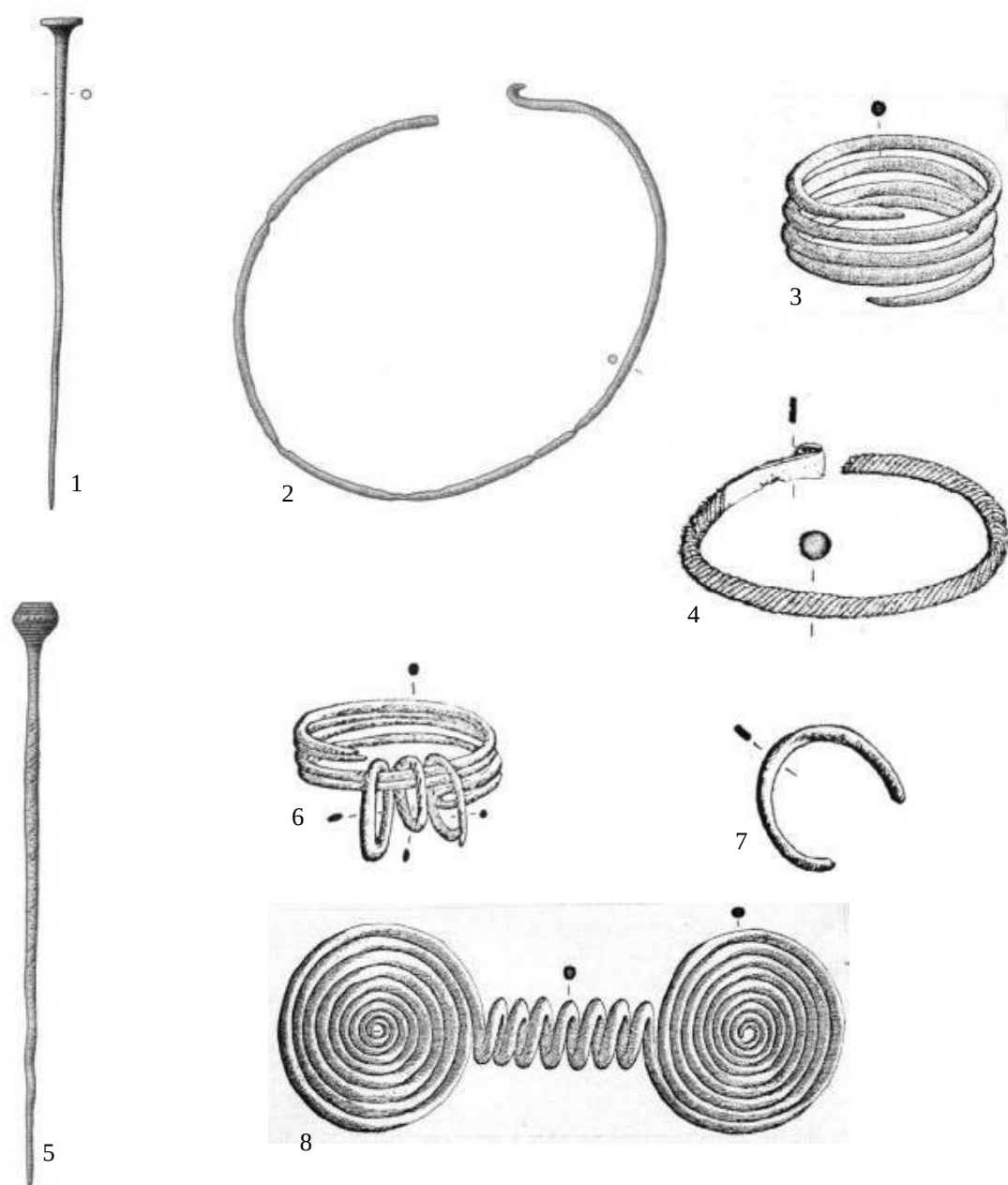

9

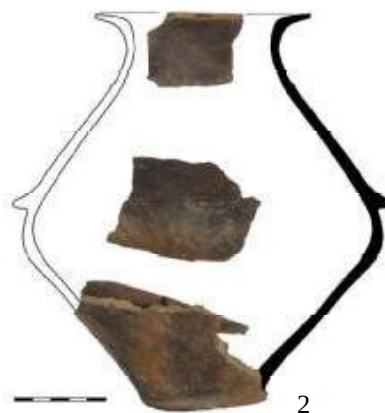
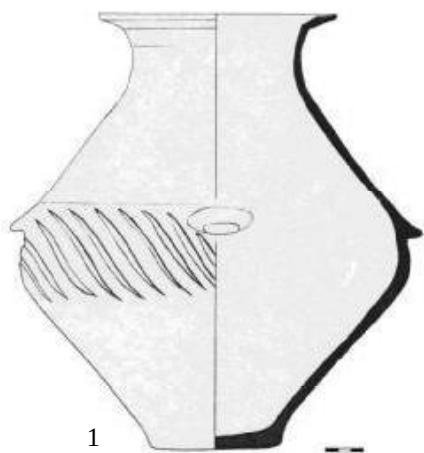

10

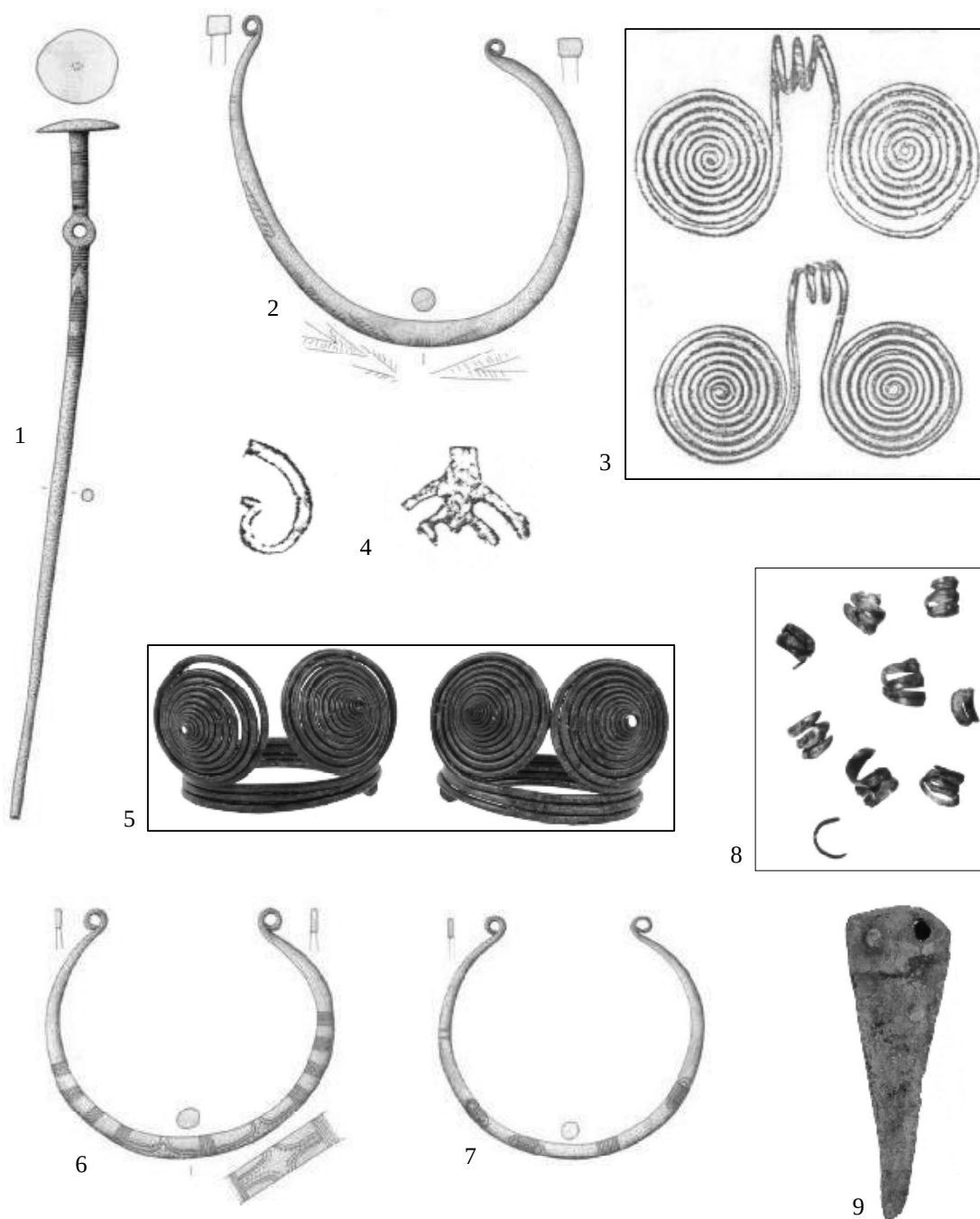
Прилог 22: Стапари, Мала Градина: 1 (Ђурић 2013); 2 - спаљени гроб 13; 3-5 - гроб из сонде XIII (непубликовано, документација Народног музеја у Ужицу); 6 - спаљени гроб 14 (Zotović 1985; документација Народног музеја у Ужицу); 7-9 - скелетни гроб 9 (Zotović 1985); 10 - скелетни гроб 7 (непубликовано, документација Народног музеја у Ужицу).

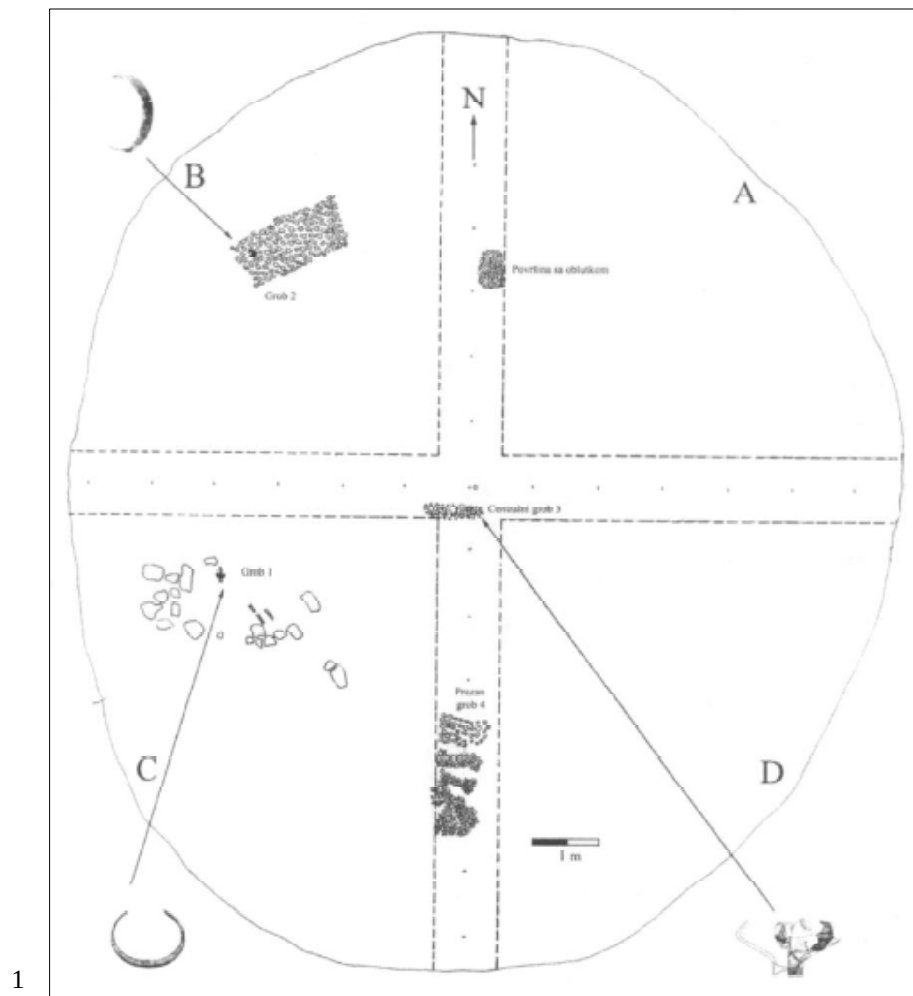
Прилог 23: Стапари, Мала Градина: скелетни гроб 14: 1 (Vasić 2003); 2 (Vasić 2010); 3,4,6,7 (непубликовано, документација Народног музеја у Ужицу); 8 (Зотовић 1976; документација Народног музеја у Ужицу); 5 - случајни налаз (Vasić 2003).

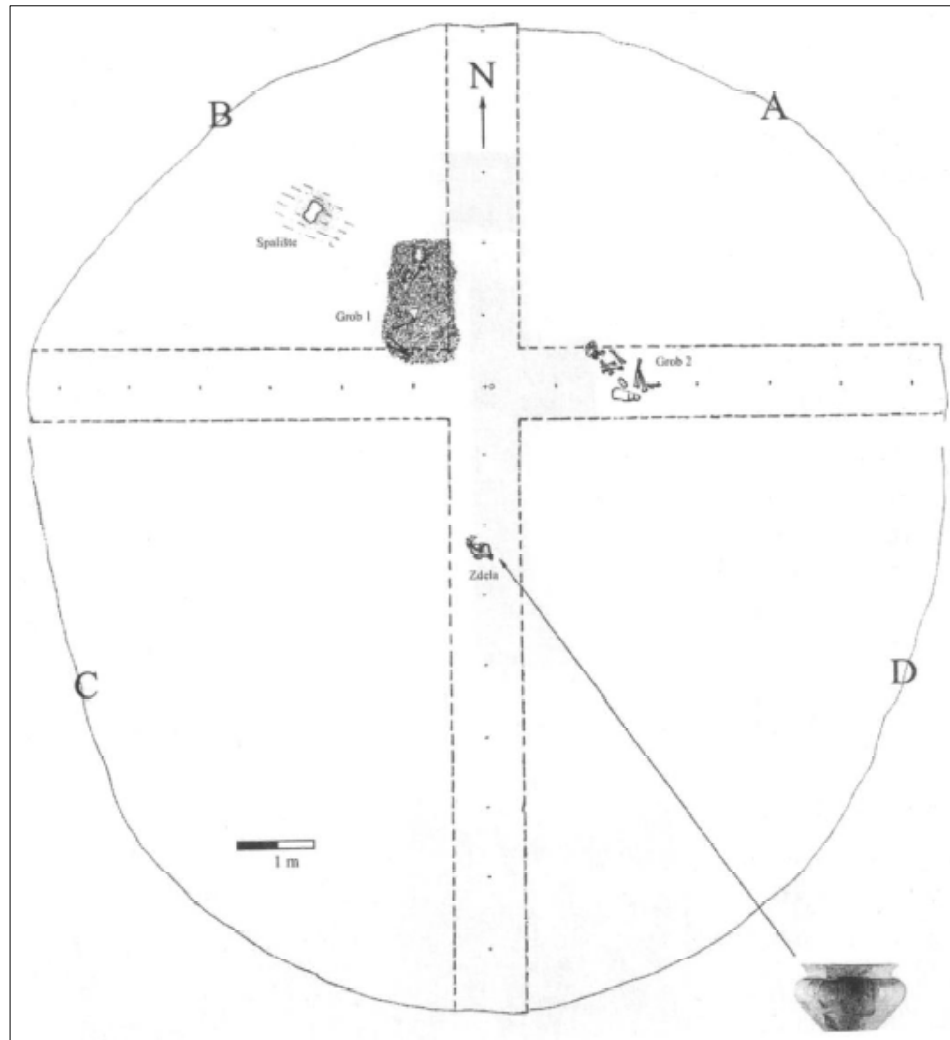
Прилог 24: Балуга, Катовац:1-8 (Dmitrović 2014).

Прилог 25: Гуча, Гротница: налази из растурене хумке: 1-4, 8 (Никитовић, Васић 2005); 5 (Икодиновић 1985; фото М.Бојовић); 6,7 (Vasić 2010); 9 (Nikitović 1994; фото М.Бојовић).

Прилог 26: Гуча, Гротница: хумка III: 1 - 4, 6 (Никитовић, Васић 2005); 5 (Никитовић, Васић 2005; фото М. Бојовић).

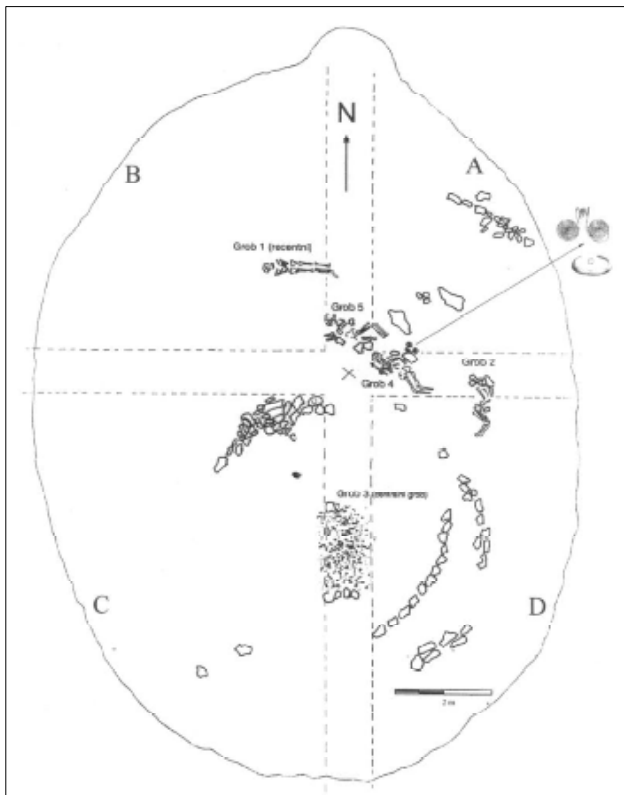

1

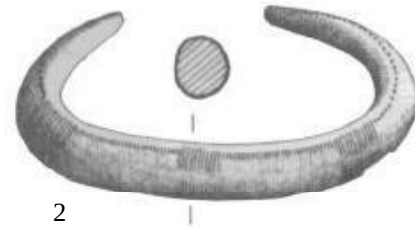

2

Прилог 27: Гуча, Гротница; хумка IV: 1 (Никитовић, Васић 2005); 2 (Икодиновић 1985; фото М. Бојовић).

1

2

3

4

5

6

Прилог 28: Гуча, Гротница: хумка IX: 1, 2, 6 (Никитовић, Васић 2005); 3, 4 (Никитовић, Васић 2005; фото М. Бојовић); 5 (Икодиновић 1985; фото М. Бојовић).

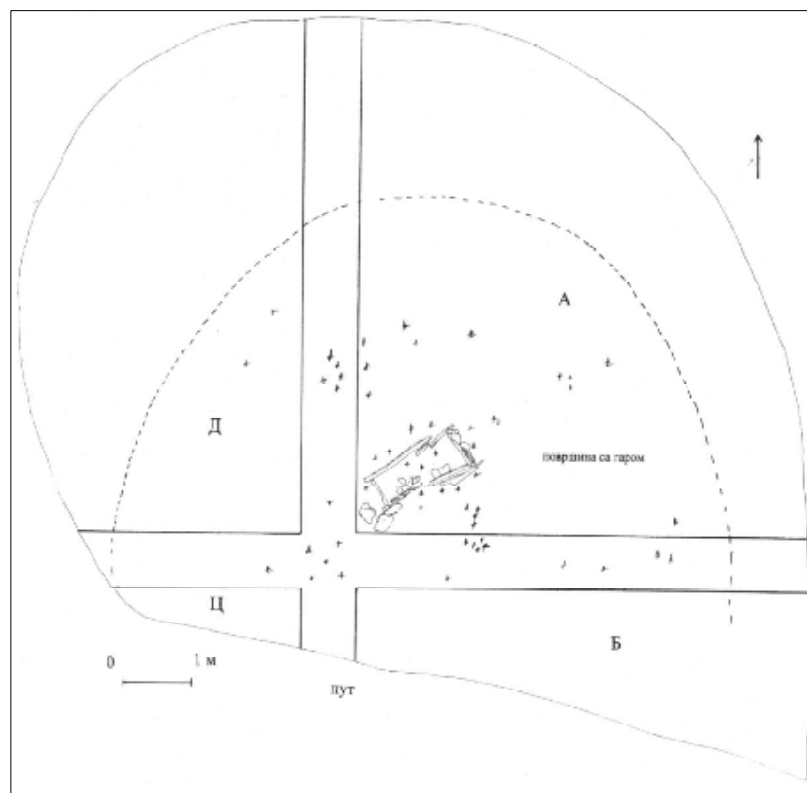

1

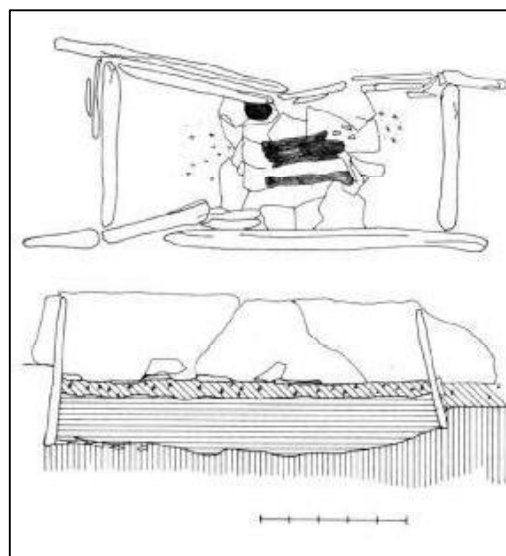

2

Прилог 29: Гуча, Орнице: 1, 2 (документација Народног музеја у Чачку).

1

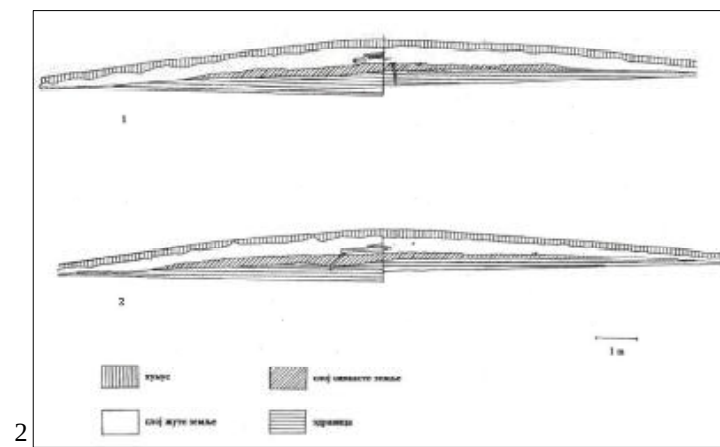
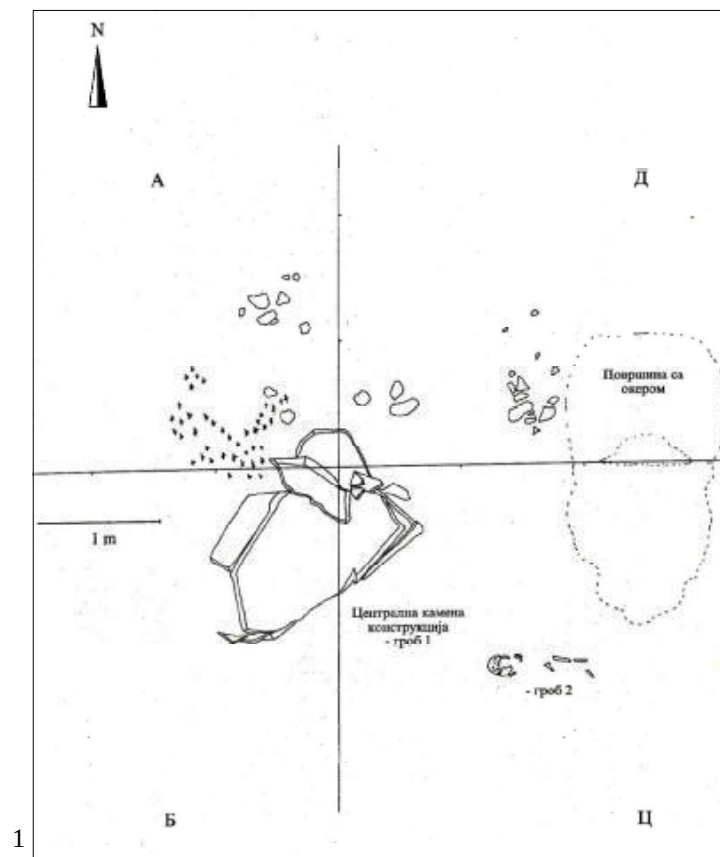

2

Прилог 30: Гуча, Рајића Брдо: 1- основа хумке; 2 – централна гробна конструкција (Дмитровић 2003).

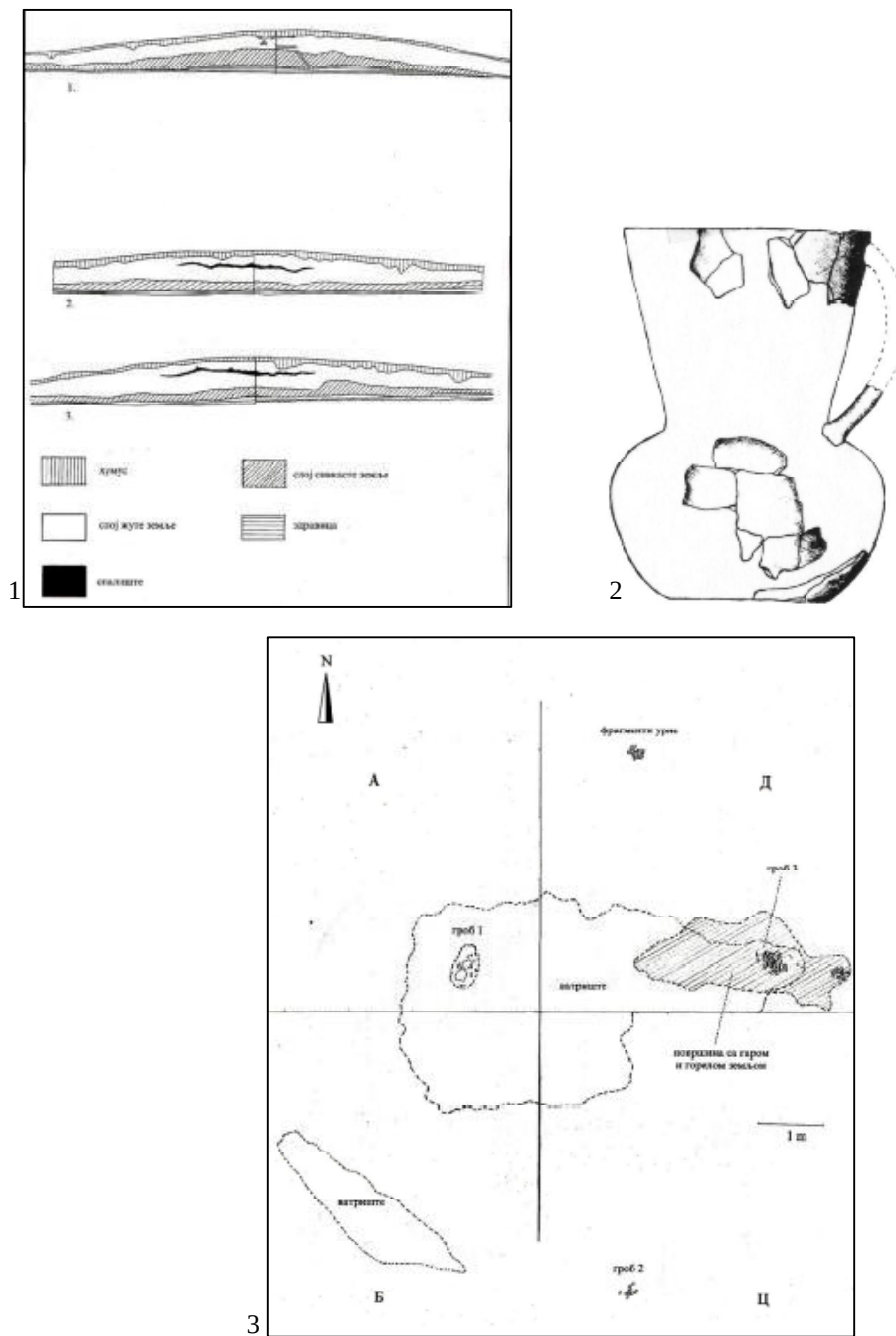
Прилог 31: Гуча, Рајића Брдо: 1 – 4 (Дмитровић 2003; фото: М. Бојовић); 5 (необјављено, фото:М.Бојовић).

Прилог 32: Доња Крварица, Бабињак: хумка I: 1, 2 (Дмитровић 2004).

Прилог 33: Доња Крварица, Бабињак: хумка I: 1-3; хумка II: 4,5 (Дмитровић 2004).

Прилог 34: Доња Краварица, Бабињак: хумка II: 1,2; хумка III: 3 (Дмитровић 2004).

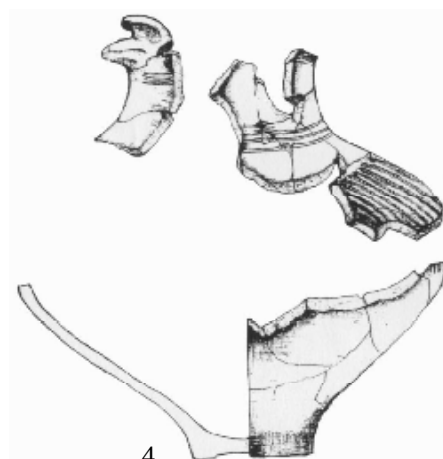
1

2

3

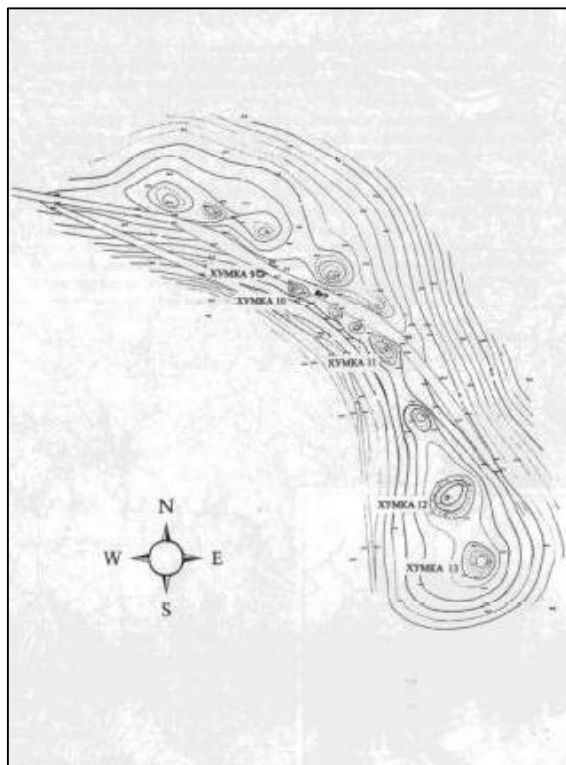
4

5

Прилог 35: Доња Краварица, Бабињак: хумка III: урна 1: 1 (Дмитровић 2004); 3 (Дмитровић 2004; фото М. Бојовић); урна 3: 2, 4 (Дмитровић 2004); 5 - суд са ватришта (Дмитровић 2004; фото М. Бојовић).

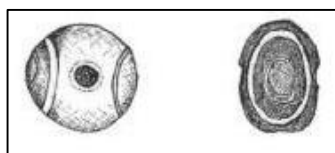
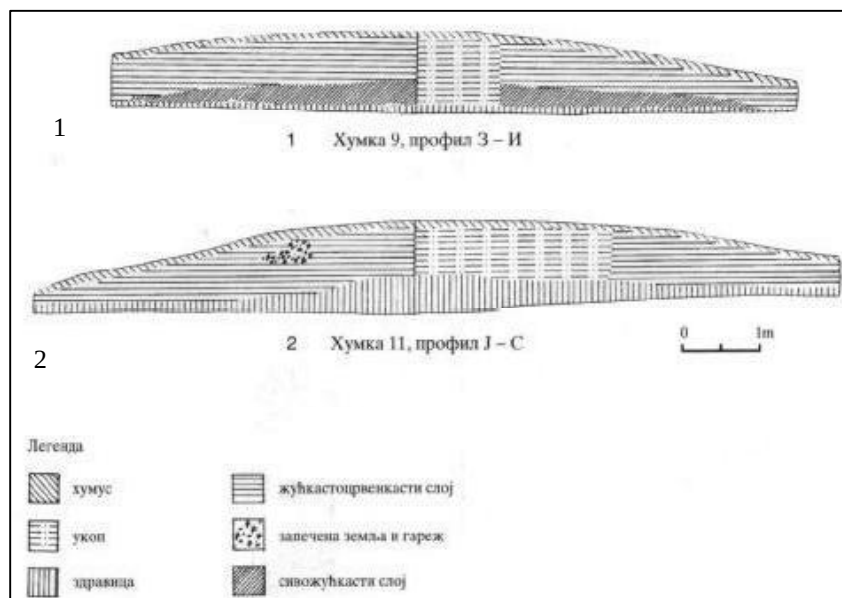
1

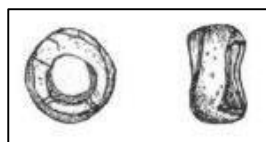
2

Прилог 36: Дучаловићи, Руја: 1 (Дмитровић 2002); 2 (необјављено, документација Народног музеја у Чачку)

3

4

5

6

7

8

9

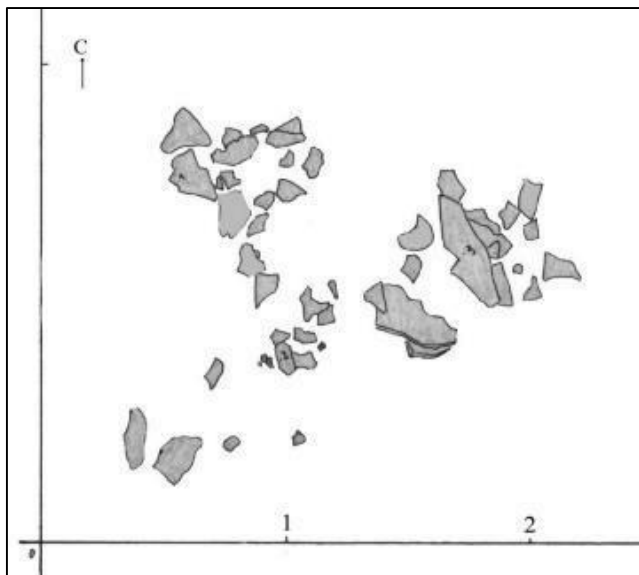

10

Прилог 37: Дучаловићи, Руја: хумка IX: 1-8,10 (Дмитровић 2002; фото М. Бојовић); хумка XI: 9 (необјављено, фото М. Бојовић).

1

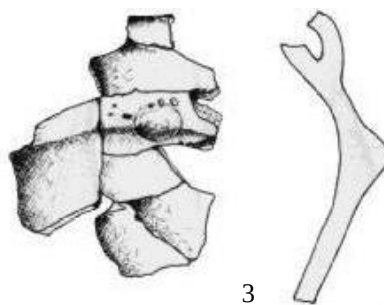
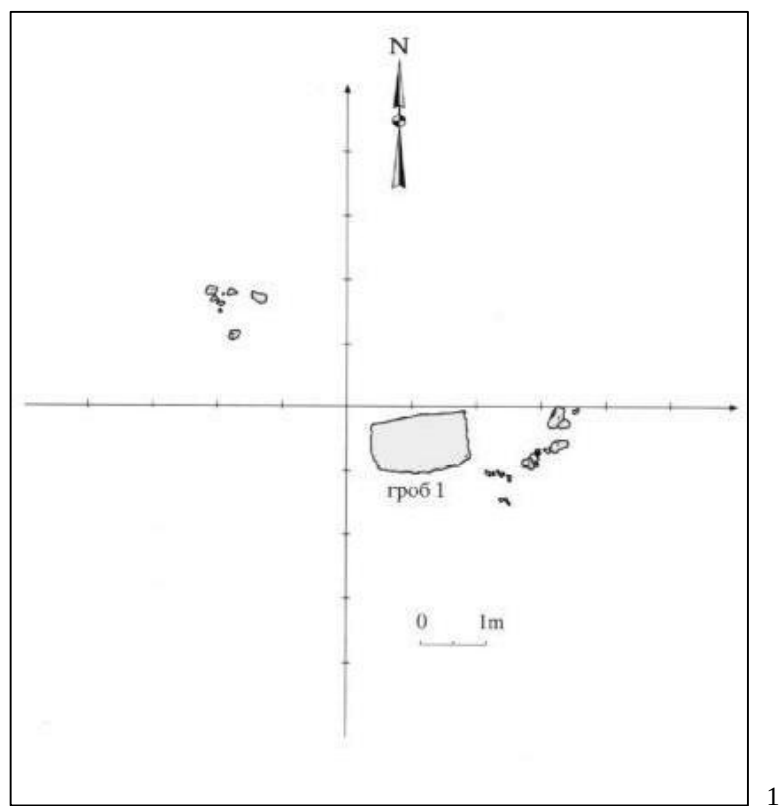

2

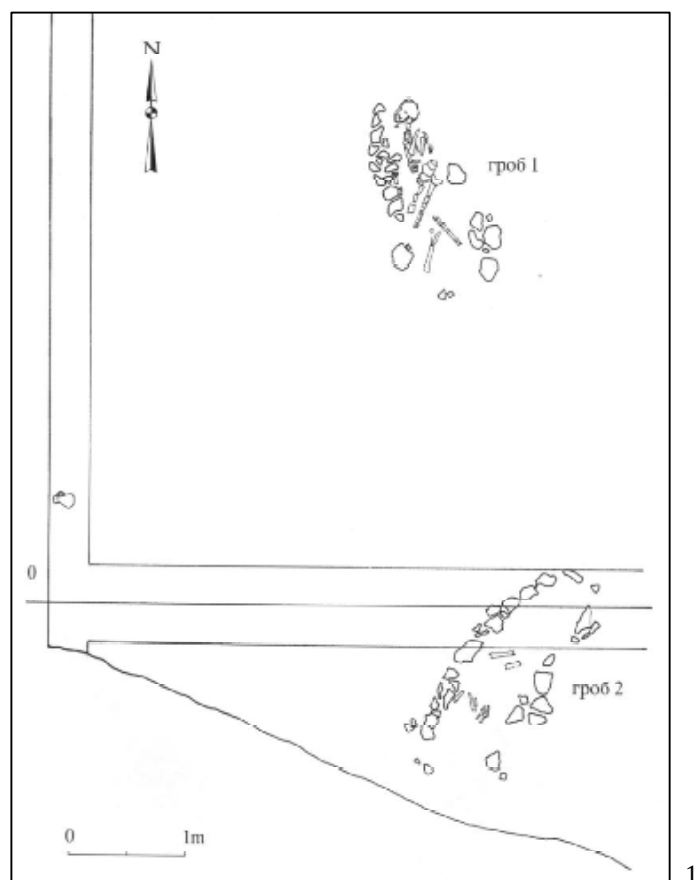

3

Прилог 38: Дучаловићи, Руја: хумка X: 1, 2 (необјављено, документација Народног музеја у Чачку); 3 (Дмитровић 2002; фото М. Бојовић).

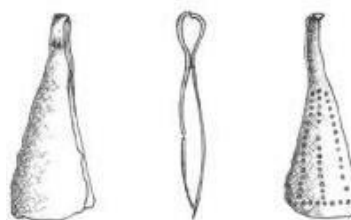
Прилог 39: Дучаловићи, Руја: хумка XII: 1,3 (Дмитровић 2002); 2 (Дмитровић 2002; фото М. Бојовић).

1

2

3

Прилог 40: Дучаловићи, Руја: хумка XIII: 1,3 (Дмитровић 2002); 2 (Дмитровић 2002; фото М. Бојовић).

1

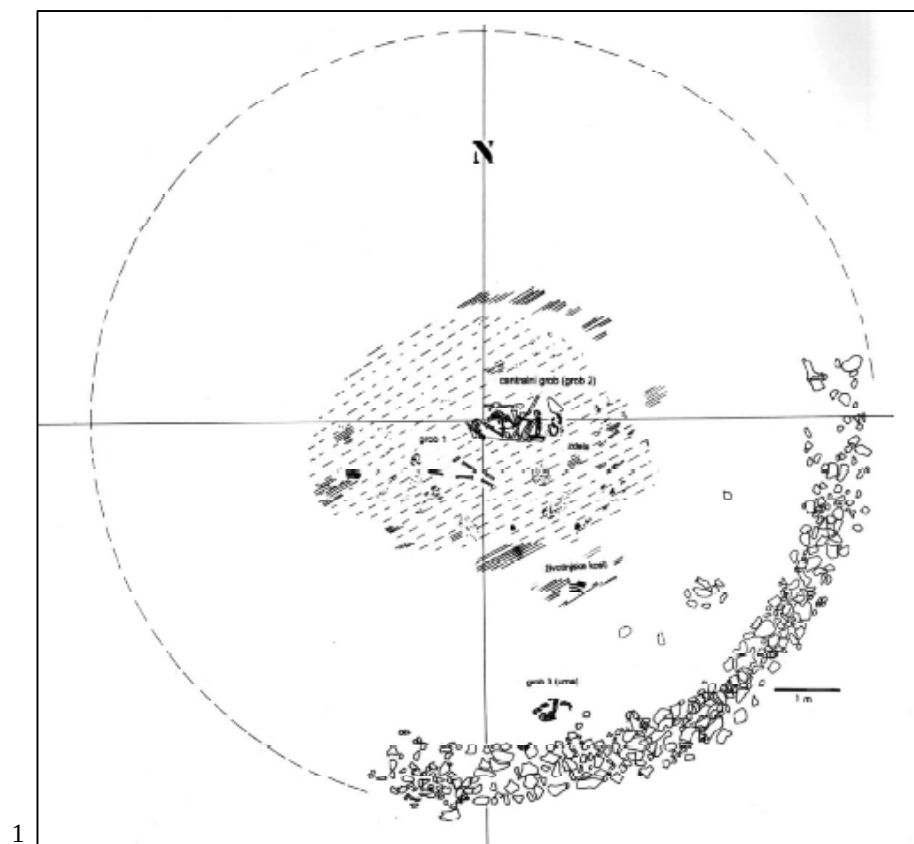

2

3

Прилог 41: Дучаловићи, Руја: хумка XII: 1,2; хумка XIII (Дмитровић 2002).

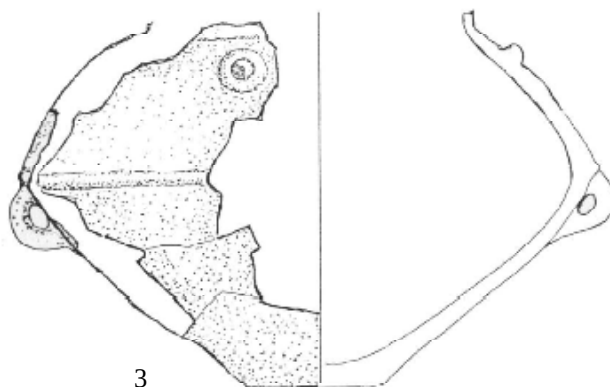
Прилог 42: Јанчићи, Велико Поље: 1 (Никитовић 1996); 2, 3 (документација Народног музеја у Чачку).

1

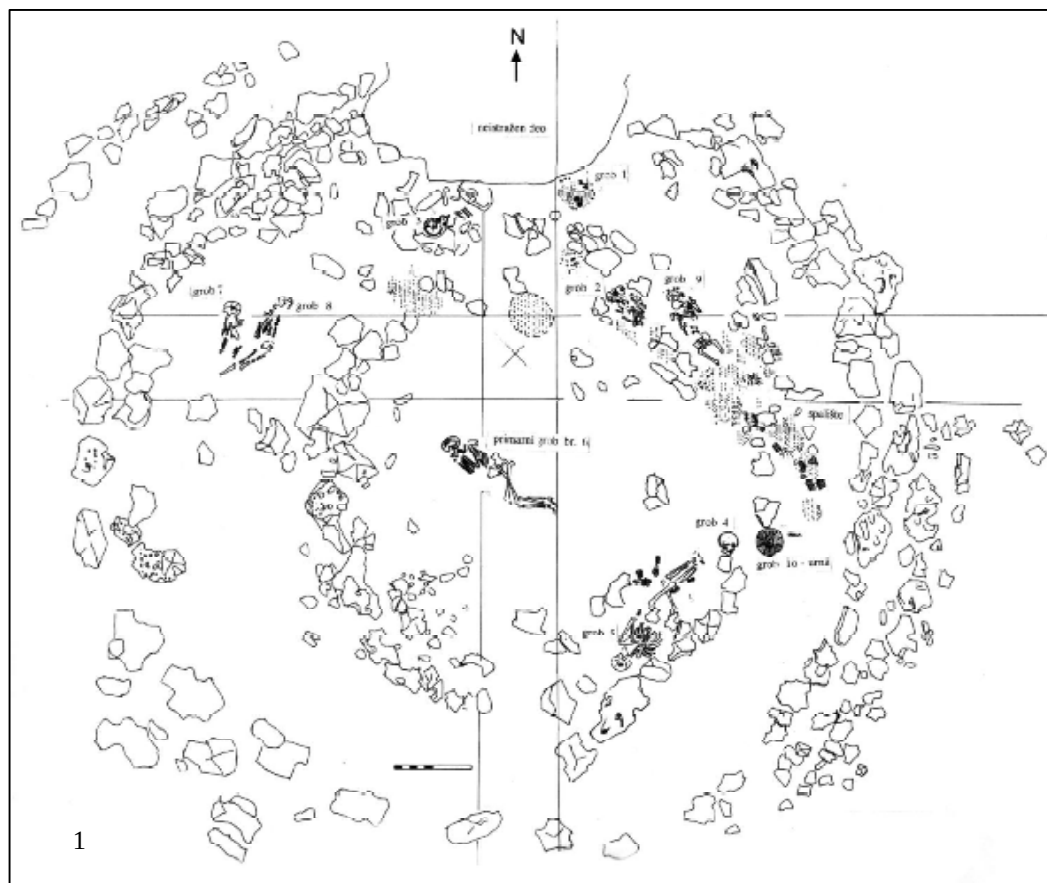

2

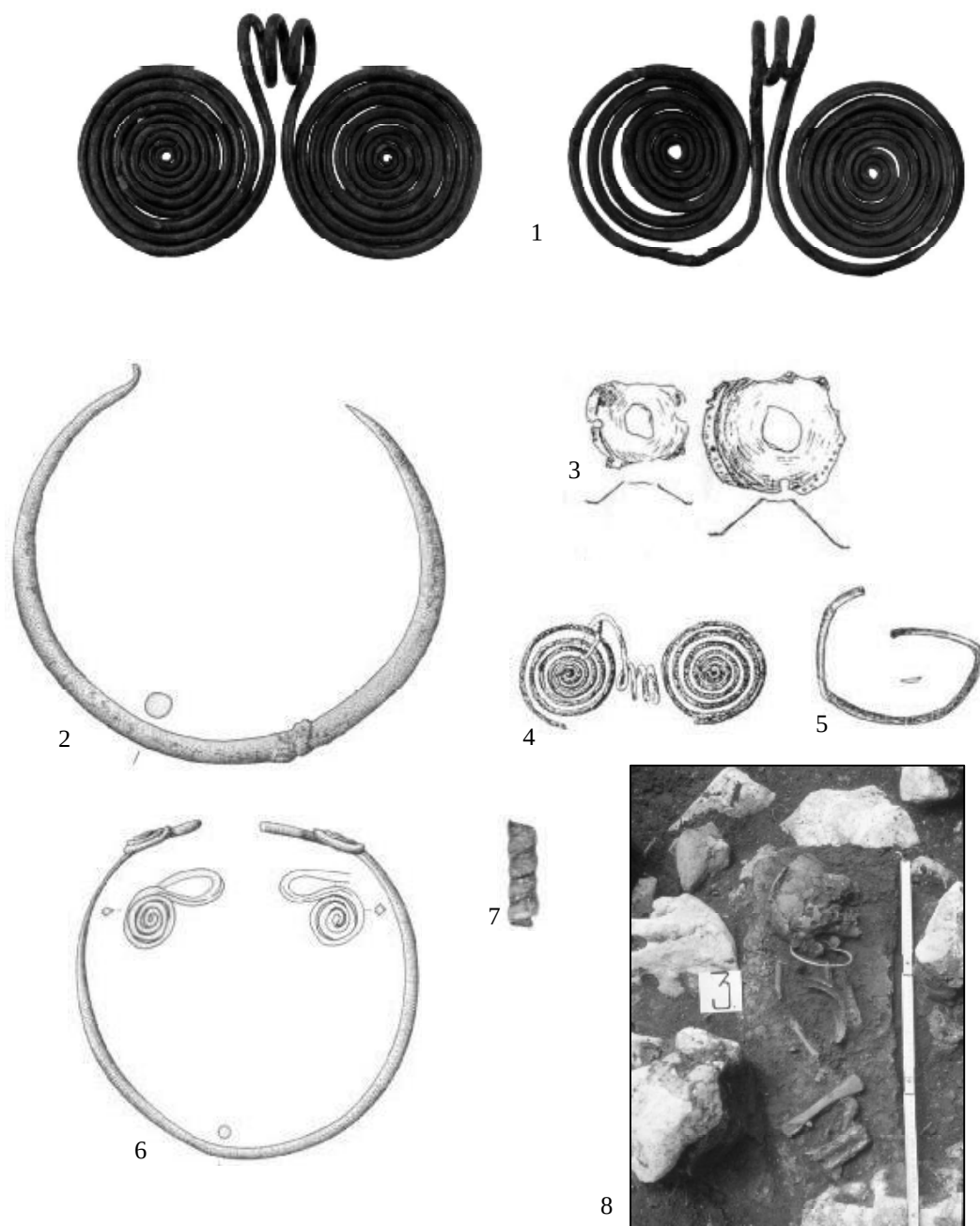

3

Прилог 43: Јанчићи, Велико Поље: 1, 2 - централни гроб (Никитовић 1996; фото М. Бојовић); 3 - урна из периферног гроба (Никитовић 1996).

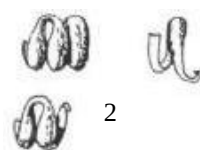
Прилог 44: Јанчићи, Дубац: хумка I: 1 (Никитовић 1999); 2, 3 (непубликовано, документација Народног музеја у Чачку).

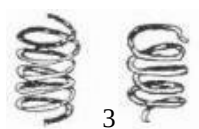
Прилог 45: Јанчићи, Дубац; хумка I: гроб 1: 1 (Никитовић 1999; фото: М. Бојовић); гроб 2: 2 (Vasić 2010); 3-5 (Никитовић 1999); гроб 3: 6 (Vasić 2010); 7 (Никитовић 1999; фото: М. Бојовић); 8 (непубликовано, документација Народног музеја у Чачку).

1

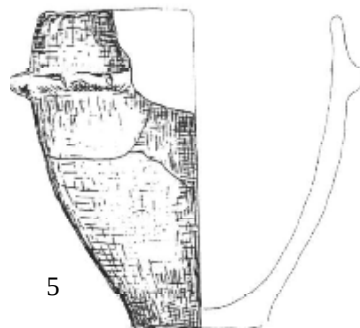
2

3

4

5

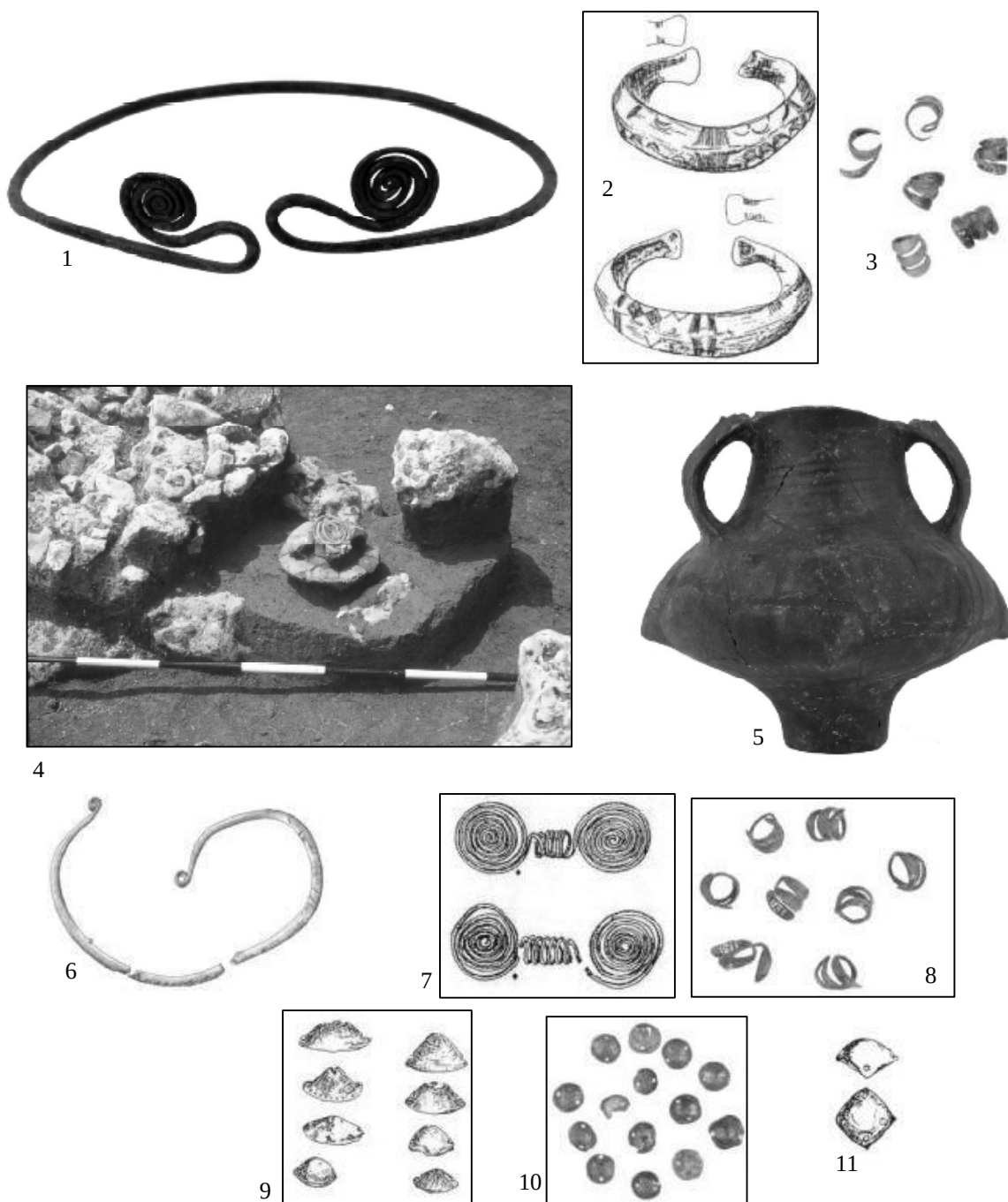

6

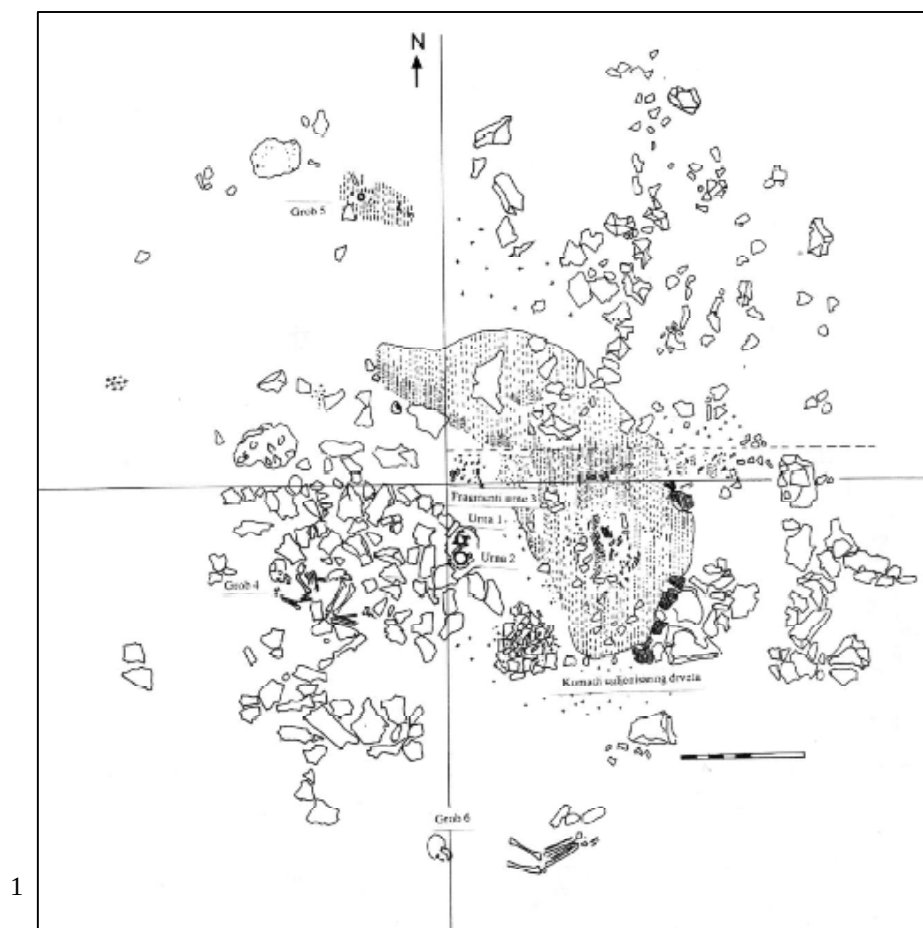

7

Прилог 46: Јанчићи, Дубац: хумка I: 1 – гробови 4 и 5; 2-5 - гроб 5; 6 – гроб 6 (централни); 7 – гроб 9 (Никитовић 1999; документација Народног музеја у Чачку).

Прилог 47: Јанчићи, Дубац: хумка I: 1-3 - гроб 9 (Никитовић 1999; фото: М.Бојовић);
 4 - гроб 10 (необјављено, документација Народног музеја у Чачку); 5-11 (Никитовић 1999;
 фото: М. Бојовић).

Прилог 48: Јанчићи, Дубац: хумка II: 1 (Никитовић 1999); 2 — из насипа хумке (Vasić 2010); 3 — из насипа (Дмитровић 2009б); 4 - гроб 1 (необјављено, документација Народног музеја у Чачку).

1

2

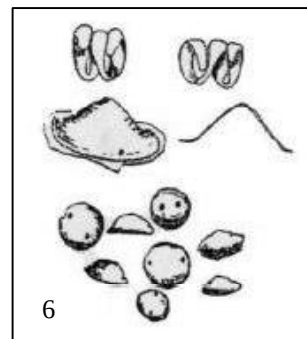
3

4

5

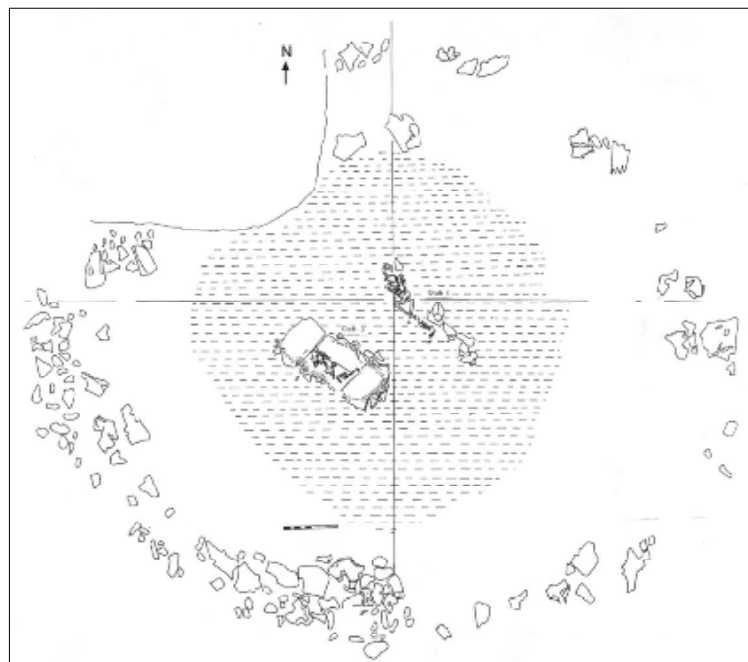
6

Прилог 49: Јанчићи, Дубац; хумка II: 1,2 - гроб 1(Никитовић 1999; фото: М.Бојовић); 3 - гроб 2 (необјављено, документација Народног музеја у Чачку); 4 – урна 2; 5 – урна 3 (Никитовић 1999; фото: М. Бојовић); 6 – гроб 5 (Никитовић 1999).

1

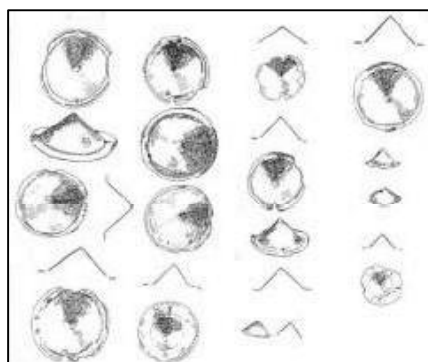
2

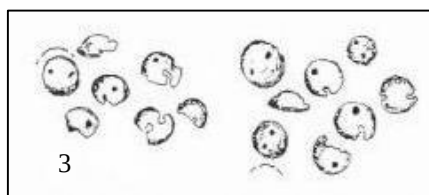
Прилог 50: Јанчићи, Дубац: хумка III: 1,2 (Никитовић 1999).

1

2

3

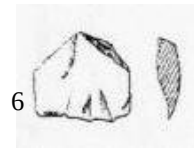
4

5

7

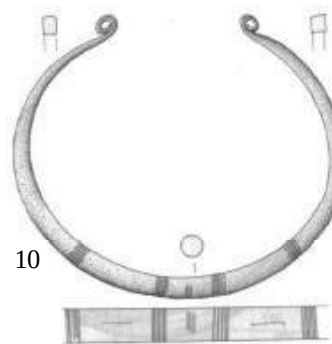
6

8

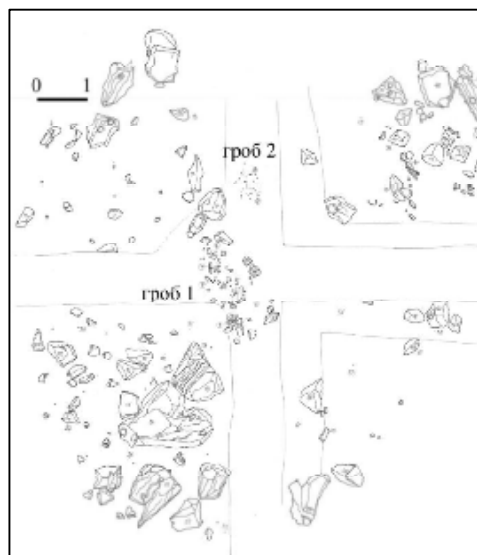
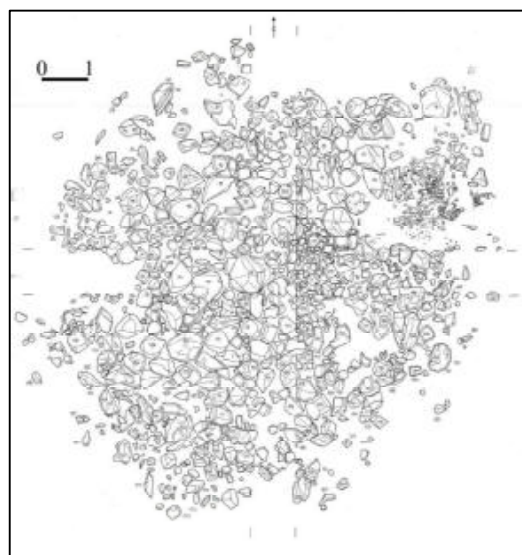
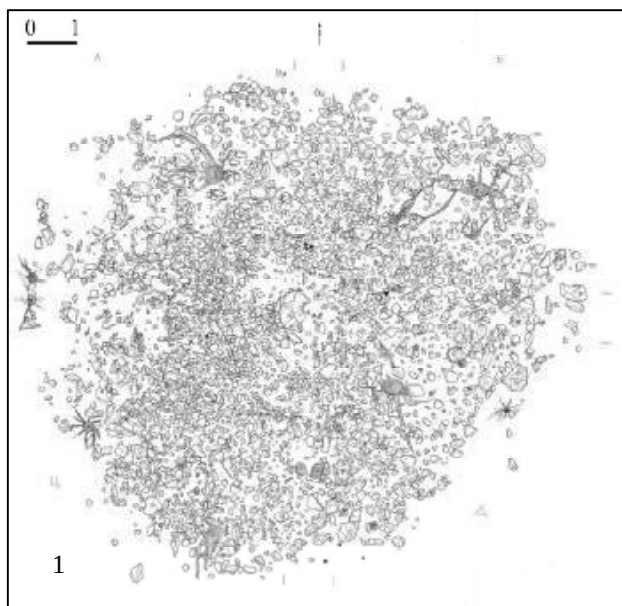

9

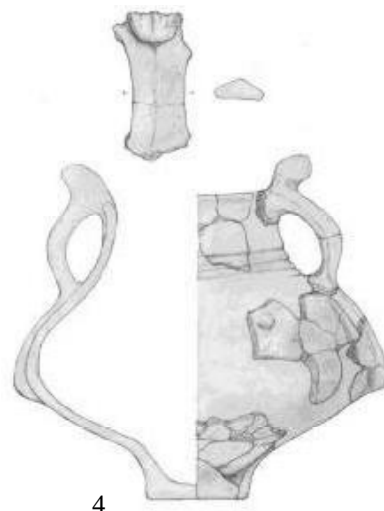

10

Прилог 51: Јанчићи, Дубац: хумка III: 1-5 - гроб 1 (Никитовић 1999); 6-8 - гроб 3 (Никитовић 1999; фото: М. Бојовић); 9 - гроб 5 (Никитовић 1999); 10 (Vasić 2010).

Прилог 52: Јанчићи, Дубац: хумка VII: 1, 2 - плашт; 3,4 - језгро; 5 - основа хумке (Дмитровић 2013б).

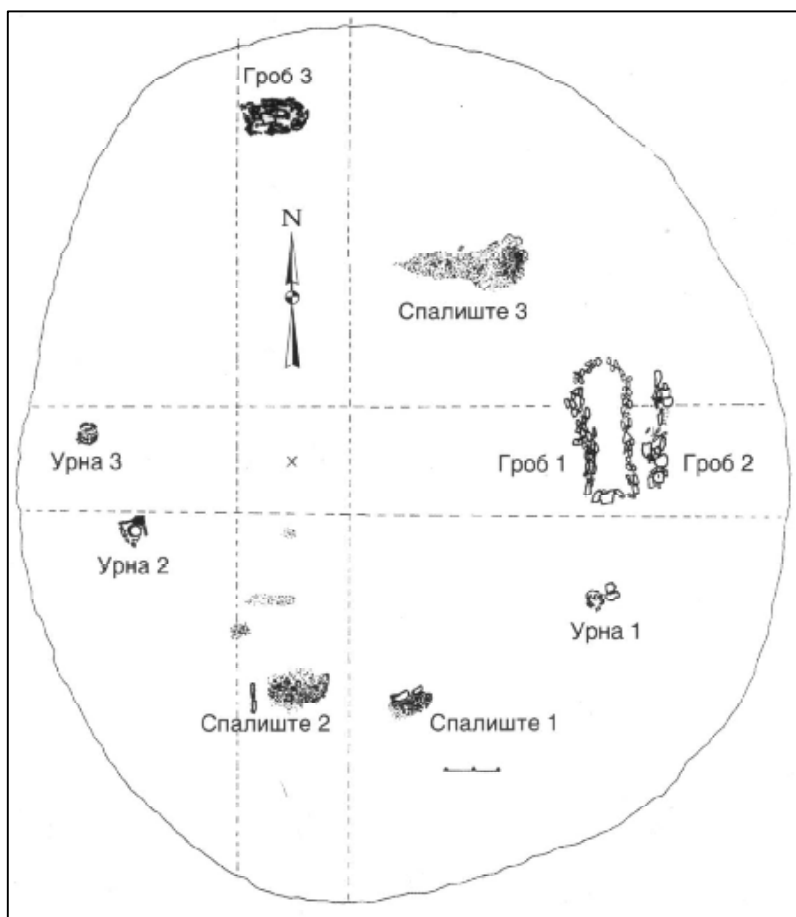

Прилог 53: Јанчићи, Дубац: хумка VII: 1-3 - профили хумке; 4 - гроб 3 (Дмитровић 2013б).

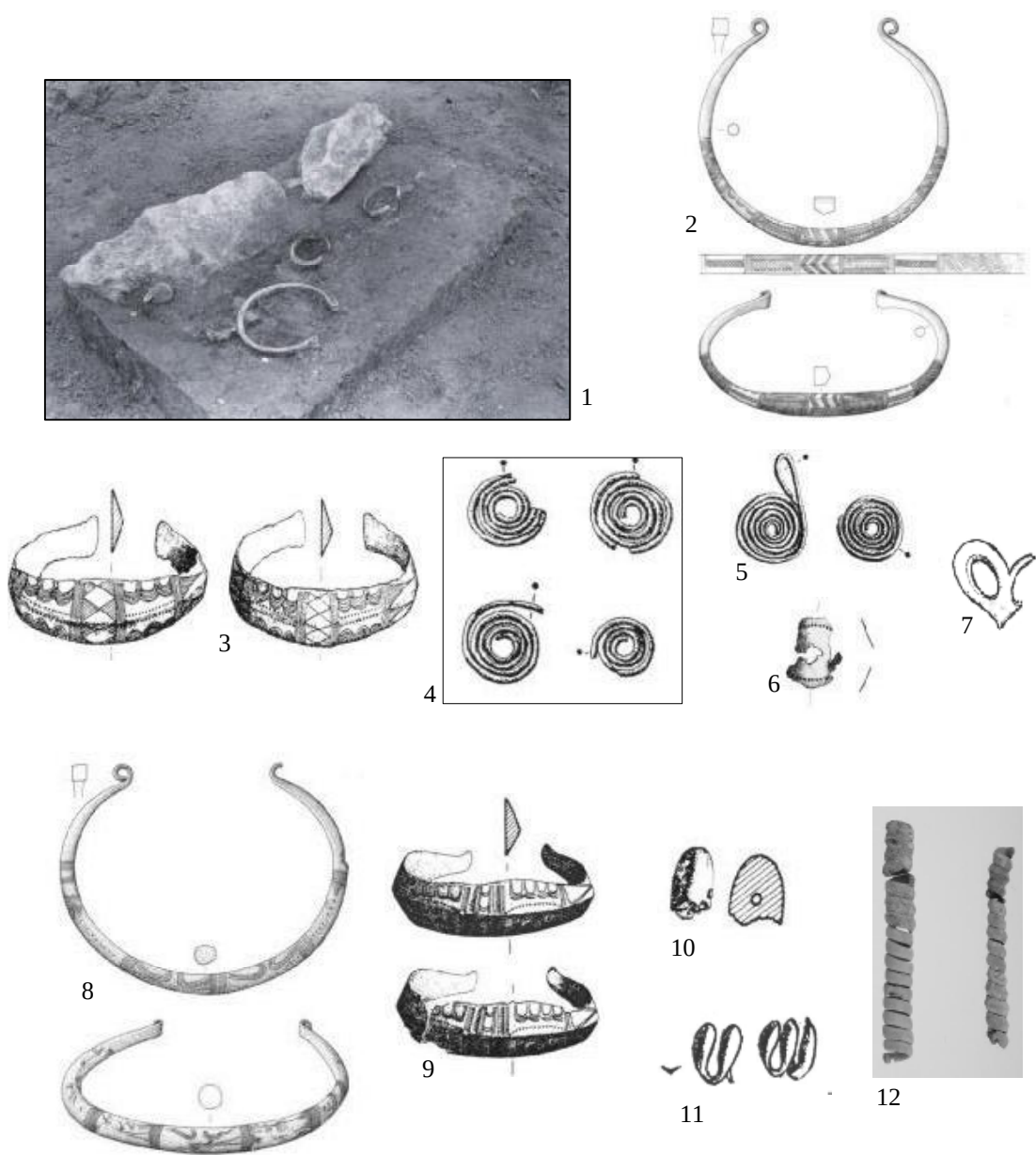
1

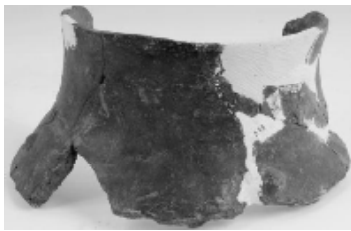
2

Прилог 54: Јанчићи, Равнине: 1 (документација Народног музеја у Чачку); 2 (Никитовић, Васић 2002).

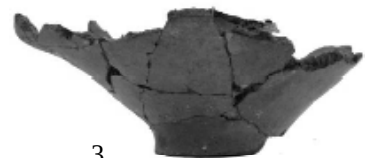
Прилог 55: Јанчићи, Равнине: 1 - спалиште 1 (документација Народног музеја у Чачку); 2-7 (Никитовић, Васић 2002); 8-12 - спалиште 2 (Никитовић, Васић 2002; фото М. Бојовић).

1

2

3

4

5

6

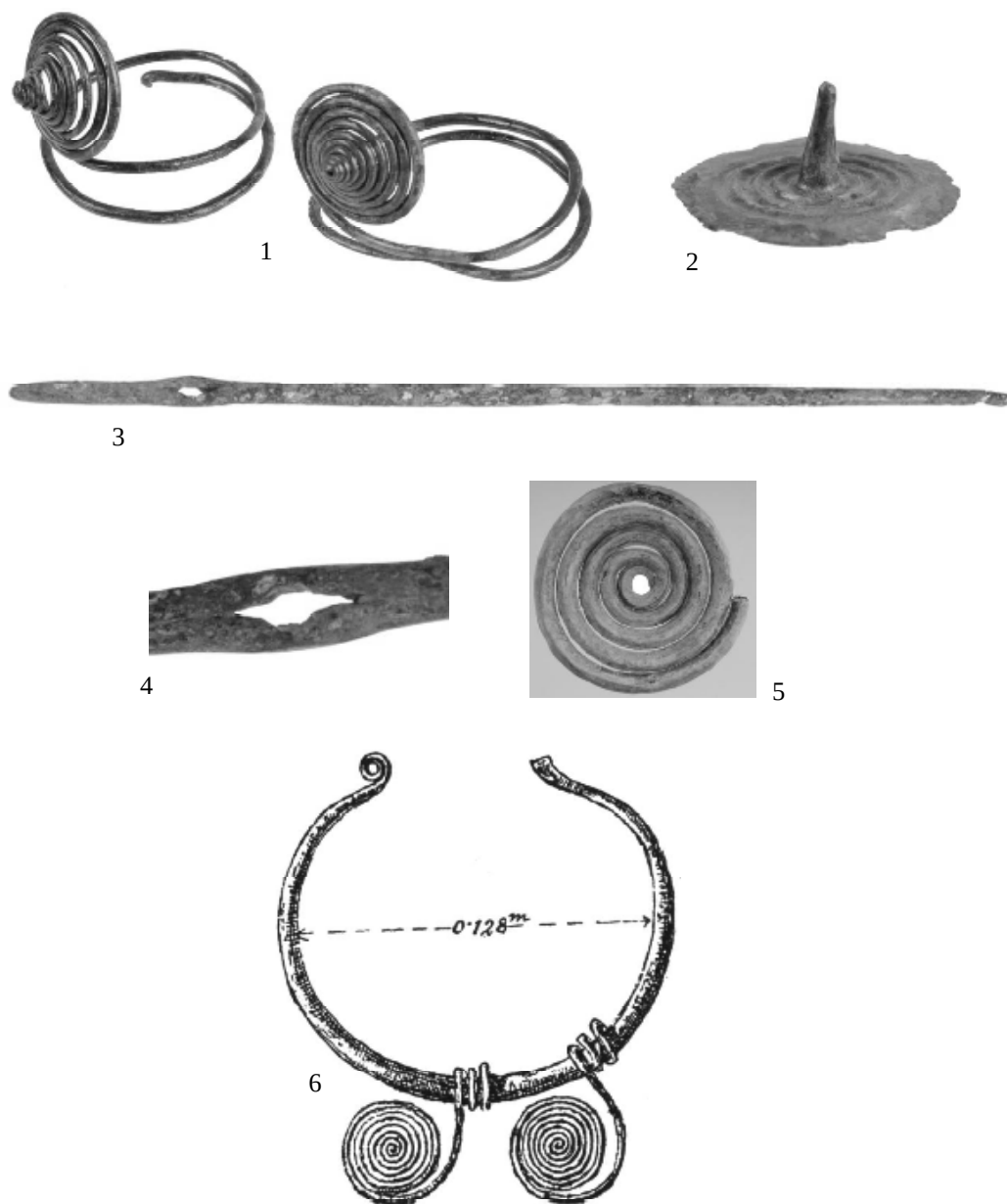

7

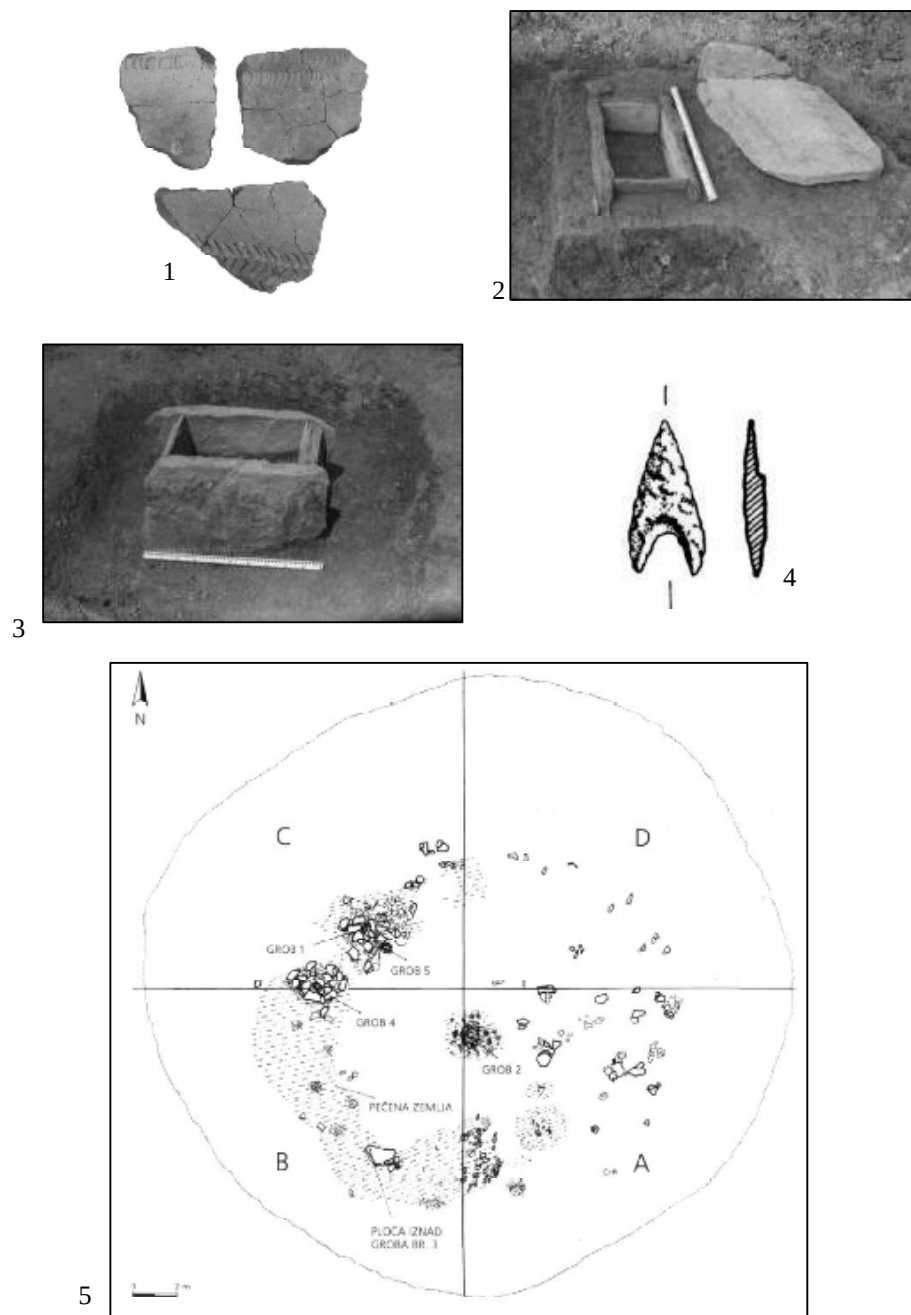

8

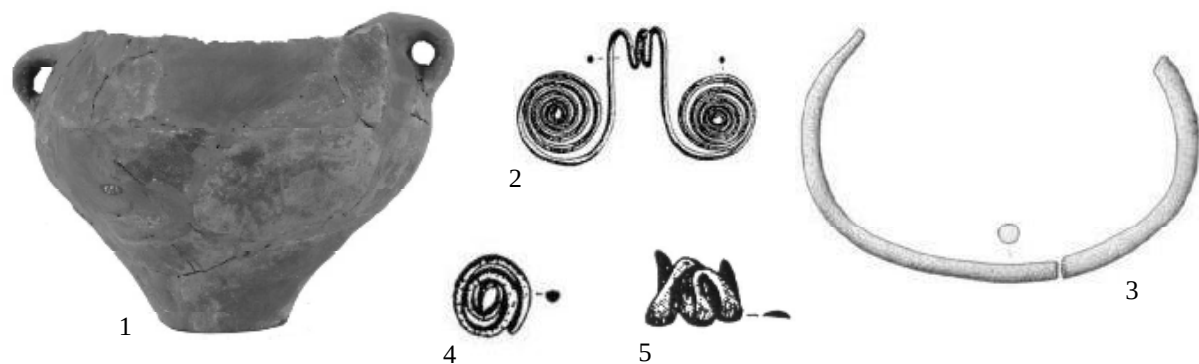
Прилог 56: Јанчићи, Равнине: 1,4 - урна 1; 3 - урна 3; 5 - гроб 3 (документација Народног музеја у Чачку; фото М. Бојовић); 2 - урна 2; 7 - из насипа хумке (Никитовић, Васић 2002; фото М. Бојовић); 6 - гроб 2; 8 - из уништене хумке (Никитовић, Васић 2002).

Прилог 57: Јанчићи - Горња Добриња, Шилковица: 1,2 (Икодиновић 1985; фото М. Бојовић); Котража: 3,4 (Vasić 2003; фото М. Бојовић); 5 (необјављено, Народни музеј Чачак; фото М. Бојовић); 6 (Валтровић 1890).

Прилог 58: Крстац, Ивково Брдо: хумка I: 1 (Nikitović 2003; фото М. Бојовић); 2,4 (Nikitović 2003); 3 (необјављено, документација Народног музеја у Чачку); хумка II: 5 (Nikitović 2003).

6

7

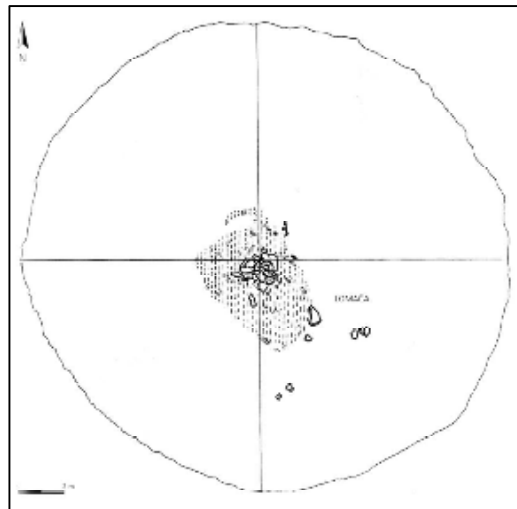
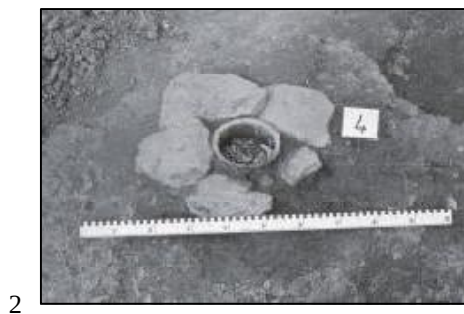

8

9

Прилог 59: Крстац, Ивково Брдо: хумка III: 1 - гроб 1 (Nikitović 2003; фото М. Бојовић); 2-5 (Nikitović 2003); 6,7 - гроб 2 (необјављено, документација Народног музеја у Чачку); 8 (Nikitović 2003; фото М. Бојовић); 9 - гроб 3 (Nikitović 2003).

Прилог 60: Крстац, Ивково Брдо: хумка III: 1 – урна 3; 3 – урна 4; 4 – урна 5 (Nikitović 2003; фото М. Бојовић); 2 - гроб 4 (необјављено, документација Народног музеја у Чачку); хумка IV: 5 (Nikitović 2003); 6,7 (необјављено, документација Народног музеја у Чачку; фото М. Бојовић).

1

2

3

4

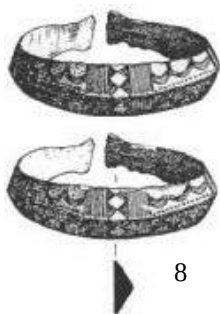
5

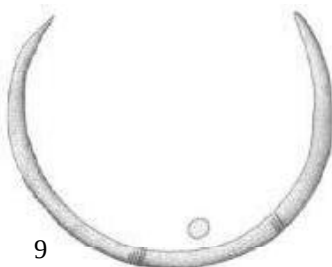
6

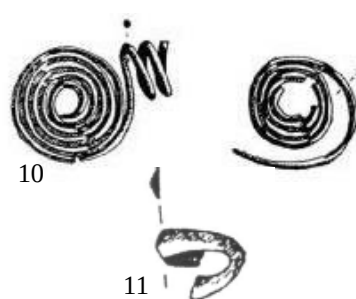
7

8

9

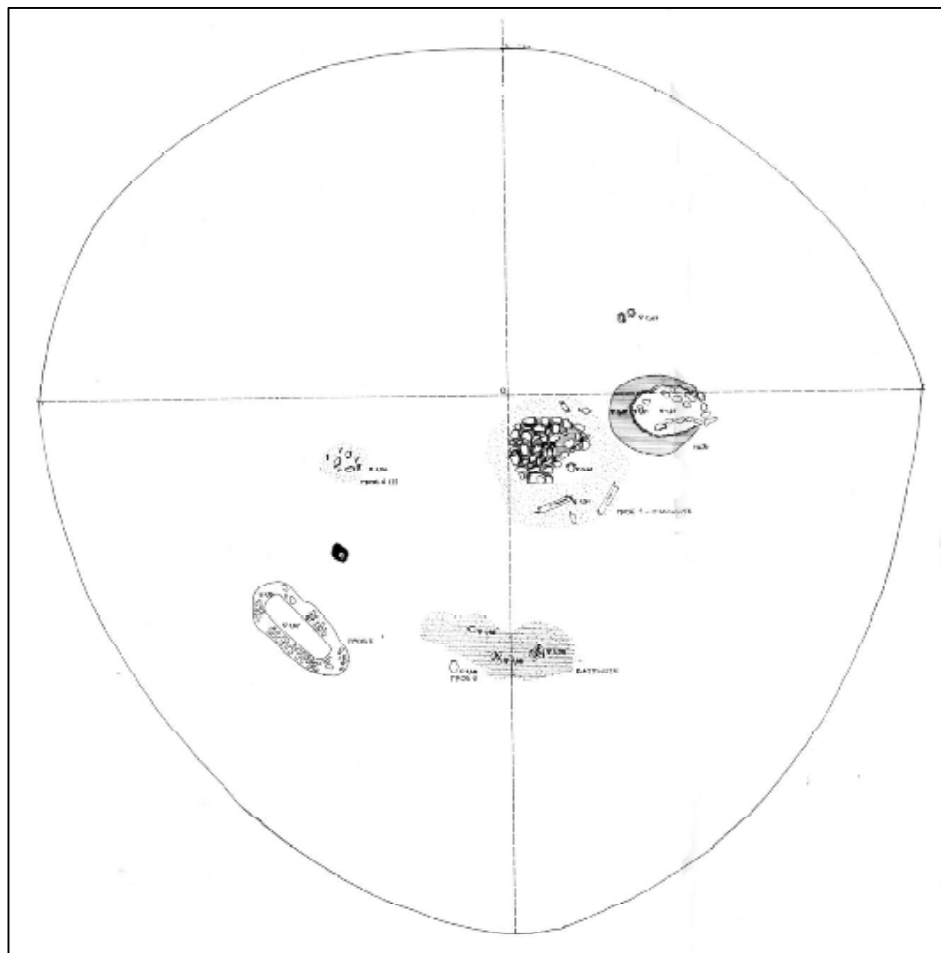

10

11

Прилог 61: Крстац, Ивково Брдо: хумка VI: 1,3,4,6,7 (необјављено, документација Народног музеја у Чачку); 2, 8-11 (Nikitović 2003); 5 (Nikitović 2003; фото М. Бојовић).

Прилог 62: Лучани, Крушевље: 1-3 (Икодиновић 1969).

1

2

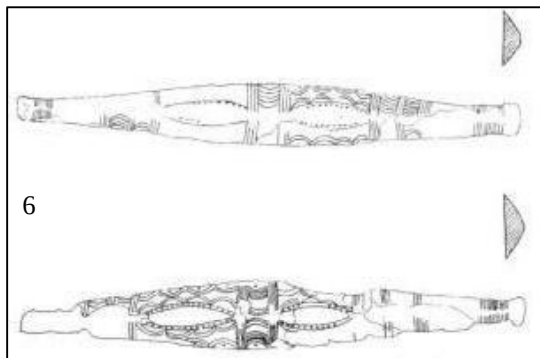
3

4

5

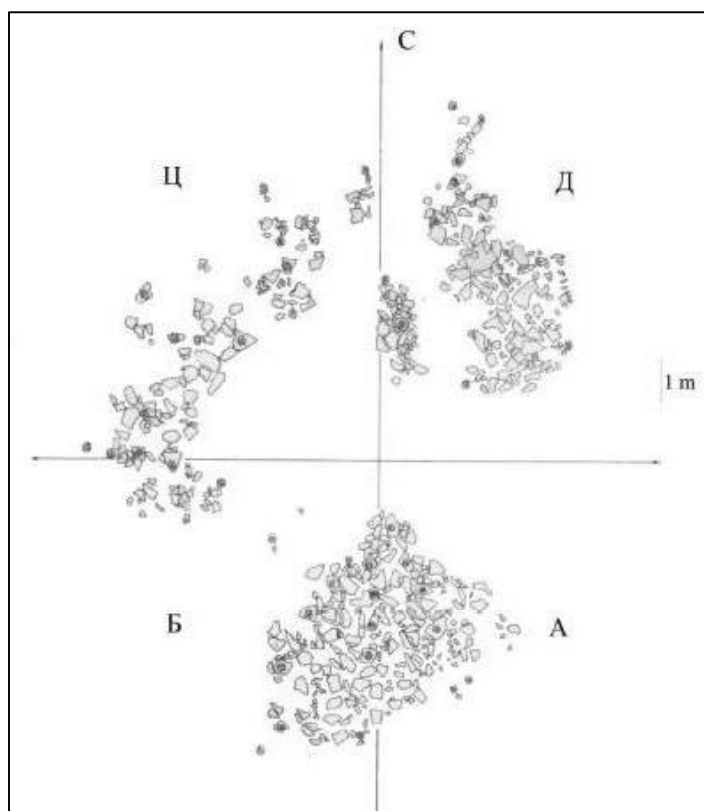

6

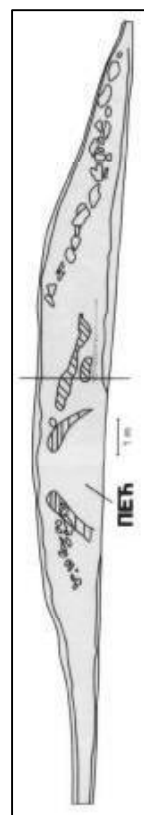

7

Прилог 63: Лучани, Крушевље: централни гроб: 1,4,5 (Икодиновић 1969); 2,3 (Икодиновић 1969; фото М. Бојовић); периферни налази: 6, 7 (Икодиновић 1969).

1

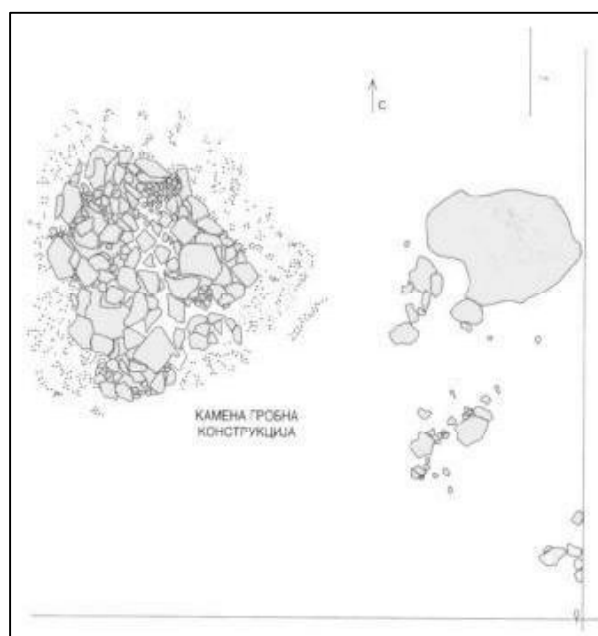

2

3

Прилог 64 : Лучани, Сува Чесма: 1-3 (Дмитровић 2005).

1

2

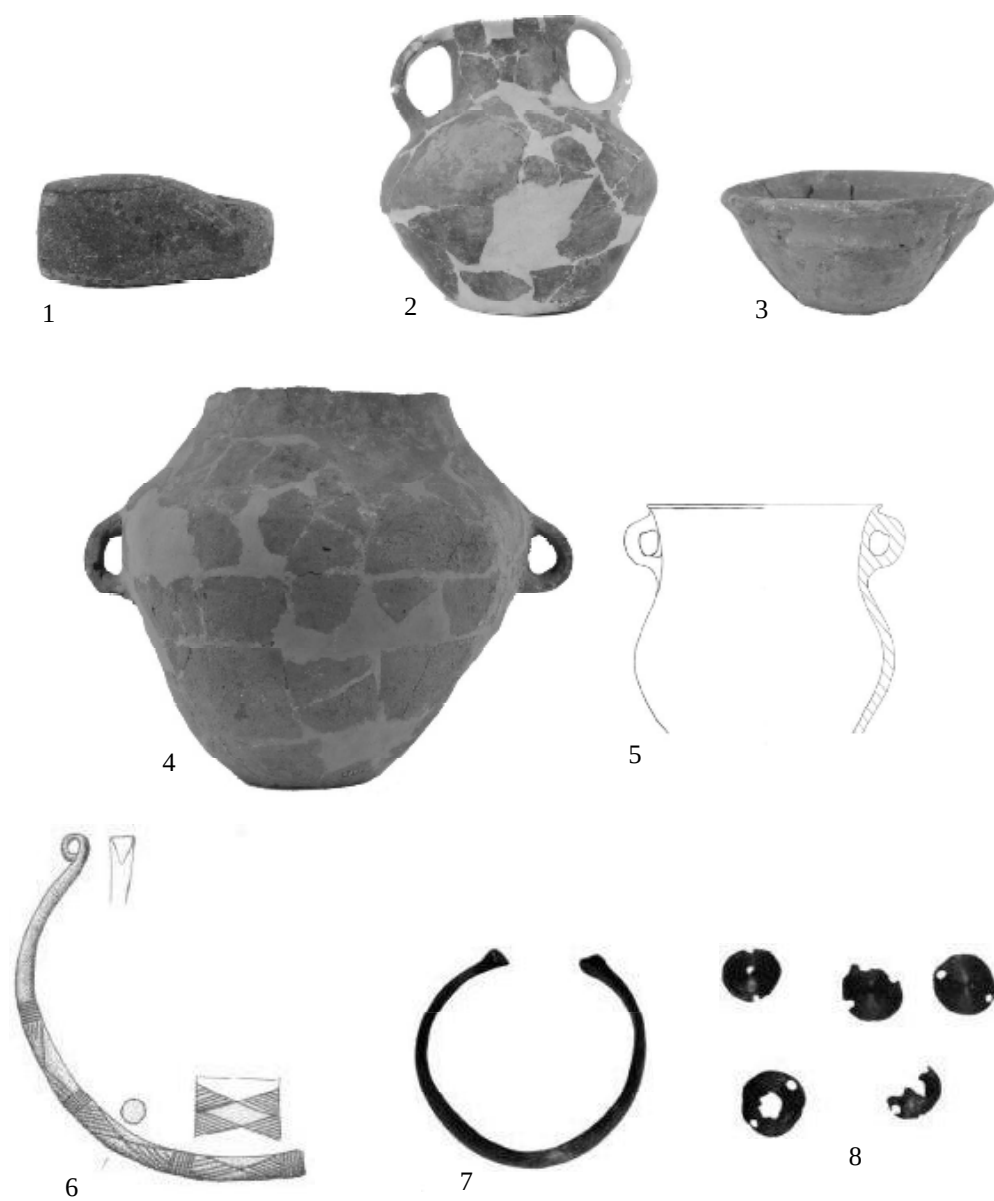

3

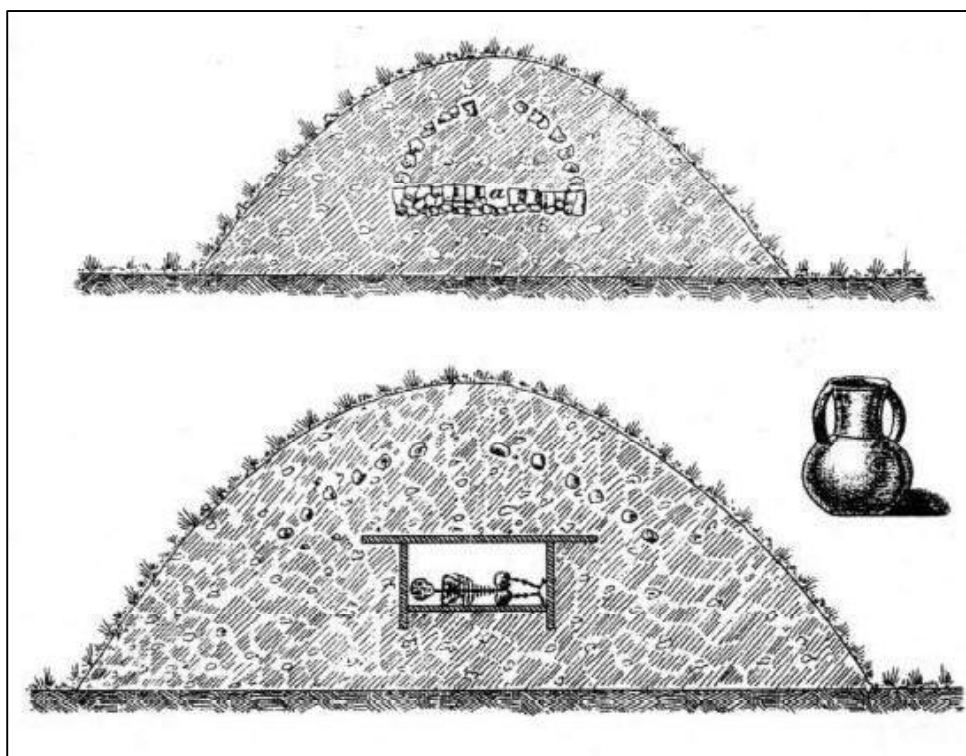

4

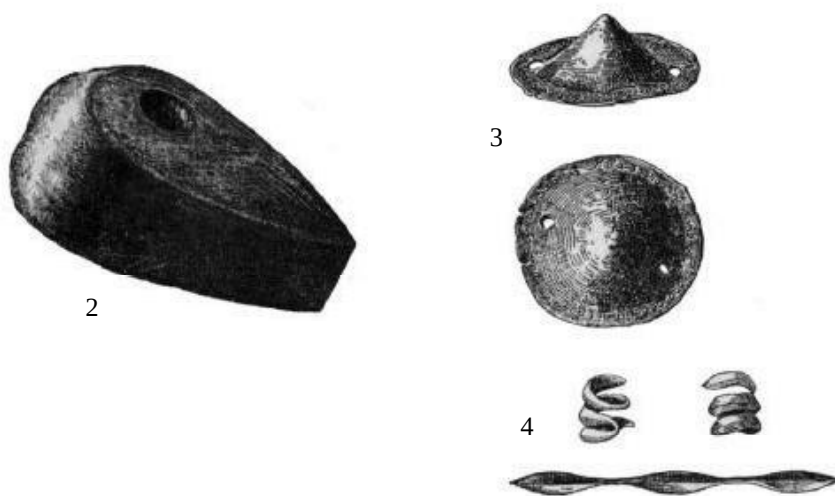
Прилог 65: Лучани, Сува Чесма: 1,4 (Дмитровић 2005); 2,3 (необјављено, документација Народног музеја у Чачку).

Прилог 66: Лучани, Сува Чесма: налази из централне гробне конструкције: 1-5 (Дмитровић 2005; фото: М. Бојовић; цртеж: М. Пузић); случајни налази: 6 (Vasić 2010); 7, 8 (Гарашанин Д.1954).

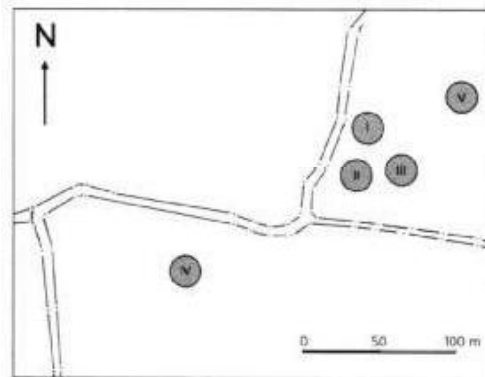
1

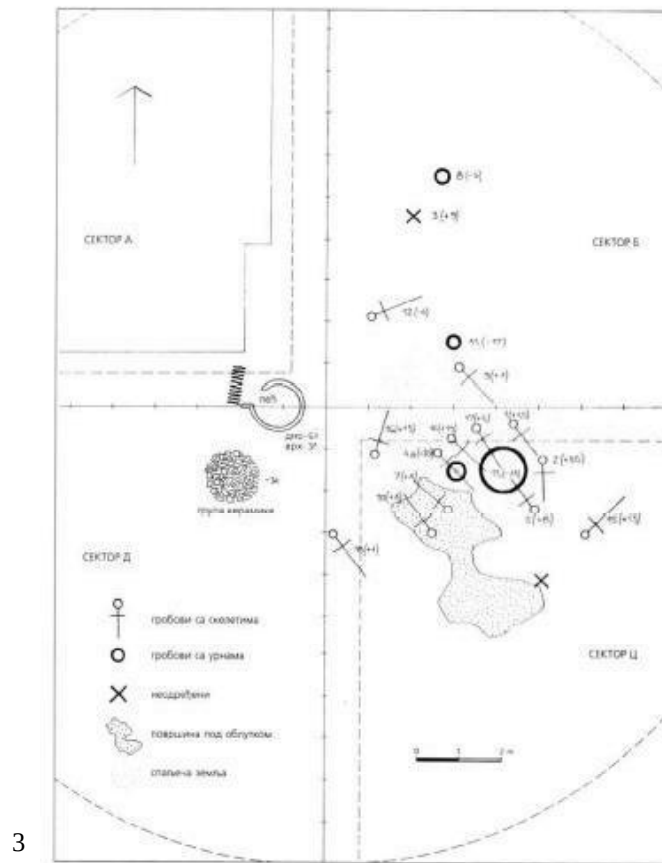
Прилог 67: Марковица – Негришори: хумка VI: 1 (Тројановић 1892); налази из хумки у Марковици: 2 (Станојевић 1890); 3,4 (Тројановић 1890).

1

2

3

Прилог 68: Мојсиње, Лугови-Бент: хумка I: 1 (необјављено, документација Народног музеја у Чачку); 2 – ситуациони план некрополе; 3 – основа хумке I (Никитовић, Стојић, Васић 2002).

Прилог 69: Мојсиње, Лугови – Бент: хумка I: гроб 4: 1- 4 (Никитовић, Стојић, Васић 2002; фото: М. Бојовић); гроб 11: 5 (необјављено, документација Народног музеја у Чачку); 6-10 (Никитовић, Стојић, Васић 2002; фото: М. Бојовић).

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

Прилог 70: Мојсиње, Лугови – Бент: хумка I: гроб 13: 1, 2 (Никитовић, Стојић, Васић 2002); 3 - 10 (Никитовић, Стојић, Васић 2002; фото: М. Бојовић).

Прилог 71: Мојсиње, Лугови – Бент: хумка I: гроб 13: 1 – 7 (Никитовић, Стојић, Васић 2002; фото: М. Бојовић).

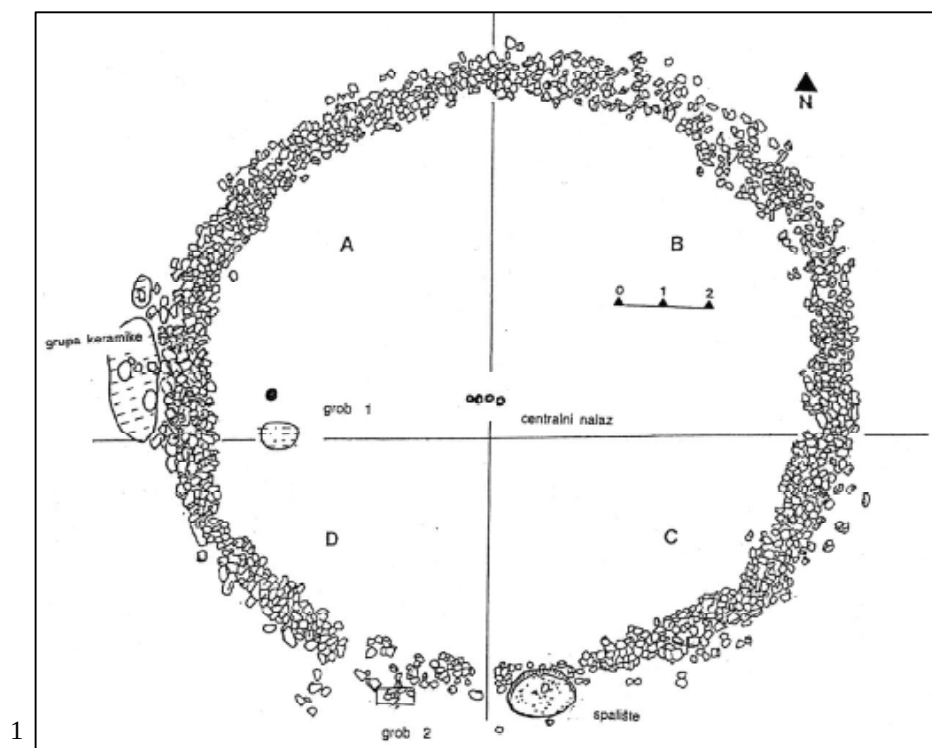

1

2

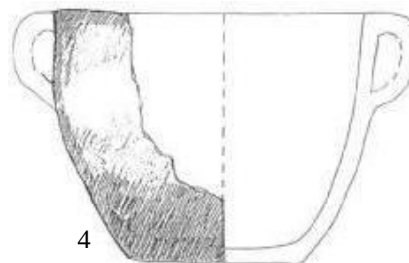
Прилог 73: Мрчајевци, Гушавац: 1 (необјављено, документација Народног музеја у Чачку); 2 (Икодиновић 1985; фото: М. Бојовић).

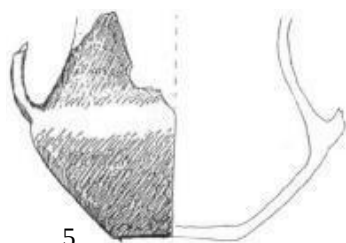
2

3

4

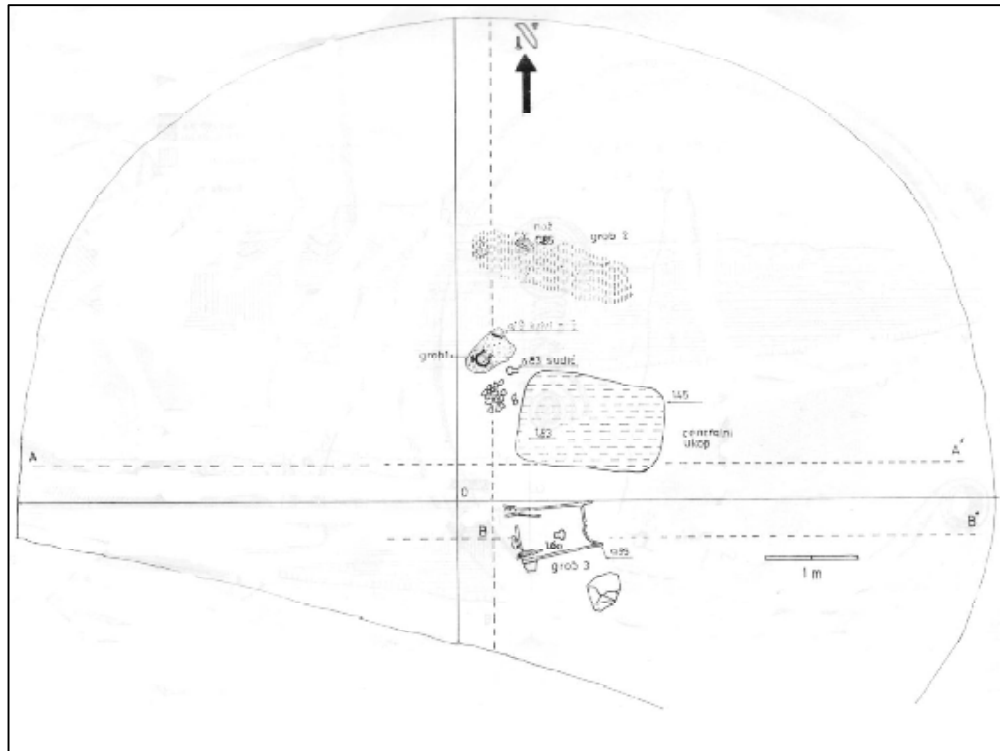

5

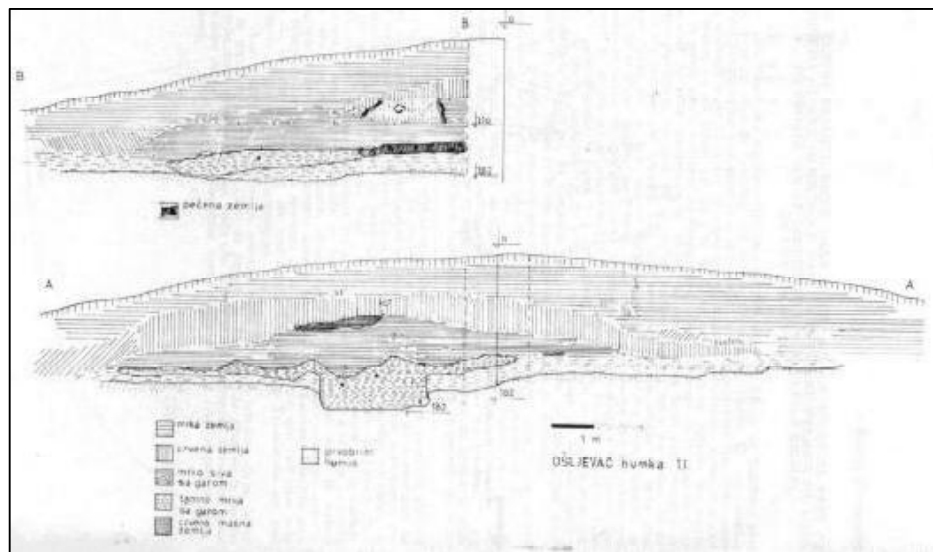

6

Прилог 74: Пријевор, Аде: 1 - основа хумке; 2-5 - централни налаз; 6 - гроб 2 (Stojić, Nikitović 1996; фото: М. Бојовић).

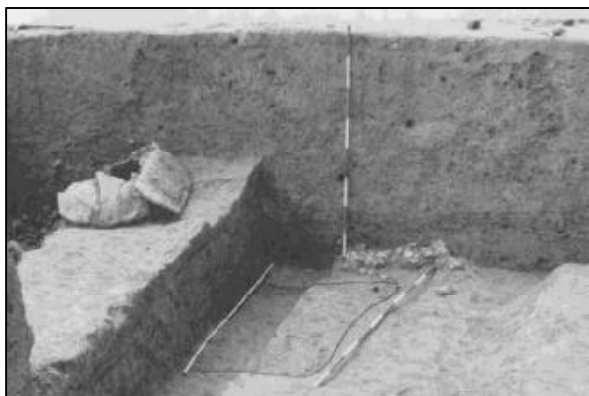

1

2

Прилог 75: Турица, Ошљевац: 1, 2 (Никитовић 1994).

1

2

3

4

5

6

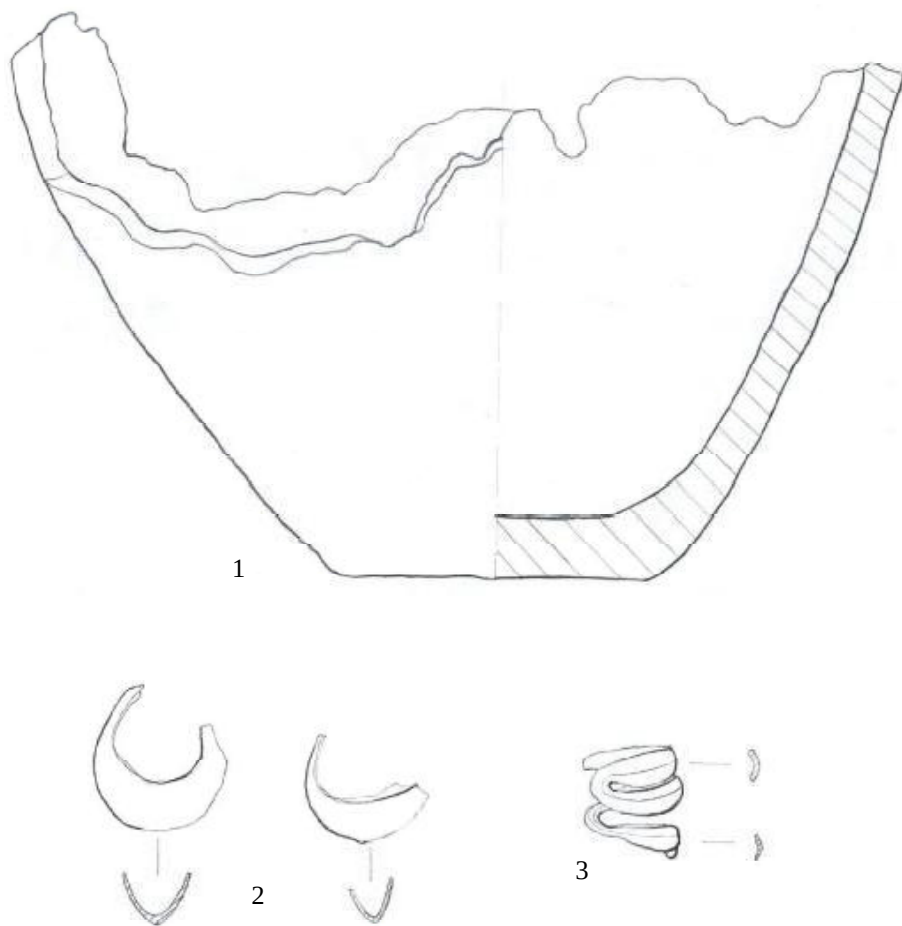

7

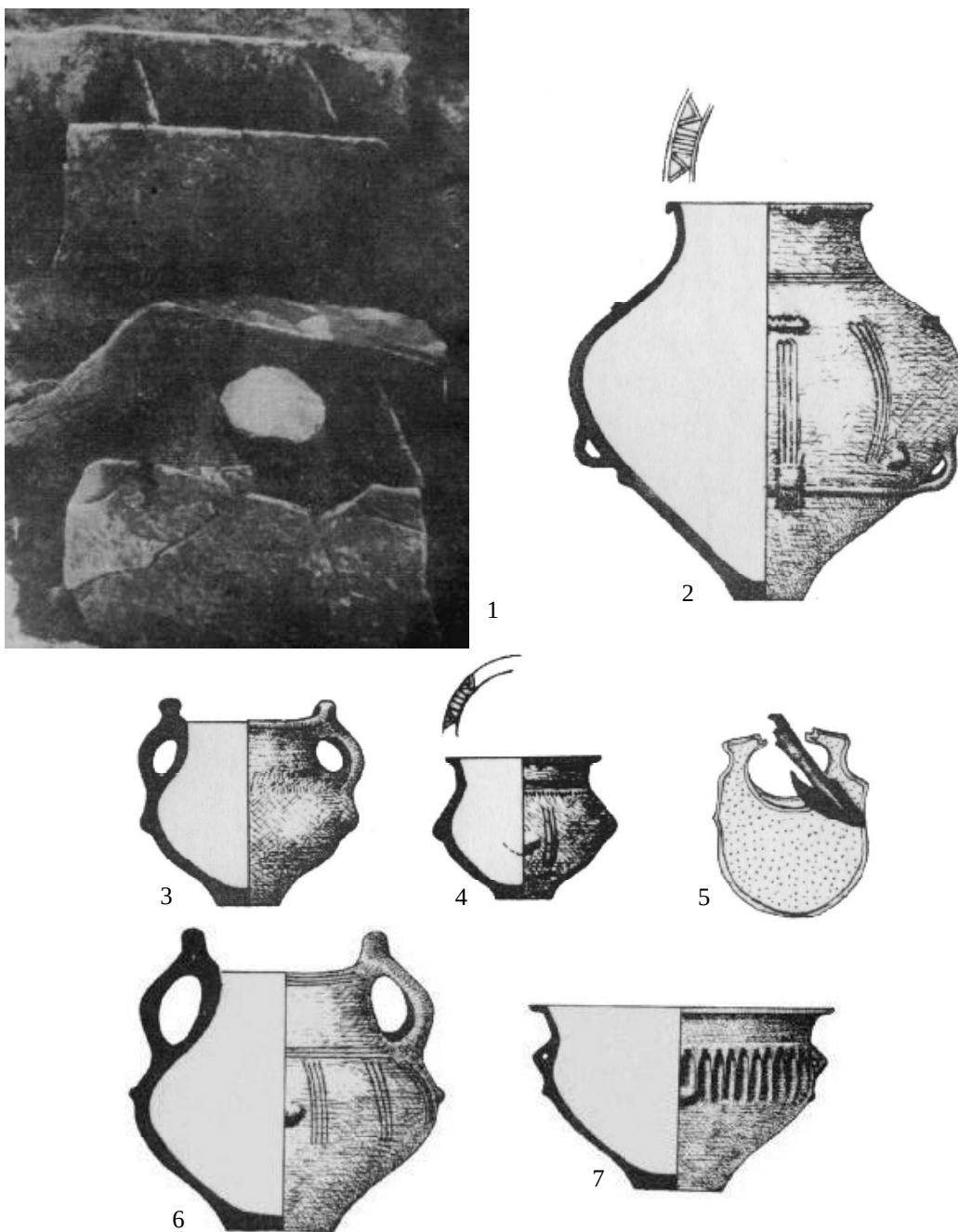

9

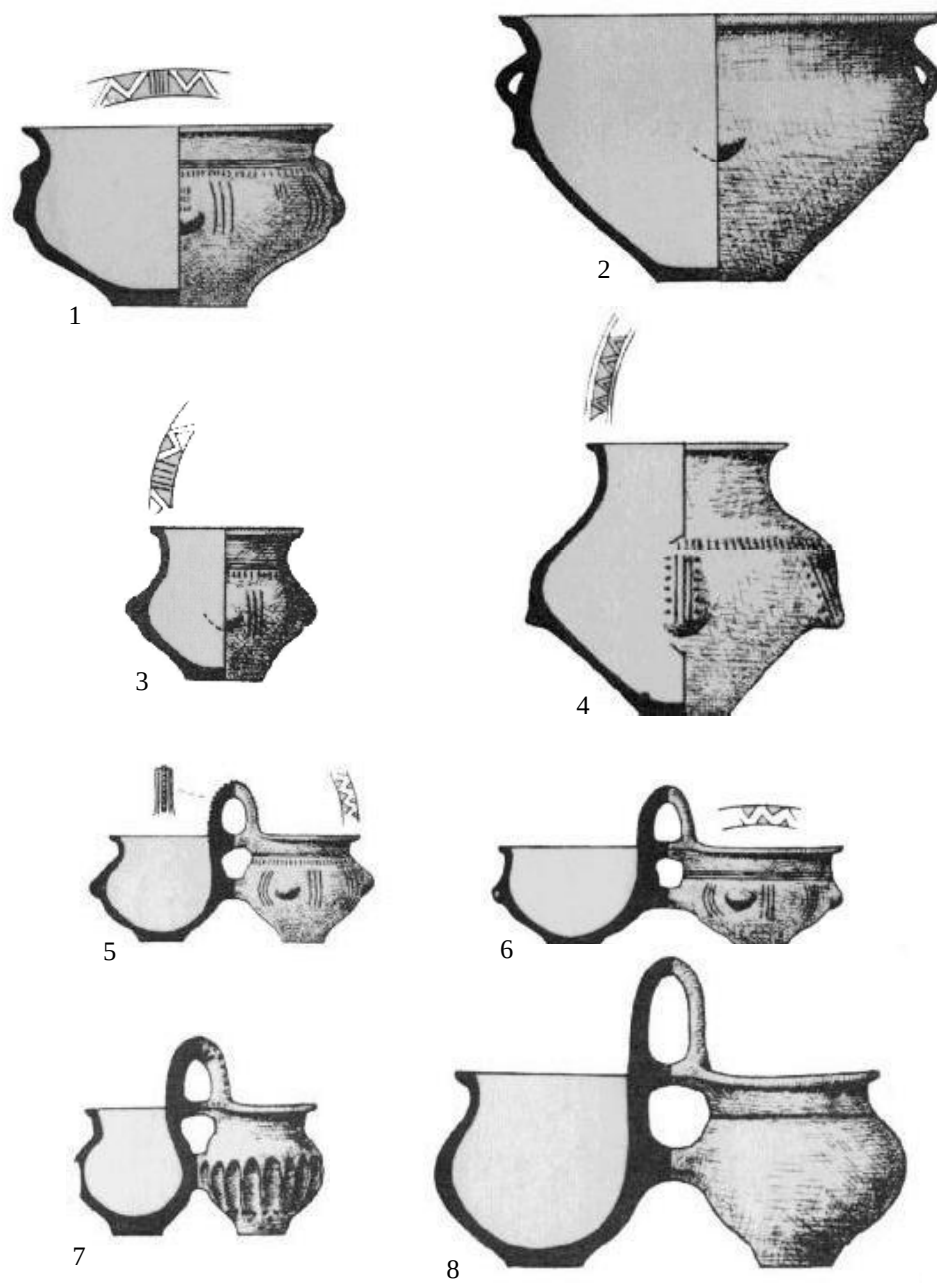
Прилог 76: Турица, Ошљевац: 1 – централни укуп; 2 – камена циста (Никитовић 1994); 3 – налаз из насипа (Никитовић 1994; фото: М. Бојовић); гроб 1: 4 (Vasić 2010); 5,6,7 (Никитовић 1994; фото: М. Бојовић); гроб 2: 8 (Никитовић 1994; фото: М. Бојовић).

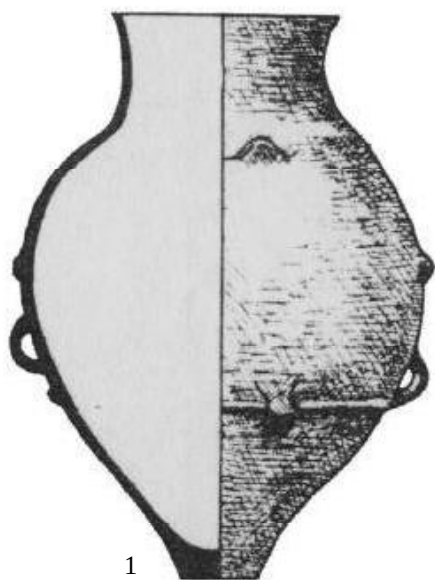
Прилог 77: Чачак, Бељина, улица 318: 1-3 (необјављено; цртеж: М. Пузић).

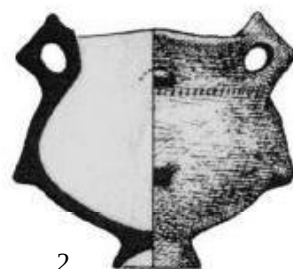
Прилог 78: Добрача, Умке: хумка VII: циста А: 1 (Гарашанин М., Гарашанин Д. 1950); 2 – 7 (Garašanin M., Garašanin D. 1958).

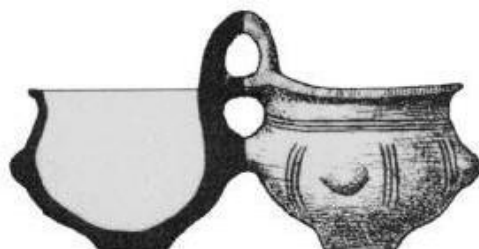
Прилог 79: Добрача, Умке: хумка VII циста А: 1 – 8 (Garašanin M., Garašanin D. 1958).

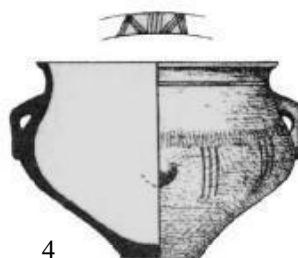
1

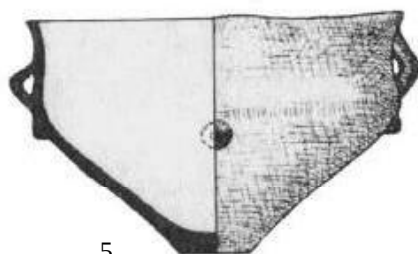
2

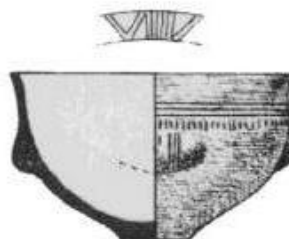
3

4

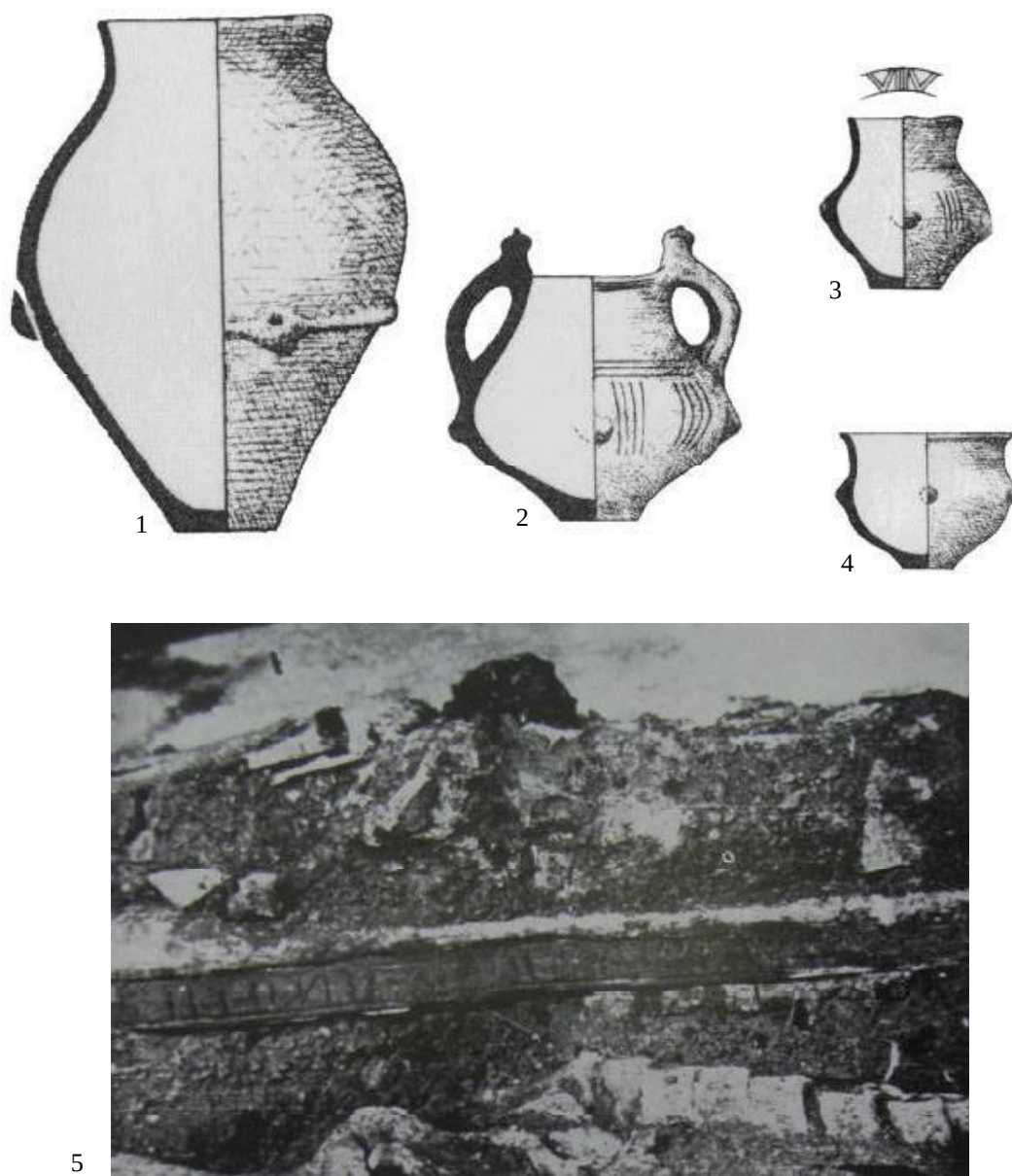

5

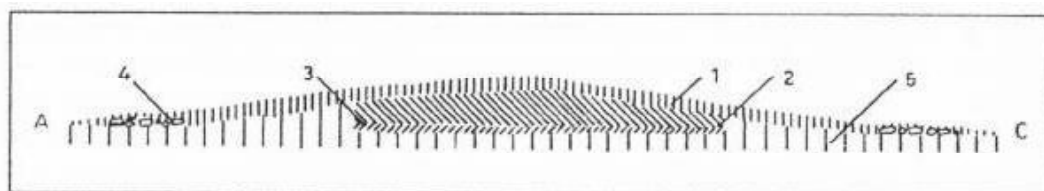
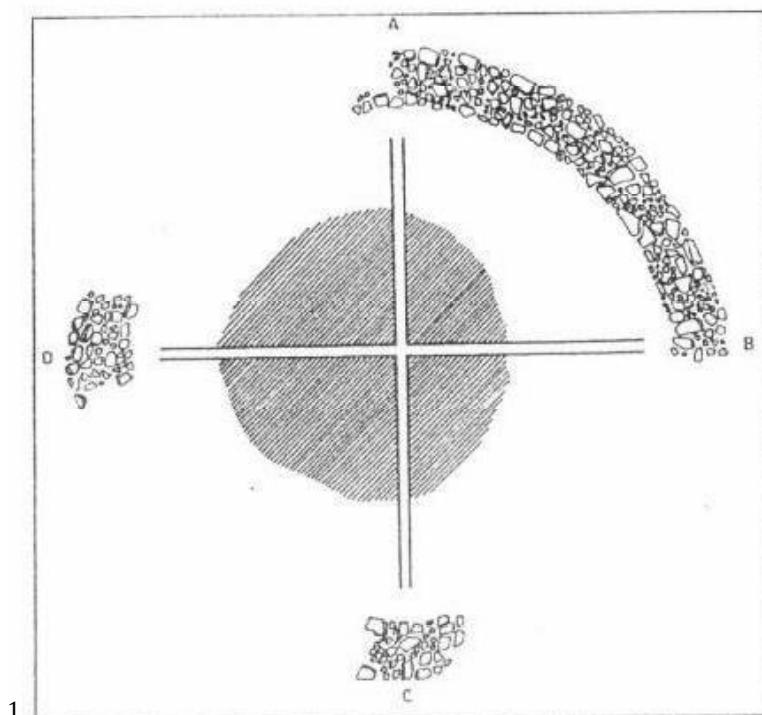

6

Прилог 80: Добрача, Умке: хумка VII: циста Б: 1 - 6 (Garašanin M., Garašanin D. 1958).

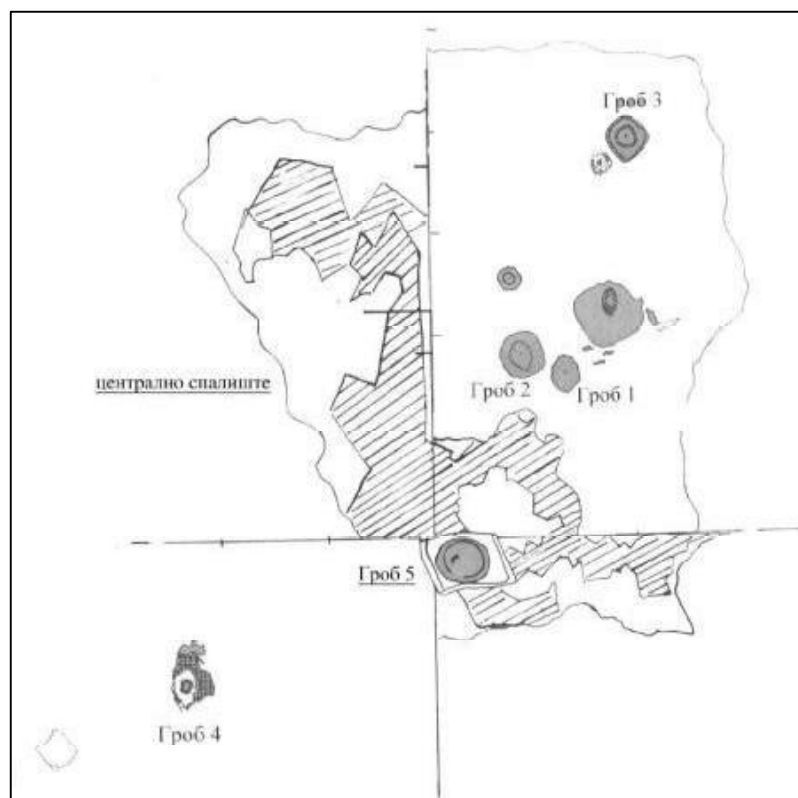
Прилог 81: Добрача, Умке: хумка VII: циста Б: 1 - 4 (Garašanin M., Garašanin D. 1958);
5 (Garašanin D.1966b).

Прилог 82: Добрача, хумка истраживана 1995: 1,2 (Богдановић 1996).

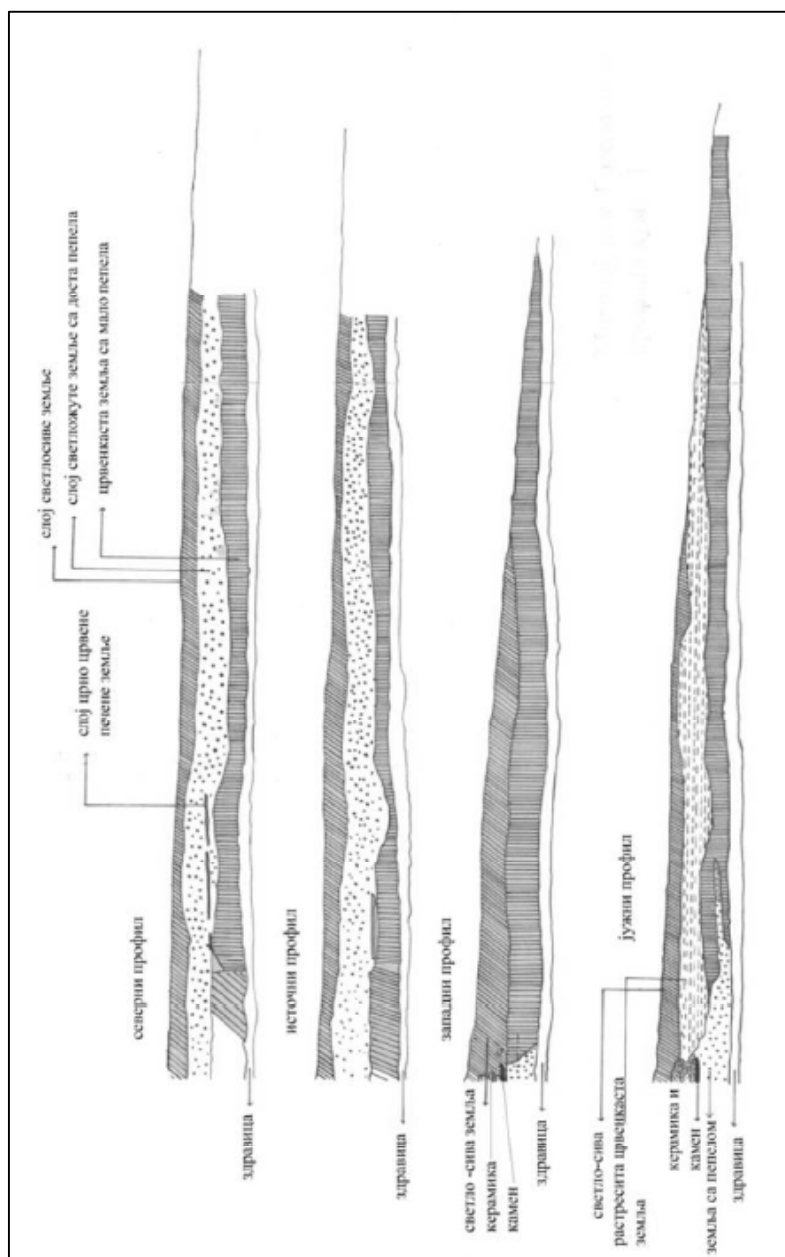

1

2

Прилог 83: Милочај, Горело Поље: 1,2 (Дмитровић 2010б).

Прилог 84: Милочај, Горело Поље: 1 (Дмитровић 2010б).

1

2

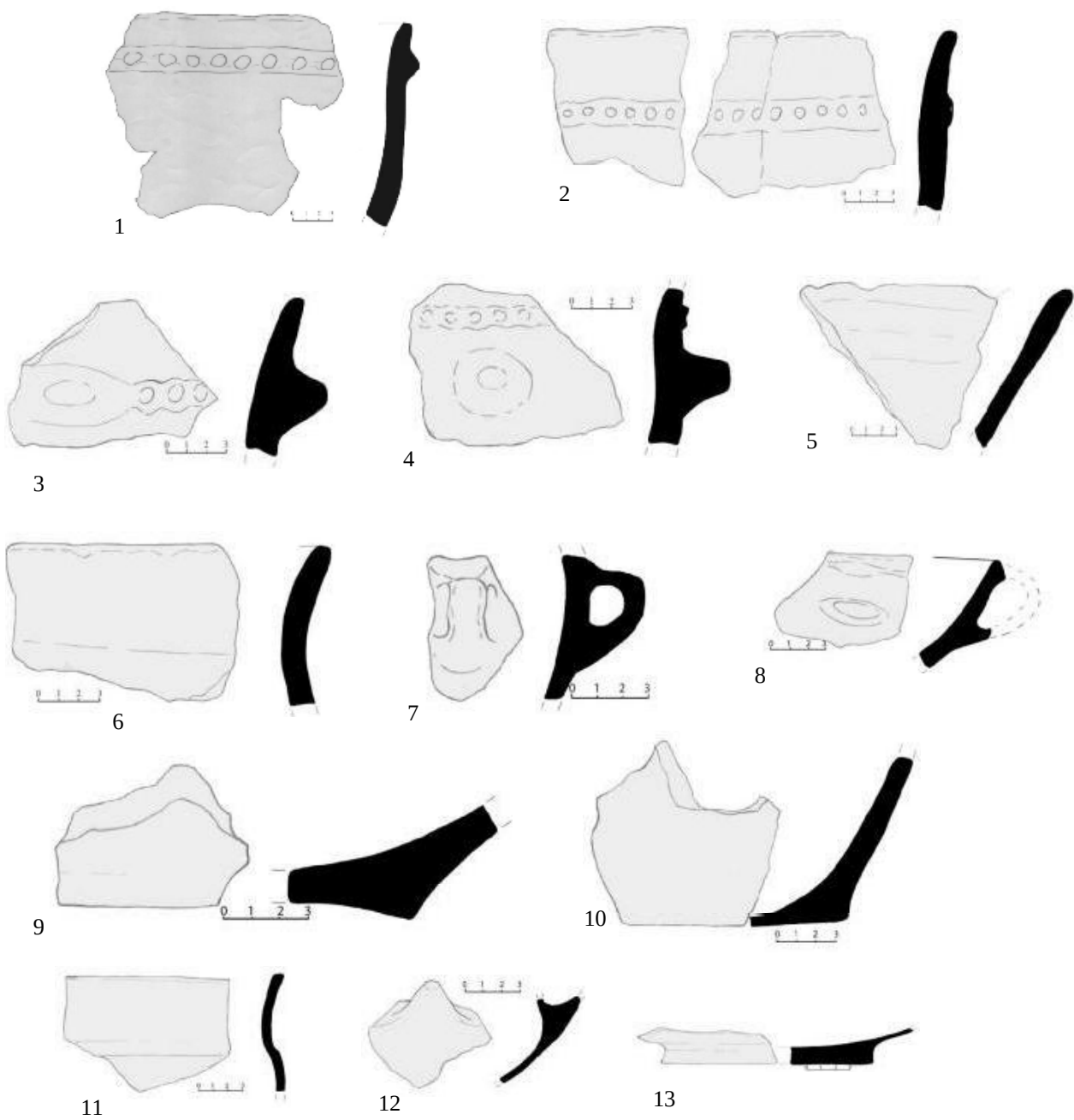
Прилог 85: Милочај, Горело Поље: 1 – гробови 1, 2 и 3; 2 – гроб 4 (Дмитровић 2010б).

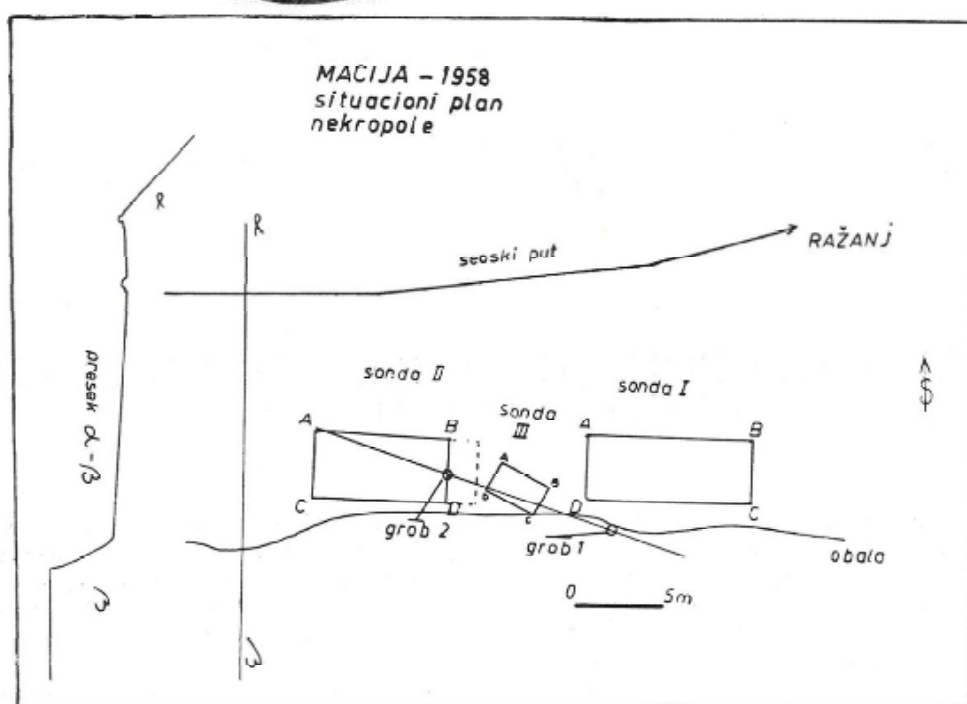
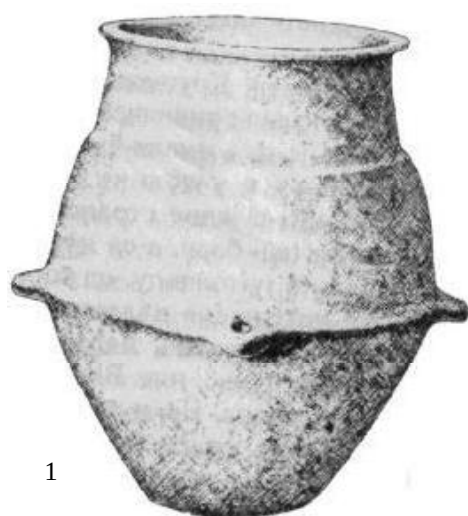
Прилог 86: Милочај, Горело Поље: гроб 5: 1,2 (Дмитровић 2010б).

Прилог 87: Милочај, Горело Поље: 1 – прилог уз гробове 1 и 2; 2 – прилог уз гроб 3; 3 – урна 5; 4 – урна (Дмитровић 2010б).

Прилог 88: Милочај, Горело Поље: 1-13 - фрагменти керамике са простора некрополе (Дмитровић 2010б).

Прилог 89: Макрешани, Орнице: 1 (Тасић 2001); 2 (Рековић 2007); Маџија: 3 (Тасић 1965).

Прилог 90: Мађија: гроб 1: 1,3 (Стојић, Чађеновић 2006); 2,4 (Тасић 1965); 5 (Vasić 2003); гроб 2: 6,8 (Тасић 1965); 7,9,10 (Стојић, Чађеновић 2006).

1

2

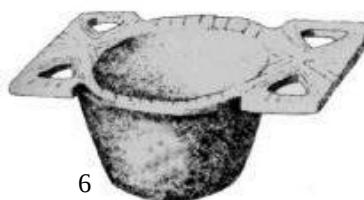
3

4

5

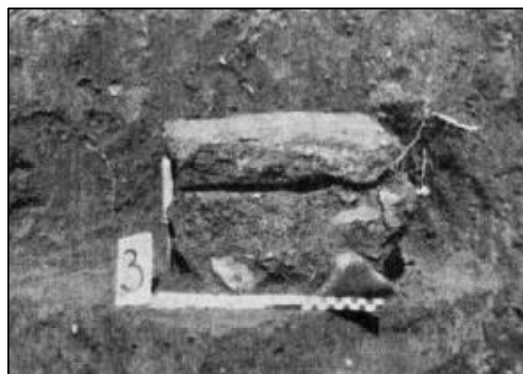
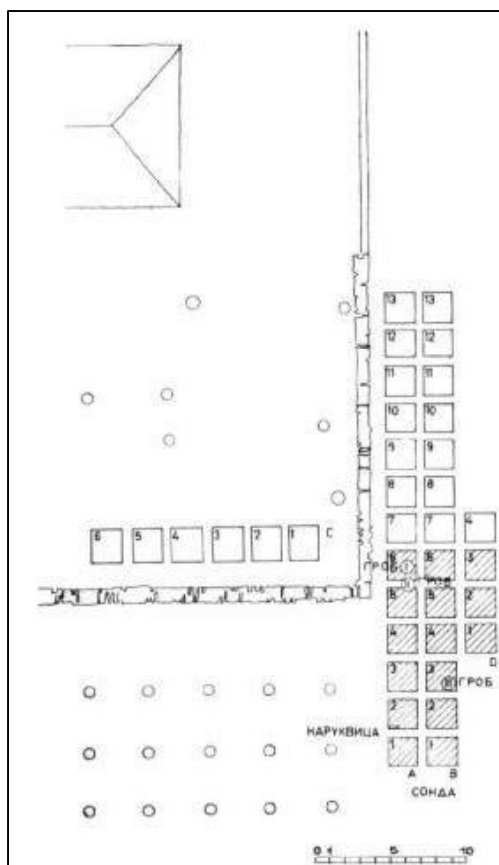
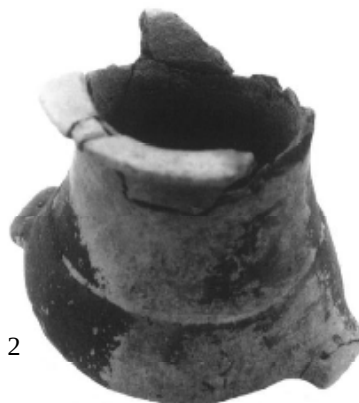
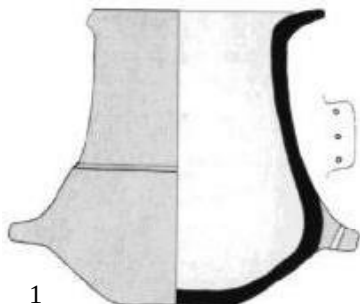

6

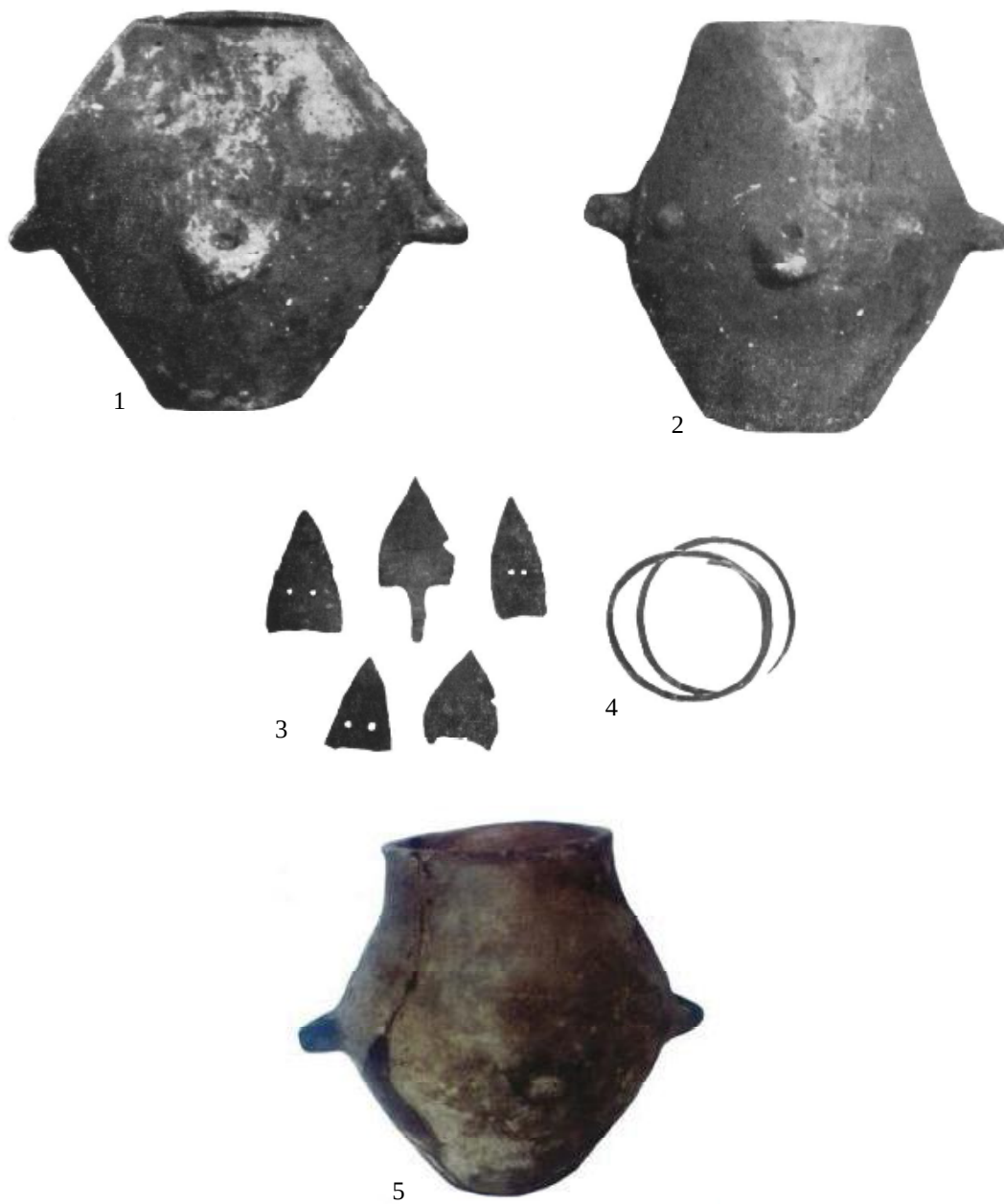

7

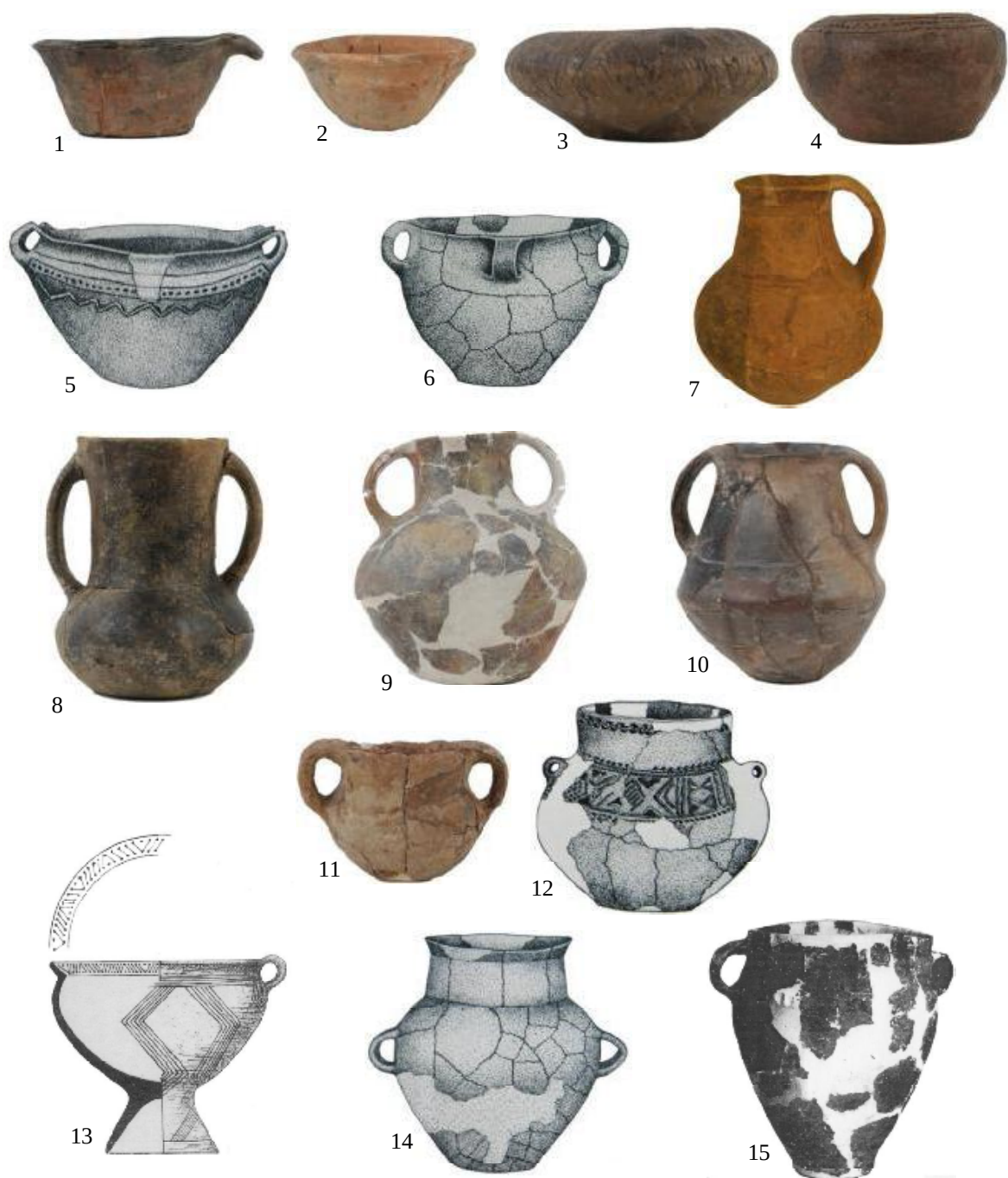
Прилог 91: Обреж, Окућница М. Пешића – Тине и Б. Рајковића: 1,2,3,5,7 (Стојић, Чађеновић 2006); 4,6 (Тасић 2001).

Прилог 92: Рутевац, Утрине: 1 (Булатовић 2009а); 2 (Стојић, Чађеновић 2006); Рутевац, Школска Градина: 3,4 (Тодоровић, Симовић 1959).

Прилог 93: Рутевац, Школска Градина: 1 - 4 (Тодоровић, Симовић 1959); Сталаћ, Град: 5 (Стојић, Чађеновић 2006).

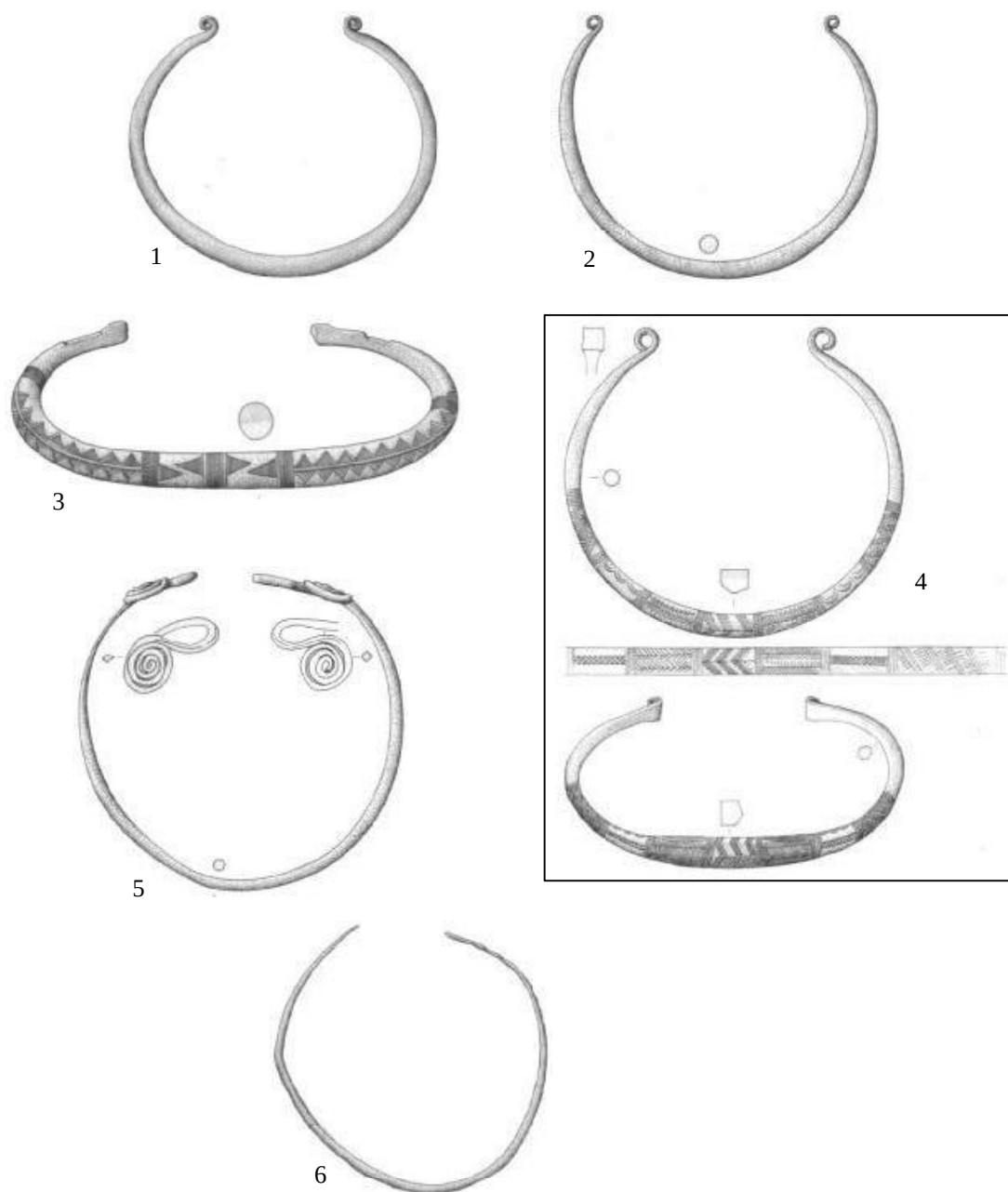
Прилог 94: типови посуда раног бронзаног доба: зделе:1-6; пехари:7-13; амфоре:14; лонци:15.

Прилог 95: керамички типови средњег бронзаног доба на подручју горњег тока Западне Мораве: пехари:1-6; амфоре:7-11; лонци:12; зделе: 13-15; двојни судови:16; шоље:17.

Прилог 96: керамички типови средњег бронзаног доба на подручју доњег тока Западне Мораве: амфоре:1-5; пехари: 6; зделе:7,8; конична посуда:9; шоље: 10,11.

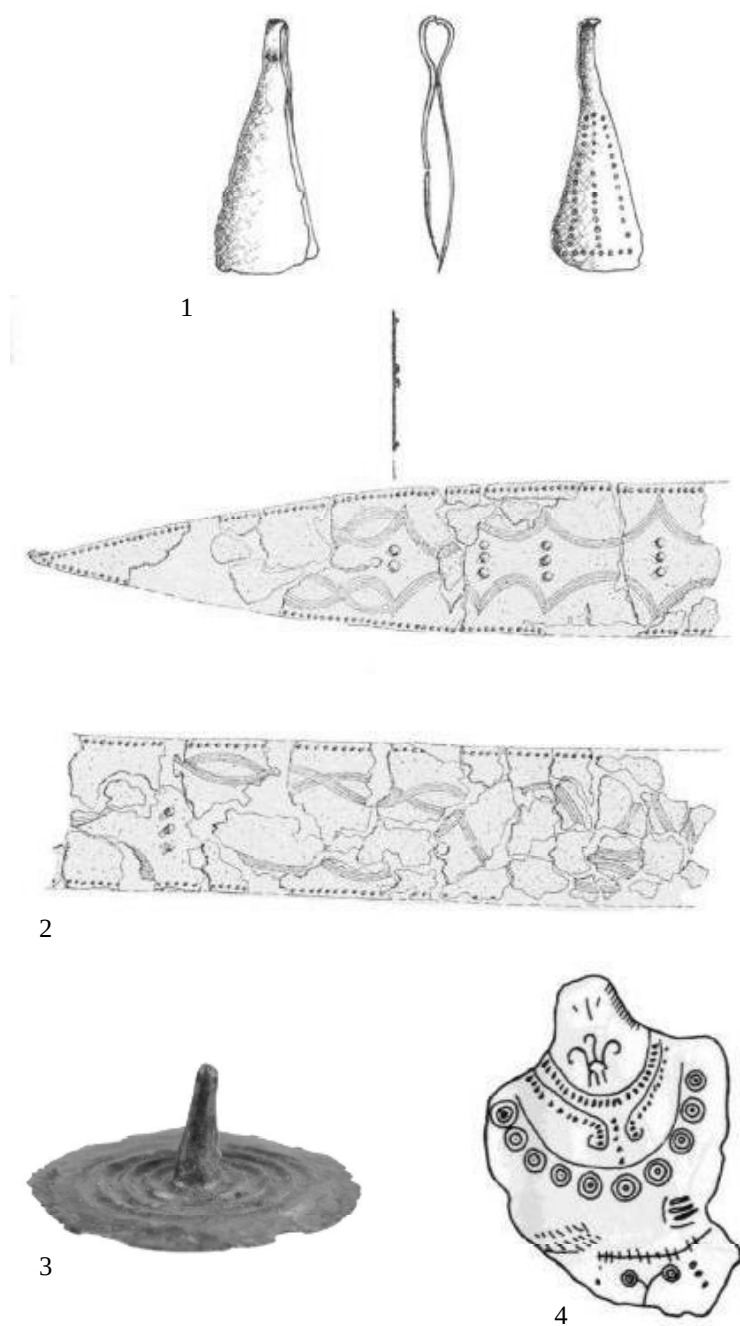
Прилог 97: типови торквеса: неукрашени: 1; патинирани без видљиве декорације: 2; украшени: 3; петостраног пресека: 4; са спирално увијеним издигнутим крајевима: 5; са одсеченим крајевима: 6.

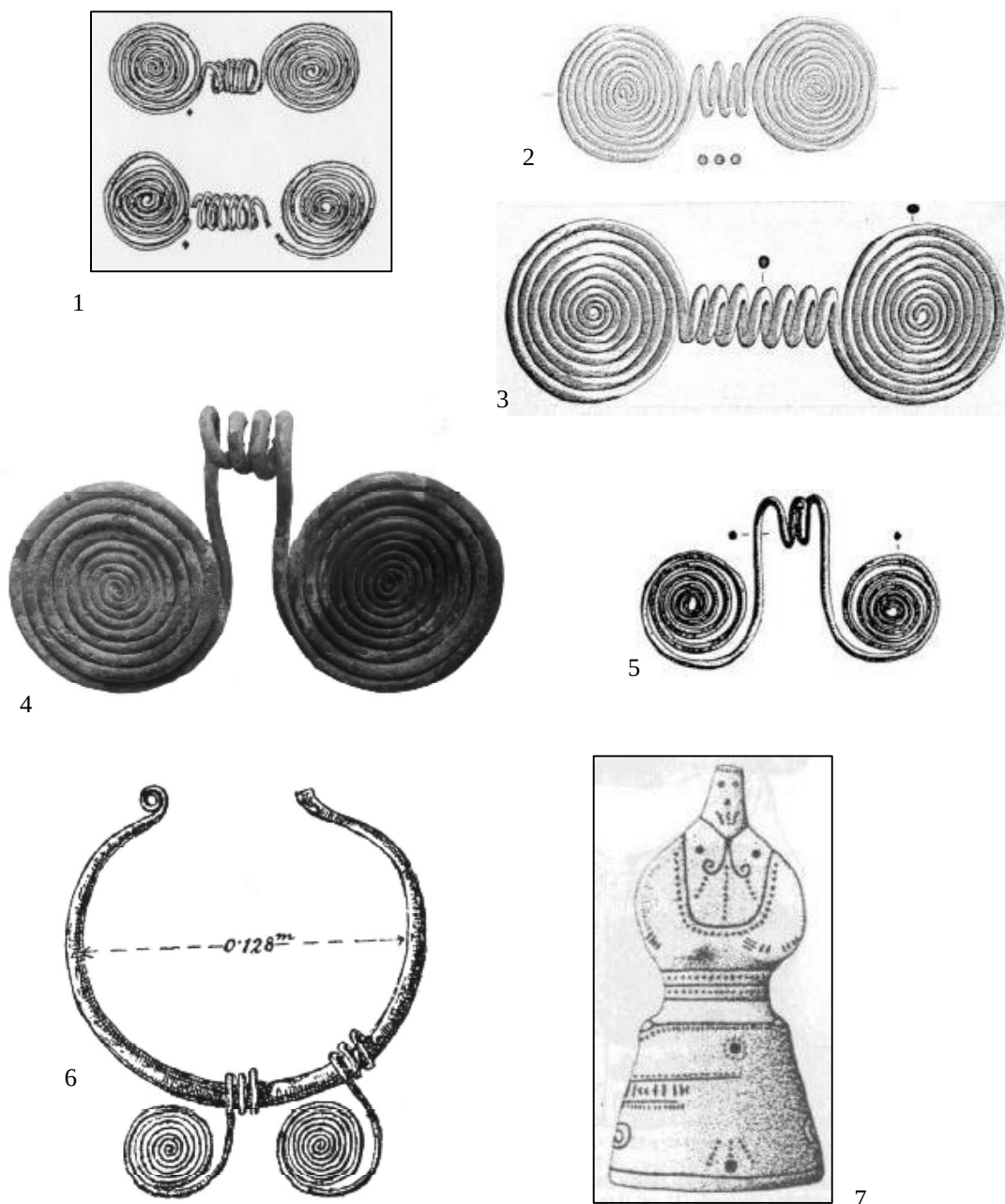
Прилог 98: Типови наруквиза: тип I: 1-5; тип II: 6; тип III: 7-10; тип IV: 11.

Прилог 99: типови игала из некропола Западног Поморавља.

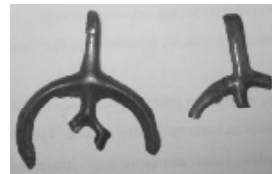
Прилог 100: Пинцета: 1; појас: 2; кружна плочица са трном: 3; део фигурине из Голупца: 4 (Letica 1973).

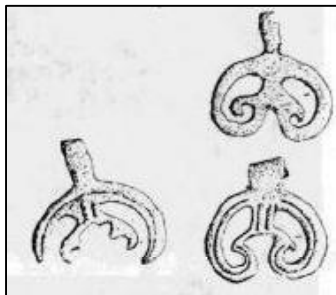
Прилог 101: Типови наочарстих привесака: тип I: 1-3; тип II: 4-5; начин коришћења наочарстих привесака: 6 (Валтровић 1890); 7 (Müller-Karpe 1980).

1

2

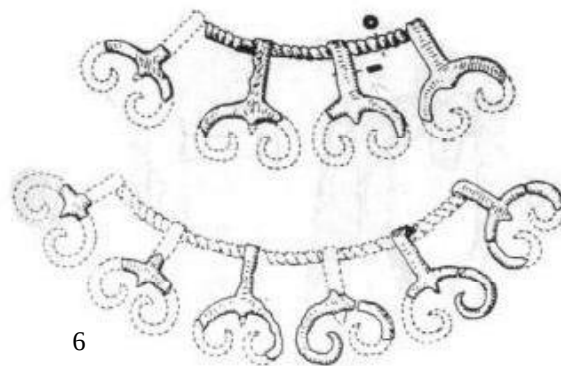
3

4

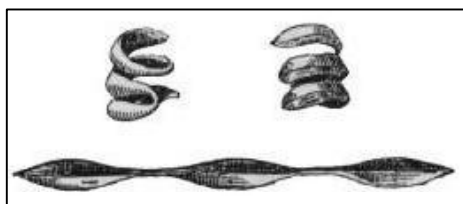

5

6

Прилог 102: Срцолики привесци: варијанта са разгранатим срцоликим делом: 1-3,5; варијанта са верикалном пречагом: 4; реконструкција огрлице од салталеона и срцоликих привесака: 6 (David 2002a).

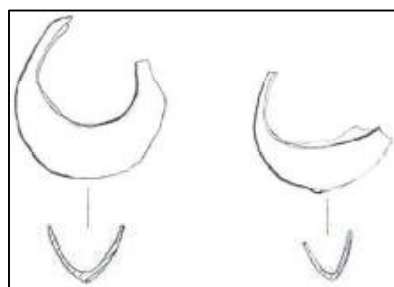
1

2

3

4

5

6

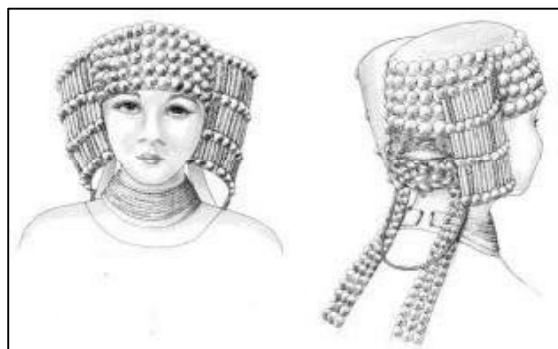

7

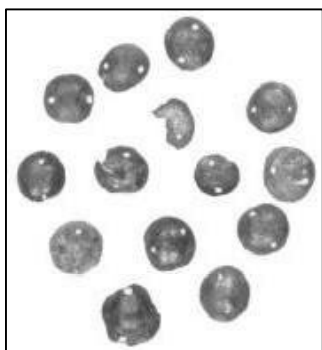

8

Прилог 103: Нопенринзи: тип I: 1; тип II: 2,3; тип III: 4; салталеоне: 5-8.

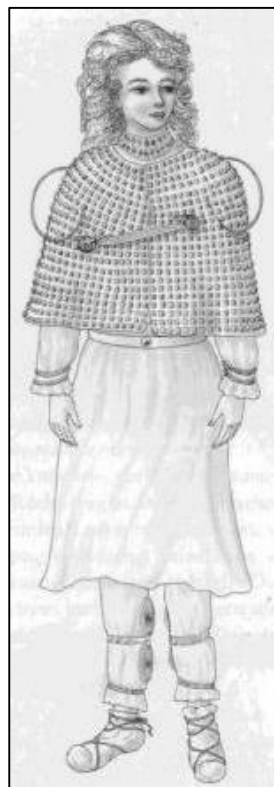
1

2

3

4

5

6

7

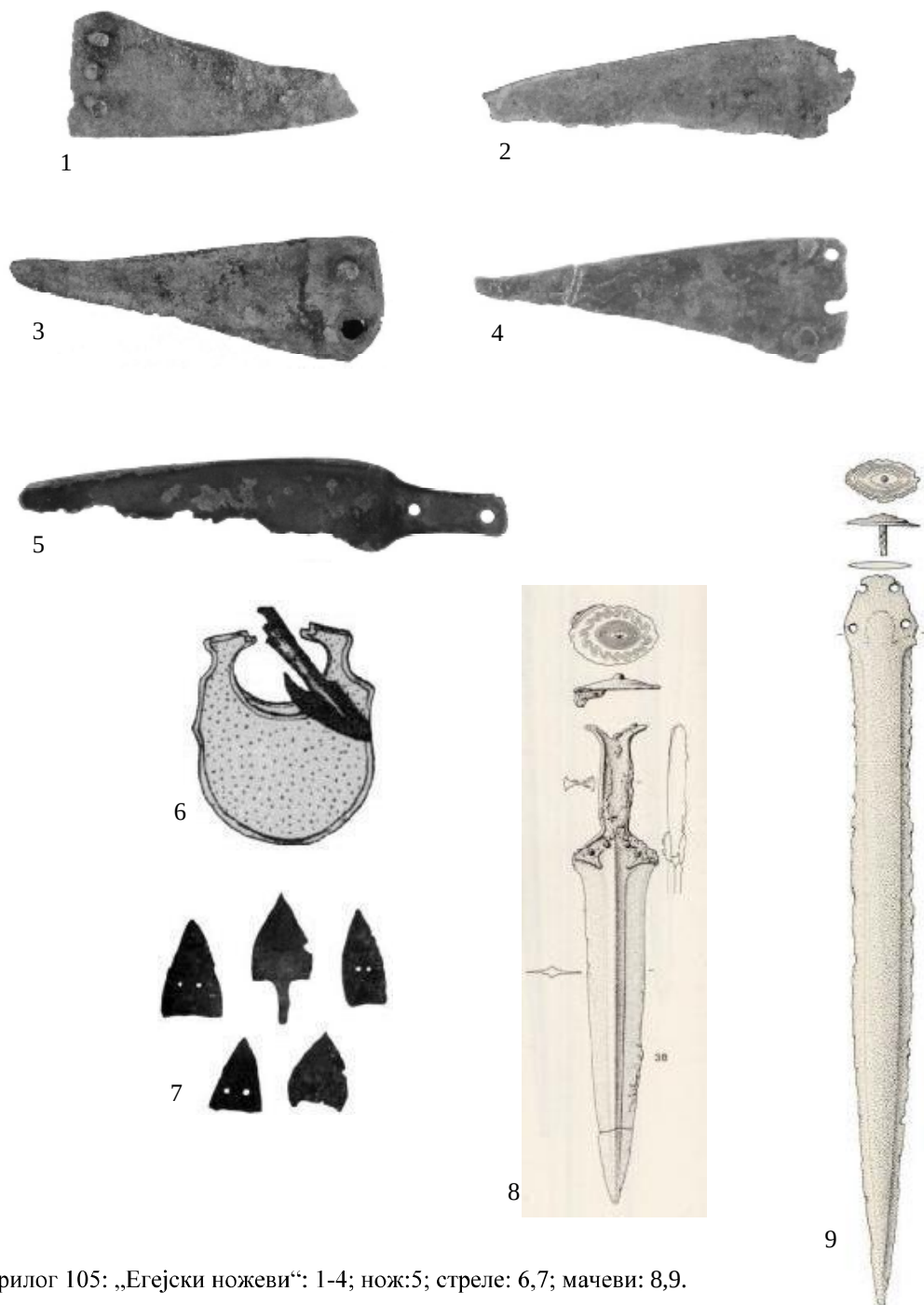

8

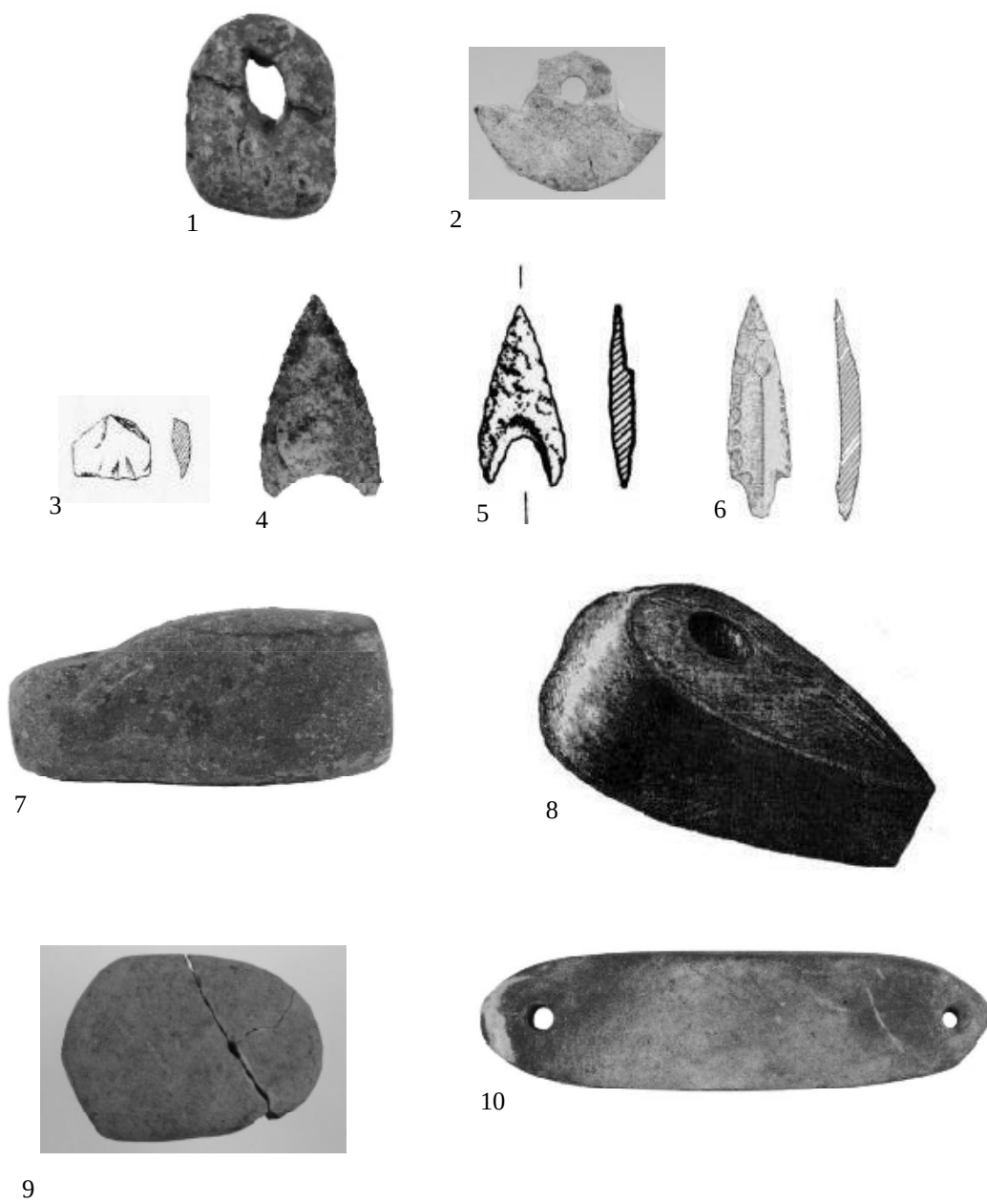

9

Прилог 104: Типови тутула и дугмади; начин коришћења на оглављу и огртачу: 1,4 (Wels-Weyrauch 1994).

Прилог 105: „Егејски ножеви“: 1-4; нож:5; стреле: 6,7; мачеви: 8,9.

Прилог 106: Предмети од камена: привесци: 1, 2; окресана алатка: 3; стрелице: 4-6; бат: 7; секира – чекић: 8; брусеви: 9-10.

		Камене цисте са скелетно сахрањеним покојником	Скелетно сахрањивање са оквиром или прекривком од слаганог камена	Кенотафи		Укупно
				Камене цисте	Јама	
Положај покојника	Покојник на десном боку	5	2			7
	Покојник на левом боку					0
	Испружен положај		1? без конструкције? (Утрине)			1?
Прилози	Керамика	4	1 (Утрине?)	2		7
Оријентација	Камен					0
	СЗ – ЈИ	1	2	1		4
	ЈЗ – СИ	1		2		3
	И – З	2				2
	непознато	1	1			2

Прилог 107 : Табеларни преглед различитих карактеристика скелетног начина сахрањивања и кенотафа током раног бронзаног доба.

	Ломача под хумком				Ломача изван хумке					Прилози	
	Ломача без конст рукш је	Ломача фундирана каменом	Ломача ограђена или прекривена каменом конструкцијом	Сахрањивање директно на земљи	Сахрањивање у каменој конструкцији	Слободно положена урна	Урна прекривена каменом или конструкцијом	Камене цисте	Јама	Керамички судови	Артефакти од камена
Враћаи, х. III	х									х	
Дрежник					х						
Пилатини х. I	х									х	
Рајана хумка I			х				х			х	
Рајана хумка V					х		х			х	
Стапари				х		х	х				
Д.Крава - рица, х II								х?			
Дучало- вићи, X/2					х?						
Гуча, Грогница IX/3			х								
Јагчићи, Дубац, х. VII				х							
Крстац хумка I								х			х
Крстац, хумка II	х										
Крстац, хумка VI			х								х
Лучани, Круше- вље		х					х			х	
Лучани, С.Чесма					х					х	х
Пријевор Аде									х	х	
Добрача (1995)			х								

Прилог 108: Табеларни приказ начина сахрањивања спаљивањем покојника током раног бронзаног доба.

Северни део Западног Поморавља

	Камене гробне конструкције						Без конструкције	Дрвене конструкције	Ритуално гореле површине	Непознат облик конструкције
	Површина уоквирена каменом	Минијатурне и веће цисте	Насатичне камене плоче и бедутак	Обод урне прекривен каменом	Кружна површина над ободом урне	Површина фундирана каменом				
Спаљене кости дир.на земљи	1						4	1	4	
	1	5	1	6	4	1	13	1	3	9
Урне	2	2	1	2			4	1	1	
Керамика								1	1	
Камен								1	1	
П Р И Л О З И Т А Л	Оружје						2	1		
	М									
	Е									
	Т			1			4	2	2	2
Накит	2									
А										
Л										
Без прилога	1	1		2			8		3	
Централни гроб	2	2			2	1		1	1	
Периферни гроб	3	2	1	3			16		5	
Двојни гроб		2							1	

Прилог 109: Табеларни приказ различитих карактеристика сахрањивања спаљивањем покојника током средњег бронзаног доба.

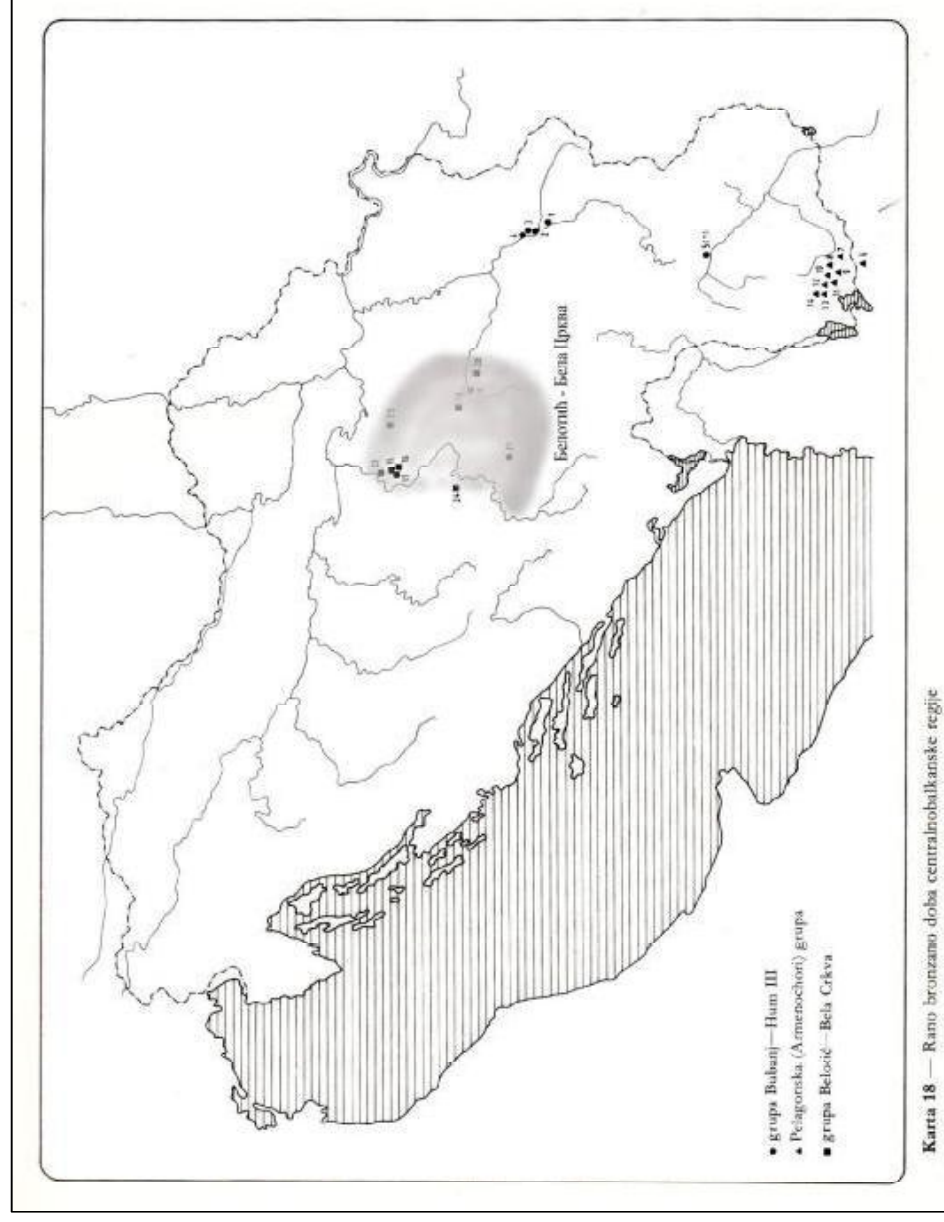
		Северни део Западног Поморавља								Донја ток 3. Мораве	
		Камене конструкције						Директно на земљи	Непознато	Укупно	
Циста	Сандук од слаганог камена	Венац	Венац и прекривач	Подлога од плоча	Подлога од шљунка и камена	Јама испуњена шљунком					
Положај покојника	Десни бок		4	4	1	1				10	-
	Леви бок		3	2						5	-
	Испружен на леђа		3							3	-
	Испружен на стомаку		2							2	-
Двојни гроб		1		1						2	-
Оријентација	СЗ – ЈИ		7	3	1					11	-
	ЈЗ – СИ	1	1	1				1		4	-
	И - З		5							5	-
	С - Ј			2		1	1	1		4	-
Прилози	Непознато	2	2	2		1	1	2	11	-	-
	Керамика		1						1	-	-
	Камен				1				1	-	-
	Метал	1	1	9	4	1	1	2	18	-	-
Без прилога		1	1	4		1	1	1	2	-	-

Прилог 110: Табеларни преглед различитих карактеристика скелетног начина сахрањивања током средњег бронзаног доба.

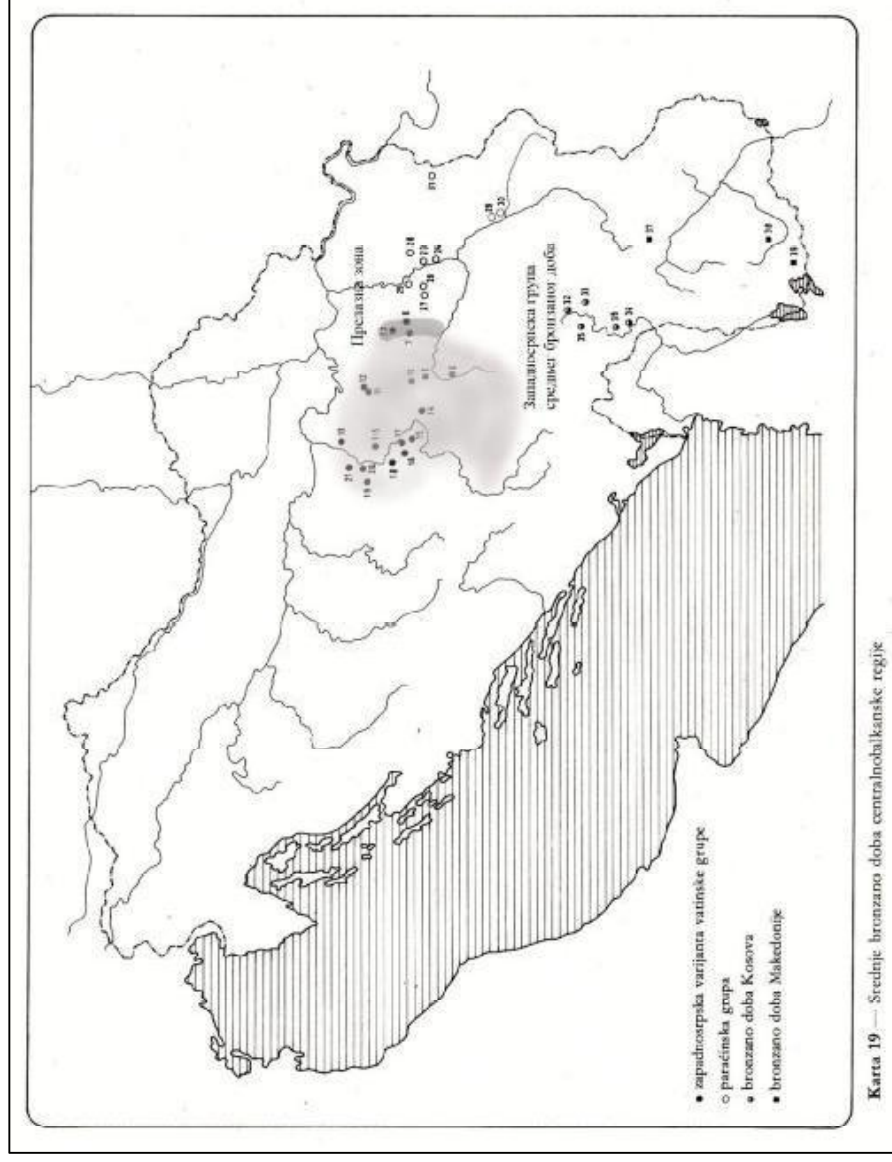
Јужни део Западног Поморавља

	Гробне конструкције							Прекривање урне керамичком посудом
	Камене конструкције			Јама	Без конструкције	Непознато		
	Јама испод констр.од облутака	Урна положена на плочаст камен	Урна положена и ограђена плочастим каменом					
Урна	1	5	1	2	2	2	5	
Директно на земљи								
Керамика	2	2		1				
Камен								
П Р И Л О З И	М Е Т А Л	Накит и утилитарни предмети		1	1			
						1		
	Оружје							
Без прилога			1	1	1	1		

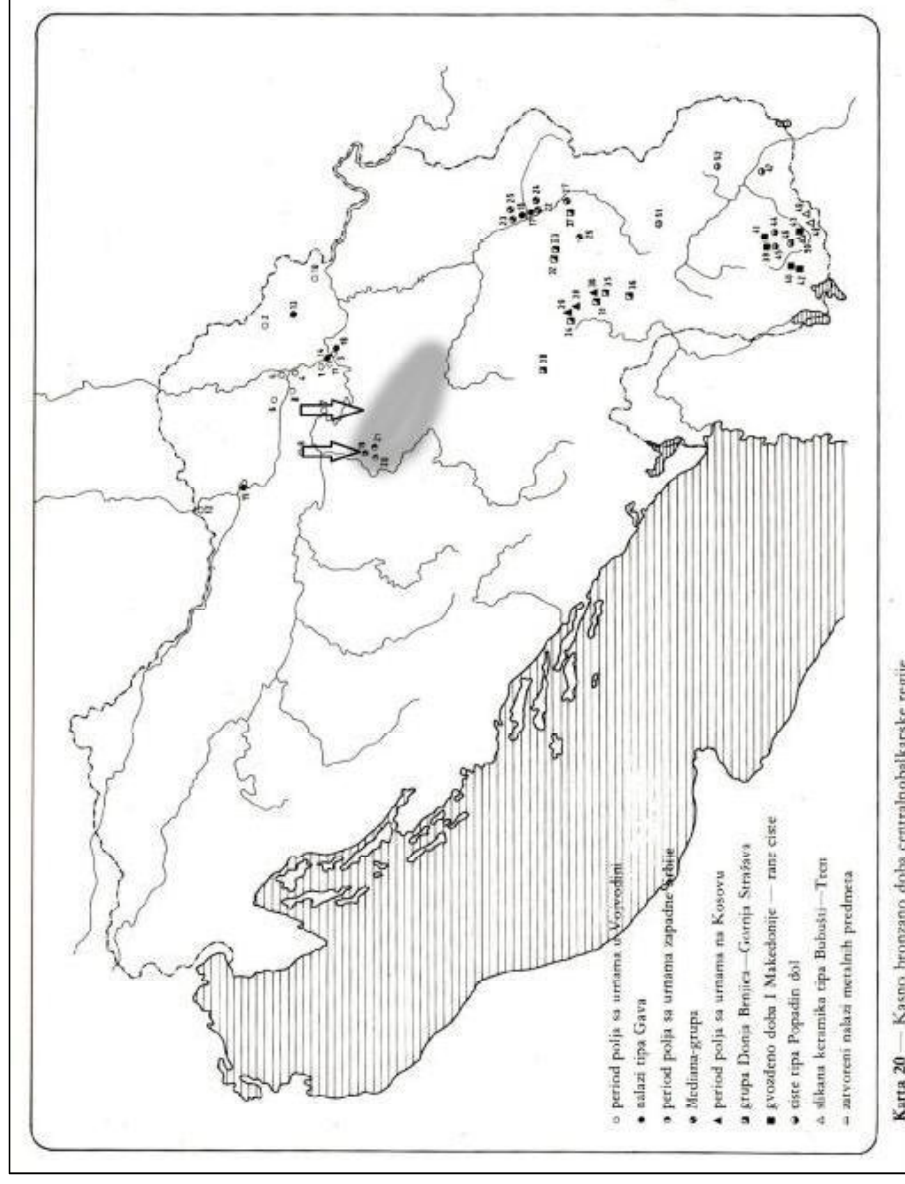
Прилог 111: Табеларни приказ карактеристика сахрањивања током средњег бронзаног доба на подручју јужног дела Западног Поморавља.

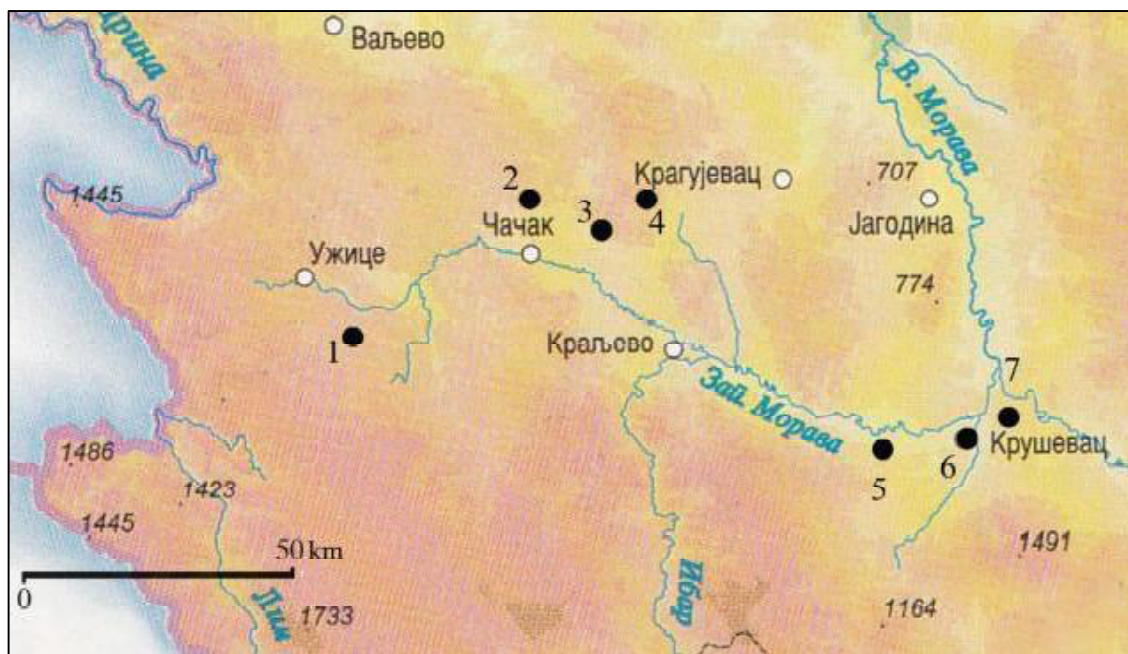
Прилог 112: Карта са локалитетима група раног бронзаног доба на централном Балкану према М. Гарашанину (1983е: 707; Карта 18) допуњена зоном простирања групе Белотић – Бела Црква на основу резултата новијих истраживања.

Прилог 113: Карта са обележеним локалитетима културних група средњег бронзаног доба на централном Балкану према М. Гарашанину (1983 г:729; Карта 19) допуњена проширеном територијом простирања Западноисточне групе средњег бронзаног доба и прелазне зоне на истоку.

Прилог 114: Карта са обележеним локалитетима културних група касног бронзаног доба на централном Балкану према М. Гарашанину (1983: 763; Карта 20) допуњена територијом простирања утицаја групе Белегиш II – Гава у западној Србији.

Прилог 115: Карта са означеним насељима бронзаног доба на подручју Западног Поморавља: 1. Роге, Кулине; 2. Горња Горевница, Слатина; 3. Остра, Соколица; 4. Љубаци, Милића брдо; 5. Читлук, Конопљара; 6. Крушевац, Лазарев Град; 7. Сталаћ, Гологлава.

1

2

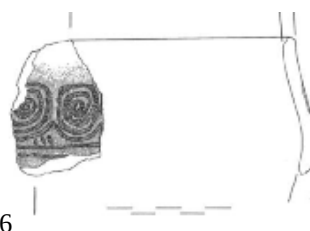
3

4

5

6

7

8

Прилог 116: Избор керамике из насеља бронзаног доба: 1 – 3 – Горња Горевница, лок. Слатина; 4-8 – Остра, лок. Соколица.

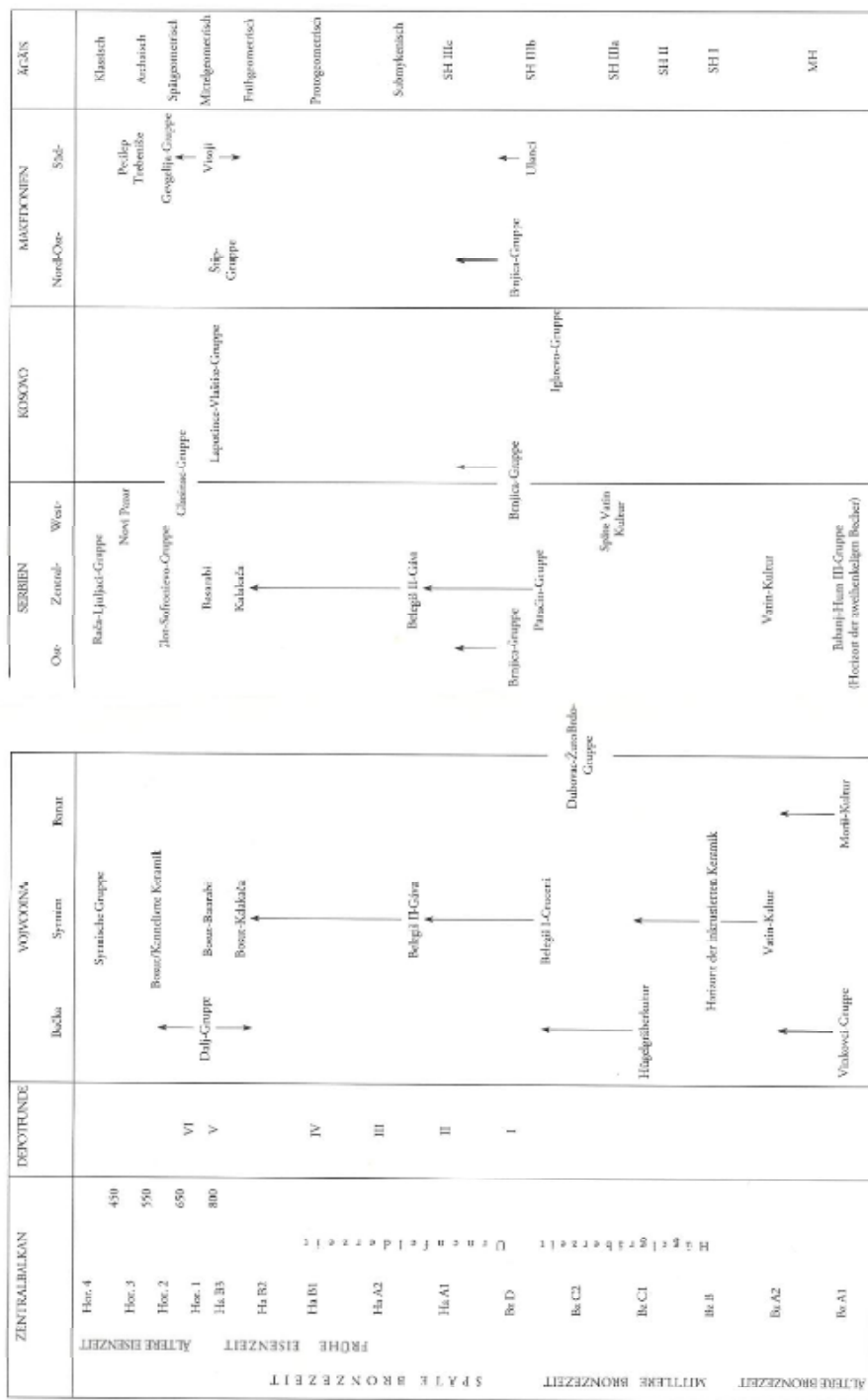
B.C.	South Germany and Austria	Carpathian Basin (Hänsel)	Hungarian and Romanian chronology	Continental Greece	Chronological Horizons of the Bronze Age tells	Bronze Age cultures	
1500	B 2	MD III früh	LB I	LH II B	5 th horizon	Vatya III, Gerjan, Late Mad'arovce	
1600	B 1	MD II	MB III	LH II A	4 th horizon	Otomani II, Vatya II, Füzesabony II, Vatina II (Feudvár, Cornești-Crvenka)	
1700	A 3	MD I		LH I		Early Mad'arovce	
1800	A 2	FD III	MB II	MH III		3 rd horizon	Nagyrev, Mureș I, Hatvan, Gornea-Orlești, Otomani I, Vatya I, Vatina I (Pančevo-Omoljica, Cornești-Crvenka), Wietenberg, Tokod
1900				MH II			
2000			MB I	MH I	EH III		
2100							
2200	A 1	FD II	EB III	EH II	2 nd horizon	Nyírség, Nagyrev, Sanislău	
2300	A 0	FD I	EB II		1 st horizon	Somogyvár-Vinkovci	
2400			EB I				
2500							

1

Apsolutna hronologija	Moriška kultura	Vinkovci - Somogyvár	Vatinska	Verbicinara	Transdanubijska inkrustirana keramika	Dubovac - Žuto brdo	Reinecke
1900	I						A ₁
1800	II						A ₂
	III	I	I	I			
1600		II	II	II		I	B ₁
						II	B ₂
1400						↓ ?	C

2

Прилог 117: Хронолошке поделе бронзаног доба: 1 - рано бронзано доба (Gogăltan 2008);
2 – рано и средње бронзано доба (Тасић 1983).

Прилог 118: Хронолошка подела бронзаног доба према Р. Васићу (Vasić 2010).

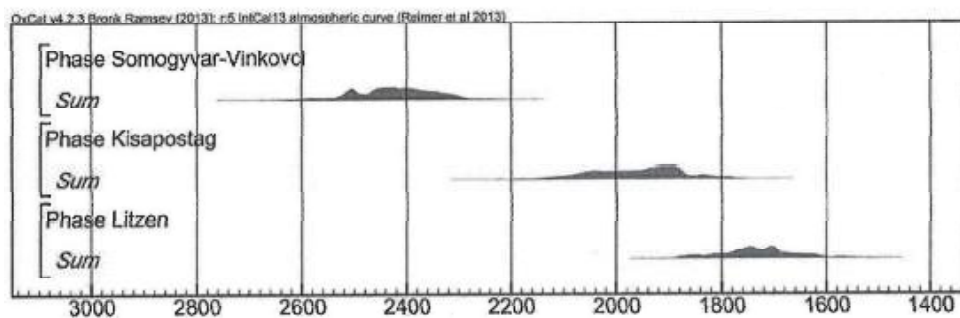
	Олтосија СЗ Бугарска	Војводина	Поморавље и Шумадија	Косово	Тракија и зап. Бугарска	Повардарје	Северна Егеја	Јужна Моравка и Пчиња
2500	Конофени III	постпалеолитска култура (Маноф, Пирасф)	Остриковац Id		Езеро III-IV/ Дубене-Сиро ња По-Радом ири IV-V	Црнобуки III (?)	Дикли Таш IIIВ	Бубањ-Хум II- Пелинце I
2400	Багаџина II (Глина IV)	Винковачка- Шомоџвар					Килиндир IIА	
2300								Бубањ-Хум III- Пелинце II-III
2200	Горлеа- Оризалги	Моравска културна група (древни појаси)	Бубањ-Хум III	Бубањ- Хум III (?)	Бубањ-Хум III (Перник-Села река Бана) Езро I-II	Арменохори	Кастанаас 27-23 -Арменохори	
2100					Гулубово			
2000		Протоватински	Бубањ-Хум IV-Љуљаци	Бубањ IV- Љуљаци (?)	Ватин-Вербич ири (?)		Кастанаас 22-17 -Арменохори	Бубањ-Хум IV-Љуљаци (моравско- тимочка варијанта ватинске културне групе)
1900	Ватин- Вербичица	Хоризонт древн. ст. керамика	Љуљаци II					
1800								
1700			Љуљаци III					
1600	Грла масе- Жуто брдо	Дубењак- Жуто брдо			Крива-Жуто брдо			
1500		Белегачи I		Илдрово Рогово		Маркова Сушина	Кастанаас 16-13	Брињачка група (хоризонт I) (хоризонт II)
1400				Присво	Зимн.-Черк- Плавани	Улаши		
1300				Брињачка група	Каменица-чука			
1200	Гави	Белегачи II-Гави			Хоризонт каниловачке керамике	Хоризонт каниловачке керамике	Кастанаас 12	(хоризонт III- каниловачка керамика)
1100		Каленча						

1

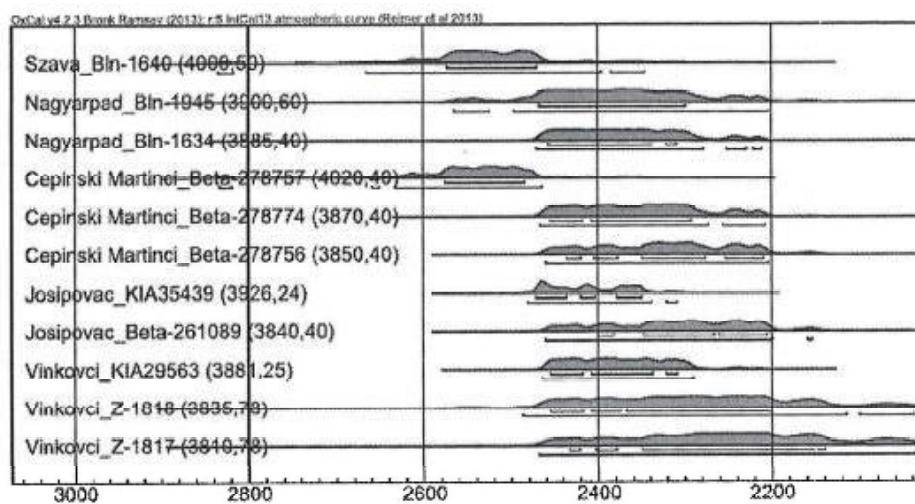
Око	Период	Периодизација бакарног доба у Поморављу	Периодизација репрезента- тивних локалитета из бакарног доба у зони става Западне Мораве и Јужне Мораве
2200. 2100. 2000. 1900.	рано бронзано доба	Култура двоухих пехара, Винковачка културна група Протоватин I Протоватин II	Рујиште (лок. Црнокалачка бара)
1800. 1700. 1600. 1500.	средње бронзано доба	Ватин I Ватин II Ватин III Ватин IV	Сталаћ Крушевац ? Горњи Катун
1400. 1300.	позно бронзано доба	Параћин I	Маџија, Читлук, Крушевац, Сталаћ

2

Прилог 119: Хронолошке схеме бронзаног доба: 1 - према А. Булатовићу и Ј. Станковском (2012); 2 – према М. Стојићу (2006).

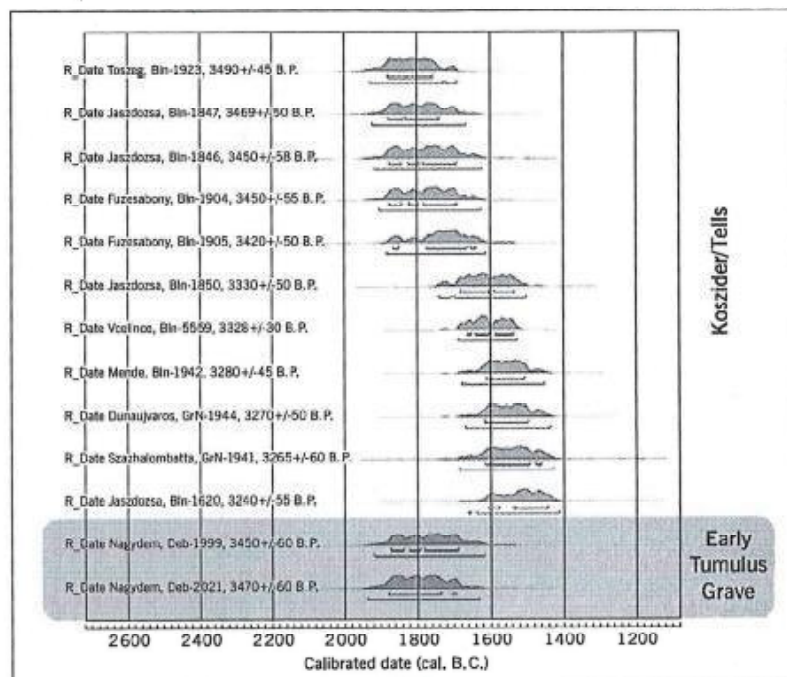

1

2

Прилог 120: Апсолутни датуми за културе раног и почетка средњег бронзаног доба: 1,2 (Teržan, Črešnar 2014).

1

Table 2. Comparison of the absolute and relative chronological sequences in Vcelince					
Layer	Culture	Location	Sample code	¹⁴ C Age (BP)	Cal Age (BC)
Layer II	Pitiny culture	Pit 11/85	Bin-5558	3200 ± 32	1500 - 1430
		Pit 78/85	Bin-5557	3225 ± 44	1530 - 1430
Layer III	Koszider Hor.		Bin-5559	3328 ± 30	1690 - 1650
					1640 - 1580
					1570 - 1520
Layer IV	Hatv-otom. Hor.	Pit 73/88	Bin-5561	3518 ± 37	1890 - 1750
					1890 - 1750
Layer V	Hatv-otom. Hor.				
Layer VI	Hatvan culture				
Layer VII	Hatvan culture		Bin-5560	3710 ± 38	2150 - 2030
					2200 - 2170

2

Прилог 121: Апсолутни датуми за културе раног и средњег бронзаног доба: 1 – Косидер хоризонт и Култура гробних хумки (Fischl et al.2013); 2 - Апсолутни датуми и културна припадност слојева на локалитету Вчелинцe (Görsdorf, Marková, Furmánek).

		Војводина	Поморавље и Шумадија	Гласинац	Западно Поморавље	
					Северни део	Јужни део
РАНО	2500	Шомођвар – Винковци	Ньиршег, Нађрев ↓ Мориш	Касни Вучедол	Гласинац I (Бараковац, Ковачев до, Жугановићи) ?	Белотић – Бела Црква: - Стапари, г.13 и 14; Вел.Полје; Мрчајевци; - Врањани, х.III, Ражана, х.I, V - Хоризонт каменити цисти - Дубац, х.VII; Пријевор; Пилатовићи, х.II; Крушевље
	2000					
СРЕДЊЕ		Ватин	↓ Хоризонт инкрустоване керамике	Бубањ – Хум IV – Љуљаци	?	Насеља Бубањ – Хум IV – Љуљаци (Г.Горевница, Љуљаци, Остра) ? → ?
	1500	Белегиш I – Кручени	Дубовац – Ж.Брдо	Парафин I	Гласинац IIa Гласинац IIb Гласинац IIIa Гласинац IIIb	Западносрпска група средњег бронзаног доба: - Дубац; Врањани, х.I и II; Равнице; Крива Река; Арље; Скакавиц; Мојсиње; Добрача. - Сврачково; Бабињак, х. III; Стапари, г.7; Гротница; Ђур.брдо; Ражана, х. III. - Балуга; Стапари, г.14
КАСНО		Белегиш II – Гава		Парафин II		Парафин I: Милочај, Макрешани Обреж, Сталаћ
	1000	Босут – Калакача		Гласинац IIIc	Калакача (Мојсиње, Стапари)	

Прилог 122: Упоредна хронолошка табела култура бронзаног доба Западног Поморавља и суседних области

Катарина (Владимир) Дмитровић, рођ. Николић, рођена је 29.06.1974. у Јагодини, где је 1989. године завршила основну школу и 1993. Гимназију. Студије археологије на Филозофском факултету у Београду уписала је 1993. године. Дипломирала је Катедри за праисторијску археологију 2000. године одбранивши дипломски рад „Рано гвоздено доба у Србији јужно од Саве и Дунава“. Магистрирала је на истој катедри са темом „Бронзано доба у чачанском крају“ 2008. године.

Од 2001. године је стално запослена у Народном музеју у Чачку, где води праисторијску збирку; 2003. године добила је стручно звање кустос, а 2009. постала виши кустос. Члан је струковних удружења САД и UISPP (International Union of the Prehistoric and Protohistoric Sciences).

Учествовала је на многим археолошким ископавањима, међу којима се издвајају Мојсиње (1998), Хисар у Лесковцу (1999), Градина на Јелици (2002), Гојна Гора и Дружетићи (2005) и руководила истраживањима на локалитетима Порта цркве Успенија Пресвете Богородице (у сарадњи са др Д. Радичевићем) (2001-2007), Суво поље, Бељина (2005), Илијак, Трнава (2006), Прељинска Балуга (2009), Дубац у Јанчићима (2013 и 2014), Двориште гимназије у Чачку (2014) и систематским археолошким рекогносцирањем подјеличких села (2005). Учествовала је на стручним и научним скуповима у земљи (Чачак, Гуча, Ваљево) и иностранству - Тулча, Браила, Сарата Монтероу, Бузау (Румунија) и Загреб (Хрватска).

Активно сарађује са многим стручним и научним установама – Музеј и Завод за заштиту споменика културе у Краљеву, музеји у Горњем Милановцу, Ужицу, са Археолошким институтом и Филозофским факултетом из Београда. Поред редовног објављивања грађе у домаћој и страној периодици и монографским публикацијама, учествује у стварању различитих изложби, где коауторство бележи у реализацији «Пола века Народног музеја у Чачку» (2002) и „Касноантичка некропола у Чачку“ (2009).

Поседује активно знање италијанског и енглеског и пасивно француског језика.

Удата је и мајка синова Николе и Јанка.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Катарина В. Дмитривић

број уписа _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Сахрањивање у културама бронзаног доба у Западном Поморављу

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 08.06.2015.

Прилог 2.

**Изјава о истоветности штампане и електронске
верзије докторског рада**

Име и презиме аутора Катарина Дмитривић
Број уписа _____
Студијски програм Археологија
Наслов рада Сахрањивање у културама бронзаног доба у Западном Поморављу
Ментор др Милош Јевтић

Потписани Катарина Дмитривић

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 08.06.2015.

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Сахрањивање у културама бронзаног доба у Западном Поморављу

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство

☒ 2. Ауторство - некомерцијално

3. Ауторство – некомерцијално – без прераде

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима

5. Ауторство – без прераде

6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 08.06.2015.

